

1917 РІК

ВОЛОДИМИР
КЕДРОВСЬКИЙ

ВОЛОДИМИР КЕДРОВСЬКИЙ,
член Українського Військового Генерального Комітету
в 1917 році.

1917 PIK

VOLODYMYR KEDROVSKY

YEAR 1917

MEMOIRS OF THE MEMBER OF THE UKRAINIAN MILITARY
COMMITTEE AND ASSOCIATE SECRETARY OF MILITARY
AFFAIRS DURING THE PERIOD OF UKRAINIAN CENTRAL
RADA (COUNCIL)

1967

TRIDENT PRESS LTD., WINNIPEG, CANADA

ВОЛОДИМИР КЕДРОВСЬКИЙ

1917 РІК

СПОГАДИ ЧЛЕНА УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ГЕНЕРАЛЬНОГО
КОМІТЕТУ І ТОВАРИША СЕКРЕТАРЯ ВІЙСЬКОВИХ СПРАВ У ЧАСІ
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

diasporiana.org.ua

1967

ВИДАВНИЧА СПІЛКА ТРИЗУБ, ВІННІПЕГ, КАНАДА

Авторські права застережені.

ПРОЛОГ

„Росія ето снежная пустыня в которой бродит лихой человек”.

Победоносцев.

„Московія е напівдиким і напівтатарським военним табором”.

Проф. Буслав.

„Я не знайшов ні одної людини на Україні, з якою мені доводилося балакати, яка була б прихильна до Росії: в усіх панував дух опозиції. У них є поговорка: „Він усіма сторонами гарний та москаль”.

Звіт генерала Михайловського-Данілевського з обїздки України в 1824 р.

Останній спалах військової української визвольної боротьби за відновлення української держави відбувся під час Кримської Війни, коли в 1855 році емігрант з Великої України Михайло Чайковський організував українську козаку дивізію в складі союзних армій, що билися проти Росії. Ця дивізія, що складалася з потомків запорожців та інших українських емігрантів, які проживали тоді в Туреччині, разом з Англією та Францією воювала проти Росії.

Після того, як українські легіони вславилися своєю перемогою над москалями під Селістрією, турецький уряд дав їм прапор гетьмана Дорошенка, який переховувався в турецькому військовому музею, щоб під цим прапором вони билися за самостійну Україну. Але по скінженні війни, після нещасливого миру для України дивізія Садик Паші, як турками було названо М. Чайковського,¹⁾ була розформована.

¹⁾ Михайло Чайковський бердичівський дідич, греко-католик. Він сформував у Туреччині два полки з потомків запорожців та з інших українців. Один полк був козацький, а другий драгунський. Чайковський нав'язав зв'язки з гірськими кавказькими народами, а передовсім з черкесами, які також мріяли про визволення з під Росії. Але повстання гірських народів, що готувалося, не вибухло в широких розмірах, бо польське повстання 1863 року було криво задумано Москвою.

(„Сповідь — В. І. Кельсієва”. Архів Руської Революції; Том XI).

Коли українська дивізія закінчувала своє формування в Бургасі, туди прийшов князь Чарторийський, який вписався до Другого козацького полку, а також Адам Міцкевич, що вписався в реєстр козаків в Добруджі до сотні Журилівської. Ці польські патріоти вписалися в українські війська в той час, як граф Замоїський організував у Царгороді польський легіон, який мав боротися за визволення Польщі з-під московської окупації. Щоб зрозуміти, чому ці польські патріоти вписалися до українського війська, треба подати короткий витяг з розмови в Парижі Адама Міцкевича з другим визначним польським емігрантом Зеноном Зверковським. Ця розмова відбулася вночі з 1-го на 2-го серпня 1855 року напередодні виїзду А. Міцкевича до Турезгини. В тій розмові А. Міцкевич між іншим говорив Зверковському:

„Я понесу свою сиву голову на терен бою і дам примір молодшим і сильнішим від себе... Своїми силами хожу підперти Садика і Замоїського, бо се великі люди. Свої бідні діти залишаю без всякого забезпечення — весь мій масток 300 ги 500 франків ледве стане на дорогу. Однак це знаю, що буду у таборі. Садик дасть мені роботу осавула... Австрія і Прусія не хожуть постання Польщі. Однак Польща найдеться, коли вдасться повстання на Україні”...

Цей великий польський патріот не пішов у лави польських повстанців у 1831 році, хоч тоді він був молодим і повним енергії.

„В 1831 році — говорив він — поляки боролися за затримання конституції; тепер треба боротися за Польщу”, — все повторюючи, що „Без України не бендзе Польскі”.

Адам Міцкевич помер у Царгороді. Останні його слова до козака Служальського, який був при нім, були такі:

„Поведз отаманові, — цебто М. Чайковському, — же конген як козак; моя душа не улятує, але вирива сен з цяла!”²⁾

²⁾ Скажи отаманові, що вмираю як козак; моя душа не відлітає, але виривається з тіла.

Коли Адам Міцкевич говорив про можливість повстання на Україні, то він тоді мав на увазі організований секретний Комітет Басарабщини та України, який був звернувся до турецького уряду з заявою, де говорив, що надзвичайні збори представників України та Басарабщини нагадують Порті, що Україна й Басарабщина були раніше козацькими землями під протекторатом Високої Порту й керували своїми внутрішніми справами своїми власними законами та мали право вибирати між собою гетьмана — двоохвунзукового пашу. Отже, тепер Комітет хотів вибрати гетьмана васального Турецчини. Вибори мали б відбутися без примусу, свобідними голосами в присутности архієпископа грецької Церкви. Комітет запевняв Порту, що як тільки союзні війська Турецчини, Англії, Франції та Австрії перейдуть на територію Басарабщини, рознігнеться повстання на Україні.

Ця заява була підписана головою Комітету генерал-майором князем Дабіжею, генерал-майором Франгенком, генерал-майором Катарджі, штатським совітником Образою, горожанином Драмбою та делегатом Басарабщини Баштою.

Одночасно цей Комітет оголосив відозву такого змісту:

„Панове Козаки Турецькі Запорозжці!

„Важка рука тиранів російських царів змусила вас покинути вашу батьківщину, але тепер настали гаси зруйнувати кайдани, котрі вас звязували і гнітили”...

Потім говорилося про необхідність вибору 12 делегатів, які просили б турецький уряд дозволити вибрати гетьмана України, щоб відновити союзний договір Турецчини з Україною, що був укладений гетьманом Дорошенком. Ця відозва до козаків була підписана генерал-майором князем Дабіжею та Петренком.³⁾

Кримська війна не дала сподіваних наслідків для українських патріотів, бо й союзні армії не перейшли гли-

³⁾ Відомості про часи Кримської війни взяті мною з брошури о. Йосипа Застирця: „Українська гімназія у Відню під час Першої Світової Війни”.

боко на українську територію. По війні українська дивізія Садик Паші була розформована, а вояки її були поселені в Добруджі та в інших місцях тодішньої турецької займанщини.

Наступною військовою формацією, що виразно поставила собі завдання боротьбу за відновлення української держави були Українські Сізові Стрільці в складі австрійської армії під час Першої Світової Війни. Не раз вони відкрили себе боевою славою в тяжких боях з російським військом. Українські Сізові Стрільці після революції 1917 року в колишній російській імперії, а в 1918 році в Австро-Угорщині, відиграли визначну роль в боротьбі за українську державність, яку вони провадили до 1920 року.

Всеросійська революція 1917 року дала можливість українським патріотам Великої України, майже з першого дня її, запозаткувати організацію української армії. В своїх спогадах про 1917 рік, як один з тих на долю яких випало працювати по організації української армії в 1917 році, вважаю своїм обов'язком переказати ті умови, в яких довелося працювати діячам відродження української армії. Свій переказ ґрунтую на особистих враженнях, спогадах, а також на документах того часу, які я зберіг, або зібрав поза межами України.

ПЕРЕДМОВА

В часі Великої Війни я провадив щоденник. Правда, не систематично, бо умови воєнного життя не давали можливості записувати все день за днем. Мимо цього головні події та спостереження в загальних рисах записував я по можливості докладно. На великий жаль, всі мої записки від початку війни аж до першого захоплення Києва більшовиками знищено, коли червоногвардейці розгромили готель „Прагу”, в якому я мешкав. Це підорвало у мене охоту продовжувати більш-менш докладно свої записки. Тому далі я лише нотував спорадично факти й переживання та старався зібрати всі документи, що характеризували події.

На підставі тих документів, своїх записок та спогадів я постановив написати те, що чув, бачив, пережив, знав і робив в часи великої визвольної боротьби українського народу.

Я не ставив собі мети написати вичерпуючі записки, бо пережиті часи нашої активної боротьби такі великі, дають таку безліч фактів, переживань та подій, що багато років треба буде, щоби їх описати, і я знаю, що мені навіть і не під силу описати все те, чого я був свідком.

Пишучи свої записки, я старався бути в описі подій якнайоб'єктивнішим. Але я також свідомий того, що, будучи сам активним учасником тих подій, я не зміг бути цілком об'єктивним. Не старався я писати критичної історії доби кривавої боротьби, бо думаю, що жоден активний учасник не може бути добрим критиком в оцінці подій, які він пережив, в яких він сам був подекуди співтворцем.

Я старався передати, так би мовити літописно ту добру, але не робив того як сторонній глядач, а як активний робітник, бо сама від себе відмовитися людина не може. Старався я переказати тодішні думки, пляни, або ідеологічні обґрунтування тої чи іншої акції, а також тогочасну оцін-

ку певних явищ, які тоді були у мене, чи в оточення. Гадаю, що це майбутнім дослідникам епохи нашої визвольної боротьби та нашим нащадкам дасть краплину матеріалу для розуміння не лише тих великих подій, що відбулися, але й психологію окремих активних діячів та маси, яка тоді теж була надзвичайно діяльною.

Знаю, що де-в-чому можуть бути помилки. Може навіть не все назву добре дієві особи. Особливо при описі причин можливі похибки явищ. Може деякі з них були інші, ніж мені тоді здавалося й які я в своїх записках називаю. Кожний свій сумнів я старався перевірити по документах, або розпитуючи тих, що могли більше знати про певний факт, щоби таким чином бути якнайближчим до правди.

Отже, коли хто завважить якісь неточності, то я буду радий і вдячний, коли їх виправлять. Коли я кого виставив й описав не таким, як йому здається самому, то це я робив не зі злої волі, але тому, що мені це подиктували мої спостереження й відомі мені факти.

Обкидуючи оком свою минулу роботу, я сам бачу, що іноді робив похибки, що оцінював тоді деякі факти, явища та обставини помилково. Деякі з моїх ідей та міркувань, якими я обґрунтував свою акцію, тепер я сам визнаю за помилкові, але записую їх такими, якими вони тоді були.

Оці записки я закінчив писати в лютому місяці 1923 року в Бадені біля Відня.

Отже тоді, коли учасники подій 1917 року були ще живі я сподівався їх видрукувати якнайскорше. Але наша видавнича справа знаходилася та ще й тепер знаходиться в такому стані, що численні документи й написані праці учасників наших визвольних змагань не опубліковані й годі сказати, чи вони не пропадуть назавжди, а тому далі будуть творитися легенди різними нашими політичними та партійними угрупованнями, що велетенські змагання українського народу в боротьбі його за волю та державність будуть передавати нашим нащадкам „у кривому дзеркалі”, що вже робиться тепер.

Сподіваюся, що мої спогади та документи дадуть відповідь на питання: чому Центральна Рада не змогла створити регулярної української армії а також чому не було проголошено самостійности України в початках революції 1917 року, та чому українізація армії переводилась так, щоб раптово не зруйнувати російської армії? Такі закиди тепер поширюються тими угрупованнями, що в революції не відіграли більшої ролі, хоч їм в ті часи ніхто не перешкадав, а навпаки тоді Центральна Рада кликала всіх до активної, творчої праці.

Особливо гостра критика Української Центральної Ради тепер провадиться творенням легенди членами бувшої партії Соціалістів-Самостійників, на чолі якої стояв поручник Микола Міхновський. Створено вигадку, що він домагався з першого дня революції оголошення самостійности України, а „соціалісти” не послушали його.

Між іншим у мене в архіві переховується брошура: „Відносини до війни. Промова підпоручника Миколи Міхновського, виголошена на першому Українському військовому з'їзді у Києві — 6 травня 1917 р. Видання Військового Товариства ім. Павла Полуботка. Друкарня Т-ва „Час” у Києві, 1917”. В цій програмовій промові М. Міхновський ні одного слова не сказав про самостійність України, але говорив загальними реченнями: „У сю війну українці увійшли рабами, але повинні вийти з неї Вільними й достойними великої будуччини, яка належить нашому народові!”, казав М. Міхновський.

Він не кликав український народ до завзятої боротьби проти російської держави, але говорив: „Ми поділяємо відносини тимчасового російського правительства до війни і уважаємо, що Мирова Згода повинна бути заключена без анексій і контрибуцій. Через те, на нашу думку, держави повинні бути одноплеменними! Згідно з програмою Вільсона ми уважаємо, що українська справа повинна бути остаточно вирішена на мировій міжнародній конференції, бо українське питання не є внутрішньою австрійською або російською справою, але справою міжнародною, світовою”.

Отже рішення української справи М. Міхновський покладав на „Міжнародню конференцію”, а не на власні сили українського народу та на боротьбу його проти російської імперії. Так саме він кликав до співробітництва з російським тимчасовим урядом. Отже, це означало, що треба було провадити українізацію армії по згоді з тимчасовим урядом, що й намагався робити Український Військовий Комітет спочатку поки не став на шлях завзятої боротьби проти російського уряду та його політичних і військових чинників.

Минуло п'ятдесят років з початків нашої активної визвольної боротьби, а матеріялів, які характеризували б ту добу в літературі, появилося ще дуже мало. Пускаючи в друк ці записки, я маю надію, що вони може теж прислужаться до того, щоби зацікавити інших взятися за перо. Всі описи великої боротьби нашого народу мусять стати виховуючим матеріялом для майбутніх борців за визволення України з чужинецького рабства та за створення Великої Соборної Української Держави.

Ці скромні записки хочу присвятити всім моїм дорогим, близьким і далеким, знаним і незнаним, товаришам по кривавій визвольній боротьбі, що полягли за волю України, а між ними й моему рідному братові Михайлові, теж товаришеві в боротьбі, якого розстріляли червоні кати в 1921 році в м. Катеринославі, а також братові Миколі, якого розстріляли Денікінці в Голті в 1919 році.⁴⁾

Вважаю своїм приємним обов'язком скласти свою щирю подяку всім тим, що в часі писання цих спогадів посилили мені документами, спогадами та різними порадами, особливо колишнім членам Українського Військового Генерального Комітету.

Меточен, Н. Дж. 1967 рік.

⁴⁾ Вся моя активна праця у визвольній боротьбі, крім 1920 року, проходила на полі військовому. Тому цілком природно мої записки дають матеріял для справи організації української армії та її боротьби. Політичної сторони доводиться дотикатися постільки, поскільки вона була зв'язана з військовими справами.

ЧАСТИНА ПЕРША

I.

У КАВКАЗЬКІЙ ТУЗЕМНІЙ КІННІЙ ДИВІЗІЇ („ДИКІЙ ДИВІЗІЇ”)

Перші дні революції. — Як команда скорострелів реагувала на революцію. — Збори офіцерів у штабі дивізії. — Спостереження під час походу по Басарабщині. — Перша делегація від солдатського совіту навістила мене. — Перша зустріч з свідомими українцями-військовими в Оргієві. — Влада в жидівському містечку. — „Розумний” дяк. — Село Покровка. — Жидівське віче в Атаках. — Перші ознаки організованя по новому села.

Революція застала мене в Кавказькій Туземній Кінній Дивізії, що звичайно звалася „Дика Дивізія” із-за того, що складалася майже вся, крім офіцерів та підофіцерів, з різних племен народів кавказьких верховин.

Стояла наша дивізія в резерві Румунського фронту й була розташована на Басарабщині в районі станції „Скіноси”. Я зі скорострільною командою стояв у невеличкому кацанському селі Южно-Троїцком.

До 24 (н. стиля) березня 1917 року нашого мирного відпочинку ніщо не нарушувало. Одержували, як і завжди, накази по дивізії з виписками з наказів по 4. дієвій армії генерала Рогози. Про жодну зміну влади в Росії у нас нічого не було чути. Лише одне звертало на себе увагу, що в кожному наказі було більше звичайного відправлення офіцерів в глибоке запілля „по службовим справам” та відпустки на відпочинок різних титулових осіб: князів, графів, баронів, яких було чимало в дивізії, бо раніше нею командував брат царя, великий князь Михайло Олександрович. Він теж яких три місяці тому здав командування дивізії на руки князя Багратіона.

Тому, що болото було невилазне, нікому не хотілося показувати навіть свого носа поза розтаборення нашої команди. Не хотілося їхати ні в штаб дивізії, ні на залізничну станцію, аби не тьопати вісім верст по страшному басарабському багні. Та й здавалося, що не було чим цікавитися. Живемо, як звичайно. Місцева „влада”: стражник, староста, писар, теж живуть собі спокійно та виконують ретельно свої обов'язки. Як і завжди, що дня приходить „жалуватися гаспадіну ахвіцеру” то одна, то друга баба на різні утиски та кривди, що сільська влада робила їм.

Ще навіть 24 березня (н. с.) (цар зрікся престолу 15) скаржилася мені стара баба на старосту, який побив її за те, що вона ніби то пропагує „ліворуцію”. Ця баба говорила другим, що чула, коли була на базарі в м. Тараклії, що наче б то вже царя немає, а замість нього править якась „ліворуція”. Скаржучись, вона сама не була певна, що воно так було в Петрограді, але їй люди це говорили. Коли вони брехали, то й вона збрехала, але все ж староста не мав права її бити, казала вона, бо її два сини на війні та й чоловік служить у „дружині” (ополченні). Бабі я приобіцяв, що „всплю” старості, а самій все таки порадив про „ліворуцію” мовчати, бо може знайтися хтось старший від старости й тоді їй можуть бути великі прикрости.

Цей випадок вивів мене й моїх товаришів офіцерів з рівноваги. Рішили на другий день раненько поїхати до штабу дивізії на станцію Скіноси, щоби там розвідати, чи немає чого цікавого, тим більше, що можливість якихось політичних змін для нас здавалася не виключеною. В нашій дивізії вже давно йшли чутки про можливість „дворцового перевороту” й що ніби то нашій дивізії доведеться в ньому відограти активну роль, бо в перевороті брав би участь і колишній наш командуючий, великий князь Михайло Олександрович, на користь якого той переворот мав би бути.

До того харчування армії з кожним днем погіршувалося. Становище на фронті було кепське. Почувалося, що війна затягнулася занадто довго й серед вояків усіх ранг

наростав якийсь мовчазний протест. Особливо зазначувалося це в піхотних частинах, де вже іноді виникали окремі протести проти нестачі харчів, умундурування, а головне амуніції. У повітрі все більше почувалося, що наростає якийсь вибух в армії, перешкодити чому могли або великі успіхи на фронті, або недалеко перемиря та мир.

Між іншим все частіше й частіше чулися не лише серед солдатів, але й серед молодшого офіцерства голоси, що як тільки війна скінчиться, то не треба демобілізуватися, а виступити армії з домаганнями змін форми державного устрою в такому напрямку, який забезпечив би найширше народоправство та перевів найголовніші соціальні реформи, що в першу чергу передали б в руки селян землю. В якій формі мусіло виявитися це домагання та який політичний і суспільний устрій має воно принести, все це не було скристалізоване. Кожний уявляв собі Росію по проблемі тої політичної групи, або партії, під впливом якої він находився. Для нас, „мазепинців”, було ясно, що ми мусимо добувати собі автономію, але ні розміри, ні форма тої автономії теж не були для всіх нас однаковими. Здавалося, що наша автономія буде мусіти відповідати загальній всеросійській перебудові і чим повніша й ширша вона буде, тим більше ми зможемо з неї скористати.

Двадцятьп'ятого березня в годині десятій рано по дорозі на станцію виїхали ми на горб, з якого стало добре видно „Скіноси”. Бачимо, що над станційними будинками маячить великий прапор, здається, червоного кольору. Горячково хапаю за далековид. Дивлюся — і очам своїм не вірю.

Так! Червоний прапор.

Невже баба сказала правду!?

Галопом пробігли ми ці зо-дві верстви, що ділили нас від станції, не звертаючи уваги на те, що грязюкою обдавали ми один другого так, що не тільки наші коні були цілком забрюхані, але й у нас самих на черкесках, папах і обличчю не осталося чистого місця.

Під'їздимо до станції.

Крім червоного прапора на дворці, та поодиноких залізничників з червоними стрічками, все було по старому: спокійно й діловито.

Заходимо до вартового станції. Питаємо його поспішно: Що нового? Що значить червоний прапор? Чи справді революція та який тепер уряд у Петрограді? Він здивувався, що ми не знаємо того, що в Петрограді є вже новий уряд, що там міністром шляхів є член державної думи Бублікков, який прислав їм телеграму про те, що він „захопив” міністерство. Крім нього в уряді є ще хтось, кажуть: Родзянко, князь Львов, тощо. А зрештою він і сам докладно не знає, що там сталося.

Попросили показати телеграму.

Декілька разів перечитуємо й чомусь дивно-незрозумілою здається вона, хоч і зовсім ясна. Читаємо, а рядки та літери в очах так і стрибають...

Невже це сталося!?

В десятий раз перечитавши, робимо собі копію: „Железно-дорожнікі! Старая власть, создавшая разруху во всех областях государственной жизни, оказалась бессильной. Комитет Государственной Думы, взяв в свои руки оборудование новой власти, обращается к вам от имени отечества: от вас тепер завісіт спасеніє родіни. Двіженіє поездов должно поддерживаться непрерывно с удвоенной энергией. Страна ждет от вас больше чем исполнение долга — она ждет подвига. Слабость і недостаток техники на русской сети должна быть покрыта вашей беззаветной энергией, любовью к родіне і сознанием своей роли транспорта для войны і благоустройства тила. Член Государственной Думы, Бублікков”. — Такий зміст був цієї телеграми, що перша сповістила всю Росію про повалення царату.

Ясно, що у Петрограді сталося щось надзвичайного. Але чому ми, армія, нічого не знаємо?

Під'їзимо до штабу дивізії.

Все спокійно.

Як і раніше, вартовими стоять на своїх місцях „кабардинці”.

Заходимо в штаб.

— Ну, що нового чути? — питаємо штабового урядовця.

— Та покищо нічого.

І оце „покищо” було перше для нас офіційне повідомлення, що дійсно щось сталося.

Їду до начальника штабу. Роблю йому звичайний доклад. Звичайна відповідь. Звичайні розмови, запитання, розпорядження. Врешті я не видержав і запитав:

— Чи вам відома, пане полковнику, телеграма члена державної думи Бублікова до залізничників?

— Так, відома. — Але ви не придавайте їй особливого значення, бо у нас урядово нічого не відомо. Жодних про це наказів армія не має. Неофіційно вам скажу, що у Петрограді стався державний переворот. Государ імператор відрікся престолоа й тепер влада знаходиться в руках комітету Державної Думи. В усякому разі ви обережно підготуйте своїх скорострільщиків до прийняття офіційного повідомлення, щоб не вибухли якісь ексцеси.

Ця розмова мене захвилювала з новою силою.

Таки сталося! Що це нового принесе нам?...

Страшенно хочеться знати більше; хочеться знати все, докладно. Як?... Хто?... Чому?... Із-за чого і т. д.

Вийшовши з кабінету начальника штабу, я зараз же поділився моїми інформаціями з офіцерами своєї команди.

Їдучи до дому, ми склали собі плян підготовки нашої команди до вислухання наказу про відречення імператора та про революцію.

Треба бути обережним, бо невідомо, чи на „радошах” скорострільщики не зроблять якихось вибриків, тим більше, що склад моєї команди був занадто ріжноманітний. Головним елементом у ній були українці з криворізьких шахтарів, компанія „ахова”, як кажуть про них. Не менше „аховою” компанією були двадцять абреків⁵⁾ з колишніх „Зелімхановців⁶⁾”; та й інші осетини можуть теж викинути яку-небудь штуку. Або почавши ріжні „дебати”, сварки тощо, легко дійдуть до кинджалів. До цього часу було

⁵⁾ Абреки — дики, розбійниче плем'я кавказьких горців.

⁶⁾ Зелім-Хан — відомий атаман розбійничої банди перед війною.

в команді все дуже добре, бо всіх їх твердо тримали в їжкових рукавицях і тому карність і послух їх були бездоганні. Звичайно, доведеться робити так і далі, — вже в ім'я революції ці рукавиці ще більше стиснути.

Ясно ж одне, що поки не буде виявлений і установлений твердий авторитет нової верховної влади, треба нам у низу своєї влади не випускати з рук, а навпаки, зміцнювати її, оперуючи іменем революції, волі народу, влади „самого народу” тощо, аби не допустити до упадку карності у своїй скорострільній команді.

Вернувшись, я негайно вислав у Бендери свого командного писаря дістати одеські газети за останні два тижні. Тим часом, поки газети наспіють і ми самі добре зорієнтуємось, треба не показувати виглядом своїм людям, що щось сталося, але обережно прощупати ґрунт, на якому найліпше було б їм вияснити петроградські події.

Треба сказати, що завдання це було надзвичайно важке. Найголовніше питання для кожного солдата чи скорострільщика, звичайно, буде: Ну, а якже з війною? Мир, чи війна далі? — Коли мир, то нема, мовляв, чого далі тягнути цю тяжку службу й треба думати про демобілізацію, відпустки, тощо. Коли ж війна, то на якого чорта революція? На що мені та земля, коли мене вб'ють, або скалічать? — такі думки снувались в головах тих, що знали солдатську масу. І питання ці незабаром довелось почути не тільки мені від своїх скорострільщиків, але й почули їх всі ті, що були безпосередньо зі своїми жовнірами в окопах, чи касарнях.

**
*

Нарешті привезли газети...

Руки трясуться, розгортаючи їх... Так!... Дійсно так!...

Перечитуємо у десяте останній маніфест Миколи Другого й сльози радості заливають очі... Щось підступає до горла і давить у ньому... Хочеться плакати з радості... Хочеться бігти на вулицю, вітати всіх з празником волі...

Здійснились мрії!

Годі далі тайтися зо своєю українською свідомістю.

Годі далі з обережністю висловлюватись серед своїх товаришів, навіть тих, що належать до категорії „красних”.

Тепер можна сміло йти до солдатів. Можна сміло, не боючись державної зради, з'ясовувати їм свої бажання, питати їх за потреби й прагнення.

Але що відповісти їм на перше питання: для чого війна? І, чи буде тягнутися вона далі?

Може хтонебудь зможе легко дати відповідь на це питання; той, хто захоплений ідеєю великоросійського імперіялізму, ідеєю приєднання Галичини до Росії, ідеєю панування над Царгородським проливом, ідеєю „водружить” хрест на святій Софії...

Для мене ж і для інших офіцерів, товаришів по команді, свідомих українців, ідеї ці зовсім чужі. Навіть, більше того, ворожі, особливо у питанні Галичини.

Росія там уже панувала трохи й показала, що вона несе на своїх багнетах повне нищення всього нашого національного огнища.

Защо б'ються наші українці, осетини, кубанці, з яких у мене складається команда?

За „єдиную неделімую”? За панування над ними й далі страшного, жорстокого московського пана-хама? Хіба за це?

Що тепер сказати своїм людям? Яку ідею поставити перед ними, за яку вони мусять і далі класти свої голови?

Старе „малчать і не разсуждать” упало.

„За веру, Царя і Отечество” також відразу загубило своє значіння, загубило й без того невеликий смисл.

За „віру”? — так віра ж не вимагає вбивства? Наша віра, навпаки, забороняє його, та й ніхто їй не загрожує, бо минули часи, коли один народ намагався накинути мечем свою віру другому. Дикі часи релігійних провокацій для християнства, часи хрестоносних походів уже давно минули.

За царя? — Царя ж немає. „Помазанник Божий” згинув, лишивши по собі лише купу придворного смердючого бруду. Він давно загубив уже для армії свою „божествен-

ність”, свій авторитет, як носителя верховної влади, як опікуна над інтересами народів всеросійської тюрми.

За „отечество”? Що може бути більш іронічного для українців, для кавказців? За яке „отечество”? За своє? Під ударами московського імперіялізму народи ж ці його страшили. Дороге для них ім'я його давно проковтнуло імя страшного насильства: „Росія”. Так, не було ідеї в цій війні для немосковських народів Росії. Війну прикривали лише машкарою великодержавних інтересів Росії. Війна була потрібна лише пануючій московській нації та й то не всім, а тільки пануючій в ній клясі. Царат, який піддержував інтереси цієї кляси, впав. Машкара здерта, й правда про інтереси та потреби війни стала такою, як вона є. Виявилася її повна недоцільність для революційної Росії.

Але ж цього не можна так просто сказати жовнірові. Це ж може потягнути за собою страшні наслідки. Почнеться анархія, розклад, деморалізація, являться на сцену різні злочинні елементи, а це все може довести армію до повного розкладу, до стану окремих озброєних банд, що будуть творити, над ким захочуть свій суд і розправу месника — недавнього раба. Це понесе за собою страшну руїну — а в першу чергу нашого рідного краю.

А там, по той бік фронту, проти нас стоїть армія, що керується монархами, та імперіялістами. Звичайно, вони не спиняться над тим, щоби кинути далі свої армії з метою роздавити російську революцію, яка захитала й їхні трони.

Зокрема нам, українцям, від цього чекати чогонебудь корисного для себе не можна, бо це потягне за собою лише зміну московського пана-хама на другого, європейського, який має більше зовнішнього блиску, але й має також не менше брутальний чобіт, який може ще більше систематично буде давити наш нарід. Доказом для того було поводження австрійської армії в занятій Сербії, або в Галичині під час першого відвороту цієї армії, та приходу до неї вдруге, по відході російської. А взагалі поводження з чехами, югославянами? Крім того — польонофільська політика Австрії та слабкий опір їй німців — все це привело мене до вирішення, що ми мусимо й далі йти з революційною Мос-

ковщиною, щоби, оборонивши з нею хоч сучасні свої позиції (кордони), виривати вже від неї для українських національних домагань той максимум, який вдасться. Демократія Росії, здавалось, не пересякнута тою страшною ідеєю винародовлення всіх національностей, якою була пересякнута російська бюрократія. Здавалося, що вона не поклала собі за мету утворити на кістках народів Росії одноцільну російську націю. Здавалося, що демократія відмовиться й не буде на далі перешивати всі народи на московський жопил та далі витворювати з них штучну породу „руських людей”, штучну націю, без цільної душі.

Такі думки тоді панували в моїй голові.

Цілу ніч нас чотирьох офіцерів просиділо над виробленням нашої спільної лінії поступування та розмов з нашими скорострільщиками. Вирішили ми зібрати всю команду по обіді до гурту й там уже я, як начальник команди, мусів обережно з'ясувати, що сталося в Петрограді.

Повідомлення своє я мав закінчити заявою, що тепер від нас, вояків вимагається ще більшої дисципліни, послуху, бо тепер на нас лежить ще більший обов'язок ніж раніше; що обов'язок цей є цілком зрозумілий і святий для нас — боронити кордони революційного свого краю, боронити народові ту свободу, яку він добув по тяжкій боротьбі. Ми, мовляв, мусимо дати доказ своєму народові, що воля вибраних ним комітету Державної Думи й Тимчасового уряду нас обов'язують більш ніж узурпаторська воля бюрократії, яку виявляв її цар. Ми мусимо доказати, що заслуговуємо вповні на працю бути вільними громадянами своєї держави, а не тільки рабами панів, та царя і т. д.

Довго й обережно я пояснював, що сталося й чому це сталося у Росії. Виконати таке завдання, щоби пояснення було зрозумілим такому ріжноманітному складові команди, як моя, не було легко. Скорострільщики мовчки слухали і ніхто не перебивав, нічого не запитував, поки я говорив. Тільки на обличчях їх, закурених боевим порохом, помітна була якась особлива урочистість, та ледве, ледве помітна радість. Чулися лише окремі зідхання, наче у тих людей спадала з серця тяжка вага.

— Ну, тепер хто що хоче, питай! — скінчив я.

Не можу з'ясувати тих почувань, що охопили мене, коли задав мені питання улюблений мій підфіцер третього скоростріла, Назарів, який також виявляв якусь особливу до мене любов та приязнь і з котрим я часто в поході пригадував собі свої рідні оселі: я Херсонщину, а він Катеринославщину.

Питання те було сказане якимось нервовим, піднесеним голосом, на українській мові, й воно було:

— Нас, українців, цікавить, чи буде тепер Україна?

Я просто остовпів... Чекав усього, але не цього й замість відповіді чомусь поставив у свою чергу питання:

— Чому мене питаєте про це? Я ніколи вам не казав одверто, що я українець. Звідки це ви знаєте?

— Ми певні в тому були завжди, що ви та інші наші офіцери були нашими, бо ви завжди поза муштрою розмовляли поміж собою та з нами по українськи. Крім того ваш Саїдка (мій джура) давав нам ваші книжки читати, які ви возите з собою: „Чорна Рада”, Васильченка, Котляревського, Винниченка, „Дзвін” та інші.

— Так, буде! — твердо й переконано чомусь несподівано для самого себе відповів я.

Сталося щось дивне: частина скорострільщиків схопила мене на руки, друга інших трьох офіцерів. Почали підкидати з криками: Ура!

Хвилина була незабутня. Непомітно для себе плакав я, плакали майже всі скорострільщики. Далі розпочалися співи українських національних пісень, уже не тих, що ми співали тільки на муштрі. Почулися також пісні осетинів. Пішли танці, музика.

Несподівано ми відсвяткували перший день для нас революції аж двадцять сьомого березня.

Осетин Такаєв, начальник осетинської бригади, до складу якої входила наша команда, довідавшись про таке святкування, запитав мене при зустрічі:

— Що, хіба ви „красний”?

— Не так красний, як націоналіст українець.

— Ага, тепер усе зрозуміло.

Що зрозуміло, та й для мене й залишилося невідомим. Розсталися ми з ним пізніше цілком льояльними один до другого.

Але між мною та більшістю офіцерського складу нашої бригади, а також деякими з других бригад, почав почуватися холод, що за півтора місяця примусив мене зовсім вийти з дивізії.

**
*

Тридцять першого березня одержали ми наказ начальника дивізії всім начальствующим, до командирів сотень включно, прибути увечорі до дивізійного штабу.

Коли я прибув туди, то у великому помешканні, де містилася канцелярія штабу дивізії, були майже всі закликані офіцери дивізії на чолі з начальником дивізії князем Багратіоном.

Кімната була цілком забита офіцерами, які в більшості стояли тісними гуртками й вели поміж собою живу, але стриману розмову. Я пристав до гуртка офіцерів „Чорної Кістки”, що складався з донців, кубанців і нас грішних, звичайних кавалерійських старшин дивізії, що не мали титулів. В цьому ж гуртку був також і граф Михайло Львович Толстой, син великого письменника, який ніколи не цурався демократичної частини офіцерства.

Прислухуюсь... Хочу виявити відношення цього гуртка до петербурзьких подій. Але крім окремих речень, в яких більше всього згадувалося імя „Михаїл”, нічого не можна було розібрати. Говорили майже всі разом, переказували увесь час різні подробиці столичних подій, але ніхто не висловлював свого відношення до них. Ясно почувалося, що серед такого різноманітного офіцерства, навіть у групі „Чорної Кістки” не було спільноти думок, хоч дехто уже й прожив разом більш двох років. Специфічний дух всієї Кавказької Туземної Кінної Дивізії, де була зібрана вся мішанина не лише кавказьких, але по часті й других народів Росії, не сприяв тому, щоби виробилася певна політична, якщо так можна висловитися, фізіономія офіцерства. Більшість його були прекрасні рубаки, хоробрі офіцери

з лицарським духом героїв; частина складалася з типових великосвітських „жоржиків”, частина просто з гарних кавалерійських їздців, гуляк, яким завжди „море по коліна”. Значна кількість старшин була з прекрасних козачих офіцерів: донців, кубанців та терців і інших офіцерів-кавалеристів, або просто попавших сюди піхотинців. Були між ними навіть моряки балтійської фльоти, що склали першу скорострільну команду. Така різноманітність складу офіцераства пізніше зірвала похід дивізії при Корнілові, на Петроград, а пізніше зовсім зруйнувала її й лише окремі частини попали в Добровольчу Армію на Кубань-Кавказ.

Цілком природно, що доводилося чекати можливих ексцесів серед офіцераства, а то може й в окремих частинах дивізії. Тим більше, що в ній були реакційно настроєні військові частини з таким же офіцераським складом, як наприклад Інгушський, або Татарський полки, також були й досить революційні частини з демократичним складом офіцераства, як уся Осетинська бригада, до якої належала наша скорострільна команда, скорострільна команда Балтійської фльоти й нарешті Донська козака артилерійська бригада, що була при нашій дивізії. В руках демократичних частин знаходились всі 48 скорострілів дивізії, та артилерія. Інші полки залишилися лише при шаблях, кинджалах, списах та карабінах.

Якось, не зможляючись, усі присутні офіцери від демократичних частин невеликою кількістю зайняли у помешканні окремих, найдальший куток.

Нарешті начальник дивізії князь Багратіон покликав присутних до спокою.

Наступила тиша, в якій почувалося велике очікуєє напруження. Кожен хотів скорше почути, що скаже командир дивізії. Здавалося, це питання було написане на обличчі у кожного. Нарешті почувся якийсь незвичайний голос князя. Здавалося, що він тремтів і був якимсь неприродно піднесеним.

— Я маю довести до вашого відома, панове офіцери, що в Росії сталися надзвичайно поважні події: його імпе-

раторська величність цар-імператор Микола Другий відмовився від престолола.

Немов електрична іскра вразила всіх... Стався страшний, дикий галас, але більш усього було чути: „Хай же Михайл!... „Михайла царем!...” Хтось на повні груди крикнув: Урра! Хай же Михайл! І довго десятки голосів кликали: Урра Михайл!...

Спокійний, здавалось, але надзвичайно блідий стояв перед зборами князь Багратіон, що одиноке видавало його хвилювання. Але годі було з'ясувати собі, чим воно було викликане: чи петроградськими подіями, чи очікуванням того, в який спосіб на це буде реагувати його дивізія, особливо коли почує, що й „Михайл” відмовився від престолола, бо свого „Михайла” дивізія безоглядно любила.

Мовчки стояв і наш гурток. Дивлячись на те, що робиться, та слухаючи всіх викриків, ми чули, як западав у наші душі неспокій: чи не дійде між нами, окремими частинами дивізії, до якогонебудь конфлікту?

Нарешті потрохи галас почав стихати й князь Багратіон продовжував:

— Я мушу подати до вашого відома, панове, що його імператорська високість великий князь Михайл Олександрович також відмовився від імператорського престолола.

Декілька хвилин стояла тиша. Здавалося, ніхто з присутніх відразу не міг збагнути, як воно сталося, що після Миколи царем не Михайло... Тишу цю перервав чийсь окремий голос:

„А хтож тепер царем?”...

„В Росії тепер царя-імператора немає, а на чолі верховного управління нею стоїть комітет Державної Думи під головуванням голови її, пана Родзянка”.

У відповідь на це почувся обурений голос одного з командирів бригади, князя Гагаріна.

„Що!?... Родзянко!?... Цей хам, править Росією!?... Як він сміє!?... Хто його уповноважив... Хто вибрав!?... А з когоч тепер складається наше правительтво?”...

Розлючений, з налитими кровю очима, стояв Гагарін. Чекаючи відповіді, тяжко дихав.

„Заспокойся, князю, сказав Багратіон, — не хвилюйся. Те, що сталося, то сталося і ти сам нічого не вдієш. На чолі тимчасового уряду Росії стоїть князь Львов, членами його...”

Але тут чийсь голос знову перебив його слова викриком: „Який він князь!?... Зрадник!” І знову почався страшний галас, серед якого чути було окремі викрики: Хам!... Зрадник!... Яке там тимчасове правительтво?!... Зрадники і т. д.

Знову, але вже різкий і суворий голос князя Багратіона поклав кінець цьому лементові.

При кожному новому призвиську того чи іншого міністра, названого начальником дивізії, чулись ріжні, далеко недоброзичливі репліки.

Найвище піднеслось обурення більшості офіцерства при згадці імені міністра справедливости Керенського. На адресу його чулось: Хлопя! Шарлатан! Вискочка! Жидівський прислужник і т. д. Словом, на його адресу висловлено все те, що могли придумати роздратовані голови, все те, що далеко переходило всякі межі стриманости.

Врешті князь Багратіон заявив, що завтра треба привести до присяги всі частини дивізії, — згідно з наказом начальника штабу, верховного головнокомандуючого генерала-адютанта Олексієва, який повідомив тимчасовий уряд, що вся армія визнала нове правительтво Росії.

По останній заяві піднявся командир кабардинської бригади і з обуренням почав кричати:

„Як смів генерал Олексіїв повідомити той тимчасовий уряд, коли він не запитував усієї армії? Наприклад, моєї кабардинської бригади він не питав і я з своїми кабардинцями ніколи присягати не буду якомусь урядові, шайці якийсь... Я зі своїми кабардинцями переверну увесь Петроград!”

Знову встав князь Гагарін і в страшенній люті почав викрикувати:

„Так що!?... Це значить тепер і у нас у дивізії появляться червоні прапори і черкески наших вершників будуть увітчувати червоні стрічки? Ні! Цього ніколи не буде! Я кого тільки побачу з червоним прапором або стрічкою, тому пушу кулю в лоб!... Ніколи не допущу червоного по-смішища у себе у бригаді... Як смів генерал Олексіїв, не питавшись нас, повідомити Петроград про підчинення йому всієї армії!? Ми ніколи не визнаємо бунтівників, тих, що захопили незаконно владу. Ми...”

„Заспокойся, князю, — перебив йому начальник дивізії, — вся армія на стороні тимчасового уряду й революції. Твоя бригада та й вся наша дивізія є піщиною у великій російській армії. Ми мусимо коритися обставинам, яких ми не в стані змінити. Крім того є наказ по армії, якого ми не маємо права не виконати. Цей наказ говорить про приведення військ до присяги. Отже я наказую пояснити завтра вершникам про події, що відбулися в Росії та завтра ж кожний полк, чи окрема частина мусить бути приведена до присяги в місці свого розташування”.

На цьому була закінчена офіційна частина зборів і наша група поспішила роз'їхатися до своїх частин.

Невесело було мені на душі, коли я вертався до свого Южно-Троїцького. Ріжні думки опанували мною. Здавалося, що справа на цьому не скінчиться й можна сподіватися неприємних подій.

Прибувши вже перед світанням додому, я негайно наказав зміцнити варту, переглянути зранку всі скоростріли й привести їх у повну готовість до бою. Людей команди наказав далеко не розпускати й до присяги, яку призначив на 4 годину після обіду, вивести всю команду в повному боевому поготівлі. Скомунікувався з командою Балтійської фльоти й донською гарматною бригадою, де теж були, не змовлячись, зроблені такі ж предостороги. Незабаром виявилось, що все це було надаремне, бо в той же день всі полки присягнули тимчасовому урядові, без жодних ексцесів.

День присяги у команді пройшов без особливого піднесення; так би мовити, по буденному, бо за п'ять день всі

вже пережили перші часи революційного настрою, свято свободи й на чергу дня стали знову всі ті питання, що були перед нами й раніше.

**
*

В страсний четвер, ранком ми пішли в похід, для переходу з румунського фронту в резерву головно-командуючого південно-західним фронтом, маючи приказ отаборитися в районі станції Котюжани, де мав стояти штаб дивізії.

Не буду багато спинятися над вражіннями й спостереженнями, які я мав під час цього двадцятидоденного походу, а зауважу лише деякі факти.

**
*

У кінці Великоднього тижня прибули ми до маленького повітового міста у Басарабщині Оргієва. В ньому квартирував 5-ий запасний полк та штаб командира десятої кавалерійської дивізії генерала Келлера (той самий, що під час боротьби з гетьманством був командуючим добровольчо-гетьманськими військами у Києві; його розстріляли потім українські козаки на вулиці Києва). Десята дивізія так само як 12 кавалерійська, по часті була розташована в самому Оргієві, а по часті в найближчій околиці. Генерал Келлер, як старший чином, був одночасно й начальником залоги м. Оргієва.

На день до нашого приходу на „дньовку” в це місце між командантом і місцевим Союзом солдатських депутатів та виконавчим комітетом запасного полку виникли непорозуміння та по місті кружляли чутки то про арешт генерала Келлера, то про усунення його з посади, то навпаки, про майбутній розгін і навіть арешти „Совдепа ісполкома”, та взагалі представників революційної влади.

Виникли ці неспокійні пересуди тому, що місцева залога, виключаючи частини 10 та 12 кінних дивізій, згідно з постановою совдепа, мусіла улаштувати в один військово-вчешний день маніфестацію у честь революції. Не знаю, чому про це не повідомлено начальника залоги, але зали-

шається той факт, що йому про це офіційно нічого не було відомо. Тому, коли появилися на вулицях перші юрби солдатів запасового полку, з червоними прапорами то генерал Келлер наказав припинити маніфестацію, тимбільше, що в той час у полку мусить провадитися найінтенсивніше навчання для підготовки бійців на фронт. Звичайно, цього наказу відразу не виконано. З'явилися мітингові оратори, почали обвинувачувати за контрреволюційність генерала, за замах на здобутки революції, стали закликати до негайного арешту генерала і т. д.

Для підкріплення свого наказу Келлер наказав ввійти в Оргіїв з найближчих околиць кільком ескадронам кінноти. Поява цих, зразу припинила увесь революційний порив запасного полку й маніфестація не відбулась.

Факт цей створив дуже нервовий настрій в місцевому совдепі та в інших революційних організаціях і вони чекали дальших виступів цього „страшного контрреволюційного генерала”.

Під час таких настроїв прибули ми на „дньовку” до Оргієва, йдучи маршрутом, що був наказаний нам ще два тижні тому. Поява в Оргієві таких „контрреволюційних” частин, як частини „дикої дивізії”,⁷⁾ внесла ще більший переляк в кола „захисників революції”, і цей переляк, поглиблюючися згодом, довів революцію до большевицького абсурду, до кривавого божевілля.

Негайно совдеп пустив у хід свою розвідку серед скопстрільщиків, щоби довідатися про їх настрої, та причину приходу. Очевидно, зібрані таким шляхом відомости не розв'язували всіх цікавих для совдепа питань, а тому він післав до начальника команди свою делегацію.

Делегація прийшла до мене в годині десятій вечором у день нашого приходу до Оргієва. В делегації було троє людей: один підофіцер, один рядовий і один робочий.

Заки ще ввійшли до мене в кімнату, їм довелося вести трохи не годинні пертрактації з моїм джурою, осетином Саїдкою, який не міг погодитися, що вони є представни-

⁷⁾ Так прозивали Кавказьку Кінну Тубільну Дивізію.

ками якоїсь влади, цебто по його розумінню начальством. Тому, що уже зоря⁸⁾ у нас відбулася, рапорти начальником уже прийняті, то й тривожити його, мовляв, немає чого. Коли кому треба що до нього, то може прийти завтра ранком.

Як потім я довідався, між ними відбувалися досить гарячі дебати. Делегати доказували, що представники революційної влади є для нього і для його начальника авторитетне начальство, а Саїдка доказував, що для нього є начальством лише його начальник команди та офіцери й то тільки Туземної дивізії. Майже всі ці дебати чув вахмістр команди Кулинський, що мешкав зі мною, який і наказав Саїдкови повідомити мене про депутацію.

Я звелів негайно впустити їх до кімнати.

Перший раз від початку революції мені довелося стрітнутися з представниками влади, рівнобіжної до адміністративної, з владою громадсько-революційною. Не скажу, щоб на мене гарне вражіння зробили розхристані солдати, які з'явилися перед мною. Я сам не сів у весь час розмови, а тому й їх не просив сісти. Розмовляючи, вони увесь час дуже розмахували руками, та робили різні міни. У мене увесь час стояла в голові лиш одна думка: що з такими панамі каші не зваримо й коли вони цілком заберуть владу в свої руки, то буде тоді „плакати” революція.

Говорив зі мною більше підофіцер, хоч іноді пробували говорити всі три разом.

— Як ви ставитесь, пане офіцере до конфлікту між революційною владою й начальником залоги генералом Келлером? — питають мене.

— Мене це зовсім не цікавить, тому, бо це ваша місцева справа.

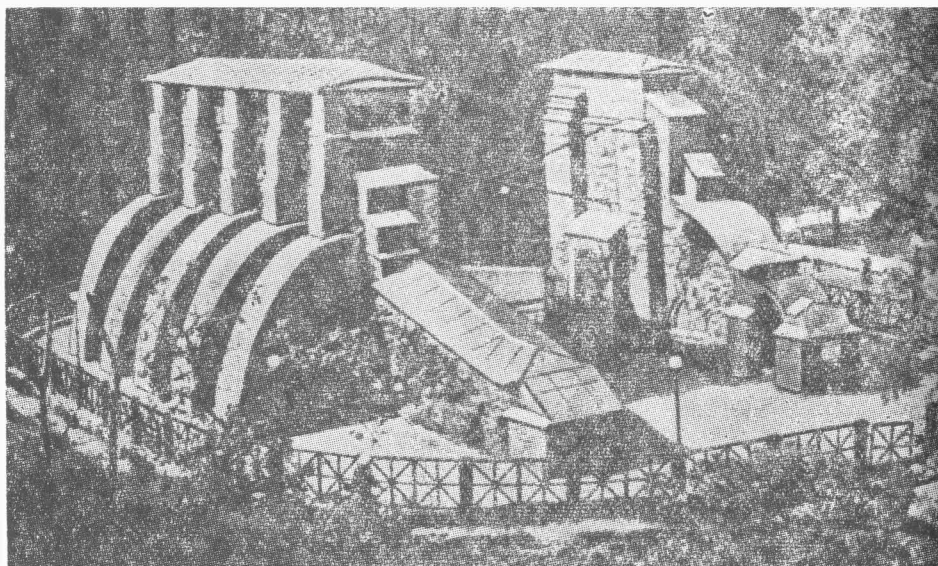
— А чому ви, як тільки прибули до Оргієва, то негайно поїхали до генерала Келлера у повному боевому званні?

— Ви, здається, підстаршина і повинні б знати, що коли яка часть прибуває в залогу, то начальник її мусить

⁸⁾ Сигнали до снання.

Площа Св. Софії і пам'ятник Б. Хмельницькому у Києві.

Золоті Ворота в Києві.

являтися до начальника залоги, коли той старший. Тому мене дивує ваше питання й підозріння.

— А з чийого наказу ви прибули сюди?

— Смішне питання. Звичайно, з наказу свого начальника дивізії.

— А чи довго ви тут будете залишатися?

— Тут я роблю тільки дводенний відпочинок, після якого виступлю далі.

Після цієї відповіді я побачив, як на обличчях усіх трьох делегатів заграло проміння задоволення. Страхи пройшли, подумав я.

— Ну, а скажіть, пане офіцере, чому у вашій команді нема салдатського комітету, бо це власне й примусило нас звернутися безпосередно до вас.

— Це вже запитайте моїх скорострільщиків, чому вони мають довіря до своїх офіцерів і не вважають потрібним засновувати комітет. Я сам думаю, тому, що вони цілком задовольняються своїми національними комітетами: українським і осетинським, які цілком обслуговують їх політично-культурні потреби.

— У вас, значить, є такі національні комітети? А ось у нас в гарнізонному совіті з приводу цього йде боротьба. Українці і молдаване хотять закладати свої комітети, але більшість гадає, що це буде на руку контрреволюції, бо буде розбивати єдиний революційний фронт.

— В такому разі моя команда, на вашу думку, цілком контрреволюційна, бо має тільки національні комітети. Але можу вас запевнити, що коли б довелось справді боротись за збереження здобутків революції, то вона показала б, гадаю, й вам, як треба їх боронити. Коли ви згубите здобутки революції, то з ними ви згубите лише деякі соціальні придбання, а так звані „іногородці”, з яких складається моя „контрреволюційна” команда, загублять тоді те, що найдорожче для людини: вони загублять своє національне ім'я й знову обернуться в чужоїменне бидло.

— Зрештою побалакайте завтра самі з нашими комітетами про їх контрреволюційність. Тільки раджу вам бути

обережними й не дуже дратувати їх національне почуття, щоби самим не наразитися на назвисько націонал-контрреволюціонерів.

На цьому ми й розпрощалися.

Цю ніч я не міг спокійно спати...

Цілу ніч панували в голові різні думки... Так! Я бачив представників революційної армії й революційного народу. Але що почув я від них? Чим вони цікавились? Їх, очевидно, зовсім не обходить питання фронту. Необхідности підтримувати його безперечно вони не відчують. Навпаки, вояк з фронту є для них небезпечний, контрреволюційний. А на яку річ вони мене навели? Вони ж ясно дали мені зрозуміти, що для нас, українців, чи других народностей, власне революції ще немає, бо за національне визволення ми мусимо боротися й з революційним народом. Але ні-ж, потішав я себе, — це так дивляться на національне питання тут, у низах, а провідники російської демократії дивляться безперечно на нього інакше й очевидно воно там у центрах уже розв'язане й нам не доведеться боротися з демократією... А може? Може дійсно перед нами стоїть вперта боротьба... Тоді треба було б розважити, яка для нашого національного визволення більше корисна боротьба: чи зовнішня, так би сказати, на протинімецькому фронті, чи внутрішня — з ворогами нашого національного відродження. Звичайно, базуючись лише на одному першому вражінні, розв'язати для самого себе цього питання я не міг. Ясно для мене було одне, що безперечно ми будемо примушені витримувати, коли не в центрі, то на периферіях кольосальну боротьбу. Ще не відомо, чи не тяжкий хресний шлях доведеться пройти українському народові, щоби мати від революції й свої національні здобутки.

Вирішив я більш уважно прислухатися й придивлятися далі, користуючись усякою нагодою, до національного руху й до його боротьби, де тільки буду мати для того хоч найменшу можливість. На другий день доручив Назарову розшукати в оргієвській залозі тих, хто ставить на чергу дня наше національне питання й повідомити їх, що я хотів би з ними побачитися.

Надвечір надійшло до мене двох старшин і трьох солдатів, що становили уряд національного гуртка в залозі, якому доводиться вести дуже гостру й уперту боротьбу за свою легалізацію. Душею цього гуртка був прапорщик Воропай, якого я пізніше вдруге стрінув у Раді Військових Депутатів у Києві. Я тоді ближче розпізнав цього чесного палкого патріота. Пізніше під час першої навали большевиків на Україну він належав зі мною до гуртка дванадцяти душ, що вели боротьбу з большевиками в повітах: уманському, звенигородському та балтському. Палкий, фанатик-патріот загинув він геройською смертю в 1918 році на Полтавщині, замордований добровольцями. Пробитий гетьмансько-московськими багнетами, він виголошував лише одне: „Слава Україні!”

Теплі, дружні наші розмови тривали майже до світу. Ясно було виявлено, як глибоко не розуміють москвини законности наших національних домагань. Моїх співбесідників спочатку здивувало, що в нашій команді наче б то й не було національного питання. Лише після того, як їм вияснилося, що у нас нема „великодержавної” народности, нема представників тої народности, що звикла увесь час панувати над іншими національностями, для них стало цілком зрозумілим, чому в нас нема „проклятого національного вопрса”. Для нас, у свою чергу, цілком зрозумілим стала вся та страшна національна боротьба, яка перед нами накреслювалася. Не хотілося вірити, що московський нарід, тільки що визволившись сам з бюрократично-поліційного ярма, захоче спробувати затримати в своїм ярмі національного рабства інші народности Росії. Так, не хотілося в це вірити, але факти, розсіпані на тому коротенькому шляху, що перебігли ми від початку революції, свідчили про те, що саме така й лише така думка панує у московського народу та його політичних провідників. Уже тоді всякі найменші національні змагання „інородців” охрещувалися модним в тім часі гаслом „контрреволюції”. Це був не випадок, не окремі лише випадки, а це був правдивий вияв настроїв революційного московського народу. До

москвинів приставали окремі політичні діячі з ренегатів інородців, яких можна охрестити назвищем „Общеросов”.

Таким чином перебування в Оргієві підняло вперше перед моїми очима невеличкий краєчок тої завіси, за якою була захована майбутня уперта кривава боротьба українського народу за своє національне визволення. Боротьба не з окремою клясою, чи політичною групою, чи російською владою, а боротьба з цілим московським народом, боротьба з Московщиною.

Революція 1917 року ще не принесла українському народові визволення, а навпаки, поставила перед ним необхідність кривавої боротьби за це визволення. Ясно стало, що революція, власне для українського народу, починалася лише тепер. Мої спостереження над оргієвською залогою привели мене до невеселих висновків. В часи, коли треба було провадити муштру й на вулицях не повинно було б бути гуляючих солдатів, за натовпом їх не можна було у деяких місцях протовпитися. Всі вулиці цього маленького міста були забиті групами розперезаних, розхристаних солдатів, що вели між собою гарячі дебати на тему революції, або обнявшись, чи взявши один одного під руку, юрбами блукали по місті, лускаючи насіння.

Скільки не прислухався до їх розмов, ні разу не чув, щоб у них були розмови про фронт, про війну, хоч би негативно-критичні. Ні. Фронт був зовсім забутий, війни наче б то нема й уже давно не було. Ясно, що навіть це найближче запілля забуло війну. Вона уже для нього перестала існувати. Досадно, боляче зробилось за ту величезну сіру масу людей, що знаходяться тепер безпосередно на фронті. Боляче за самого себе, за своїх прекрасних, дорогих скорострільщиків, з якими так багато пережито було, так багато перетерплено й за що, для чого? Хіба для того, щоби навіть ця солдатська маса, що повинна б найбільше нам співчувати, відчувати той тяжкий хрест, що несли фронтовики, не тільки що не виявила до нас співчуття, а навпаки, з якоюсь холодною ненавистю, з призи́рством в очах проводжала нас, коли ми виходили в дальший похід з їх залогі?

Так, стало ясно, що між „контрреволюційними” фронтовиками й „революційним” запіллям уже вирите революцією провалля, хоч правда, воно й раніше було, але не таке велике, та й не такого внутрішнього змісту. До революції фронтовики до певної міри поневіряли тиловців, ставилися до них з погордою, як до тих, що не виконують до кінця свого обов'язку перед державою. Під таким моральним тиском фронту запілля підлягало його авторитетові. Тепер же сталось навпаки. Фронт уже став „контрреволюційним”, дуже ворожим до здобутків революції й до всього революційного народу. Авторитет фронту впав, бо оборона держави, захист вітчизни, все стало дурницею в порівнянні із захистом революції і т. д. В той час, як до революції тиловий елемент жахався фронту та всі зусилля направляв для того, щоби добре „самоокопатися”, тепер він, міцно „окопавшись” іменем революції, сам уже кинувся на фронт в особах різних агітаторів, щоби його немов би перетягнути на бік революції. Справді тут ходило про підчинення своєму авторитетові, своїм настроям усього фронту.

Настрої ж ці були в своїх зовнішніх гаслах „война до переможного кінця”, але у внутрішній суті: „геть війну”. Запілля під час революції почало дорожити своїм благополуччям більше ніж до революції. Ясно, що з цих протиріч мусіло дійти до гострого конфлікту між фронтом і запіллям. Тоді фронт остаточно буде роздавлений ворожими арміями, не маючи підтримки живою силою з тилу, бо запілля могло лише гукати: „война до переможного кінця, во ім'я спасення революції”. Це могло лише погнати фронт на смерть, але не допомогти йому перемогти ворога.

Вже почав відчуватися фалш, створений революцією.

Революція для військової маси Росії, здавалось, мусіла дати визволення від найстрашнішого, що над нею важило — від війни. Між тим перші слова, які маси військові почули від революційних провідників, були: війна далі, війна до переможного кінця.

При перших відомостях про революцію на фронті луною пронеслось: ну, тепер уже незабаром кінець війни.

А замість цього кінця тепер голосять продовження її до „побідного кінця”. От в цьому протиріччі криється трагедія російської революції, що привела її до повного краху.

**

На дальшому шляху нашого походу трапилось одно невеличке басарабське містечко Капрешти, над річкою Реут. В цих Капрештах ми також мусіли зробити одноденний відпочинок.

Залишивши свою команду, я з п'ятьома підofiцерами „квартирiерами” поїхав вперед, щоби випередити команду години на дві, щоби приготувати для неї помешкання. Мені самому хотілося подивити ближче, що тепер за органи влади є на місцях, а особливо в містечках, і придивитися хоч трохи, як вони функціонують.

Віздимо на самотню вулицю, що йде вздовж усього містечка, на якій був базар, що уже майже розійшовся. Під'їздимо до невеличкого гуртка людей, які посеред вулиці про щось гаряче розмовляли. У декого з них я завважив ще здалека на одному рукаві червоні повязки. А коли під'їхав ближче, то побачив таку картину: Передомною було 6—8 жидів ріжного віку, більшість старих, в своїх типових, довгих пальтах, а на боці у кожного висіла здорова, старого зразку, стражницька шаблюка. Шаблюка й цивільний одяг далеко не войовничих типів робили карикатурний вигляд. Зрозуміло, який міг бути авторитет цієї міліції в очах селян, що приїздили сюди на базар. Пізніше правдивість цієї думки цілком підтвердив начальник містечкової міліції, в розмові зі мною.

Питаю:

— Скажіть, будь ласка, де я можу бачити кого-небудь з начальства містечка?

— „А! Начальство тут, ми!” — відповіли майже всі хором.

— Так, я бачу, що це, здається містечкова міліція. Але хто-ж начальник її, щоби я міг з ним говорити?

З гуртка підійшов ближче до мене молодий студент і представився мені як начальник місцевої міліції. Я по-

просив його показати моїм „квартир'ерам” помешкання для постою моїх людей та коней. Він довго блимав очима й не міг нічого зрозуміти: як це дати помешкання, чому, що таке за дньовка, що таке за кватирункова повинність, де, що і у кого помешкання є.

Довелося взяти самому на себе його обовязки й зробити відповідні зарядження.

Перебування тут пройшло цілком добре. Я ближче знайомився з діяльністю нової адміністрації й тяжко, сумно робилося, коли я помітив повне незнання нею своїх прав, обовязків, завдання. Все робилось і підтримувався деякий лад лише по старій традиції. Але чи на довго стане цієї традиції? — важко сказати. Почувалося, що в нищенні старого, хоч і поганого, хоч і бюрократичного, поліційно-адміністративного апарату, була помилка, яка врешті-решт може привести до повного хаосу, до повної дезорганізації громадського життя, до занархізування так званого „общественного спокойствія і порядку”.

Там же стався характерний факт, показчик безсилля нової адміністрації. Причиною того був мій наказ доставити для команди 600 пудів вівса по усталених інтендантських цінах. Овес доставлено з рахунками по інтендантських цінах, по яким і заплачено.

За кілька днів, уже в поході, я дізнався, що начальник міліції послав за вівсом в сусіднє село Стефанешти. Селяни відмовились продати його по усталених цінах, а вимагали по 25 коп. дорожче за пуд. Начальник міліції, порадившись з представниками містечкового громадянства, вирішив обложити торговців містечка податком на суму, якої потрібно було, щоб заплатити поверх державних цін. Вирішення таке мотивувалося тим, що коли б він сказав, що селяни по твердих цінах не дають, то можливо тоді начальник команди вжив би репресій і зареквірував би у них зерно. Але команда піде далі, а містечкові доведеться дати відповідь перед селянами за свій „донос” на них.

Спинився на ніч в одному молдавському селі, верст шість від міста Сорок (тепер назви його не пригадую).

Розташувався у місцевого псаломщика (дяка) з метою ліпше довідатися від нього про життя та настрої селян, бо селяни мені казали, що він у них веде, так би мовити, революційний перед.

Яке-ж велике було мое розчарування, коли я спробував з ним говорити на тему політичного дня. Цей „вожак та ідеолог революційного селянства” сам абсолютно нічого не знав, що діється поза межами його села. Не знав він навіть докладно, які зміни зайшли по революції в державно-громадському житті, не кажучи вже про можливість більше глибоких соціальних змін, що революція поставила на чергу дня. Та й не цікавився він знати більш того, що знав. Знав він лише, що тепер земського начальника, станового пристава, урядника та стражника нема, а він чомусь став наче б то найстарше начальство у селі. Між іншим відчував він велику несправедливість революції в тому, що вона не торкнулась його взаємовідносин з попом.

Дуже довго він скаржився мені на те, що, як бувало при старому режимі, так і тепер при „слабодах” піп забирає $\frac{3}{4}$ прибутків від треб, а йому дає всього $\frac{1}{4}$, тай то не все „спална”. Дякувати лише Богові, що тепер, коли він попав у начальники селян, то ті йому іноді трохи приносять ячюк, маселця, а іноді навіть і курочку.

Я хотів від нього довідатися, яке то він тепер начальство, та таки і не довідався.

Каже:

„Всі до мене звертаються, а я даю їм поради, пишу заяви, прохання, іноді розбираю їх суперечки, а то буває на когонебудь і погримаю за непорядки. Слухають і роблять по мойому. Надходять листи до якогось „ісполкому”; їх приносять до мене, а я розписуюсь, що одержав, прочитую їх та зберігаю, поки приїде нова влада”.

Хотів я його зацікавити розмовами про потреби селянства, про відношення селян до земельного питання, до революції, й запитав, на свою біду, ще й про війну. Тут уже виявилась велика зацікавленість псаломщика війною. Як там стріляють, як ходять в атаку й нарешті він згадав

чомусь про Кузьму Крючкова.⁹⁾ Скоро набрид мені різним розпитуванням про нього, потім відповідями на свої ж запити, малюванням різних перемог цього „величезного героя”, що я не видержав і нагнав його до бісового батька, щоби не перешкаджав мені відпочивати, бо уже була піз-на ніч.

На другий день мав бути короткий перехід до слободи Покровки, біля Атак. Я рішив рушити в дорогу після раннього обіду в 11½ год., а щоби побачити селян і може від них довідатися про їх настрої, пішов до церкви, де правилась панахида (була Томина неділя).

Нічого не довідався, але побачив у церкві такий обряд, що залишився у мене в пам'яті на ціле життя. Обряд цей мені дуже добре свідчив про культурний рівень цього „слабоднаво” басарабського селянина та його пастиря.

Церква була майже повна селян і селянок. Кожна родина принесла з собою „платню” за панахиду: причту, по одній або по дві курки від родини. Під час співу хору „Со святими упокой” рознеслось в церкві страшенне кудкудакання курей, що своїм голосом заглушили спів хору.

Я побачив дику картину: кожен, що тримав раніше у себе під руками курку й міцно тримав її за дзюба, щоби вона не кудкудакала, тепер термосив її, змушуючи кричати якнайголосніше. Тут він ніс її до притвору, де передавав сторожеві церкви. Зробило на мене це вражіння якогось невідомого мені поганського обряду.

Село жило ще цілком середньовічним життям. Між іншим воно належало до тих сіл, що в недовгій часі перед війною було рушило в релігійний похід басарабського монаха-ізувіра, чи релігійного фанатика Інокентія, але у всякому разі людини з релігійним божевіллям.

Мимоволі ставало питання: а скільки таких сіл є в Росії та у нас, на Україні? Чи вистачить няньок, яких мусить поставити при них нова, і демократична влада?

Скажу, що відповідь на це я знаходив позитивну. Вірив, глибоко вірив, що місцеві органи самоврядування, ко-

⁹⁾ Вигаданий козак-герой в початках війни.

ли їм розв'язали руки до повної самодіяльності, в контакті з демократичною владою виконують тяжке й надзвичайно відповідальне завдання: будуть нянькою, там де треба, й поведуть нарід по шляху розвитку його духових і матеріальних сил. Вірив так, бо ніколи не міг собі уявити того провалу революції, в який затягнули її криваві експериментатори та непотрібна мяккотілість і короткозорість російської революційної демократії.

Наступну ніч ми ночували в московському старовірському селі Покровка, або, як його околичні селяни звали, „Вошивому”. Село це було дивним острівцем серед моря молдаванських та українських сіл. Воно різко ріжнилося від всіх своїх сусідів по одежі, особливо жінок, які, наприклад, свої фартухи вязали не на поясниці, як у нас, а полід руками. Всі звичаї й мова збереглися такими, якими вони були в цих селян на їх рідній Московщині, хоч уже яку сотку років вони просиділи в Басарабщині.

Не дивлячись на те, що вони майже всі були людьми заможними, в самому селі та в хатах був бруд та сморід. Про це я довідався, ще не заходячи до хати.

Я по своїй звичці не йшов до свого помешкання, аж поки всі чотові та вахмістер не відрапортують, що всі люди й коні розміщені в помешканнях. Тоді сам заскочу до одного, другого, третього помешкання, щоби переконатися, як поводить ся людям і коням на стайнях, а потім уже давав собі раду.

В цей пізний вечір всі почували велику втому. Вже п'ятнадцятий день походу лив проливний дощ. Дороги порозкисали так, що останній день ми зробили яких вісімдесят верст перехід, вибившись остаточно з сил. Увесь час доводилося витягати з багна та з каміння розкислого гостинця колісниці скорострілів та вози обозу. Це вимотало людей і коней страшенно. Здавалося, що кожен, добравшись до сухої, теплої хати, відразу захронить сном праведника. Але несподівано чотові почали просити дозволу розміститися людям по клунях, шоплах, а то й просто за-

лізти десь у стіжок соломи, бо в хатах ніхто не хоче лягати із-за бруду та смороду.

Мене це здивувало, тим більше, що лив проливний дощ та дув пронизуючий вітер. Зайшов я до одної-другої хати, щоби на власні очі переконатися. Те, що я побачив, мене прямо потрясло. Що не хата, то такий сморід несе з неї, що не можеш дихати. В середині повно людей, а між ними в різних кутках свині, вівці, сидять кури на сідалах. Словом, люди й весь дріб, що був в господарстві, збилися в одну смердючу, чадну хатину, щоб і для худобини й для людей „було тепліше”, як пояснили мені селяни. По брудних стінах, дійсно, лазили курячі й людські воші.

Це так себе тримали москалі в Басарабщині, де в кожного молдаванина та українця в хаті й на обійсті все було в порядку й чисте. А хоч трохи маючі українські та молдаванські селяни навіть будували собі окремі чисті хати на дві великі кімнати, гарно заслані чудовими килимами. В тих хатах вони проводили великі свята, різні родинні свята та приймали гостей.

Побачивши таку картину бруду, я, звичайно, дозволив людям команди улаштуватися на ніч, хто як може, хоч і був ризик, що змоклі люди можуть застудитися.

Мені квартир'єри вибрали хату видно одного з найбагатших селян, який навіть мав тартак. Хата була на два поверхи. Внизу така сама мішанина людей, курей та худоби, як і в інших, але на горі ніхто не мешкав. Подивився я на ліжко, на якому лежали, замість солом'яника та накривала, старі драні кожухи, свитки та інше шмаття, що мусіли бути постілью. Мені здавалося, що все ліжко ворухиться від вошей та блощиць.

Наказав своєму джурі принести походне моє ліжко й поставити його серед другої кімнати, видно світлиці, та обсипати його навколо густо порошком проти наскомих.

В цій кімнаті були розписні аляпуваті стіни; підлога підроблена під „паркет”, але із-за бруду її майже не було видно. В одному кутку була насипана купа якогось цвілого посліду, чи проса, в другому накидано куски старого заліза, підков, гайок та іншого мотлоху.

Джура, розчистивши собі місце на підлозі й пославши літники з-під сідла та пару накривал, також обсипав себе навколо порошком.

Ми вже прилагодилися спати, як в кімнату увійшов сам господар і почав просити, щоби ми борони Боже, не закурили цигарок, бо в хаті висіло добрих два десятка ріжних старовірських ікон. Я його заспокоїв, що не курю, а тому ікон він не має потреби виносити. Притім запитав його, як йому не сором жити в такому бруді та навіть ці кімнати, що на горі, так забрудити. Він спокійно відповів:

— Ми не гаспада і неча нам, простим людям, о чистоте, то безпакоїтсья. Времени то неча даром тратіть та". (Ми не пани й немає чого простим людям про чистоту турбуватися. Часу не треба даром гаяти).

За кілька хвилин я почув такий сморід, що не знав, куди носа діти. Подумав, що согрішив мій джура.

— Саїдка! — гукаю. — Ну, й свиня ж ти!

— Єй Богу, це не я, — відповідає він. — Я сам думав, що це ти. (Кавказці до всіх говорять „ти“, а в тім числі і до своїх офіцерів).

— Ступай, подивися, що там роблять, бо це, значить, знизу йде таке „амбре“!

Прибігає Саїдка, затуливши носа пальцями, й говорить, що там вечеряють наші хазяїни. Довелося самому йти в низ і вигнати їх всіх до клуні, разом з їх смердючою, капустою, яку вони їли. Ми повідчиняли вікна й провітрили хату, щоби якось заснути.

Ранком вся команда встала далеко раніше звичайного часу. На сході ще тільки сіріло, як ми рушили в дальший похід, брюхаючись по грязюці, що була не така огидна для нас, як те кацалське село. Дійсно, вошиве.

**

На кілька днів ми затримались в Атаках, що на Дністрі, проти Могилева.

Тут я мав можливість спостерігати другий нарід, жидів. Цей нарід цілком протилежний доволішньому селянству і по культурі, і по життєвим вимогам він інший.

Найбільше цікава картина, яку я бачив, це був мітинг, на якому мусів бути вибраним комісар містечка.

Не памятаю тепер, біля будинка якої інституції відбувався цей мітинг. Мене й моїх товаришів-офіцерів провів туди через двір, щоб не перешкаджати нормальному ходові мітингу, місцевий судовий пристав. Увійшли ми у великі сіни, попереду котрих був ганок, де стояв спиною до нас громовець, а праворуч була якась невеличка кімната з напіввідчиненими дверми.

Коли ми прийшли, то говорив місцевий, поважний уже віком жид. Прислухуємось. Очевидно, справа йде про вибір місцевого комісара. Промовець доводить слухачам, що необхідно вибрати комісарем когонебудь з проживаючих тут росіян, бо в містечку є багато християн. Навіть є загрози, що могильовських візників хтонебудь зможе під'юдити проти жидів із-за вибору жида. Сам він пропонував місцевого нотаря.

В цей час чуємо у сусідній кімнаті дужий крик: „Кричіть мошенник!” І знадвору чується, що багато з натовпу здійсмають галас і повторяють: „мошенник, не треба”.

Заглядаємо обережно в кімнату, щоб не налякати того, що там кричав.

Бачимо, що якийсь чоловік до половини висунувся у велику розбиту шибу й звідти, очевидно незамітний для оратора, диригує зборами. Судовий пристав пояснив нам, що це місцевий маклер-жид, який сам дуже хоче бути комісарем.

Промовець продовжує далі свої докази й пропонує другого кандидата — колишнього місцевого земського начальника.

Чуємо з кімнати:

„Кричіть буржуаз! Не надо буржуя!”

Знову підноситься галас: „Не треба! вон! буржуаз”... і т. д.

Врешті промовець каже, що він тепер пропонує свою третю й останню кандидатуру, а саме місцевого судового пристава.

„Кричіть старий режімщик!” — викрикує диригент мітингу.

Тут уже пристав не витримав, бо про нього йшла мова. Вбіг до кімнати. Витяг за ноги з вікна цього кандидата у комісарі; той почав виправдуватися, що він нічого не казав, що, мовляв, нам це вчулося і т. п.

На ганку в той час промовець почав уже з обуренням переконувати збори, що вони помиляються. Аж ось поруч нього з'являється якийсь молоденький жидок і зі словами: „Ну, годі, старик! Я буду тепер говорити!”, всунув йому свого кулака в рот.

Зчинився страшний галас, зібрані кричали один на другого, погрожували, різні групи почали присікуватися вже до обох промовців, та врешті і декілька осіб погналось за ними в помешкання, але побачивши нас, зчинили крик: „офіцери!, черкеси!” і почали тікати назад. Мітинг розбігся.

**

Спостереження над революційними селами Басарабщини та містечками наводили на мене невеселі думки.

Міста революційного я ще не бачив і не знав, як у ньому провадиться справа перебудови усього старого життя на нове.

Дещо й сам я працював для революції, бував із-за цього на еміграції, переслідували мене жандарми, але все таки праці не покидав, йшов завжди до народу, хотів йому принести краплину свого для піднесення його добробуту, його духового розвою. Тому хотілося бачити тепер, по революції, що село вже підготоване до певної зміни, ладу, що в ньому вже найдуться свої елементи, які зорганізують його нове життя та поведуть широким шляхом, швидкими кроками вперед до економічного й культурного розвою. Замість цього здавалося, що той розмах російської революції, який вона набрала з першого ж тижня, далеко обігнав село. Воно вже не могло з нею справитися, а тому котилося до анархії, до розкладу...

Але ні! Все таки хотілося вірити, що цього не буде, що місто прийде в село, допоможе йому розібратися в подіях, виявити свої жадання й поволі перебудувати його життя на нових підставах. Глибоко вірив я в це, бо були ж раніше десятки тисяч інтелігенції, що, не дивлячись на всі перепони поліційно-бюрократичного режиму, йшли в село, йшли між народ і несли для нього свою любов, знання, навіть своє життя. Здавалось, що тепер, коли впали всі адміністраційні перепони, в село піде інтелігенція масами, бо воно потребує її не одиницями, а масами, що вона організує його наново й засиле те глибоке провалля, яке було завжди між селом та містом.

На жаль, цього не сталося: село й місто ще в більшій мірі почало кожне жити своїм окремим життям. В той час, як село путалось у безліччі тих гасел, думок, що кидало йому місто й залишалось все таки на місці, нічого не перебудовуючи та не творючи нічого нового, місто форсувало „зреалізування здобутків революції” й нищило безоглядно все старе, кидаючи такі ж гасла нищення на села.

Такий ненормальний напрям революції, можливо, був незамітний для тих, хто безпосередньо вів його у містах, але зате з боку, тут у селі, було це дуже добре видно.

**

Перейшовши на терен Подільщини, ми розташувались на довшу стоянку.

Наша скорострільна команда розташувалася на цукроварні у великому волосному селі Верхній Ольчедаєв. Там я мав можливість довший час спостерігати життя волосного центру й робітників цукроварні. Тут я бачив початки організації нової влади на селі й мав у цьому втіху, порівнюючи з тим, що бачив у Басарабщині. Тут уже дійсно почали організуватися органи нової влади, в яких головну роль відігравало вчительство, та почасти окремі особи, що належали до фабричної адміністрації. Приємно було бачити, як нові органи влади напружували всі сили, треба зазначити з великим успіхом, на те, щоби якнайнормальніше, якнайспокійніше перебудувати життя волости. Це

до певної міри розвіяло мій песимізм, яким натхнули мене мої перші вражіння.

Тут я спробував, спочатку обережно, поставити національну справу серед селян, почавши з поради заснувати „Просвіту”, або „Українську Хату”. З боку селян зустрів досить прихильне відношення, а один з учителів зі захопленням взявся до організації культурного національного осередку.

Разів зо три я сам виступав у волості на зборах з промовами на виключно національні теми, бо як офіцер я не вважав можливим торкатися соціально-політичних питань.

Сам почав непомітно втягуватися все більше та більше, так би мовити, в національно-культурну роботу волості. Але швидко участь свою в роботі довелось перервати. Треба було їхати до Києва, щоби одержати матеріяльне поповнення для своєї команди. Цьому я, між іншим, був незвичайно радий, бо в цей час якраз мав розпочатися перший все-український військовий з'їзд, про підготовку якого я, находячись довший час в поході, не знав. Тому від нашої команди делегатів туди не післано.

II.

В РЕВОЛЮЦІЙНІМ КІЄВІ

Перше враження. — Не видно національного обличчя Києва. — На Першому Всеукраїнському Військовому З'їзді. — Привітання Миколи Левитського, батька кооперації. — Петлюра, Винниченко, Капкан, полковник Першого Українського полку.

Прийжджу до Києва. Останній раз я був у ньому в 1913 році. Тепер моєю мрією було побачити столицю України не такою, як я її знав раніше, коли не почувеш рідної мови поза межами українських двох чи трьох книгарень та редакцій „Ради” й українських журналів.

Потяг підходить до двірця. Очі шукають на ньому нашого прапора. Та даремне. Над двірцем має червоний пра-

пор, символ любови й братерства народів, котрий згодом російська революційна демократія обернула у символ нищення волі народів, у символ накинення їм свого пануючого ярма, прикриваючи його гучними словами про інтернаціоналізм.

Виходжу з двірця. Іду по Безаківській вулиці, прислухуючись, чи не чути рідної мови. Здається, що тільки одна всна мусить тепер лунати на вулицях нашої столиці. Здається, що мусять всі впиватися, захоплюватися її прекрасними, мелодійними звуками. Розкріпощена душа українського народу мусить співати гімн національної свободи й той гімн тепер, сьогодні, повинен бути лише рідне слово... Так, рідне слово... Рідна мова мусить лунати сьогодні на вулицях старого, славетного Києва й вона мусить розквітчати його. Але тяжко... Рідного слова не чути... Душа українського народу не співає гімну свободи. Для неї її мабуть ще немає. Сумно.

Хочу себе розважити. Хочу відірватися від своїх тяжких, невеселих думок, і не знаю сам, чому, питаю свого джуру:

— Слухай, Саїдка! Якою мовою у вас осетини розмовляли поміж собою на вулицях Владикавказу?

Він якось здивовано подивився і не менше здивовано відповів:

„Якою ж мовою вони можуть розмовляти? Звичайно, нашою”.

Зробилось мені вже не тільки сумно, але й соромно, до болю соромно. Другі народи говорять поміж собою й говорили завжди своєю мовою, а у нас нашою мовою чомусь не балакають...

Ага, пригадав, чому...

„Мужицька, рабська, хлопська мова”. Для наших псевдоінтелігентів „нашою мовою” є мова московська. Ось, де наша трагедія — промайнула думка. Це брак свідомої своєї інтелігенції, бо більшість нашої інтелігенції пішла у найми до москалів.

**
*

Чим далі, тим більший сум охоплював мене. Не то, що мови не чули, але ніде ні одного не бачу напису на своїй рідній мові.

Що це значить? Не може бути, щоби усі збори, мітинги, реферати, лекції, тощо, про які є оголошення, тут, у нашому Києві, були виключно московські, а для нас жодних!

Чому це так? Відповіді на це не находжу. Чому тут, у столиці, цураються свого рідного слова навіть тепер, коли жандарм не погрожує за нього послати по „широкой Владимирской”.¹⁰⁾

Промайнуло в пам'яті має рідне, далеке місто „Новоросії” з його під час — щедринською адміністрацією, де нас невеличкий гурток порівнюючи, удостоївся в 1910 році уваги не тільки адміністрації, але й москалів, або й українських ренегатів. Хтось з них, бажаючи якнайбільше досадити нам, а може з метою примусити кого слід звернути більше пильну увагу на „мазепинців”, замінили біля дверей офіційну таблицю: „Статистическое отдѣленіе губернскаго земства”, новою, короткою, і, як їм здавалося, злісною: „Малороссійская Просвѣта”.

Ті мої дорогі й незабутні наставники, ідеологи свідомого українства, що змусили якогось московського штукаря зі злістю написати це „просвета”, не дожили до радісного дня визволення їх народу.

В 1915 році помер Теофан Олександрович Василівський (чоловік Дніпрової Чайки), а в перших днях революції вмер Степан Іванович Лоначевський.

Так незаметно думки мої перенеслися з Києва туди, на далеку провінцію, у рідне місто, де тепер безперечно національне життя бе міцним джерелом. Там же є, хоч не багато, тих, що можуть узяти провід у свої руки. Вони дійсно „можуть”, бо вони люди з великим громадсько-політичним стажем щоденної праці, які методично, поволі, з дня на день, крапля за краплею перебудовували народне життя й вели його до матеріяльного та духового добробуту. Вони ж мали у себе мужність в далекій провінції жорстокого

¹⁰⁾ Дорога в Сибір.

адміністраційного свавільства поставити ще в 1870 р. на повітових і губернських земських зборах домагання школи для народу з рідною українською мовою. У своїй офіційній роботі до останнього передреволюційного дня щоденної боротьби своєї не припиняли, лише, коли збільшувався адміністративний терор, то своєю працею, як краплина за краплиною, довбали скелю деспотизму.

Од серця відлягло. З'явилася певність, що коли Київ ще так довго не розкачався, коли Київ у себе не має потрібної кількості національних робітників, то їх дасть провінція. Там вони є в народі, біля нього, з ним. Вони прийдуть сюди до центру з окраїн і порожнечу його заповнять собою.

У правдивості цієї думки я переконався в той же день, коли прийшов як сторонній слухач на військовий з'їзд.

**

Іду на Велику Володимирську вулицю в педагогічний музей імени наслідника царського престолу, Олексія. В 1913 році я був у ньому, ще не закінченому цілком будівництві. Тоді я йшов до нього з зовсім неподібними на сьогоднішні наміри й почування. Тоді я йшов, об'їхавши уже добрий десяток педагогічних музеїв у Росії, починаючи аж з Вятського. Мав тоді за ціль вистудіювати організацію кожного з них, бо в нас Херсонське губерніяльне земство мало будувати музей. Цей київський музей на мене зробив тоді вражіння дійсно заслуговуючого напису, що був на ньому. „На благое просвѣщеніе...” Але далі я не хотів би читати, бо серце чомусь так дуже боляче защемило й до горла наче підступав камінець, що так міцно давив у ньому.

На що ця іронія? На що цей страшний, болючий для українця сарказм і напис у серці його рідного краю, напис на тому будинкові, що повинен стати розсадником педагогічного знання, розсадником найліпших систем та методів навчання. Це було: „руссаго народа”!

Він, цей музей, мусів тоді провадити свою працю наперекір науці, наперекір здоровому розумові, логіці, на-

перекір заповітам найліпших педагогів про навчання дітей грамоти в рідній мові. Замість просвітної установи, цей музей так би мовити, мав стати лабораторією поліційно-адміністративної методи навчання на „общепонятном язык”.

І... О, іроніє долі!... Тепер в ньому засідає **перший всеукраїнський військовий з’їзд**. З’їзд, що мусить покласти перший гранітний камінь до будови української національної армії, армії, яка захистить права свого народу й на рідну його школу. Та армія повинна також дати можливість збудувати своєму народові величезний храм науки, тої науки, що поведе до розкріпощення його духа. Думалося, що на музеї тепер замість цинічного напису „русского народа” чорніють лише плями, а над ними якийсь для мене ще незрозумілий новий напис, що свідчить про воскресення українського народу, напис, який своїм сяйвом вбиває навіть тінь.

Підходжу ближче. Підводжу зір до гори... Йї тут помилівся!...

Увесь піднесений, урочистий настрій, що створив я собі в своїй уяві, упав. Немов хто слизькою грязюкою облив мене...

Зовні все по старому. Навіть і ці слова, цей символ рабства душі нашого народу, в яке вкинула його Московщина, й досі там. Навіть чомусь здається більш яскраво виступає він на фронті будинку й більше глибоко та боляче крає мою душу. Господи, що ж стріну я там у середині?... Кого побачу, що там говорять? Про що?!

В якомусь незрозумілому настрою виходжу по сходах на балькон. Нарешті я тут... Чомусь серце радісно, швидко забилося... Почув аж тут лише дороге, співуче своє рідне слово. Говорив В. К. Винниченко. Промовляв з одушевленням, прекрасно; видно, впливав на делегатів, але не захоплював їх за саме серце. Говорив про необхідність творення міліції замість постійної армії. Промову його прийнято оплесками, але видно без інтузіязму.

Вслухуючись в його промову, я поволі заспокоївся й почав розглядати делегатів з'їзду.

Тут я побачив, що на з'їзді багато старшин, між котрими були одиницями генерали, штаб-офіцери, але звичайно подавляюча більшість рядовиків та молодшого офіцерства. Між всіма делегатами від матросів і солдатів, до генералів включно, почувалося довіря одного до другого. Почувалося, що тут вони всі рівні, що тут немає між ними ніякої різниці. Всі вони однакові делегати на з'їзд. Всі вони однакові сини свого трудового народу. Всіх їх велика національна ідея ціпко повязала поміж собою. У всіх їх однаково піднесений урочистий настрій. Всі вони горять священним огнем любови до свого рідного краю, до свого рідного народу.

На душі зробилось радісно. Настрій піднісся. Все перше тяжке вражіння від Києва було стерте новим урочисто піднесеним настроєм. Тепер ясно: тут за цими мурами кутється доля України. Але справді бачиться, що ковалями її є не сам Київ, а ті, що приїхали безпосередно від народу, хоч і в сірих плащах, зо всіх кінців Росії, України й фронтів. Вони заповнили порожнечу Києва й перенесли до нього та сконцентрували тут свою боротьбу за визволення рідного краю. Цінне те, що не сам Київ веде перед у боротьбі, не та купка інтелігенції, що зосередилась у ньому, про яку вороги українського відродження казали: заарештуйте тридцять провідників українського визвольного руху, і від нього залишаться лише спогади. Ні, боротьбу веде весь український нарід, що зо всіх кутків надіслав сюди перших своїх вибранців. Запорука успіху нашого визвольного руху є в тому, що він з першого дня набрав широкого масово-народного характеру. На катедрі з'являється в напіввійськовому убранні сухий чоловік, блідий з обличчя, що робить вражіння великої втоми. Його стрічає дружніми, гучними оплесками вся заля. Очевидно, він улюбленець з'їзду.

Це С. В. Петлюра, головує на засіданні з'їзду. Серед нескінчених оплесків за пару хвилин починає промову.

Вслухуюсь у його слова.

Говорить прекрасно, сильно, з якоюсь підкуплюючою теплотою. Поволі піддаюся його переконанням і незаметно для себе самого починаю приймати кожне його слово на віру, так би мовити, без критичного аналізу й цілком згоджуюся з ним. Говорив про необхідність творення української національної армії. З того, як уважно його слухали та реагували на кожне речення делегати, видно, що Петлюра панує на з'їзді, що він є душа його й мозок. Покінчив промову й останнє його слово заглушують гучні оплески та викрики: „Слава”! Він це повністю заслужив, як гарний оратор, що умів знайти в душі маси найбільше чутливі струни й чудесно грати на них. Чується, що він дійсно народний трибун, що може словом зрушити маси на великий подвиг. Скінчив промову і всі присутні в залі в шаленому екстазі захоплення плещуть, вигукуючи: Слава! Слава Петлюрі!...

Хтось по нім з'явився на кафедрі й неупевнено почав, так би мовити, вступ до своєї промови. Його слухають спочатку спокійно, хоч він і не володіє добре словом, та й з мовою ледве, ледве справляється. Нарешті все ясніше чується в його промові критика думок, висловлених попереднім промовцем. Це починає нервувати збори, вони, очевидно, не бажають, щоби захоплення промови їх улюбленця могло бути так швидко, так несподівано і навіть грубо порушене. Починає наростати серед них нетерплячка, нервовість, що врешті виливається у вигуки: Геть! Годі! Не треба!...

Промовець змішаний сходить з кафедри. На його місце з'являється другий, що зі всім згоден з Петлюрою, а тому й гадає, що не треба довго балакати, щоб не гаяти часу, а прийняти пропозицію С. В. Петлюри.

Промови й голосування проходять далі жваво, одноманітно й великих суперечок з кафедри не чути.

Аж ось появляється з правих дверей хорів типова постать старого поважного козака. Великі вуса звисають на груди, з-під великих сивих бров визирають ясні, лагідні

очі, що відсвічують у собі урочисто-піднесене переживання душі цього старого, але ще дебелого діда.

Встає хтось з членів президії й, вказуючи рукою на балькон, в тому напрямкові, де біля самих балаяс стояв цей старий козак, голосно звертається до з'їзду:

— Пропоную членам першого все-українського військового з'їзду привітати нашого славетного старого артільного батька, Миколу Василевича Левитського!¹¹⁾

Всі члени з'їзду й сторонні глядачі як один чоловік встають зі своїх місць і довгогучними оплесками та вигуками „Слава!” вітають старого, славетного нашого кооператора, артільного батька.

Старий намагається щось відповісти, подякувати... Але сльози зворушення заливають йому чоло й спазми піднесеного настрою склепили йому вуста. Чується лише окремі слова, майже гістеричне шепотіння:

— Дякую... дітки! Дякую!... Слава Творцеві, таки дожив!... Слава Україні!...

І це „Слава Україні!” підхоплює вся зала. Довго лунає в залі „Слава Україні!”, а потім переходить якомсь цілком природно у спів: „Ще не вмерла Україна”!

Згуки рідного гимну захопили мене цілком і я вже далі нічого не памятаю. Не памятаю, як я опинився серед великого гурту делегатів з'їзду в невеличкій „Ліфляндській столовій”, де нарівні з ними брав жваву участь в їх, так би мовити, кулюарних дебатах. Тут у семі великій, новій я почував себе своїм, рідним, частиною цієї семі.

Аж тепер я святкував дійсне свято нашої революції. Мозок вертіла й пекла гарячим вогнем лише одна думка, один мотив: „Ще не вмерла Україна”!

**

На другий день зранку до третьої години я був в арсеналі, де приймав потрібні мені речі для команди.

Робота якомсь не йшла. Появилась у мене повна неохота до всього давнього. Мене сьогодні вже не цікавили інте-

¹¹⁾ Першого організатора селянських хліборобських кооператив на Україні.

реси команди. Думкою моєю опанували вчорашні переживання.

Для мене ясно стало, що вояцтво українське уже прокинулось до активного національного життя й безперечно ті українські ради, гуртки, тощо, які уже існують у війську, його не задовольняють. Воно вже прагне до цілковитого створення своєї національної армії. Тому те, що мені здавалося раніше великим здобутком: засновання командних, полкових і т. д. рад, є майже ніщо з тим вибухом жадань, що я вчора почув і побачив.

Раніше мені здавалося, що того, що є, уже досить: покінчиться війна й ми без боротьби перейдемо до будівництва свого національного життя, в бажаних для нас формах. Але вчора я почув багато розмов про той шалений опір, що ставлять москалі й їх підспівачі найменшому виявленні нашого національного життя...

Значить, нам накидають боротьбу, а тому примушують нас більш рішуче стати до оборони своїх прав. Нам треба тепер взятися до здобуття позиції за позицією, звідки вже можна буде стати до генерального бою. Безперечно, генеральний бій накинуть нам, коли ми не захочемо перебувати далі в становищі народа-раба, в становищі національного поневолення. Тому мені здавалося, що промови В. К. Винниченка й ще декого з промовців, що я чув учора, про те, що нам не треба армії, а тому ми мусимо уже тепер готуватися до переведу її на міліційний стан, не погоджуються з тою дійсністю, про яку оповідали майже всі делегати.

**
*

Не йшов, а просто летів я до Педагогічного музею, щоби прийти туди до початку вечірних зборів і поговорити з тими, з котрими вчора познайомився та познайомитися з другими. Особливо мені хотілось поговорити з С. В. Петлюрою, про якого казали, що він уже намічений на провідника всеукраїнської військової організації.

**
*

Приходжу до музею. Шукаю С. В. Петлюри. Знайшов, але бачу, що з ним мені ледве чи вдасться переговорити, бо його обступили тісним колом делегати й кожен ставить своє питання, кожному хочеться поговорити та запитати о пораду. Вигляд у нього дуже втомлений, але відповідає він кожному з повним терпінням, тихо й спокійно, якимсь підкупуючим, лагідним тоном. Чую, делегатів кличуть на приватні наради, добре не памятаю, чи по фракціям, чи по окремим арміям. Біля С. В. Петлюри залишається людей трьох-чотирьох, і я нарешті біля нього.

— Дозвольте пару слів з вами поговорити, бо ранком маю їхати на фронт, — прошу його.

— Дуже приємно! Так ви з тої страшної „Дикої Дивізії“? — лагідно питає з привітливою усмішкою. Хіба й там наші? —

— Так, є й досить багато. Справи наші там знаходяться в стані, далеко відмінному від того, про що багато делегатів вчора говорило. У нас москалів не багато, а тому й опору в нашій національній роботі нам ніхто не робить.

— А чому немає на з'їзді делегатів від вас?

— Тому, що ми не знали навіть, що з'їзд відбудеться. Офіційних повідомлень у нас не було. Російські газети не пишуть, а українські доходять до нас неправильно. Я хочу просити вас ласкаво не забувати й про нас, коли ви залишитесь тут працювати далі. Крім того дозвольте переказати українцям нашої дивізії ваше привітання як голови першого всеукраїнського військового з'їзду.

— Дуже прошу. Дуже приємно! Коли я буду вільний, поговоримо з вами докладніше.

— На жаль, я мушу завтра виїздити з Києва, а тому дозвольте вам стиснути руку й побажати іменем українців нашої дивізії повного успіху в праці. Щастя вам, Боже!

— Широ дякую. Працюйте там і далі та держіться директив свого центру.

**
*

Знову почалось засідання. Сиджу на бальконі, слухаю дебати. Відчиняються невеличкі двері позаду президії,

звідки виходить якийсь підполковник і хоче сісти в глибині сцени, на місцях, очевидно, визначених для почесних гостей. В цей час чую, із залі несеться гучний викрик якогось делегата:

— Полковникові першого українського полку імені гетьмана Богдана Хмельницького, полковникові Капканові, Слава!

Вся зала здригає від гучних оплесків та викриків „Слава“! Полковник той, що увійшов, виходить наперед сцени, кланяється та широко дякує за привітання й просить з'їзд підтримати його полк у заходах перед Тимчасовим урядом, щоби той затвердив його.

— Не треба московського затвердження! — чується чийсь протестуючі вигуки. — Ми самі затвердимо!... Ми, з'їзд, мусимо утворити свій верховний військовий орган і не їздити до Петрограду жебрати ласки!

Заяву покривають гучні оплески всього з'їзду.

Це коротеньке перебування у Києві та на з'їзді ясно показало мені, що вже настав час якнайширше розвинути в армії свою працю, яка б не обмежувалась лише плятонічними національними радами, а привела б якнайскорше формування своїх чисто-національних військових частин, хоч би шляхом зведення окремих українських вояків в певні частини. Очевидно, першу таку роботу я мусів розпочати у себе в дивізії.

**
*

Перебуваючи в Києві, я з газет та „Вісника Центральної Ради“ ознайомився дещо з початками широкої організації українства в Києві, що вважаю не зайвим коротко передати тут:

1 квітня організована Українською Центральною Радою, українська маніфестація зібрала кілька десятків тисяч народу. Маніфестанти в більшості солдати, студенти та різні учні під жовто-блакитними прапорами зібралися до Володимирського собору, де духовенством з власної ініціативи була відправлена панахида по Шевченкові. Маніфестанти в супроводі багатьох оркестр йшли під прапора-

ми з написами: „Вільна Україна у Вільній Росії”, „Душу й тіло ми положим за нашу свободу”, „Автономія України”, „Самостійна Україна з гетьманом на чолі”, „Хай живе федеративна Республіка” і т. д., пройшли по Фундуклеєвській вулиці до будинку Думи. В поході брала участь група артистів, на чолі з М. К. Садовським у старовинному українському гетьманському одязі. В перших лавах йшли представники Центральної Ради та інших українських організацій. Маніфестанти вітають біля Думи М. С. Грушевського, який закликає всіх присутніх запрягнути перед портретом Шевченка, що вони не покладуть рук, поки не буде збудована вільна автономна Україна. Похід переходить від Думи на Софійську площу, де його стрічає духовенство під гомін дзвонів з хоругвами й хрестами. Священик у проповіді закликає помолитися за гетьмана Богдана Хмельницького, Тараса Шевченка та інших. Після панахиди святять прапори українського полку, після чого розпочинається віче.

М. Грушевський у своїй промові говорить про те, що настав час утворити народоправство і державне право України в спілці з іншими народами Східної Європи в федеральній російській республіці. Після промов представників різних українських культурно-просвітних професійних організацій, кооператорів, студентства, військових та інших ухвалено резолюцію: „Ми, українці, зібрані в Києві на першій українській святі свободи, вітаємо відновлення народовластя, знищеного царським деспотизмом і одностайно постановляємо: піддержати центральне правительство... підтвердити йому наші сподівання негайного скликання установчих зборів, котрі мають ствердити автономний лад, який на Україні заводимо..., зажадати від Тимчасового Правительства, щоб воно міцно звязало справу автономії України з інтересами нового ладу і заохотило людиність її до всяких жертв для чого негайно видало б декларацію, котрою з свого боку визнало б потребу широкої автономії української землі й зробило б відразу всі заходи, щоб надати український національний характер публичним устано-

вам... В справі переведення цих постанов в життя віче до-
ручує УЦР. порозумітися з тимчасовим правительством".
(Кієвская Мисль", 79 або Народний Революціонер, ч. 1,
Вісти Ук. Ц. Р.).

3 квітня. На домагання українських об'єднаних орга-
нізацій, міська Дума включила в склад своїх членів М. Гру-
шевського, І. Стешенка та інших. Українська Центральна
Рада, зважаючи на успіх першої національної маніфестації
закликала приготуватися до скликання Українського На-
ціонального Конгресу. (Вісти, Укр. Ц. Р., число 2).

4 квітня відбулися установчі збори кийівської органі-
зації УСДРПартії. Вибрано комітет у складі: С. Ф. Весел-
овського, А. Г. Драгомірецького, Близнюка, Василенка,
І. Г. Сербіненка та А. Н. Тимошенка (Роб. Газета, 1).

7 квітня. Розпочався з'їзд „Українських Поступовців”.
В Президію вибраний М. Грушевський (голова), Ілія Шраг,
Олександр Лотоцький та інші. Після привітання Грушев-
ського та доповіді С. Єфремова, що дав історичний на-
черк діяльності товариства, почалися доповіді делегатів
з місць (К. М., 84).

За підписом ради Товариства Українських Поступов-
ців оголошено відозву, яка кличе підтримувати новий дер-
жавний лад, складати пожертви на український національ-
ний фонд, засновувати українські школи, „Просвіти”, під-
тримувати українську пресу й готуватися до установчих
зборів. (К. М., 84).

8 квітня. З'їзд „Українських Поступовців” постановив
змінити свою назву на „Союз Українських Автономістів-
Федералістів”. В питанні автономії України з'їзд ухвалив:

„Негаймо всіма силами та засобами утворити автоно-
мію України. Вжити заходів, щоб надати їй якнайбільшого
авторитету на організаційних зборах усіх груп людности
України. Остаточну санкцію її перенести на Російські Уста-
новчі Збори. Найближчим своїм завданням з'їзд уважає ор-
ганізацію місцевих сил, створення виборчих комітетів на
місцях, широке притягнення та об'єднання широких народ-
ніх мас на економічному, політичному та культурному
грунті”. (Нова Рада, ч. 2).

9 квітня. Збори солдатів і офіцерів українців ухвалили постанову про конечність української національної армії. (Н. Р., ч. 4).

13 квітня (старого стилю). „Робітнича Газета”, пишучи про вступлення до Центральної Ради Українських Соціал-Демократів, говорить: „Наша злука в Центральній Раді є для того, щоб разом бити ворогів автономії України... Центральна Рада є запорокою, є шляхом до здійснення автономії України й ми, Українські Соціал-Демократи післали до Центральної Ради, своїх представників”, (Робітнича Газета, ч. 2-ге).

З перших днів революції київські українці вирішили заснувати провідний Центр Українського Національного Руху. Ініціативу організації такого центру взяли на себе члени Товариства Українських Поступовців, закликаючи до спільної організації різні культурно-освітні, кооперативні, політичні та інші українські установи. Спочатку до Центральної організації, яку було названо УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА ввійшли київські організації, в короткому часі до них приєдналися й інші українські організації з різних сторін України.

III.

МІЙ ВИХІД З „ДИКОЇ ДИВІЗІЇ”

Перші збори українців у дивізії. — Початок національної боротьби. — Поповнення скорострільної команди москалями. — Бригадний мітинг. — Непідготовленність до війни свіжого офіцерського складу. — Залишення мною дивізії.

Приїхавши до команди, я на другий день зібрав її для вислухання моїх інформацій та запросив вояків-українців, між якими були головно кубанці з других полків та команд, приїхати до нас. На зборах разом з нашою командою було 800 душ. Я поінформував їх про військовий з'їзд, про суть його праці та переказав привітання від голови з'їзду. По закінченні інформацій останні мої слова були

покриті гучними оплесками та дружними вигуками „Слава Україні”!

Потім розпочалися довгі й гарячі дебати. З них я побачив, що у нас було спокійно у дивізії теж лише до того часу, поки українські ради обмежувалися культурно-національною працею. Але тепер, коли мусить стати на чергу відокремлення українського національного елемента в окремі частини, почувшись самі рішучі протести. Звичайно, найгострішу одсіч я почув від присутніх офіцерів, частина яких потім відїхала, не попрощавшись зі мною.

Для мене стало ясно, що боротьба у нас розпочалась і ведеться; похід буде направлений головню проти мене як „зачинщика”. Підтвердження цієї думки я мав у найближчі дні, коли побував у дивізійному офіцерському зібранні. Тут уже були цілком одверті ворожі виступи проти мене, чисто московського офіцества.

Відношення до мене ще більше погіршилось після моєї безжалісної критики вправ на перегляді („смотри”) прибувшого поповнення осетинської пішої бригади. Особливо гострою була моя критика офіцерського складу тих поповнень.

Майже всі офіцери в них були першого революційного випуску з Тифліської військової школи.

Треба було бачити їх на смотрі (інспекції), коли не тільки майже ніхто з них не міг перейти з своєю частиною до боевого ладу, повести наступ, або оборону, а навіть не здатний був управляти зімкнутим строем. Про керування вогнем у бою вже нічого не було й казати. Це був не „смотри”, а якась карикатура, якийсь глум над військовістю, або просто над елементарними військовими правилами. Цей „смотри” зробив на мене тяжке, пригнітаюче вражіння.

Безперечно, коли й далі будуть в армію приходити такі поповнення й з таким офіцерським складом, то було б повним безглуздям тягнути далі війну й надіятися хоч на частковий успіх.

Під час критики цього „смотри” на загальних офіцерських зборах я жорстоко, зі всією горячістю та жовчею

темпераменту критикував новоприбувшє офіцерство, що, готуючись їти до війни, не думало набути якогонебудь знання, щоби тепер не привести доручених їм людей до цілком зайвої непотрібної загибелі. З такою піхотою та офіцерством їти до бою, значить загубити всі скоростріли й людей.

Звичайно, цим я остаточно обурих проти себе все нове молоде офіцерство. Наслідки своїх виступів я мусів незабаром відчути уже цілком конкретно.

У звязку з прибуттям цілої нової бригади до дивізії та майбутнім переформуванням дивізії в кінний корпус, було наказано розділити нашу команду на три команди; недостаючий людський склад мала поповнити камянець-подільська учебна скорострільна рота.

Після наказу для дивізії, розділ команди переведено так, що до мене попало розмірно мало старих скорострільщиків, що складали відсотків 40 нової команди.

На першому „смотрі” вияснилось, що прибувшє з Камянця поповнення складене з москалів, перейнятих своїм специфічно-шовіністичним духом. Також ті два офіцери, що прибули з ними, були: один москаль з центральної Московщини, а другий зденационалізований поляк Войніч. Вржіння від цієї „братії” (їнакше назвати їх не можна було; між їншим так їх і охрестили мої старі скорострільщики) було тяжке. Не знаю, чи переведений спеціальний підбір складу для поповнення наших команд не стався по чийо-мусь наказу чи їнструкції, бо такий же самий елемент попав і до останніх двох частин старої команди.

Вистроївши їх, я побачив, що вони зовсім не вмють, або скорше не хочуть як слід стояти у строю, але зате половина їх була з підстаршинськими відзнаками. Прийшлося раніше ніж зробити звичайний „опрос”, навчити їх стояти, власне кажучи не навчити, а домагатися того, щоби вони стояли як слід. На „опросі” була заявлена лише одна претенсія, що вони жадають, щоби команда їх була окре-

мою „іхньою” командою, на чолі з начальником команди, яким вони собі обрали прапорщика Войніча.

Довелося їх рішуче осадити й заявити, що не може бути в армії ні вашої, ні нашої військової частини, а разом з тим і скорострільної команди. Крім того я рішуче звернув увагу прибувших підофіцерів, що їх в штаті є занадто багато, а тому декому з них доведеться бути у команді звичайними „номерами”. Тим більш, що в команді був майже повний штат прекрасних боєвих підофіцерів-скорострільщиків, які вже по 2 роки й більше перебували на фронті, між тим, як серед прибувших немає зовсім таких, що хоч нюхали трохи пороху.

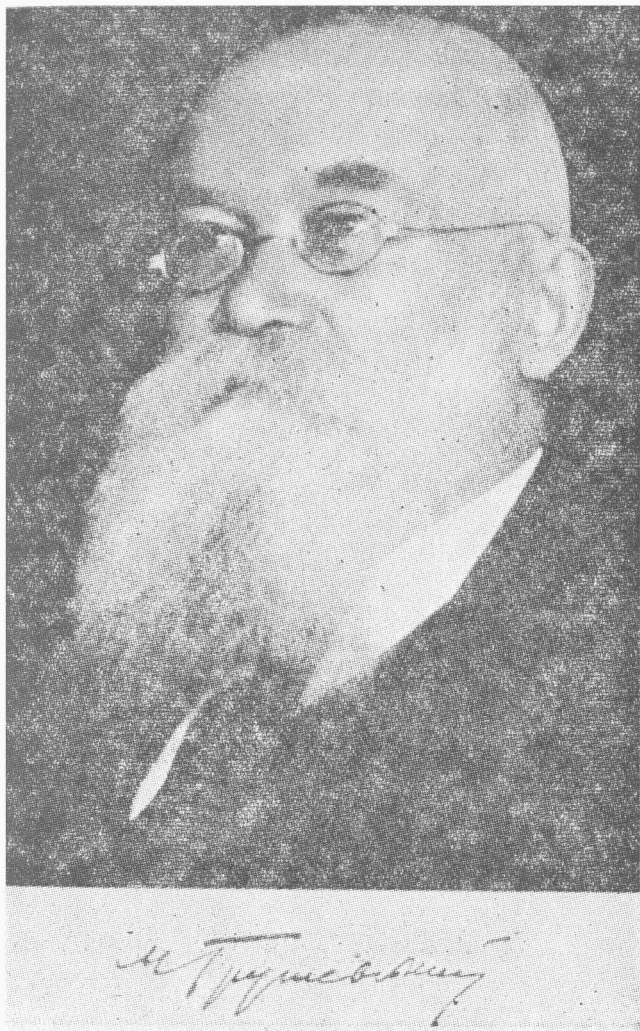
Моя суворість, а також перспектива бути „номерами”, з начальства обернутися у підлеглих, їм прийшлись не до смаку й я бачив, що прийдеться багато попрацювати, щоби нову свою команду привести до бажаного вигляду. Бачив я, що й між цими двома молодшими офіцерами не стріну потрібної підтримки в роботі. Вони ясно вже хворіли тою пореволюційною хворобою старшинства, що згодом привела армію до повного розвалу, цебто на запобігання перед солдатами та потурання не тільки антидисциплінарним, але й антиморальним їх вчинкам.

Не розбивши новоприбувших по окремим чотам, бо гадав спершу зробити перевірку їх підготовки, щоби потім, згідно добутиї оцінці кожного з них, зробити якнайдоцільніше їх розподілення, я залишав їх на деякий час, так як вони прибули окремою командою, навіть в окремому селі, Немерчі, а з старими перейшов до с. Кукавки.

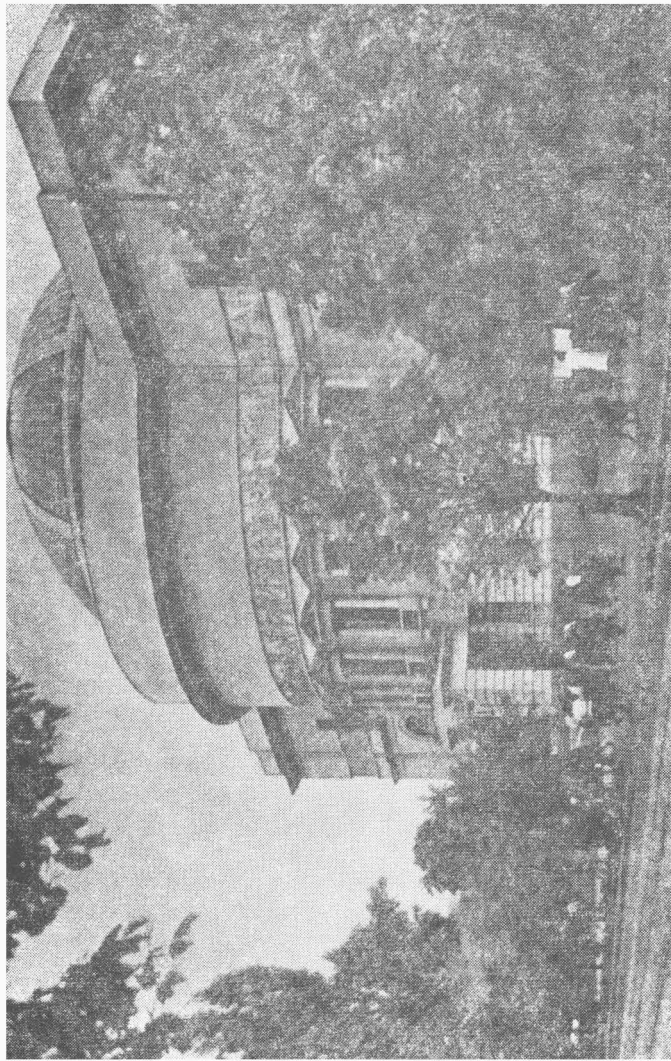
**

По кількаденному перебуванні у Могилеві я повернувся до команди. На другий день ранком одержав наказ від начальника бригади прибути до села Немерчі, місця розташування другого батальйону бригади та новоприбувчих людей моєї команди.

Коли я приїхав у Немерчі, то тут уже був і сам начальник бригади, полковник Такаєв. Другий батальйон був зібраний на площі разом зі своїми офіцерами. Там же було

Проф. Михайло Грушевський,
Голова Української Центральної Ради, Перший президент
Української Народної Республіки.

Будинок Педагогічного Музею в Києві, в якому відбувались засідання Центральної Ради.

й моє кам'янецьке поповнення. Нічого не говорячи мені, начальник бригади попросив мене пройти з ним разом до батальйону.

Тут мене й начальника бригади обступив батальйон колом, по команді свого командира, кубанського козака-осаула Котляревського.

Коли все заспокоїлось, начальник бригади звертається до мене й голосно каже:

— Командир другого батальйона повідомив мене, що новоприбувша скорострільна команда протестує проти того, щоб ви були у неї начальником. Це також внесло непорозуміння й в самий батальйон, люди, якого стоять на стороні протестантів.

Не дуже я був здивований такою безтактовністю начальника бригади, що пішов на вудочку Котляревського, та може й других офіцерів. Ждав я вже давно ексцесів з боку їх і нападки, та різні підкопи вони давно почали робити. Але поки за мною міцно стояла однонаціонально-українська скорострільна команда, мене не легко було вкусити, бо тоді могло б дійти до дійсно активних протестів команди. Тепер же, коли команда розділена, а новоприбувша значна більшість, настроєна згори опозиційно до мене, настав момент розв'язатись зі мною. Для мене все це стало відразу цілком зрозумілим. Помічав я давно, що в дивізії підбір такий, щоб активні елементи своїми переконаннями цілком відповідали переконанням офіцерського складу. Тому активні „вороги” викидалися та замінювалися або цілком „своїми”, або пасивно-слухняними. Для цього ж, гадав я, й наша команда була розділена на три. Разом з тим, скорострільна команда з моряків балтійської флотії, що з початку війни була при дивізії, тепер мала бути в повному складі відправленою з дивізії. Її революційного впливу інакше позбавитися не можна було, бо кожен окремий матрос-скорострільщик в ній був найактивнішим агітатором та організатором. Вже в кінці квітня було видно, що наша дивізія дуже обережно й пильно готується до якоїсь акції й ліберальний її начальник, князь Багратіон, був начебто за контрреволюційність, замінений

найреакційнішим в ній генералом, князем Гагаріном. Цей князь згодом, в часи корніловщини, повів дивізію на Петроград.

Я цілком зрозумів, що служба моя в дивізії вже закінчена, а тому я у своїй відповіді був нестриманий.

— Мене, пане полковнику, дивує та форма й обставини, при яких ви повідомляєте мене. Яке ж мають до цього відношення не-скорострільщики та взагалі, чому ви вибрали таку абсолютну недопустиму у війську форму службових розмов зі мною? Ми ж, здається, ще уявляємо собою військову частину, а не зборище, де службові питання можуть розбиратися шляхом мітингування!

— Коли б ви не визнали це бажаним для вас, пане полковнику, то ви цього, гадаю, не зробили б. Коли ж цим цікавляться офіцери бригади, чи батальйони, то для цього ж існує зібрання офіцерів, де можна було б говорити при іншій обстановці й більш одверто.

В цей час виступає кілька кроків наперед один з молодих, недавно прибувших до дивізії офіцерів, осетин-прапорщик, якого я після першого перегляду в офіцерському зібранні дуже жорстоко критикував за незнання свого діла, за те, що він не мав права з таким знанням прийти у дієву армію, бо це при першому ж бою може потягнути за собою багато непотрібних жертв, з причини повної його нездатності до командування. Між іншим він не тільки ні одного завдання не міг виконати на польових вправах, але й те саме можна було завважати на чотовому навчанні.

— Дозвольте, пане полковнику, доложити, — звернувся він до начальника бригади, — що він підриває авторитет офіцерів бригади в їх пластунів. В той час, коли пластуни ходять у порваних чоботах, а замість нових одержали черевики з „обмотками”, у нього команда ходить в добрих чоботах та ще має кожен скорострільщик по парі запасних, цілком нових чобіт. Він каже, що ми, офіцери, самі винні, що у нас люди босі, бо не дбаємо про них. Це викликає обурення проти нас, наших пластунів.

— Коли це ви казали? — питає начальник бригади мене.

— Мене дивує, що наші розмови, хоч і неприємні для деяких офіцерів і тісному офіцерському гуртку на зібранні, пан прапорщик знайшов потрібним піднести тут при пластунах. Коли ж це вже зроблено, то я стверджую, що дійсно це я не тільки казав, але й докоряв офіцерам, як своїм товаришам, що вони мало цікавляться інтересами своїх людей.

— Крім того, він взагалі досить нетерпимо й грубо критикує завжди поведження офіцерів, — продовжує той-же прапорщик.

— Ага! Так би ви й сказали, пане прапорщику, — звертаюсь роздратовано до нього, — що ви ображені як офіцер. Тоді не треба цієї комедії, бо ви мусите знати, що робить офіцер, коли він вважає себе ображеним другим офіцером. Тому я заявляю, що я готовий і лише чекаю від вас відповідних кроків до виклику мене на двобій.

Після цих моїх слів прапорщик якимось зразу стерся, просто шмигнув кудись між пластунів і в середині кола другий „прокурор” не появлявся. Декілька хвилин тривала тиша. Начальник бригади мовчав. Нарешті я, щоби покінчити цю трагікомедію, заявив:

— Пане полковнику! Я вважаю для себе після цього абсолютно неможливим залишитися далі в дивізії. Тому прошу ваших заходів о перевід мене в другу дієву частину, а покищо сьогодні ж дати мені відпуск, на який я вже давно маю право.

Цією заявою я цілком задовольнив начальника бригади й деяких других офіцерів, що ждали позбутися мене. На пластунів вся ця комедія ніякого враження не робила. Вони стояли весь час сторонніми глядачами, нічого не розуміючи з того, що перед ними діялось і про яке їх незадоволення або бунт тут ішла мова. Все це було інсценізовано для того, щоби мене поставити в становище неможливого дальшого перебування в дивізії, бо як-не-як, така

ганебна сцена підривала мій престиж, як офіцера серед пла-
стунів та скорострільщиків.

**

Їдучи до штабу дивізії в той же день разом з началь-
ником бригади, я просто поставив йому питання:

— Пане полковнику! На що було потрібним робити
таку ганебну інсценізацію, яка може в пні підірвати дис-
ципліну у бригаді?

— Добре ви зробили, що рішили залишити дивізію
самі. Формальних причин до вашого відкомандирування не
було, але перебування ваше в ній в дальшому може могло б
бути незручним. Хоч мені й шкода губити у вас гарного
офіцера, але я гадаю, що війна фактично йде до кінця
й ледве чи ще ми будемо на фронті. — Так, не відповіда-
ючи мені на питання, сказав начальник бригади.

Цілком зрозумів я, що тепер „не свої” офіцери в ди-
візії не потрібні. В недалекому часі згодом була, під тим
чи іншим претекстом, то переведена, то відкомандиrowана
більшість офіцерів, що належала до демократичного на-
шого гурту „Чорної кістки”.

Останніми часами серед вишого старшинства дивізії
все частіше й частіше можна було чути насмішку над роз-
порядженнями Тимчасового Уряду. Можна було вже дав-
но бачити повну зневагу до нього. Особливо стрічалось
насмішками кожне розпорядження, чи наказ військового
міністра А. Керенського. Наприклад, у відповідь на його
наказ про „Заведення залізної дисципліни у війську”, ста-
ла ходити насмішлива поговорка, що „залізо подорожча-
ло, бо Керенський заводить в армії залізну дисципліну”.

Особливо помітний був празниковий настрій у стар-
шин нашої дивізії, коли командуючим військами петро-
градського округу став колишній начальник штабу нашої
дивізії, генерал Половцев. Ще більше настроїв і контррево-
люційні сподіванки піднесла чутка, що дивізію перенесено
ближче до Петрограду на станцію „Дно”. Там дивізія мала
закінчити своє переформування в кінний корпус.

Цього переводу не було аж до передодня повстання
генерала Корнілова проти революційного уряду Росії. Тоді

дивізія спішно почала перекидатися на станцію „Дно”, під командою генерала Гагаріна, найбільше реакційного генерала в дивізії, ніби то для переформування в корпус. Як відомо, це „переформування” було не що інше, як невдалий похід „диких” на Петроград.

Причин цієї невдачі торкатися не стану тут; вони більше будуть ясні з моїх дальших спогадів у відділі про Корніловщину. Завважу-ж тут лише, що при цьому наступі „диких”, Половцев уже не був начальником залоги, що зменшувало їх запал. Також скорострільні команди ослабили дуже дивізію, бо відмовилися виступати проти Тимчасового Правительства. Це примусило дивізію відійти від Петрограду.

Згодом частина її під командою колишнього полковника Татарського полку, ген. Султан-Крим-Гірея, була в Добровольчій Армії Денікіна. Частина дивізії була в складі червоної армії.

Українці скорострільних команд покинули дивізію та прибули з частиною своїх скорострільів до Одеси, де влилися в Перший Український Гайдамацький Курінь. Згодом їх багато загинуло в боях проти большевиків.

IV.

В ХЕРСОНІ

Перші українські роти в 44-м запаснім полку. — Велике віче і делегація з фронту. — Херсонська „республіка” і скасування її. — Вихід на фронт перших українських маршових рот з Херсону.

Одержавши відпуск на місяць, я поїхав з дивізії у своє рідне місто Херсон.

Приїхав я туди напередодні „знаменитого” дня оголошення так званої херсонської республіки.

Це було тоді, як взагалі полоса проголошування міських, або повітових республік досягла найбільшого розвитку. От і херсонський совіт, складений з цілком випад-

кового елемента, де керуючу роллю відігравали дрібні прикажчицькі елементи, очевидно не бажаючи у „поглибленню революції” відставати від других, вирішив проголосити самостійну херсонську республіку. В дійсності акт цей був направлений проти все-українського центру в Києві.

З приїздом до Херсону я пішов до „Української Хати”, щоби там поінформуватися про наше національне життя в Херсоні взагалі, та про стан української справи у військовій залозі зокрема. Там я зрозумів, що національний рух у Херсоні досі не набрав широких масових форм, а покищо знаходиться, так би мовити, в стані підготовчій, нащупування певних шляхів його розвою.

Не дивлячись на те, що перша українська маніфестація в кінці березня пройшла надзвичайно величаво при величезній кількості, декілька десятків тисяч учасників, провідникам національного руху доводиться вести жорстоку боротьбу при виборюванні національних позицій чи то серед військ залоги, чи то з місцевим совдепом, чи навіть з міським самоврядуванням та іншими громадськими організаціями. Чим більше підносилось українське національне життя, чим ширше воно захоплювало маси й більше широкі висовувало домагання, тим шаленіший опір робили йому „руссоцентристи”.

Поки їм здавалося, що український національний рух далі „малоросійщини” не піде, доти вони плескали йому в долоні й навіть були „не проч поігратися в українство”. Коли ж національний рух почав набирати реальних політичних форм і почав уже викреслюватися в ньому намір поставити свою націю нарівні з останніми, а особливо нарівні з пануючою московською, гру ворогів українського народу у „малоросейство” покинено: вони тоді виступили з шаленою боротьбою проти „разрушителей єдиного революційного фронту”.

Кожен з них був добре свідомий того, що національний рух, коли йому не робити опору та не вести з ним боротьби, ніколи не спричиниться до розбиття демократичного чи революційного фронту. Бо цей рух, одержавши від революції найбільший товчок до свого вибуху, буде її у

своїх же інтересах боронити. Клич цей про розбиття революційного фронту кинули ті, кому найдорожча з усього була ідея єдиної неподільної Росії, цебто ідея панування московського народу над другими народами. На сором московській демократії, вона із захопленням підносила кличі боротьби з національним рухом і, вносячи повне розбиття єдиного демократичного фронту з другими народностями, розпочала проти них шалений похід.

Зрештою для мене стало цілком ясно, що московська демократія почала свій шалений похід проти всякого реального виявлення національного життя й національних інтересів кожної немосковської нації взагалі, а української зокрема. Вона не хотіла визнавати нас за окрему націю від москалів.

Перед херсонськими національними організаціями вже стояла необхідність впертої боротьби з ворогами. Треба було використати й мені своє перебування тут, щоби всіма силами допомогти своїм товаришам у їх важкій боротьбі.

**
*

Першу свою увагу я звернув на місцеву заложу, де з 44 зап. полку мусіли висилатися на фронт 12 маршових рот. На те, щоби мати можливість побувати в касарнях, а також взяти участь в переговорах з полковником полку, Константиновим, мене кооптували до складу гарнізонної української ради, яка вже сяк-так існувала, але ще дуже невпевнено себе виявляла.

На першому ж засіданні, на якому я був, було поставлено питання про необхідність відокремити з маршових рот окремо українців і відправити їх на фронт окремими національними ротами. Негайно був вироблений певний плян праці в цьому напрямкові.

На другий день наша делегація у складі трьох осіб пішла до командуючого полком, він же був начальником залози, з проханням дати наказ про скликання полку, щоби нам, представникам національної організації, можна було поговорити з ним. Говорити з полковником було доручено

мені з тактичних міркувань, бо мої співделегати були в складі його полку.

Полковник Константинов, вислухавши нас, рішуче відмовився це зробити й взагалі допустити які б то не було розмови з його полком, чи представників національної організації, чи окремих осіб-націоналістів, що повели б у полку національну пропаганду.

— Я не дозволю, щоби хтонебудь посмів вести у моєму полку роботу, яка могла б причинитися до порушення єдності великої російської армії. Росія одна, а тому й армія мусить бути в неї одна, — закінчив він свою відповідь.

— Ну, що ж, пане полковнику, — відповів я, — нам більше з вами нічого розмовляти. Бачу, що самотньою можливістю поговорити з людьми вашого полку є той шлях, якого вже давно вживають у війську різні загально-російські революційні організації. Доведеться скликати полк на мітинг самим, поминаючи вас. Звичайно, не хотілося б цього робити, бо це як-не-як вносить певну деморалізацію й підриває авторитет вашої влади, але що робити, коли другого виходу нема. Відмовитися від свого наміру й боротьби за своє національне право взагалі, та зокрема за право вмирати на фронті під своїми дійсним прізвиськом „українців”, а не колективного псевдоніму „русских”, ми не хочемо.

— Отже до побачення, пане полковнику. На завтра рано ми іменем Української гарнізонної роти скликаємо українців на збори. Нічого не маємо проти того, коли й ви не відмовитесь вшанувати нас своєю присутністю і послухати наших промов.

Такий рішучий поворот розмови, бо до цього ми дуже лагідно і спокійно просили дозволу і відповідного наказу, вразив полк. Константинова й він встав зі свого стільця та, стиснувши руки, почав майже благати:

— Та як же це?... та що ж це ви?... Я-ж нічого... Але я мушу дати половнення на фронт своєчасно, а переформування дванадцяти маршових рот буде потребувати довшого часу... Я-ж не можу, не маю права... Обіцяю вам у

майбутньому, а тепер не руйнуйте мені маршових рот. Вони й так ледве згодились йти.

— Запевнюємо вас словом честі, що українські маршові роти підуть своєчасно й з ентузіазмом. Ми певні, що зможемо дати ідейний, цілком зрозумілий зміст для їх виступу на фронт і тоді не буде того, що вони „ледве згодились йти”. Зрештою ваше діло думати так, як ви хочете, а ми будемо робити своє діло. До побачення, пане полковнику!

— Підождіть! А чи не можна скликати зборів полку на позавтрішний ранок, щоби я міг дати відповідний наказ?

— Дуже просимо й дуже раді, що нам не доведеться робити вам неприємності та підривати авторитет вашої влади у полку. Значить, позавтра ранком ви збираєте полк, пане полковнику?!

— Так! Сподіваюсь, що ви не внесете розбиття й ворожнечі у мій полк великої російської армії, — закінчив він свою промову з великим притиском на останніх словах.

Ми догадувалися, що у голові у нього уже виник якийсь плян контратаки на нас. Тому він нарешті згодився, випросивши один день, аби відповідним чином приготувитися. Ми рішили цей день використати для інтензивної підготовки і мобілізації всіх своїх сил.

На другий день ми влаштували декілька летючих мітингів для підготовки ґрунту й нащупування його серед солдатської маси полку, серед якої національна свідомість ще тільки почала пробуджуватись. Таким чином нам пощастило з'ясувати, що три чверті полку підуть за нами. З дванадцяти маршових рот сміло можна буде утворити найменше дев'ять національних. Це для 64 дивізії, куди вони йшли на поповнення та в якій уже були завязки національних організацій, на нашу думку, мусіло відограти надзвичайно позитивне й скріплюче для українців значення.

Ранком у день зборів розпочався дощ. Здавалося, що збори не будуть численними, бо жовніри, з огляду на погану погоду, скористають із звільнення від вправ у той

спосіб, що розбредуться по різних закутинах міста. Як нарочито, полк. Константинов призначив збори далеко за містом, біля лягерів, де було розташовано не більше одної четвертини полку, а тому більшості його треба було тьопатися по грязюці, під дощем, від 4 до 8 верст, з касарень у фортеці, та з „морських”.

Було для нас цілком несподіваним, коли ми побачили вже о пів до десятої ранком на площі перед лягером майже увесь полк. Зібралось до шістнадцять тисяч народу, а серед тої маси маємо більше десятка українських національних прапорів, що за одну ніч були зроблені самими солдатами.

В дев'ятій годині до полку прибув полковник, але не сам, а в супроводі якоїсь несподіваної для нас делегації, що складалась з молодого капітана з золотою зброєю, одного з полків 64 дивізії і солдата. Це були післанці від дивізійного комітету, як представив їх нам пол. Константинов. Крім них ще був представник від Чорноморської фльоти, якого післано для „всовещанія армії” боротися до „лабеднаво канца”.

Полковник Константинов, розпочинаючи мітинг, заявив, що він зібрав полк, щоби з ним могли переговорити делегати від фронту та фльоти. Далі повів звичайну мову на тему дня, про необхідність війни до „побідного кінця”, про виконання свого революційного обов'язку захищати свободу свого народу від нападів на неї страшних німців. Говорив далше про збереження єдності великої російської армії і т. д.

Не раз згадував, що, мовляв, „одна нас вош ела”, чи не з одного „котьолка” досі ми їли, тощо. Цими заязозеними фразами він аргументував проти національного поділу маршовиків. Багато й довго говорив він на цю тему. Не забув показати свою золоту зброю, яку він заробив зі славними „Перекопцями”,¹²⁾ прориваючи німецький фронт. Все хилив до одного ж і того, що не треба вносити поділу в армію й очевидно навмисне забув сказати про те,

¹²⁾ 253-тій Перекопський полк, 64-ої дивізії. Сформований в Херсоні.

що тут є ще присутні делегати від гарнізонної української ради, а я, наприклад, міг би таким же успіхом зійти за делегата від фронту, як та невідома нам походженням і з невідомими мандатами делегація, яку притягнув з собою п. Константинов для своєї піддержки.

На запрошення полк. Константинова говорив солдат „з фронту” дуже довго, наче б то навмисне розтягаючи промову, щоб втомити слухачів. Промова його була типова тогочасна мітингова, цілком підтримуюча тимчасовий уряд та його антинаціональну політику. Закінчив нарешті її тим-же закликком: іти в шанці, на фронт, не формуючи українських рот.

Не встиг цей промовець замкнути уста, як зі всіх боків почулося гучне:

— Просимо українців! Просимо сказати своє слово представників гарнізонної ради!

На трибуну, імпровізовану зі старого воза, вібрався член нашої делегації, адвокат (присяжний, повірений) п. Лиханський. У довгій і змістовій промові він переказав мітингові коротенько географію, а головню історію України. Особливу звернув увагу на економічне виснажування України Московщиною та на нищення нашої культури. Закінчив свою промову він тим, що дійсно зараз ми мусимо йти на фронт і спільно з москалями боротися проти загального нашого ворога, але „вже тепер годі нам бути „руським воїном”; ми воліємо бути українськими козаками й свідомо боротися за свою батьківщину зі всіма ворогами, звідкіля вони б не йшли. Тому ви, українці, мусите йти на фронт як українські маршові роти й там у своїй дивізії біля себе згуртувати, коли він ще не згуртований, той український елемент, що там є, та разом з ним утворити цілий український полк, або й два. Слава Україні!” — закінчив свою промову Лиханський.

Це „слава Україні” гучно підхопили тисячі грудей і довго, могутньо лунало воно в повітрі. Це, разом з тою увагою, яку виявили всі солдати, слухаючи довгої промови Лиханського, свідчило про те, що моральна перевага на нашому боці.

По нім коротеньку промову сказав капітан Осмолівський, згодом один з найкращих командирів дивізії в українській армії в 1918—1919 роках. Промова його була менше для нас несподівана ніж для полковника Константинова. Очевидно, полк. Константинов розраховував на повну піддержку своєї поведінки, що стреміла до того, щоби не допустити до українізації навіть одної маршової роти. Аж тут сталося щось трохи інше.

Капітан Осмолівський, що мав бути козирем полк. Константинова, попав у козирі, що побили його остаточно. Сказав він приблизно таку промову:

— Товариші! Дуже прошу вибачити, що я не можу говорити з вами на прекрасній вашій а разом і моїй мові, бо загально відомі й вам ненормальні умови нашого виховання змусили багатьох з нас забути її. Тому й користуватися буду чужою нам, російською мовою. Я дуже був радий почути з уст представника вашої національної ради, що вона вважає безперечно необхідним та вашим обов'язком прийти нам в окопах на допомогу. То, що ви прийдете до нас, як національні українські роти, абсолютно не може внести непорозумінь у дивізію. Там в кожному полку є національні українські ради, засновані українські клуби, культурно просвітні гуртки та українські бібліотеки. Правда, тепер дивізія в окопах і національно-культурне життя йде в ній мляво, але з переходом її у резерву безперечно воно набере більш широких форм. Особливо ,коли ще прийдете туди ви і скріпите той український елемент, що уже розпочав там своє національне життя. Я щасливий вам заявити, що вас, як українські маршевві роти, ми стрінемо з великою радістю й охоче зробимо декілька полків, а то й всю дивізію українською.

Коротенька ця щира й тепла промова зробила велике, приємне вражіння на мітинг і остаточно збила з пантелику пол. Константинова. Він вискочив на воза й щось серед загального галасу викрикував, пригадуючи свої бої в Августовських лісах, тощо.

Врешті скінчив заявою, що він теж українець і навіть приймав участь в національній маніфестації. Але все таки

для нього незрозуміло, чому треба називатися ротам українськими? Мовляв, хіба не все одно, чи просто маршові, чи українські-маршові?

Але тепер його ніхто не слухав.

Ми побачили, що вже настав час конкретно вирішити, скільки піде українських маршових рот і як їх сформува-ти. Крім того хотілося не дати говорити матросові, бо невідомо, куди він буде хилити, а також кому-небудь іншому з полку, щоби довше не затягувати зборів, бо й таж уже всі перемокли до ниточки.

Останній акорд доручено було виконати мені.

— Товариші українці! — говорив я. — Ви чули, що тількищо говорив представник дивізії, пан капітан. Ви чули, що у дивізії вже почалося відокремлення та гуртування наших товариств в окремі частини. Отже ви мусите перевести тут, у Херсоні, це відокремлення й прийти в дивізію міцно споєними в національні роти. Працю по відокремленню треба зробити тут сьогодні-же, аби бути готовими кожного менту виступити в похід. Прибувши до дивізії, не утворите там затруднень з переформуванням, бо коли таке вже там іде, то неминуче воно торкнеться й вас.

— Нам кажуть, а зокрема ваш полковник, що націоналізація приведе до розвалу армії. Ми стверджуємо, що навпаки: вона скріпить армію. Кожен солдат далеко більше боездатний, коли він завжди знаходиться в оточенні його близьких односельчан, або своєї рідні. Адже мудра народня, хоч і московська, поговірка каже: „На чужой сторонюшкѣ рад своей воронушкѣ”. Це значить, що навіть своя ворона надає бадьорости тому, хто попав у чужий край, між чужі люди. Тим більше бадьоро себе почуває кожен з нас, коли біля нього є свої люди. А бадьорість в армії є першою запорукою успіху й вона є найліпшим фактором піднесення боездатности й навпаки, пригніченість духа породжує млявість, яка спричиняється до пониження боездатности, або навіть доводять до повної непридатности армії в активних операціях.

— Ви знаєте, як прекрасно тримає себе Чорноморська фльота. У ній повний лад. Високо стоїть дисципліна й бое-

здатність. В той самий час Балтійська фльота мітингує і в значній мірі стратила свою боездатність. Явище це пояснюється тим, що у першій фльоті одноманітний український склад. В ньому лунає виключно наша рідна, українська мова. Чи не правду кажу я, товаришу моряк?

Звертаюся до чорноморця, щоби добитися хоч пасивної підтримки від нього й тим позбавити виступати його проти наших намірів.

— Так, правильно! Все так! Я цілком приєднуюсь до вас. Все вірно, ми чорноморці всі українці! — сказав більше ніж я того очікував.

— Отже, — продовжую, — бачите, як справа стоїть з боездатністю там, де всіх тісно вяже між собою одна рідна мова, одне походження. Навпаки, розбратна анархія панує там, де „глаголять” на всіх „язиках”, де крім уніформу та муштри немає нічого спільного між вояками. Отже можемо запевнити пана полковника, що ми в армію розкладу не внесемо й не посоромимо свого українського імені, імені наших дідів, славного лицарства залорозького! Нам ніхто не зможе заборонити вмирати на фронті, обороняючи наші рідні оселі, нашу рідну землю, брат біля брата, батько біля сина, син біля батька. Права вмерти, так як ми того хочемо, не шкодячи другим, обороняючи в першу чергу нашу рідну Україну, ніхто позбавити нас не посміє.

— Закінчуючи свою промову, я кличу вас зараз же заявити ,хто йде в українські маршові роти, щоби негайно були складені відповідні реестри й сформовані роти, про що пан полковник дасть відповідний розказ.

— Тих, хто вважає себе свідомим українцем і хоче стати під свій рідний жовто-блакитний прапор, прошу піднести руку, щоби можна було хоч приблизно бачити кількість їх.

Майже всі присутні піднесли руки до гори.

Почулися з початку окремі вигуки, які зараз-же перейшли в один загальний гук:

— Слава Україні! Сла-а-а-а-ва Україні!

Полковник Константинов, бачучи такий вислід мітингу, вскочив на воза й не складно теж почав вигукувати:

— Я дуже радий!... Радий!... Я теж українець і підношу свою руку!... Все потрібне ми зробимо зараз-же!... Це легко!... Незабаром!...

Мітинг закінчився.

Промоклі та стомлені, всі люди почали розходитися ротами до своїх касарень, співаючи українські пісні.

Перемога була по нашому боці повна. З дванадцяти маршових рот сформовано одинадцять українських національних. До них увійшли також і молдоване, заявивши, що вони підуть на фронт тільки з українцями.

Вечором того-ж дня остаточно сформовано українську національну гарнізонну Раду. Вона набрала тепер реального значіння, а не так, як до цього часу, була парієм серед загально-російських революційних організацій.

На другий день представників її вперше допущено як рівноправних членів до місцевого совіта солдатських і робочих депутатів. Справа розвитку нашого національного життя в Херсоні, таким чином, була поставлена на міцний, цілком реальний ґрунт.

На першому ж засіданні херсонського совдепа, в якому брали участь делегати нашої ради, поставлено знову на обговорення рішення, що перед двома днями совдеп ухвалив, а саме: про оголошення окремої Херсонської республіки.

Таку постанову ухвалено значною більшістю совіта, без ширшого обґрунтування її.

Це був найзвичайнісенький „модний” революційний приклад, коли окремі совдепи почали оголошувати свої місцеві республіки. Тим вони хотіли сепарувати себе від підлягання загально-російській владі у Московщині, а у нас, на Україні, від Української Центральної Ради.

Нас, українців, мало цікавило питання, яких форм наберуть взаємовідносини таких „окремих республік” у Московщині з загально-російським урядовим центром. Але коли це явище перекинулося на Україну, то ми, націоналісти, мусіли відразу зазначити своє відношення до нього.

тим більше, що воно у пні захитувало справу визвольної боротьби України в цілому.

На всій Україні оголошення „Херсонської республіки” було першим явищем. Тому перед нами, херсонськими українцями, стояло завдання точно в'яснити причини такої постанови, та тенденцію, що крилася за нею. У всякому разі, ми мусіли, в інтересах збереження одноцільного територіяльного фронту України в її домаганнях перед петроградським центром, за всяку ціну поборювати такі окремі республіки. Крім того, що вони руйнували єдність зовнішнього фронту українсько-московської боротьби, це шкодило б організуванню української центральної влади, що привело б до занархізування нашого краю, що мусіло привести до жорстокої „між-республікової” боротьби.

При ближчому розгляді причин, що привели до цього Херсонський Сівіт Солдатських і Робітничих Депутатів, в'яснилося, що одною з основних причин було бажання не підлягати народившомуся київському, цебто українському національному центрові. Совдепові здавалося, що оголошенням окремої республіки позбавить Київ можливості говорити від імені цілої України. Вірив совдеп, що по його зразку підуть ще й другі міські совдепи. Також думав, що сам визволиться від підлягання Києву, моральний авторитет якого вже помітно відчував на собі.

Вся ця справа „республіки”, на перший погляд, викликала лише усмішку; такою вона здавалася недоречною, бутафорською. Але при ближчому розгляді її ставало ясно, що треба спинити цю спробу відразу, бо вона має у собі дуже глибокі коріння та є початком виконання того плану боротьби з українським відродженням, який розпочала перекладати російська справжня демократія і псевдо-демократія, що була поражена першою революційною бурею. Ці демократії в одноцільному руссоцентралістичному фронті міцно були злиті в одно. Тому, що вся влада в Росії, від села до Петрограду включно, була в руках російської демократії, такі місцеві республіки були не фарсою, не бутафорією, а визовом до боротьби українського народу, що ставив собі за ціль творення автономної України.

Зваживши всі обставини та оцінивши факт проголошення Херсонської республіки як протиукраїнський, окремі члени гарнізонної ради на власну руку вирішили добитися скасування цієї постанови. Коли б не пощастило досягнути цього в сучасному складі совдепа, то, спираючись на залогу, в якій на боці ради було більш 80% військ, розігнати совдеп і негайно вибрати новий. Ми сподівалися, що в новому совдепі буде українська більшість, бо залога й околиці міста дали б майже всіх українців.

До засідання совдепу готувалися ми досить пильно. Для більшої ваги своєї аргументації вирішили привести до будинку совдепа одну роту, узброївши душ двадцять п'ять рушницями. Узброєних мало разом з іншими впровадитися в галю засідань совдепу, розмістивши їх на місцях для сторонніх глядачів. Було все виконане точно, відповідно зробленій диспозиції. До початку засідання совдепа всі були на своїх місцях.

По відчиненні засідання українські делегати поставили совдепові приблизно такі питання: 1) Точно окреслити територію „Херсонської республіки”. (Чи лише місто з його передмістями, чи й повіт, або вся губернія?); 2) відношення до петроградського уряду, та до Центральної Ради; 3) відношення до великої війни: чи Херсонська республіка буде й далі продовжувати війну разом з Росією, чи може оголосить неутралність.

Докладчик просив совдеп звернути особливу увагу на третє питання, щоби дати сьогодні ж на нього відповідь, щоби не було неприємностей для „молодої республіки”, бо з години на годину може бути відправка на фронт маршових рот. Треба зазначити, що про нашу підготовку до виступів ще до засідання дехто з членів совдепа дізнався. Тому найбільше полохливі з них зовсім на це засідання не прийшли. Таких знайшлося досить багато, що ледве-ледве зібрався кворум. Як потім виявилось, не прийшли майже всі ініціатори проголошення республіки, головню большевики.

Вислухавши заяву українського делегата, голова запропонував, щоби воі, хто цього бажає, висловився про це

питання. Бажаючих не знайшлося, не дивлячись на те, що раніше трьох днів дуже гаряче дебатовали питання оголошення республіки. Тоді голова поставив на голосування пропозицію: „Чи вважають збори потрібним знову обговорити попереднє рішення про оголошення херсонської республіки?”

Значною більшістю голосів ухвалено позитивне рішення.

Знову ніхто не захотів висловлюватися. Голова поставив на голосування: „Чи постанова про оголошення республіки залишається в силі, чи касується й республіка не оголошується?” Знову більшістю голосів ухвалено другу половину внеску. За оголошенням ніхто не голосував, а два три гарячих раніше ініціаторів республіки, що були на засіданні, під час голосування вважали найліпшим непомітно залишити залю. Таким чином „Херсонська Республіка” була похована, а українці здобули другу, вже політичну перемогу.

**
*

За кілька днів Херсон урочисто виряджав на фронт перші свої українські маршові роти.

Від'їзд їх не був схожий на звичайний відхід маршових рот, з їх важкими сценами, слізи родин і самих вояків, при загальному пригніченому настрою, як тих, що йдуть, так і тих, що проводжають. Звичайно й тепер може не менше було горя й сліз, але все покривалося тим виїмковим піднесеним настроєм, що опанував широкі маси самих солдатів і тих, що вийшли їх проводжати. У них тепер прокинувся дух патріотизму, почуття обов'язку перед своїм народом, перед своєю рідною країною, що наповнив душі їх гордим почуттям тих, які йдуть на великий подвиг. Це йшло тепер нове військо, військо національно-патріотичне, свідоме й навіть щасливе із свого обов'язку, так здавалося тоді.

**
*

Швидко в безупинній праці йшли дні. Ніколи було, як кажуть, і в гору глянути. Кипуча робота травня в Херсоні

була перервана повідомленням команданта, що я мушу виїхати в Одесу в учебний запасовий скорострільний полк. З цього полку я вийшов на фронт і знову повертався назад.

V.

В ОДЕСІ

Військове віче в „Швайцарській Долині”. — Боротьба українців з командуючим військовим округом генералом Марксом. — Делегація під проводом доктора І. Луценка у Маркса. — На засіданні Одеського Керівничого Комітету під проводом С. Шелухіна. — Українсько-молдавське віче. — Демонстрація українців та молдаван перед штабом військового округу. Обрання делегатів на Другий Український Військовий З'їзд від учебного скорострільного полку. — Загально. — Революційна організація „Румчерод”.

Приїжджу до Одеси.

Іду до свого полку.

Два роки тому звідси, з цієї брами я виходив зі своїми скорострілами в далеку, невідому дорогу. Тепер вертаюсь сюди знову; але самий, одинокий і не знаю, чи кого стріну зі старих своїх однополчан, чи знайду між новими ґрунт для своєї праці? Хто тепер є в полку? Що в ньому, які настрій і т. д.?

Зайшов до канцелярії. Там довідався, що в полку залишилися три старі офіцери та ще багато підофіцерів з постійних кадрів і навіть з колишньої моєї учебної команди. Хоч і давно я не бачив їх, хоч і різко обставини з того часу змінилися та невідомо, якими стали ті, кого раніше я знав і як вони поставляться до мене тепер, але все таки було приємно скорше побачити їх. Була неділя й у касарнях не було майже нікого. Українці полку були на зборах українців одеської залоги. Дуже радісно, приємно зробилося на душі, коли дізнався, що наше національне життя в полку буває. Перед в ньому вів підпоручник Дробницький та ще декількох старшин і скорострільщиків. Українська громада полку нараховує у своєму складі понад 400 осіб.

Зібравши ці перші відомости, поспішаю на місце зборів літний театр „Швайцарська Долина”, щоби там познайомитися з гарнізонною радою та скорше увійти в гущу національного життя.

Відшукав своїх старих знайомих скорострільщиків. Дехто з них пізнав мене відразу, а тому з першого ж кроку між мною й українцями-скорострільщиками завязалися теплі, дружні взаємовідносини. Крім того, тут я стрінув, як голову Гарнізонної Ради, одного з найстарших моїх національно-громадських учителів, ще з часів 1905-6 року, лікара Івана Митрофановича Луценка,¹³⁾ котрий негайно-же поставив мені вимогу взяти активну участь в обговоренні справ та в дискусії з командуючими військами Округа, генерал-лейтенантом Марксом.

— Справа ось у чім, — сказав мені Іван Митрофанович. — Ми вимагаємо, щоби в Одесі зукраїнізовано три, а то найменше два запасові полки. Генерал Маркс є проти українізації цілих полків, а обіцяє дозволити, щоби в кожному полку були окремі українські роти, або навіть батальйони. Звичайно, ми на це в ніякому разі не погодимося й коли не порозуміємося з ним, то самочинно українізуємо найменше два полки. Він тут буде боронити свою точку поглядів, так може ви, Володимире Івановичу, виступите після нього, бо у вас, як у свіжого між нами чоловіка, мусять бути нові аргументи; бо ми вже всі тут вибалакали.

— Добре, побачу, але скажу вам наприкінці промови Маркса, чи я буду говорити. Боюсь, що можу напутати, не знаючи ваших обставин.

— Ні, ви все таки виступіть. Що торкається аргументів Маркса і точок його поглядів, то вони вам відомі, бо співаються всіма нашими ворогами скрізь на один лад. Крім того майте на увазі, що він буде говорити проти посилки частинами одеської залоги своїх делегатів на другий

¹³⁾ Його большевики порубали шаблями в 1919 році під Старо-Константиновим.

всеукраїнський військовий з'їзд, який заборонив військовий міністер Керенський.

До приїзду генер. Маркса промовляло кількох промовців від полків та Гарнізонної Ради. Між ними памятаю, що промовляли дуже доречно і гаряче переконуючи: Ілько Гаврилюк, Шевченко (в 1919 р. оточений большевиками зі своїм командантським відділом застрілив дружину й себе, аби не дістатися до їх рук живими), П. Вербицький та інші.

Приїхав генерал Маркс і в довгій, красивій та палкій промові, вказуючи на свій авторитет не тільки як генерала, але й як професора історії, увесь час промови доказував, що Україну з Московщиною лучить не випадковий збіг історичних подій, а глибокі інтереси політично-економічного значіння. Споріднення цих двох народів в такій мірі велике, що дуже часто не можна знайти границі, де починаються риси одного, а де другого і т. д. Всю свою промову він звів до висновків необхідности повної єдности народів московського та українського, а тому й необхідности збереження цілности єдиної російської армії. Українцям треба, мовляв, опам'ятатися й не виставляти тепер гостро своїх домагань щодо армії, щоби не розвалити її. Тільки єдина армія зможе боронити „нашу общую родину” — закінчив свою палку промову генерал.

Слухачі не виявили захоплення нею. Голова зборів І. М. Луценко виголосив: — Слово належить членові херсонської гарнізонної ради, п. Кедровському, (хоч вже в дійсності я таким не був).

Іду до катедри. Почуваю себе чомусь ніяково. Адже доводиться виступати тепер вперше на таких численних зборах; виступати там, куди я тільки щойно 4—5 годин прибув, тому й настрої цих людей мені зовсім не відомі. — Може воно й краще — промайнула думка — що я їх настроїв зовсім не знаю й тому вони не будуть впливати на мої думки та напрям промови. Скажу те, що сам знаю, що відчуваю й це допоможе мені перевірити свої думки, спостереження та оцінку умов розвою нашої національної справи.

Непокоїло мене також те, що перший раз доводиться виступати з критикою промови такої високої персони, а разом з тим і людини широко освіченої, з великою ерудицією, як командуючий округом генерал Маркс. Десь в глибині душі зароджувався сумнів щодо переконуючої сили тих аргументів, які я перебирав у своїй голові.

Стаю на кафедру. Збори стрічають оплесками, як представника Херсонської Ради.

— Шановні збори! Перш ніж почати свою промову, дозвольте вам переказати привіт від Херсонської Української Гарнізанної Ради, та коротенько поінформувати вас про українські справи в херсонській залозі.

— Просимо, просимо! — чую зі всіх боків.

Почати з цього я рішив тому, що хотів сам відчутися безпосередньо з кафедри настрої зборів, трохи освоїтися з ними та до певної міри розвіяти те вражіння, яке безперечно зробила промова генерала Маркса на збори. Тому я коротенько переказав, як ми українізували в Херсоні маршові роти, а по увагах, що робилися з місць, побачив, що зборам цілком подобається херсонська метода українізації.

— Отже, товариші! — почав я, переходячи до відповіді ген. Марксові, — ви чули тут гарячу й палку промову п. командуючого військами округу. В своїй промові він закликав нас до збереження єдності та боєздатності російської армії. Гадаю, що панові генералові ми можемо відповісти, що вже пізно зберігати єдність того, що вже загнилося. Вже пізно думати про збереження тої армії яка розкладається, мітингує, а свою зброю, що повинна б направляти проти зовнішнього ворога, увіткнула в землю. Вона натомість дістала стару поржавілу зброю й вигостирила її наново. Це зброя ненависти до „інородців”, з якими і розпочалася жорстока боротьба, як на фронті, так і в запіллю. Всі комітети в армії, що ведуться соціялістами-росіянами, утворили новий, дуже активний фронт — напад на не-руські національності Росії.

В той час, як єдинонеделимовські з'їзди в армії відбуваються, навіть у часи активних боїв і дійсно дезорганізу-

ють армію національні з'їзди, або навіть збори, не тільки на фронті, а й у далекому запіллі, забороняють. Ініціаторів їх називають зрадниками, контрреволюціонерами, тощо. Ось і тепер військовий міністер, Керенський, заборонив другий всеукраїнський військовий з'їзд. Чим би він не мотивував свою заборону, якою машкарою її не прикривав би, ми мусимо це назвати ганебним вчинком цього революційного кумира москалів. По їхньому він ідейний соціяліст, а по нашому він соціяліст у лапках...

— Ганьба йому! Ганьба йому!... — чуються страшенно обурені викрики.

— Не дивлячись на таке поступовання Керенського, з'їзд наш все таки відбудеться. Ніякі телеграми, ніякі погрози нас не злякають, а те, що ми поставили за ціль, ми осягнемо.

— Я не стану розбирати всіх аргументів п. генерала проти українізації, бо більшість з них доводиться нам чути не вперший раз. Чули ми їх з уст царських жандармів, охранників, членів союзу „русских людей” і старорежимного сміття. Тепер же ми їх чуємо, тільки трохи в іншій варіації, від російських соціялістів, від російської демократії, а також від царських та революційних генералів. Всі вони вже давно нами спростовані, розбиті вщент. Коли ж їх все таки й тепер повторюють, то це вже схоже на те, що, як, кажуть старі люди: „ти йому хоч кілок на голові теши, а він усе своє”.

— Я торкнуся лише чисто військової сторони, яку порушив генерал і яка, звичайно, мусить найбільше цікавити нас. Він сказав, що: „націоналізація ослаблює боездатність армії”. А запитаємо ми пана генерала, яка військова наука засуджує принцип територіяльності армії? Хто з військових авторитетів сказав, що екстериторіяльна армія, в якій в кожній роті чи хоті змішано добрий десяток різних, часто ненавидячих один другого, племен і народів, буде більш боездатна, ніж суцільна, однонаціонального складу своїх полків? В якій військовій частині буде виконаний обов'язок солдата: „сам погибай, а товариша виручай”? Чи там, де поруч з ним буде битися дійсно його товариш,

земляк, родич, чи там, де поруч з ним буде людина, якої він навіть мови не розуміє, а сьогодні лише в перший раз у своєму житті побачив?

— Отже гадаю, що коли п. генерал казав проти націоналізації армії, як такої, як принципу, про форму і шлях, чи порядок її можна, звичайно, говорити окремо, то він зовсім не мав на оці збереження боєздатности армії. Тут у нього, як в кожного ворога національного відродження народів, пригнічених москалями, говорив чисто політичний момент, або навіть просте бажання служити їй далі вірою й правдою новому своєму господареві, хоч би й Керенському, чи кому іншому.

— Запитаємо ще: якими доцільними міркуваннями викликана перевозка мобілізованих людей на Україні, а значить недалеко фронтів, для навчання кудись в Сибір, або в казанський та інші північні, далекі військові округи, а на Україну пересилати звіттам мобілізованих? Хіба тим, що сотні тисяч людей везуть з-під самого фронту на тисячі верст, а потім везуть їх знову тими же залізницями назад у маршові полки при фронті, полегшується зруйнований залізничний транспорт, виграється час в навчання, чи що інше?

— Отже такі запитання я ставлю лише для ілюстрації, щоб доказати зборам, що не інтереси війська, не інтереси армії, або оборони держави від зовнішнього ворога, змусили п. генерала Маркса промовляти проти наших домагань. Він сам знає, що наші вимоги ведуть лише до зміцнення армії, до направи тої аномальности, яка внесена в неї інтересами старого, тепер вже зруйнованого царату, в його стремління до повного знищення немосковських націй у Росії.

— Думаю, що я висловлю й вашу думку, коли закінчу свою промову заявою панові командуючому військами, що ми свідомі того, що своїми домаганнями українізації війська ми йдемо до зміцнення армії, а не до її розкладу. Тому від своїх намірів ми за жодну ціну не відмовимося, хоч би з ворогами цього нам довелося стати до відвертої боротьби.

З цієї рішучої і останньої нашої заяви, перед тим, як ми перейдемо до самочинної українізації, коли й далі будуть нам стояти на перешкоді, пан командуючий військами мусить, в інтересах збереження порядку у військах його округи, зробити висновки необхідності порозуміння з окружного українською радою в справі технічного найдоцільнішого переведення українізації залоги.

— Я кінчу. Слово належить вам, пане генерале, бо нам треба це болюче питання вирішити сьогодні, щоби запобігти самочинним, а тому і дезорганізуючим вчинкам, які можуть виникнути у військах вашої округи, а в першу чергу Одеської залоги!

Розлягаються гучні оплески й різні підтвердуючі промову вигуки, що тривають дуже довго.

На катедру стає генерал Маркс. Вигляд у нього людини збитої з пантелику. Людини, яка захоплена на місці неприємного вчинку. Видно, що він дуже хвилюється, бо до сьогоднішнього дня він користувався великим авторитетом і пошаною серед військових і громадських кол революційної Одеси. А тут уже стала виявлятися до нього ворожнеча. Та не тільки до нього, а й до бога революції, — до самого Керенського. Здається, що ідея українізації війська цілком витиснула з голов більшості залоги затаскані революційні, беззмістовні гучні гасла та героїв її відсунула на зади.

Для ген. Маркса, як розумного й освіченого генерала стало ясно, що в домаганні українців цілком твердо поставлене реалізування здобутків революції в національній справі. Почало вже конкретизуватися те самовизначення народів, що мусить врешті привести до повного розвалу „єдиної Росії”, а для нього, як для типового російського інтелігента-бюрократа, це було просто жахом.

Як „общерос”, як російський інтелігент, бюрократ, чиновник, він вважав святим своїм обов'язком всіма засобами боротися проти національних домагань. Як генерал та командуючий військами, він добре знав, що націоналізація армії дійсно може скріпити її, а продовження далі ста-

рого безглуздя штучної мішанини людей, або боротьба проти цілком природних домагань національних елементів, остаточно розвалить армію, в якій і без того вже розклад почався. А між тим відповідь треба давати тепер, бо завтра ранком може вже буде пізно!

— Товариші! — почав він — хіба ви мене не знаєте? Хіба ви мені не вірите?

— Не віримо! — чуються вигуки.

— Хіба я хочу вам неприємности? Я-ж не проти вас! Я-ж солдат такий, як і ви. Коли ви не вірите мені, коли ви не хочете слухати мене, то я довше не можу бути командуючим військами. Ви хочете, щоб я скинув свою шинелю й тим перестав бути командуючим військами?!

— Скидай! — чуються досить гучні вигуки. — Не треба нам! Годі!... і т. д.

— Коли ви не хочете мене слухати, то мені немає чого тут робити і я залишаю збори!

— З Богом! Щасливої дороги! Та не забудьте скинути шинелі! — і ще й другі вигуки лунають довго.

Страшенно схвилюваний, що йому не дали говорити, генерал Маркс залишив збори. Лише за лаштунками обмінявся з проводячим його І. М. Луценком таким діалогом:

— Нащо ви запросили мене сюди на збори, коли мали на увазі такі різкі виступи проти мене?

— Жодних виступів проти вас ми не думали робити, гадаючи, що ви, пане генерале, цілком погодитеся з нами і не станете категорично перечити націоналізації. Коли так сталося, то вина ваша, а не наша. Просимо не гніватися й дозволити вже завтра бути у вас з повідомленням про постанови, які ухвалять збори, та обміркувати з вами справу переведення їх у життя.

— Добре. Це побачимо завтра!

З від'їздом ген. Маркса дискусій більше не було. Перейшли безпосередно до читання резолюції, що запропонувала президія зборів. Резолюцію одноголосно ухвалено. В ній було зазначене категоричне домагання українізувати в Одесі впершу чергу два запасні полки. Для того заміни-

ти в них неукраїнський елемент українським, що перебував у других полках, пославши одних на місце других. Крім того ухвалено просити Всеукраїнський Військовий Генеральний Комітет не звертати уваги на заборону з'їзду Керенським, а скликати його у призначений термін, куди й одеська залога вишле своїх делегатів. Разом з тим доручено гарнізонній раді виконати якнайскорше постанову про українізацію полків. Для ширшого пояснення сучасної ситуації, та виборів делегатів на 2-гий всеукраїнський військовий з'їзд ухвалено скликати через 3-4 дні гарнізонний мітинг.

**

І так, після цих численних зборів уповноважених від усіх частин залоги перейдено від теоретично-дискусійних розмов про необхідність націоналізації військових частин одеської залоги до здійснення українських домагань.

**

На другий день делегати від гарнізонної ради з І. М. Луценком в проводі були у ген. Маркса, щоби донести до його відома постанови, та виробити цілком практичний шлях до їх здійснення.

Генерал Маркс прийняв делегацію тепер вже на так привітно, або точніше сказати, не так улесливо, як то було раніше, коли він іноді сам заїздив до хати І. М. Луценка, щоби з ним поговорити про українські справи. Особливо це бувало в ті часи, коли йому чимнебудь неприємним починав докучати „Румчерод”¹⁴⁾.

Тоді ген. Макс шукав собі серед українців спільників і прихильників в його опозиції, хоч дуже замаскованої, проти тих чи інших ухвал „Румчерода”. Звичайно підтримку таку він знаходив, бо „Румчерод”, як загально російсько-революційна організація, ставився досить вороже до українського національного руху, а тому й був не дуже улюблений українськими організаціями. Тепер рішучий

¹⁴⁾ Сівіт делегатів Румунського фронту, Чорноморської фльоти та Одеської Військової Округи.

виступ українців остаточно збив генерала з пантелику й він опинився, так би мовити, між молотом та ковадлом. „Румчерод” докоряв йому „заіграване” з українцями. Українці теж уже не вірили йому й коли б він далі одверто перечив їхнім домаганням, то виступлять ще більше вороже, що зовсім унеможливило б його роботу в окрузі.

Тому під час цього прийняття делегації він, хоч і був зимно-стриманим, все ж намагався показатися прихильником націоналізації війська, але до негайного здійснення її знаходив тисячу різних приклучок. Видно було, що він почав грати широку гру, балянсуючи між нашими вимогами та своєю ворожнечею до них; між бажанням не придбати собі в українцях великих ворогів, та не набути таких же з боку „Румчероду”, вищої свого військово-революційного авторитету та взагалі російської революційно-демократичної верстви, на яку він ставив свою ставку й будував дальшу кар’єру.

Довгі пертрактації делегації з ним скінчилися різними обіцянками, погоджень, тощо, але нічого конкретного. Склалося цілком певне враження в українців, що шляхом переговорів нічого не добешся. Треба почати вести працю більше реальним шляхом. Треба дати більше зрозумілі й реальні аргументи, ніж звичайні, хоч і рішучі резолюції.

Така поведінка генерала Маркса буде зрозуміла, коли, полишаючи все останнє на стороні, взяти на увагу становище після революції всіх тих, що до неї займали високі посади при старому режимі й були вірні, чесні слуги його. Звичайно таким особам повного довіря з боку революційних організацій не було, хоч може вони вповні на нього заслуговували. Так було й з генералом Марксом, який, не дивлячись на те, що по домаганні Одеського Совдепу став з начальника Штабу Округом — Командуючим Округом і повним генералом, все ж не користувався повним довірям Совдепа. Тому завжди мав у себе в кабінеті юридично для зв’язку, а фактично для контролі, одного з членів Совдепа. Тому то й останню делегацію від української гарнізонної ради він прийняв в присутності такого члена. Зви-

чайно, цілком одвертої розмови ні з боку делегації, ні з боку генерала не могло бути. Особливо йому доводилося дуже тонко лявірувати між двома непримиримими сторонами. Треба сказати, що лявірувати він міг дуже зручно й досяг того, що, хоч українці й не були задоволені розмовами з ним, все таки рішили, покищо, стриматися від активного домагання та продовжувати вести далі переговори. На такій точці поглядів особливо стояв І. М. Луценко, що користувався тоді серед військових українців в Одесі абсолютним авторитетом, а крім того міг вести розмови з генералом Марксом на цілком нейтральному ґрунті, без присутності так непотрібного нам і генералові „совдепського зв'язку”.

Маючи на увазі свою дешеву популярність „красного генерала”, генерал Маркс почував увесь час потрібним тримати себе дуже обережно.

Свою революційну популярність він здобув цілком випадково. Цей випадок зробив ген. Маркса командуючим Військами Округу на місці ген. Ебелова правою рукою якого він був довший час.

Сталося так. Перед новою революційною владою проходили полки залоги, а за ними представники урядових, громадських та інших організацій. На чолі одної з громадських організацій появився з величезним червоним прапором колишній одеський громадський голова, відомий чорносотенець і погромщик Пелікан. Генерал Маркс вирвав з рук у нього прапор зі словами: „Не для вас сей прапор!” і передав його першому попавшомуся під руки студентові.

Цей вчинок генерала, який напевне раніше й сам підпомагав, як що не самому Пеліканові, то в кожному разі людям його типу, а не тим, кого в царські часи охрещували „красними”, був прийнятий довірливими вожаками революції за чисту монету. Тому генерал Маркс став улюбленим „красним генералом” одеської округи. Звичайно, сам він, як розумна людина, досить добре знав ціну такої популярности, а тому ніколи не рахував, що має під со-

бою на стільки міцний ґрунт, щоб міг твердо проявити свою волю й без різних обиняків твердо проводити в життя те, що він вважав потрібним для справи. Хитався, балянував він завжди й проводив політику „соглашательства”, бо зі всіма хотів бути гарним.

Для нас, українців, такий командуючий військами був більше бажаний ніж другий, що міг мати міцніший ґрунт під ногами й будучи ворогом українізації провадити рішучу боротьбу з нею, що значно ускладнило б справу. Отже ще й з цих мотивів гарнізонна рада вирішила налягати з українізацією на генерала Маркса якнайсильніше, але всеж не так, щоби примусити його дійсно піти до дімісії. Навпаки, в наших цілях, поки ми остаточно зорганізуємось і зможемо захопити цілком у свої руки владу в одеській залозі, лежало підтримувати його.

**

В день переговорів з командуючим військами члени гарнізонної ради були вечером на зборах одеського українського керівничого комітету у помешканні голови його, С. П. Шелухина. Там члени делегації повідомили комітет про наслідки розмов з генер. Марксом, та висловили свою тактику в дальшому домаганні українізації.

Тактику визнав комітет доцільною й зі свого боку обіцяв зробити відповідні заходи.

Тут я познайомився з членами комітету, а зокрема з В. О. Голубовичем, якого мені відрекомендовано, як одного з працездатніших членів комітету. Він увесь вечір мало говорив, але дуже старанно записував у свою записну книжку всі розмови, що велися тут. Це на мене зробило враження, що дійсно він серйозна людина й уважно ставиться до тих справ, в яких бере участь.

На цьому ж засіданні вирішено скликати за два дні мітинг українців гарнізону на лягерному полі. Точно розділено працю між усіх. Треба було готуватися до цього мітингу дуже пильно, бо не було сумніву, що „єдинонеделімовці” теж пришлють туди свої кращі сили, щоби повести контратаку проти українців.

Цих два дні пройшло в безпереривній підготовчій кипучій праці. Влаштовано по всіх полках та різних командах відповідні підготовчі збори, на яких зроблено вичерпуючі пояснення суті наших домагань та їх мети. Крім того утворено формальний союз з другими інородцями, особливо з молдованами, яких в залозі було дескілька тисяч. Вони мали досить міцну свою національну організацію. Їм ми зобов'язалися в одному з українізованих полків відступити один, або навіть два батальйони для молдованізації. Вони також рішуче стали на ту точку поглядів, що їм по дорозі лише з українцями, а ні в якому разі з москалями. Дійшло до того, що молдовани категорично заявили, що коли б не добилися своїх окремих військових частин, тоді вони підуть виключно в українські, але нізащо не лишаться в загально-російських.

Перетягнення остаточно на наш бік молдован для нас мало велике позитивне значення, особливо коли мати на увазі їх міцну спайку між собою й те, що вони зовсім не піддаються впливам агітації „єдинонеділімовців”, бо більшість їх зовсім не розуміє московської мови, якою звичайно велася русифікаторська агітація.

**

Нарешті настав день мітингу. День, так би мовити, боєвий. День генерального перегляду наших сил та остаточного виявлення сил нашого ворога. Може навіть цей день стане днем першого великого отвертого бою в Одесі з русоцентристами.

Мітинг призначено на післяобіда. Зранку почало хмаритися й нарешті пішов дощ, який заповідався йти найменше добу. Це вплинуло на нас пригнітаюче, бо думалося, що наші можуть в більшості не прийти. Багато не мають цілих чобіт та плащів, а тьопатися по грязюці кудись далеко за місто, аж на лягерне поле, не так то приємно. Між тим вороги наші безперечно пришлють свої найкращі сили на боротьбу з нами.

З невеселими думками й невеликими надіями їхав я трамваем до лягерів. Коли ж побачив їх, то не було кінця

моєї радості. Там було вже декілька тисяч солдатів. Видно було добрих дві десятки мокрих українських прапорів, та декілька молдаванських. Крім того з других міст розташування військ залоги наближалося до лагерів ще кілька тисяч душ, що під дощем йшли бадьоро, зі своїми рідними, обмоклими прапорами попереду.

Величезний цей мітинг пройшов спокійно й з великим успіхом для нас.

Вся ця маса людей була розділена на 10—12 груп. В кожному з них призначено трьох-чотирьох наших промовців. Тому, що не вистачило такої великої кількості наших промовців, довелося кожному з нас говорити по черзі в 3—5 групах. Промовцями крім мене були: д-р І. М. Луценко, підпор. Дорошенко, Дробницький, прап. Вербицький, Шевченко, І. Гаврилюк та інші, прізвища яких, на жаль, не пам'ятаю. Окремою групою зібралися молдавани, що всі свої промови й напрям домагань цілком погоджували з нами. Старалося декілька душ, представників одеського совдепу та інших „єдинонеділимців” говорити, та їх або зовсім не слухали, залишаючи біля них порожнє місце, або не давали говорити, виганяючи від себе.

До пізнього вечора тривав мітинг і скінчився ухвалою цілої низки революцій про вимоги націоналізації залоги та тактики в своїй боротьбі в дальшому. Ухвалено також категоричний наказ домагатися перед урядом скасування заборони другого військового з'їзду. Хоч би заборона й залишилася, то все ж ухвалено післати своїх делегатів до Києва на день призначений Всеукраїнським Генеральним Комітетом для праці на з'їзді. На цьому мітингу вже цілком певно виявилось, до яких несподівано широких меж виросло національне почуття української сірої солдатської маси. Ясно стало, що національні гасла, які висовували ті, що вели перед, не є вже щось відірване від ґрунту, щось абстрактне. Ні, вони йдуть від всієї глибини цієї широкої маси; вони мають міцний в неї ґрунт. Відповідно до цього й гарнізонна рада почула під своїми ногами твердий ґрунт, на який вона сміло могла опертися в кожному хвилину. Тепер

вона стала певна, що виявляє не абстрактні, теоретично-платонічні думки, а цілком реальні, певні національні домагання широких не лише свідомих, але й стихійних верств українського вояка.

Тепер вже годі бурхати в широких масах національне почуття. Воно могутньою стихією уже проснулося в них і бурхливо прагне до виявлення свого активного я. Воно глибоким бурхливим потоком прорвалось на зверх суврої, здавалося, бездушної солдатської маси, й залило своїми бурними хвилями всі другі домагання, які революція поставила на чергу дня. З цього часу треба проводити руху лише одне: вміти всю міць національного прояву сконцентрувати, та бурхливий потік його направити певною могутньою течією в одному напрямку національних домагань, яка уже сама змете всі перешкоди, що стрінуться на шляху її. Так думалося тоді.

Відповідно до цього мусіла бути пристосована дальша тактика Ради, її голос мусів підвестися до відповідного авторитету перед командуючим військами, та загально-російськими революційними організаціями в Одесі. Всі вони від цього повинні чути все більше та більше вагу голосу гарнізонної ради, аж поки голос її не стане самотнім авторитетом для одеської залоги. Лише тоді можна буде сміло сказати, що всі національні домагання військ не тільки Одеси, але й всією військової округи будуть цілком задоволені. Виступати в дальшому зі своїми домаганнями треба вже більш твердо, більш рішуче. Лише в крайній потребі апелювати до широких національних мас одеської залоги, чи навіть усеї округи, маючи непохитну певність, що потрібну моральну чи активну підтримку вони своїм проводирям, не хитаючись, дадуть.

Зрештою, в дальшому процесі боротьби одеської ради дуже скоро довелось звернутися до активної підтримки своїх домагань українцями залоги, до яких приєдналися й молдавани. Це сталося трохи пізніше, вже по військово-му з'їзді, коли ясно виявилось, що командуючий військами, опираючись на одеський совдеп, не погоджувався за-

довольнити домагань ради. Тоді гарнізонна рада звернулася за активною підтримкою української частини одеської залоги. Зорганізовано грандіозний демонстративний похід протесту проти негачії командуючим округом домагань Ради.

В поході цьому взяло участь до 18 тисяч українців залоги та до трьох тисяч молдаван. Демонстрація наочно показала „владу імуцим” в Одесі, що Українська Військова Рада має за собою величезні, міцно зорганізовані та добре здисципліновані маси.

В той час, як вся ця маса залила все Куликове поле та вулиці ближчі до штабу округи, представники ради з’явилися у генер. Маркса. Вони знову категорично домагалися видати наказ про українізацію двох запасних полків, та признання спеціально для молдаван окремого батальйону в третім запаснім полку.

Як неприємно, як не тяжко було це робити генералові Марксові, але він примушений був підписати відповідний наказ. Про це делегати ради негайно оголосили з балкона штабу й демонстранти спокійно розійшлися по своїх касарнях.

Але з цього часу зоря популярности „красного генерала” почала меркнути.

Українці остаточно переконалися, що у нього в українській національній справі доводиться здобувати позиції такими-ж методами, якими можна було це досягнути у кожного другого, одвертого ворога українським національним домаганням. Російські елементи також були незадоволені тим, що ген. Маркс не виявив у боротьбі з українцями „должной твердості”, а навпаки, наче б то „заігривал” з ними. Таке сидіння між двома стільцями та безконечне лявірування між двома протилежними силами „сепаратистів” і „єдинонеділимовців”, щоби догодити всім та зберегти своє службове становище, привело до того, що „популярний одеський генерал-революціонер” в один прекрасний день опинився на димісії. Цей факт пройшов майже непомітно для військ округи та одеської залоги.

Наближався час, призначений для другого всеукраїнського військового з'їзду. По всій одеській окрузі, а разом і одеській залозі, серед українців-військових ішла гарчкова підготовка до з'їзду. Скликалися в полках, командах, управліннях, тощо, збори, на яких вибиралися делегати на з'їзд, та вироблялись їм накази.

Такі збори відбулися й у нас у скорострільнім учебнім полку. На тих зборах я був односторонньо вибраний делегатом на з'їзд від 940 українців полку.

З цих зборів глибоко запав мені в душу один характерний для того часу епізод, що характеризував собою настрої чесних і не „іскушонних” в політичній боротьбі, але, на жаль, дуже нечисленних, росіян.

У скорострільному полку, ще в перший раз мого перебування в 1915 році, служив прапорщик Дедов, що був до призову у війську вчителем вищої початкової школи десь в Московщині (здається у Балашові). Він був людиною чесною, прямою натури, демократичного напрямку думок, завжди цілком щирий та одвертий. З перших же часів знайомства з ним ми зішлись досить близько й стоваришували. Це дало мені можливість вести з ним часто довгі дискусії на тему інтересів української культури, потреби української школи, тощо. Таким чином він дуже зацікавився українською культурою, українською книжкою. Для ознайомлення з мовою я давав йому читати багато українських книжок, що звичайно возив з собою. Між ними були, як пригадую тепер: „Кобзар”, твори Коцюбинського, Лесі Українки, Винниченка, Чернявського („Богові невідомому”), оповідання Васильченка і інші, а також історія української літератури С. Єфремова.

Спочатку я йому читав сам та пояснював незрозумілі для нього місця та слова, а згодом він уже й почав розуміти, читаючи сам. Не знаю чому, але особливо він дуже захопився оповіданнями Васильченка. Перечитував їх кілька разів, все повторюючи: „Який прекрасний, який барвистий український „язик”, адже ж він далеко багатіший й більше мистецький ніж наш „велікорусскій”.

Захопився він так своїм культурницьким українофільством, що завжди серед москалів був гарячим оборонцем української культури та докучав їм своїми проповідями, необхідности їм ближче познайомитися зі скарбом української літератури, щоби вони могли зрозуміти психологію й „прекрасну душу українців”.

Коли я приїхав знову в полк, я дуже радий був, стрінувши тут знову цього чоловіка. Він був головою ротного комітету одної з рот, що складалася виключно з московського елемента. В часи революції зістався він у своїх українських симпатіях вірний собі. Завдяки його тактові, його розсудливим заходам та великому моральному впливові, в полку була зовсім виключена ворожнеча між українським та московським елементом.

Українські ради та московські совіти працювали кожен виключно серед своїх і не втручалися один до другого, так би мовити, у внутрішні справи. В полку існували цілком на рівних правах совіти й ради. Були створені на рівних умовах українська та московська бібліотеки, театральні трупи. Всі засоби, що отримувались на культурні справи, ділилися між ними відповідно кількості членів кожної громади. Таким чином життя в полку проходило спокійно й не було помітно ворожнечі між „хахлами” та „кацапами”.

Отже коли відбувалися наші збори, скликані з приводу всеукраїнського з’їзду, то на них завітав і прапорщик Дедов. Збори уже майже закінчили свою роботу, вибрали делегата на з’їзд і ухвалили йому наказ, коли п. Дедов попросив слова. Голова зборів підпор. Дробницький дав йому слово. Поява Дедова на катедрі була стрінута гучними оплесками, що свідчило, що збори його, росіянина, цілком розуміють, поважають і щиро, сердечно вітають.

— „Товариші! Дозвольте й мені, москалеві, сказати два-три слова, але я щиро прошу вибачити мені, що я не можу звернутися до вас на рідній вашій прекрасній мові. Од всеї своєї душі приєдную й свій голос до вашого протесту проти заборони вашого національного з’їзду. Мені,

москалеві, страшенно соромно робиться, що кращі люди з нашої демократії не можуть зрозуміти ваших цілком природних національних прагнень. Прошу вірити, що широкі маси русського народу, коли вірно будуть поінформовані про істоту вашого національного руху, не поставлять до вас вороже, а протягнуть вам свою братню руку. Вожді московського народу, гадаю, засліплені тепер політично-партійною боротьбою й не розуміють істоти та всієї сили й краси вашого національного відродження. Але я певний, що наш великорусський нарід, народня душа якого своїм здоровим інстинктом безперечно відчує всю правоту ваших домагань не буде йти проти вас.

Тому гаряче прошу не переносить свого, цілком зрозумілого гніву проти російського уряду, чи навіть певних великорусських партійно політичних груп, на весь руский нарід, бо тоді повстане страшна безпідставна ворожнеча між двома великими братніми народами. Боротьба ця може принести обом народам величезне горе”.

Промова його була знову вкрита гучними оплесками.

Так! Тоді не тільки люди його типу, прекрасні, з чутливою душею ідеалісти, гадали, що ті непорозуміння, що почали виникати на початку революції між українським національним рухом і загально-російською революцією, є лише тимчасові непорозуміння, які з переходом революції до нормального еволюційного свого розвитку пройдуть, і між ними установиться дійсне братерство. Жорстоко помилялись ми й чесні москалі типу п. Дедова.

Дальший хід революції, спроби контрреволюції, позиції емігрантської російської демократії показали, що ненависть до українського національного визвольного руху з боку всіх верств росіян є не тимчасове явище. Воно органічне й на стільки глибоке, що найменші національні права українці можуть здобути лише впертою кривавою боротьбою проти московського народу, як такого в цілому, а не з окремими його групами.

Погляд на український національний рух і відношення до нього п. Дедова є характерним для невеликої частини

московської ідеалістичної інтелігенції, який був в ті часи, на зорі революції, коли український рух ще не набрав був ясно виразних політичних форм, а перебував лише в обшарі культурних домагань. Згодом почали все ясніше та ясніше вимальовуватися політичні домагання українського народу. Бувши до революції аморфною українська маса почала виявляти все більше й більше ознак політично-національних прагнень і таким чином стала швидкими кроками викристалізовуватися у націю, що уже має певний комплекс властивих їй, як нації, хоч може ще й мінімальних, життєвих інтересів. Тоді й нечисленні москвини типу Дедова не могли відректися від своїх єдинонеділимоських тенденцій, чому зрештою й перейшли до табору ворогів українського національного руху, замкнувши тим вороже коло москалів проти українців.

Після першого універсалу Центральної Ради ми вже не могли відшукати серед „русоцентристів” москалів, не захоплених своїм месіянізмом, та великодержавною ідеологією, людей, що не боролись би активно проти українського національного руху.

Більше з Дедовим я не бачився, але пізніше мав відомості, що після третього універсалу він був страшенно пригнічений і почав зовсім зимно ставитися до українських культурних змагань, а до політичних домагань цілком негативно.

Безперечно згодом у нього свій московський псевдопатріотизм взяв перевагу над його українськими симпатіями й він перекинувся в табір, коли не ворогів наших, то у всякому разі тих, що ідейно боролися за врятування „великої Росії” від розвалу.

**

Щоби закінчити спогади про Одесу, скажу декілька слів про організацію, що відіграла там визначну роль. Крім того вона цікава тому, що подібної до неї не було другої в Росії. Організатори її мали на меті створити міцну, авторитетну, революційну обласну організацію, яка була б на півдні противагою Українській Центральній Раді.

Для цього зорганізовано її головним чином з робітничого елемента, який на півдні завжди був яскраво ворожий українській ідеї. Крім того це робітництво було підсилене представниками від війська одеської округи та моряків чорноморської фльоти й румунського фронту.

Крім мотивів захисту на півдні „общерусских” інтересів, необхідність обласної революційної організації в Одесі „централісти” визнавали потрібним ще й тому, що вже досить яскраво виявився національний склад вояків румунського фронту з великою перевагою в бік українського національного елемента. Тому, поруч з загальним фронтовим комітетом в Ясах, була утворена українським фронтовим з’їздом українська фронтова рада, яка все більше й більше набирала авторитету, і врешті зовсім відсунула на задній план „общерусский” комітет фронту. Треба було сподіватися, що в процесі дальшого розвитку революції рівнобіжно з поширенням українського національного руху, військо румунського фронту може цілковито стати на бік Центральної Ради. Одночасно в Одесі українці все більше почали перебирати провід серед війська у свої руки. Тому в Одеського Совіта Салдатських і Робітничих Депутатів виникла думка скликати обласний з’їзд від румунського фронту, від херсонської, катеринославської, таврійської губерній з Кримом та балтського повіту, подільської губернії, а також від Басарабщини та чорноморської фльоти. Цей з’їзд мав заснувати організацію, що врятувала б становище на півдні загально-російських організацій і остаточно вибила б ґрунт з під ніг українських національних організацій.

Ставлячи собі мету утворити таку організацію, ініціатори вирішили опертися цілковито на робітництво, додавши до нього солдатів делегатів від совдепів та різних комітетів в армії. Тому, що чорноморська фльота теж складалася майже цілковито з українського елемента, вирішено дати для представників її можливо найменше міськ. Селянства гадалося зовсім не закликувати, але пізніше представники від селянського з’їзду, що відбувся в Одесі

після великої боротьби, при допомозі українців, головним чином з фронту, добилися собі 17 місць.

В початку травня в Одесі відбувся так званий обласний з'їзд, скликаний шляхом підбору делегатів твердих щодо загально-російської ідеології. Цей з'їзд утворив обласний совіт з назвиськом „Румчерод” (румунський фронт, чорноморська фльота й одеський округ). Місця для делегатів в ньому штучно були розділені так: 60 для делегатів від робітництва, 40 від солдатів, 17 селян і 10 матросів.

Такий штучний розділ делегатів у Румчероді з порушенням всяких принципів, чи то пропорційности щодо кількості виборців чи інших, параліжувало по части роботи його, а головне, вносило розклад в нього, що врешті зовсім розвалило цю організацію.

В першу чергу й найбільше були незадоволені матроси, що рахували право своєї участі в ньому не меншим, як на 30 місць, беручи на увагу значення фльоти. Тому, що Румчерод на уступки не пішов, вони спочатку станули в гострій опозиції, а згодом розпочали офіційно боротьбу з ним, опублікувавши відомости про штучний склад Румчерода й своєї непричасности до нього. Згодом і сам ініціатор утворення цього органу, Одеський Совдеп, несподобав його за те, що Румчерод робив спроби покласти свою руку й на Совдеп. Тому Одеський Совіт солдатських та робочих депутатів теж перейшов до опозиції та до боротьби з ним.

Цілком зрозуміло, що українці, які боролися проти засновання його, також коли випадково попали в склад його, не залишили своєї боротьби. Такий внутрішній розлад дуже гальмував роботу Румчерода. Це не давало йому можливості виконати сотої часті завдання, яке поставили йому ініціатори. Скоро зовсім розвалилася та нікчемна вигадка ворогів українського відродження. Румчерод умер мовчки, не залишивши по собі жодних слідів конкретної роботи. Памяткою про нього лишилася низка гучних тріскучих резолюцій, та спогади про підлі заходи „русской революційної демократії” рятувати „Юг Росії” від українців.

Треба зазначити, що в ініціаторів утворення „Румчерода” була ідея зробити з нього обласний адміністративно-економічний орган на три губернії з Кримом. Цю частину України пізніше тимчасовий російський уряд у своїй інструкції для Секретаріату Центральної Ради виключив зі складу України. Відповідно своїй меті, Румчерод мав різні комісії: земельну, військову, культурно-просвітну, юридичну, адміністративну і фінансову, що мусіли охопити собою всі галузі життя цих губерній та бути для них обласним урядом. Мали на увазі цим утворити такий стан в цій області, при якому зовсім анулювалось би значення київського центру, цебто українського національного центру Центральної Ради. Крім того, сам Румчерод цілком ігнорувачив Київ, а зносився безпосередньо з Петроградом, проводячи виключно його політику на місцях, ігноруючи та дезорганізуючи працю Центральної Ради.

Такі були наміри. Таке завдання й політика Румчерода була увесь час його існування. Не дивлячись на всі його заходи й працю, населення цієї області все таки тягнулося до Київського Центру і всі симпатії віддало Києву, зігнорувачивши Румчерод, й тому йому не пощастило виконати своїх намірів. Лише там, де з’явилися його агенти, на щастя нечисленні, ними було посіяне зерно анархії.

Причин тому, що Румчерод не досягнув своєї мети, є багато, але основні з них це могутність стихійного національного українського руху, нездатність ідеологів румчеродовщини й провідників його до планомирної органічної роботи; боротьба з його антиукраїнськими заходами та саботаж руссоцентричної праці його українським елементом, що входив у склад його та уявляв собою міцно зорганізовану активну групу. Крім того й військові організації румунського фронту, на які він гадав опертисся, були незадоволені тим, що позитивного для фронту він нічого не робив, а між тим споживав кольосальні фронтові суми, що видавав йому генерал Щербачов,¹⁵⁾ і вони теж поставились негачивно до Румчероду.

⁵¹⁾ Головнокомандуючий Румунським фронтом.

Виявивши повну нездібність до творчої будуваної праці, Румчерод увесь час заявляв великі претенсії до захоплення в свої руки керівництва іншими революційними організаціями. Зокрема намагався підбити собі Одеський Совдеп, який врешті розпочав активну боротьбу з ним. Таким чином Румчерод, в якому головну роль відігравали російські соціалдемократи меншовики, та соціалісти-революціонери, залишився організацією, що авторитету та впливу далі свого помешкання не мала. Тому на скликаному ним з'їзді в листопаді домінуючу роль відіграли большевики й Румчерод був розв'язаний. На закінчення коротеньких спогадів про Румчерод, під перо напрохуються деякі характеристичні факти для тих засобів, яких уживали представники російської демократії на Україні в боротьбі з українським національним рухом. Засоби ці були такі, що їх можна схарактеризувати як шпигунство й провокацію.

Румчерод організував шпигунство за українськими національними організаціями й був завжди в повному контакті з комісарем м. Одеси, Харіто, російським соц.-революціонером, в якого також були свої „сведенія” про українські організації та про діячів, якими він обмінювався з Румчеродом і спільно розроблював потрібні для них мети-заходи проти українства.

Так, наприклад, одного дня приходить Харіто на засідання Румчерода й намагаючись якнайбільше надати своєму повідомленню таємничості й трагізму, зробив заяву, що йому відомо, хоч фактів він не має, але, мовляв, його почуття, як комісаря, йому говорить, що українці щось таке затівають. Що таке, він і сам не знає, але в усякому разі треба бути на сторожі й зробити деякі заходи предостороги. У відповідь на це виступив з промовою член Румчерода від української секції, Г. В. Нянчур, який з обуренням заявив, що йому дивно, коли урядовий комісар приходить в Румчерод розказувати про свої почуття не маючи фактів, а тому смішно було б почуттям комісаря надавати значення. Після цього Харіто зробив заяву, що для нього несподівано, що тут є такі тверді українці, а потім якось загубився й скоро зник.

Вибухла корніловщина. Румчерод занепокоївся, почувши загрозу своєму існуванню. Потрібна була військова сила, на яку б він міг спертися, хоч би уже не в заходах своїх до ліквідації корніловщини, а лише для власної охорони від випадків, що могли б постати в зв'язку з виступом Корнілова. Але тут остаточно з'ясувалося, що у Румчерода немає жодної військової частини, на яку він міг би рахувати. Хоч-не-хоч довелося звернутися йому до одеської української військової ради, яку він до того часу намагався ігнорувати та проти котрої він вів запеклу боротьбу. Просив у ради дозволу встановити з нею тісний контакт, та присилку військової сили для охорони.

Українська рада в одеській залозі мала в повному своєму розпорядженні до 40 тисяч війська. Для охорони переляканого Румчерода був висланий перший окремих гайдамацький курінь.

Але як тільки стало видно, що небезпека минає, румчеродовці знову почали підносити свої голови й вести агітацію серед українського війська проти ради, кличучи до підлягання Румчеродові.

Коли вони й тут остаточно провалилися, то почали шукати контакту з Києвом, щоби з одного боку опираючись через цей контакт на авторитет Центральної Ради, знову відживитися, а з другого боку перенести свою боротьбу проти нестриманого зросту українського національного руху в самий осередок його й тим, по можливості, дезорганізувати його. Для нав'язання контакту була вибрана делегація до Центральної Ради, в склад якої входили по одному: москаль, поляк і українець.

Цікаво те, що до корніловщини Румчерод різними засобами гальмував у себе працю української секції, якої він, між іншим, не хотів затвердити місяців півтора-два, як секцію. Лише після шаленої боротьби це зробив, але все таки увесь час ставився до неї гостро-вороже, або саботував її та робив окремі від неї засідання, не повідомляючи часто про важні засідання. Тепер же звернувся до неї за підтримкою, для чого почав залицятися до окремих членів її.

В Києві досить добре знали природу й вагу Румчерода, та його мету шукання контакту з Центральною Радою. Тому делегації його рішуче відмовлено від якого б то не було контакту, чи допущення до співробітництва з Радою цієї шкідливої для українського національного руху інституції.

Таким чином остання надія й заходи румчеродовщини потерпіли повну невдачу. Румчерод остаточно немічно повис у повітрі, залишаючись безплідною говорільнею до дня своєї ліквідації.

VI.

ДРУГИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ З'ЇЗД У КИЄВІ (5-го — 10-го червня)

Заборона З'їзду Керенським. — Перші враження напередодні З'їзду. — Відкриття З'їзду. — Мотиви українізації армії. — Накази делегатам на з'їзд. — Відповідь на заборону з'їзду. — Провокація начальника київської поліції Лепарського. — Промова Ілька Гаврилюка. — Постанови З'їзду. — Проект Першого Універсалу Центральної Ради. — Проголошення Універсалу.

Не багато часу перейшло від першого військового з'їзду, але дуже багато за той час пережито. Різко змінилися обставини й революція великанськими кроками рухалась наперед. Разом з тим виникали все нові та нові вимоги, щодо українського національного руху взагалі й до українського військового зокрема.

Все більше й більше відчувалося, що той стан неясности, непевности, який утворився в справі українізації військових частин з одного боку, та неусталености правно-революційного, як що так можна висловитися, становища українських військових рад та інших організацій, разом з самим Військовим Генеральним Комітетом з другого боку, не може таким залишатися далі. Отже, щоби запобігти можливій анархії, яку могла би внести в ході дальшого свого розвитку стихійна організація військ, та щоби поставити всю цю справу цілком пляномірно, треба було,

щоби нарешті всі українські військові організації перестали бути пасивними в очах російської революційної демократії, а були нею визнані як цілком правосильні революційні органи українського національного елемента. Це одна з причин, що Український Військовий Генеральний Комітет скликав 2-гий Всеукраїнський Військовий З'їзд.

Крім того й політика самої Центральної Ради вже цілком ясно почала викреслюватися в напрямку організації свого автономного ладу України. Це теж диктувало необхідність безпосереднього порозуміння з найширшими колами українського вояцтва, яке в будівні української, хоч і автономної державности, мусіло відограти ролю її фундаменту та цементу, що собою скріплював би всі заходи Центральної Ради в цьому напрямку.

Поборюючи всіма засобами, аж до провокаційних включно, український національний рух, російська урядова демократія, в особі Всеросійського Тимчасового Уряду, не могла, звичайно, допустити того, щоби всеукраїнський військовий з'їзд відбувся. Тому тодішній військовий мін. А. Керенський телеграфічним розпорядженням по фронтах і військових округах заборонив на імя Генеркомітету з'їзд, як „несвоевременний”. В той самий час дозволив одначе скликати такий з'їзд полякам. А перед тим безперервно відбувалися різні загально-російські військові з'їзди: фронтові, армійські, корпусні і т. д. Далі уже було діло різного військового начальства „постаратися” й не дати „хахляцьким” депутатам виїхати до Києва, або ще краще, не дати можливости відбутися з'їздам та зборам на місцях, для виборів депутатів.

Такий безтактний, щоби не сказати більшого, крок Тимчасового уряду мав для успіху скликання з'їзду якраз протилежні бажанням його ворогів наслідки. Телеграму Керенського й відповідні їй заходи на місцях військової влади стрінуті зі страшним, гострим обуренням з боку українського вояцтва. Зараховано те все як вивоз на явну боротьбу, яку воно сміло й рішуче прийняло.

Тому саме вибрано делегатів на з'їзд у всіх частинах на фронті і в запілля, не дивлячись на арешти, в деяких

військових частинах, найбільш активних українців, старшин і солдатів, на розгони українських зібрань, тощо, й нарешті на заборону виїздити вибраним депутатам до Києва та оголошення поїздки їх на з'їзд дезертирством з позицій, що загрозувало притягненням їх до військового суду з усіма відповідними наслідками. Не зважаючи на різні перешкоди, вони таки прибули до Києва.

Під час звітів „з місць” багато делегатів починало свій доклад словами: „Ми, українці (такої і такої військової частини), спочатку гадали не посилати своїх депутатів до Києва, бо, мовляв, буде їх там досить і без нас. Але коли з'явилася заборона з'їзду Керенським, то для нас стало ясно, що тепер ми мусимо надіслати своїх делегатів туди й заявити, що погрозами нас не злякають, а заборонами нашого національного руху не сплять!...” і т. д.

Для характеристики настроїв у війську з кінця першого періоду зорганізованя українців-воjakів, а перед переходом до другого періоду більш рішучої національної боротьби, подаю постанову українців 68 піхотної дивізії. Постанова ця випадає на час закінчення робіт другим військовим з'їздом, коли серед українських військових мас почався замітний перехід від романтично-стихийного національного руху до свідомо-національного руху. Тоді на зміну перших, розпливчастих, несконкретизованих, так би мовити, інстинктовних бажань, почали виступати на яв ясно окреслені завдання з цілком уже свідомою метою. Постанову цю подаю дослівно, зберігаючи її оригінальний стиль:

„Постанови українців військових всіх частин 68-ої дивізії. Ми, українці-салдати, офіцери, лікарі й урядовці всіх частей військ 68 піх. дивізії, зібравшись 10-го червня на загальне дивізійне віче в числі 2000 чол. і, вибравши на час віча за голову поручника... для обміркування сучасних справ, ухвалили:

„1) Гаряче вітати Українську Центральну Раду, яко єдину висловницю стремлінь і домагань, яко єдиний голос і єдину волю всього нашого українського народу, куди увійшли вибрані зо всієї України кращі її сини, які довго

боролися за нашу волю й не мало за те зазнали мук і страждань від царату. Також гаряче вітаємо Військовий Генер. Комітет, яко єдиного висловника стремління й змагання всього озброєного українського народу, а рівнож вітаємо українське військо та всі українські інституції, всі просвітні товариства, селянські спілки, всі українські періодичні часописи й висловлюємо всім діячам нашу щиру і глибоку подяку за працю на національному ґрунті.

„2) Протестуємо проти заборони другого Всеукраїнського Військового З'їзду. Яка ж це воля зібрання? Не вважаючи на те, що в нас ще ятраться не одинокі рани нанесені ворогом ще в 1914 р. і куриться кров з порубаних грудей в останніх боях, ми девятий місяць стоїмо без зміни в окопах і вірно несемо війському службу, в місцевості довічних мряк, дощів, вохкості, де тільки наше око і бачить гори, ліс та невеличкий шматок неба, де панує велика пошесть-цинга, де наші постріляні руки й ноги роз'їдає ломець (ревматизм). Тут ми у владі смерти, без достатку їжі, з розхитаними від цинги зубами і з розпухлими ногами зустрічаємо ворога, топлючись, як свічка, своїм числом кожнодневно від хороб і смерти. З нас, українців, зрадників нема й не буде. Ми, не вважаючи на такі важкі обставини, своїх окопів ніколи не кидали, і не покинемо. Так защо ж заборонено відіслати до з'їзду від 700—800 українців-вояків у кожному полку одного, тільки одного нашого делегата, це так не багато, що не внесе ніякої поміхи... увірваних українських громадських прав. Ми вимагаємо і українцям прав і правди.

„3) Не вважаючи, що Тимчасовий Уряд не згодився до установчого зібрання задовольнити прохання, викладені у докладній записці Української Центральної Ради, ми прилучаємо свій поклик до поклику сорока-мільйонного українського народу: **„Волі і правди українцям!”** . .

„Ми одностайно зо всім українським народом вимагаємо задоволення наших прохань. Ми вимагаємо волі, не на словах, а проведення в життя тієї волі, якої ми не бачили більше 250 років, за яку полягли тисячі замучених

синів України, за яку не одного із нас катували й ганяли по тюрмах і яку пограбували в нашого народу царі і прислужники п'їтми та неволі.

„Всі вище вимовлені прохання України має право задовольнити тимчасовий уряд, не відкладаючи до установчих зборів, бо ми прохаємо не чоґонебудь нового, а тільки невелику частину того, що ми 263 роки назад мали.

„Ми з особливим проханням звертаємося до борців за волю — міністрів, які страждали від царату і з якими ми поруч боролися в часи неволі за право й волю, тепер же скинути з замученого українського народу важкі пута, накладені царями. Старий уряд не хотів поспівати, йти разом з життям народу, через що народові страшенно шкодив, хай же не буде більше сього у вільній Росії.

„Ми, сидючи тут в окопах, не добиваємося собі прав до життя — ми маємо широке право до смерти. Нас тільки лякає те, що наші діти залишаться жити в такій же неволі, яка є на Україні, тепер, без волі кермувати своїм краєм, навчати до середньої та вищої освіти на рідній мові, без права господарювання над добутиим кривавим потом добром, без власного війська, що як тепер так і на далі над нашими дітьми будуть панувати чужинці. Так примушують нас думати холодні погляди Тимчасового Уряду на наші українські домагання, висказані ним у відповіді на прохання Центральної Ради. Коли Тимчасовий Уряд і на далі не буде звертати уваги на голос великого українського народу, то народ сам негайно почне будувати краще своє життя.

„4) Заслухавши представника від Холмщини о. І. Чижевського, який гаряче вітаючи великий український народ, прохає у своїй промові не забути долі Українців Холмщини: „Велика Ненька Україна, єдина заступниця усіх ображених, всіх неправдою злою придавлених, прийми ж під свої крила й нас, твоїх рідних дітей Холмщини, бідних сиріт розігнаних тепер по далеких країнах, ухвалили: прохати Українську Центральну Раду звернути особливу увагу на долю братів наших Українців-Холмщан.

„5) Прийти з широкою допомогою Укр. Нац. Фонду грішми на вічах та по підписних листах.

„6) Ці резолюції надіслати: Тимчасовому Урядові, голові петроградської ради робітничих та солдатських депутатів, Укр. Центр. Раді, Укр. Військ Генер. Ком-ту, також надрукувати в українських часописах”.

Такого характеру постанови, протести, резолюції ухвалювались українцями-воєвками, розкиданими на всіх просторах колишньої Росії. Вони багато говорили Тимчасовому Урядові про небезпечність затівати боротьбу з українським національним рухом, але він того не хотів бачити. Тому він з кожною хвилиною не тільки губив своє значення серед українства, але набував ворожості і ненависти собі на Україні. Отже він швидко падав у прірву, а Центральна Рада з тим же темпом набирала авторитету та поваги серед населення України.

**
*

Серед „дезертирів” і я їду знову до Києва. Їду туди другий раз по революції й вже не в справах службових, а делегатом на заборонений з’їзд.

Виїхало нас з Одеси осіб дванадцять, а в дорозі, починаючи зі ст. „Роздільної”, у наш потяг прибувало все більше та більше таких же „дезертирів” як і ми, від фронтових частин та запілля.

Після ст. „Хвастова” уже можна було нарахувати більше трьохсот делегатів, яких ми увесь час відшукували по вагонах, щоби з нетерплячки обмовитися одним-другим словом, а то ще й тут створити свій об’єднаний бльок представників Одеської Округи та румунського фронту.

Їхали ми цілком спокійними за те, що з’їзд відбудеться. Заборона Керенського нам здавалася якоюсь смішною, жалісним вибриком безсильного, зарозумілого чоловіка. Хто, або що може перешкодити величому поступові нашого національного відродження? Це є велика, непереможна стихія! Це є стихія, яка пробила грубу кригу й, вирвавшись з-під неї, лине бурхливим потоком, що все шириться, розростається, бурлить і зносить на своєму шляху

ху перешкоди, роблячи в тих місцях, де вони міцніші, лише тимчасові тами, щоби згромадивши силу, проломити їх і з більшим ходом полинути далі. Такі думки панували у наших головах і захоплювали все ество кожного з нас.

Заборона з'їзду викликала примару великої тами, а тому зі всіх сторін полинули різні струмочки-делегації до неї, щоби розбити, зруйнувати всі перешкоди й тим показати свою силу та величність відродження нації.

Ні в кого не було навіть сумніву, що з'їзд відбудеться. Кожен був свідомий того, що немає вже сили в тих, проти чиеї волі він збирається, перешкодити йому. Тому на запитання делегата одної з стрічних груп: „Чи не даремно ми їдемо? Чи не розженуть з'їзд?” — почувалося від двох делегатів, що стояли біля вагону, однодушне:

„Хе?!”

В цьому „хе” була найкрасномовніша відповідь.

*
*
*

Ми в Києві. На станції нас стрінули й дали адресу йти до Педагогічного музею, щоби там отримати членську картку на з'їзд.

Тепер у мене вже інші почування, відмінні від почувань попереднього приїзду. На вулицях досить частенько чується рідна мова. Де-не-де можна бачити вже українську вивіску, українські оголошення, афіші, а за українською газетою вже не треба бігати по десяти місцях, поки знайдеш, де вона продається.

Видно наочно, як і в Києві, рідній нашій столиці, український національний рух проломлює холодні мури та поширює своє життя, захоплюючи все нові й нові позиції. При вході до Педагогічного музею глянув я в гору. Над дверима його знову побачив той самий напис, що в останній мій приїзд так болюче мене вразив.

Тепер він викликав у мене інші почування, почування насмішки долі над тими, яких ідеали держави, „тюрми народів”, гинули в огні національної революції. Насмішкою віяло тепер від цього „На благое просвещение русского народа”.

„А що, „просвітили?“ — думаєте собі. Відшукали тут „руській нарід? От вам і ваші мрії, ваша політика „обрусїня“! Крім бездушного напису, крім нічого не вартної вивіски нічого не залишається у вас, панове „обрусителі“. Поки вся Україна покривалася загальною вивіскою „Малоросія“, „Новоросія“ „Юго-западний край“, до того часу й окремі малі вивіски краляли нам душу, бо вони тоді знаменували собою систему національного терору. А тепер на Україні це залишається лише посміховищем над тими, що в незрозумілому для нас засліпленні свого месіяинства гадали вбити живу душу українського народу. Це доказ того, що націю вбити не можна, що падають і розвалюються тиранські держави, що нарід врешті-решт найде для них пімсту. І тепер така пімста надійшла, хоч вона ще лише відчувається в саркастичній насмішці українського народу над всім тим, що знаменувало собою найдорожчий ідеал „руссаво народа“.

Ледве пропхався у вестибюль Педагогічного Музею.

Увесь будинок гуде немов великанський вулїй бджіл. Дім битком набитий так, що не можна навіть рукою повернути. Всі гомонять, хтось комусь щось доказує, щось спорять і т. д.

Тут змішалися в один гурт офіцери й солдати, матроси й військові урядовці. Всі вони однакові. Всі рівноправні та дійсно товариші.

Нарешті дістаю членську картку. З великими труднощами протискуюсь на вулицю. А тут прибувають все нові й нові делегати. Прибуває також багато сторонніх глядачів.

Кипить, хвилюється народній потїк навкруги помешкання Центральної Ради. Чути окремі російські слова, які заглушуються гучними ворожими українськими вигуками. То російська революційна демократія післала своїх агітаторів у саму гущу делегатів, щоби в той чи інший засіб паралізувати величність з'їзду, внести в лави членів його розбрат, а коли вдасться, то й спровокувати до ексцесів. Не дивлячись на старання не за „страх“, а за „совість“ цих

„дорадників”, українські вояки, обкурені порохом димом, уже були досить обкурені й димом політично-національної боротьби, тому всі заходи тих, що „рятували революцію, що рятували єдність демократичного фронту”, успіху не мали. Українське вояцтво на зміїні їх спокуси не піддалося.

Прийшов я до початкової школи на Нестерівській вул., де для представників Одеської Округи було визначене мешкання.

Тут той-же урочисто піднесений настрій, ті ж дебати, як і біля Педагогічного Музею. Життя кипить, бурлить, непереможною стихією котиться вперед. Все навкруги говорить, навіть не тільки говорить, але й відчувається, що наш національний рух у війську набрав уже непереможної сили, сили, яка здібна за всяку ціну досягнути своєї мети. Ніби все співає гімн воскресшому народові. Хоч на зовні він ще закутий у сіру солдатську шинелю, але дух його витає на найбільшій височині національного почуття.

Протягом дня прибувають все нові й нові групи делегатів. Особливо урочистий приїзд до Києва, памятаю, був делегатів від Північного фронту, та XII армії. Група їх, осіб до ста, примаршувала з залізничного двірця до Педагогічного Музею з гучним, урочистим співом національних пісень, та гімну. Над ними маяв величезний національний прапор, з яким вони приїхали аж з півночі, дратуючи ним в дорозі різне „начальство”, та російських імперіялістів. Цю групу делегатів стрінули привітанням від Військового Генерального Комітету. Відповідав на привітання представник від тих делегатів, військовий ветеринарний лікар Сиво-Шапка. Вражіння від його, по суті гарної промови, псувала його манера тримати себе якомось театральним, неприродно морщитися, артистично жестикулювати та „жеманитися”. Це невеличке, само по собі зовнішнє, все таки вносило дисгармонію у чистоту святочних настроїв. Різна фальш та бутафорія тут була непотрібна, бо не місце їм там, де людські душі цілком захоплені чистою красою відродження свого народу. Тому й до цього дня, не дивлячись

на те, що пройшло вже багато років, передо мною стоїть ця дисгармонізуюча, хоч і незначна риса.

На другий день була неділя. З'їзд мав розпочати свою працю з понеділка, а тому, здається з ініціативи киян, улаштовано для делегатів з'їзду в Троїцькому народньому домі мітинг. Затримавшись на нараді делегатів від Одеської Округи, я прийшов до Народнього дому хоч перед самим початком мітингу, але на нього мені пробратися вже не пощастило. Не дивлячись на те, що до середини пускали лише делегатів з'їзду, весь театр був так переповнений, що багатьом довелося йти до своїх помешкань, чи куди інде, або приєднуватись до тих численних мітингів, що провадилися на вулицях перед Народнім домом.

**
*

В понеділок, раненько в сьомій годині поспішаю до Оперного театру, де мають розпочатись праці з'їзду, щоби вспіти захопити собі відповідне місце. Біля театру застав я вже величезну чергу делегатів. Став і сам до черги. Чулись саркастичні насмішки над забороною з'їзду та кружляли чутки про те, що росіянин Оберучев (командуючий військами Київської Округи), коли не зміг перешкодити з'їхатись делегатам, вживає заходів, щоби зірвати з'їзд. Другі казали навпаки, що сам він приїде відкривати з'їзд і т. д. Все чутки, розмови, а думка одна сверлить голову: хоч би скоріше розпочинати працю; час не жде.

Нарешті ми в середині великого оперного театру, що вміщує до двох з половиною тисяч народу. Делегати заняли абсолютно всі місця, крім галерії, яка була призначена для гостей. Куди не подивишся, скрізь бачиш море захистних гімнастборок, між якими окремими точками біліють білі сорочки представників флоту. Звертає на себе увагу те, що добрі три чверти членів з'їзду уквітчані бойовими орденами різних ступнів, а також те, що дві третини їх — офіцери усіх ранг.

Величаве й імпонуюче вражіння робила вся ця громада з'їзду. Відчувалося, що це є непереможня, кремезна сила. Кинувши зір на обличчя всіх членів, що горіли пев-

ністю та рішучістю, думалося, що не помилилися ті, які вибирали цих людей боронити свої права на національне ім'я, на права й у солдатській шинелі жити своїм національним життям. Відчувалася ще більша сила та міць тих, що післали сюди своїх виборців. Можна було сміло сказати, що український національний рух у війську уже досяг свою апогею, а тому уявляє надзвичайно організовану силу, силу, яку треба обережно, дуже уміло направити у певне русло, щоби воля бурхлива не вибухла та не привела до якоїсь катастрофи. Так, це знали й відчували не тільки ми, учасники з'їзду, або проводирі національного нашого руху, але й вороги наші. Доказом того, що вороги українського національного відродження добре зрозуміли силу організації й настрої українського вояцтва в часи другого військового з'їзду, була телеграма А. Керенського, який з огляду на те, що делегати з'їхалися на з'їзд, вважав потрібним дозволити з'їздові продовжувати свою працю. Прочитання цієї телеграми стрінуте гомеричним реготом усього з'їзду, та різними насмішливо-образливими вигуками на адресу А. Керенського та російського тимчасового уряду. Треба сказати, що ця друга безтактність, якої допустився А. Керенський, остаточно вирвала з-під ніг петроградського уряду всякий авторитет і значіння його для українського вояка.

Після короткого привітання від імені Центральної Ради та Військового Генерального Комітету й інших інституцій і організацій, з'їзд розпочав свою працю.

Не даючи тут протоколярного звіту про працю з'їзду, спробую змалювати той стан думок українського вояка, який під той час панував у армії й творив передумови напрямку праці з'їзду та підвалини його рішень. Крім того зазначу свої вражіння й переживання того великого, навіки незабутнього часу праці з'їзду, який безперечно переживали в тих чи інших формах усі члени з'їзду.

Зупинявся раніше я на своїх вражіннях і в дальших спогадах буду змальовувати їх тому, що вони, гадаю, до певної міри характеризують психологічний стан активних

робітників у проводі українського визвольного руху та дадуть читачеві певний ключ до розуміння багатьох їх вчинків, а також тактики та умов праці. В цьому місці своїх спогадів я вважаю потрібним сказати цих декілька слів тому, що з часів другого військового з'їзду я знаходився увесь час серед тої невеличкої кількості людей, яким довелося бути, я не сказав би керівниками, а тими, що мусіли збирати всі прояви національної боротьби і прагнень українського військового, а також і цивільного населення, конкретизувати їх, формулювати, давати їм організовано-закінчений характер. Іменно, я так, і лише так оцінюю роботу в центрі тих, кого помилково прозивають творцями українського національного руху й тим ніби дають обґрунтування словам тих ворогів української державности, які говорили, та й тепер ще не перестали говорити: „Арестуйте человек 30—40 зачинщиков-сепаратистов, і українское движение будет зліквідовано”. Це неправда, бо „зачинщиком” українського національного руху, прагнення його до утворення державности, був сам український нарід, який стихійним своїм рухом до збудовання свого національно-державного життя здвигнув українську інтелігенцію, так званих провідників українського національного руху, з позиції вимог культурної автономії. Стихійність українського національного руху увесь час давала стільки нових і нових вимог, такими широко-несподіваними кроками йшла вперед до утворення своєї власної державности, що київський центр не встигав, якщо так можна висловитися, своєчасно формулювати вимоги народньої стихії. Коли він фіксував певні її жадання й зформулювавши пред'являв як вимогу до всеросійського центру, то це було вже трохи запізно, бо народні жадання вже пішли наперед. Тому то часто й доводиться чути про діячів революції до IV універсалу, що, мовляв, вони були далеко менше радикальні у своїх домаганнях і боротьбі з московським імперіялізмом, ніж нарід, який поставив їх на чолі свого національного руху. Може такі закиди й мають підстави, то хай розсудить історія і не нам, що брали живу участь у творенні певних подій, виносити свої присуди; я ж особисто гадаю, що вся

праця Української Центральної Ради і Військового Генерального Комітету на шляху конкретизування прагнення українського народу до повної сепарації від Московщини, цебто до утворення своєї суверенної держави (підкреслюю, що я кажу тут лише про зовнішній бік, так би мовити, оформлення нашої суверенности і не торкаюсь внутрішньої політики) була доцільна і правдива: без зайвих скоків, методична, що відповідала обставинам кожного певного часу.

**
*

На з'їзді я був обраний до складу редакційної комісії, де довелося багато працювати при редагуванні резолюцій з'їзду. Тому, що в редакцію, майже в кожную з них, вложено багато моїх думок, а деякі з них цілковито належать моему перу, я поспробую розшифрувати той дійсний зміст, ті наміри, ті надії й той шлях практичної праці, що мусіли накреслити ці резолюції виконавчому органу з'їзду (Військовому Генер. Комітетові). Звичайно, резолюції ці є відбитком тих думок, що панували в редакційній комісії як відбиток настроїв і намірів цілого з'їзду. На з'їзд прибуло 2414 делегатів, представників від 1,732,444 організованих вояків-українців. З них 65% прибуло від фронту і 35% від частин заплілля. Післані вони були 2008 організаціями, що охоплювали всі фронти, фльоти та всю величезну територію колишньої російської імперії. Поділялися вони так: а) **Заплілля:** від Петроградської Округи 72 орг.; Московської — 128; Мінської — 37; Казанської — 63; Двинської — 9; Омської — 1; Донщини — 1; Иркутської — 1; Терської області — 1; Туркестанської області — 1; Фінляндської республіки — 1; Київської Округи — 291; Одеської Округи — 55; б) **Фронти:** північний — 244 організацій; Північно-західний — 93; західний — 209; Південно-західний — 685; Румунський — 62; Фльота та інші — 54. Таким чином на з'їзді були голоси від 1347 організацій фронту, та 661 заплілля. Звичайно, перше й основне завдання з'їзду було намітити й твердо окреслити ті шляхи, що мусять привести до найскоршого створення міцної української на-

ціональної армії. Для того впершу чергу треба було зібрати в певні військові одиниці всіх тих вояків-українців, що визнали себе синами українського народу та відчули величезне, непереможне бажання служити в своєму національному війську, щоби славу борців-вояків нести своєму рідному краю-Україні, а не якомусь чужому незрозумілому імені, імені, що убивало національну душу кожного свідомого українця — Росії.

Не було б зовнішньої війни, питання українізації армії революційним шляхом можна було би розв'язати досить легко й швидко. Але була війна, хоч і не українським народом розпочата, то ні в Центральній Раді, ні в Генеральному Комітеті, ні серед членів з'їзду, або навіть самої військової маси, навіть на одну хвилину не ставало питання про можливість послаблення фронту, або припинення на ньому боротьби українців-вояків. Навпаки, майже всі рахували обов'язки, прийняті перед союзниками ще царським урядом, обов'язками й для України. Нарід-лицар ні на одну хвилину не допускав можливості, щоб він зрадив союзників колишньої Росії, частиною якої він був раніше. Тому всі її міжнародні договори рахував обов'язковою для себе спадщиною. Отже звідси і постав основний напрямок постанов другого військового з'їзду: з одного боку рішуче домагання й боротьба з московським урядом за утворення української національної армії, а з другого боку, боротьба ця ні в якому разі не повинна була порушувати боєздатности фронту.

Таким чином резолюції, а це була підстава роботи Генерального Комітету, поставили перед ним завдання: плавати між Сцїллою й Харібдою з одного боку, а з другого боку дали в руки ворогів організації української армії такий козир, як „непорушність та інтереси фронту”.

Отже, тому на з'їзді так яскраво викреслилася подвійність вимог його постанов. З одного боку, рішуча боротьба з тимчасовим урядом за автономію України й обіцянка та намір рішуче підтримати Центральну Раду в її домаганнях, а з другого боку, обережна поведінка щодо творення національної армії, яка безперечно потрібна була,

щоби обіцянки підтримки не залишилися лише голими обіцянками. Ці глибокі противоріччя, ці контрасти та оборона власних національних інтересів, а тому й протилежність їх інтересам руссоцентричного петроградського уряду з одного боку, а з другого боку збереження фронту для продовження війни, цілком відповідало інтересам російського уряду, ворожого українському національному відродженню. Це склало надзвичайно заплутану ситуацію, при якій дві сторони, що вступили в боротьбу між собою не на життя, а на смерть, мусли в одній точці йти поруч. Але точка ця була в той час для обох сторін настільки важною, що в жертву їй приносилось ними багато принципових вимог, особливо українцями, тому то й щастило досить довго зберігти єдність зовнішнього військового фронту.

Треба зазначити, що й питання українізації армії, або вірніше: творення української національної армії, на перших своїх кроках постало головно з мотивів необхідности збереження боєздатности колишньої російської армії. Бо в початках революції майже ніхто з українців не гадав, що українському визвольному рухові Московщина поставить такі тяжкі перепони, проти яких доведеться боротися збройною силою. Дійсність показала, що ми дуже помилялися, за що гірко довелось розплачуватися потім.

З початку революції 1917 року українці були певні того, що революційно-демократична Московщина не буде йти по стопах старої самодержавної сатрапії в її ставленні до т. зв. „інородців”, а в тім числі й до нас, українців. Більше того. Більшість гадала, що російська демократія щиро й одверто піде назустріч цілковито природним бажанням всіх народностей колишньої імперії та почне перебудовувати „в'язницю народів” у федеративну демократичну республіку. Для кожного, не засліпленого руссоцентралізмом, не засліпленого ганебною ідеєю панування над другими народами, ясно було, що Росія демократична може існувати лише на дійсно федеративних основах.

Цього не хотіла зрозуміти московська демократія. Тому вона найрішучіше виступила проти домагань „дрібних”

народів, які, на її думку, в пні руйнували базу російського імперіялізму.

Отже, хоч і помилково рахуючи в початку революції, що нам національна армія ледве чи буде потрібна для боротьби з Московщиною, все таки українські національні елементи у війську стали на шлях творення української національної армії. Вона, по думці організаторів її, потрібна була для того, щоби: 1) не дати Україні власти в анархію; 2) урятувати хоч свій рідний край від чужоземної навали і 3) дати можливість завчасно евакуювати в певнім ладі мільйони неукраїнського військового елемента, який при демобілізації мусів перейти через терени України.

Німецький прорив на Стоході в перших часах революції, на мою думку, був тим одправним пунктом, з якого почалася ширитись в лавах російської армії зневіра в свої сили, недовіря до своїх вождів і революційного уряду. Тому почалося самочинне шукання шляхів до здійснення своєї жагучої мети — миру. До цього згодом прибавилось ще: „за всяку ціну”. На цьому ґрунті опозиційні елементи до тимчасового Всеросійського Уряду, чи крайні праві, чи крайні ліві, робили все, щоби армію дезорганізувати. Перші для дискредитації революції й революційної та соціалістичної демократії, а другі для захоплення державної влади у свої власної руки, щоби перевести в життя завдання своєї партії.

В той час, як реакціонери саботували свою працю, критикували всі розпорядження революційного уряду, висміювали їх та не виконували їх зовсім, або виконували так, щоби дискредитувати їх, большевики, використовуючи навіть найменші негативні дані, вели шалену демагогічну агітацію, направлену до розвалу армії.

Для українського свідомого вояцтва ясно було, що російська армія йде до розкладу й повного розгрому. Тому, що наслідки цього розгрому в найбільшій і страшній мірі припадуть на Україну, воно почало шукати засобів, якими можна б було зберегти свій рідний край від зруйнування.

Для того в першу чергу треба було зберегти від розвалу хоч частину того фронту, що проходив на Україні.

Одним з головніших факторів утворення міцного фронту, гадалося, повинна була бути націоналізація його, що війну всеї Росії було б обернуло для українців в національну. Тільки війна з ясними, конкретними завданнями, відповідаючими національним інтересам народу, може мати серед нього потрібну підтримку. Лише тоді він, піднесений у своєму патріотизмі, зможе створити міцну армію, споену єдиною волею, єдиним бажанням, єдиним завданням оборонити свою рідну країну. Думалося, що стійкий фронт на Україні можна було зорганізувати лише тоді, коли на ньому стояли б полки, зформовані з українського національного елемента, що безпосередньо зацікавлений в обороні своєї рідної землі, своєї рідної близької хати, а не з тих, яких рідна хата знаходиться десь далеко, на титячі верст; та ще там, уже „без нього ділять землю” — це один клич з тих, що дезорганізували армію. Як перша стадія утворення українського військового фронту, на чергу дня стала так звана „українізація армії”. Властиво це було зведення в певні бойові одиниці розпорошених на всіх фронтах та запілля українців.

До другого військового з'їзду в цьому напрямку були зроблені великі початки. Вияснились уже більш-менш доцільні методи цієї роботи, а також і перепони та труднощі, що поставали на шляху, як цілком природні, виникаючі з реальних обставин часу, так штучно утворені різними чинниками в армії, чи поза нею.

Другий військовий з'їзд мусів підвести підсумок усього зробленого, проаналізувати шлях розвитку справи українізації, накреслити дальший напрям і методи роботи, та, по можності, усунути всі шкідливі перепони.

Тому, що за час від початку армії уже мався великий досвід в ділі українізації її, та скрізь, серед всіх активних військових національних елементів склався свій власний погляд на справу, делегації на з'їзд, по більшості, прибу-

вали з точними і категоричними наказами, які й лягли разом з думками й працями делегатів в основу усієї роботи та рішень з'їзду.

Проаналізувавши безліч наказів, редакційна комісія була вражена їх одноманітністю принципової думки. Розходжень принципових майже не було. Можна було знайти в них різну форму, різний обсяг, але в принципах повна однодушність. Я гадаю, що не один більш-менш широкий плебісцит, навіть широкі анкети рідко дають такий блискучий одноцільний вислід в оцінці моменту, у вислові бажань і навіть накреслення шляхів дальшої практичної роботи. Як в наказах, так і на самому з'їзді панувала повна однодушність більшості делегатів (до 80—90%) і цей великанський з'їзд, що обговорював надзвичайно актуальні справи, в яких багато було дражливих моментів, проходив надзвичайно дружньо й спокійно.

Це сприяло успіхові праці та дало певність у доцільності й правдивості намічених ним шляхів до переведення в армії української національної роботи.

Таким чином постанови з'їзду, крім зовнішньої їх форми, мали під собою величезний моральний ґрунт, а тому й авторитет, як для всіх українців вояків на місцях, так і для самого Генерального Комітету в центрі при керуванні ними у своїй праці. Московські та „великоросійські” елементи бачили, знали й відчували цей авторитет, але в особах своїх урядових чинників у центрі й на місцях, зігнорували його. Вони виступили на боротьбу з ним виключно в інтересах свого „русоцентризма”, прикриваючи його в кожному місці й в кожний момент відповідною формулою. За цю негачію домагань українського народу жорстоко поплатилась російська демократія та вся Росія, а з ними й український нарід потерпів руїну.

Ставши на шлях творення державних форм життя (хоч і автономних), українська демократія, в мундурі вояка, виставила ясне гасло, що „Україна для всіх народностей на її терені сущих”. Майже не чулось тоді того клича, який часто згодом почали вживати різні скрайні українські еле-

менти: „Україна для українців”. Під час обговорення цієї резолюції, хоч і чулися протести окремих, 10—15 голосів, що заявляли себе „самостійниками”, проти звертання до національних меншостей, як не заслужуючих того, вони були заглушені гострим протестом проти них всіх членів з’їзду.

Отже вже на другому військовому з’їзді остаточно викреслилась думка української демократії у відношенні до національних меншостей; думка, яка, поглиблюючись і розвиваючись, згодом привела Центральну Раду до оголошення національно-персональної автономії для всіх народностей України. Акту такої великої ваги, такого важного значення для розвитку прав народів і людей, виданого не з примусу, а з глибокого розуміння своїх державних інтересів та поваги до чужих прав, не знала ще історія всіх народів і часів. Пройшло після того три роки, треба було пролиття моря крові, руйнування економічно-культурного життя всього світу, для того, щоби створена на страшних руїнах Ліга Націй визнала цей принцип конечною потребою співжиття людей. Хоч вона й визнала його, але від того до фактичного переведення в життя ще дуже далеко. В той-же час на Україні національно-персональна автономія негайно, по проголошенні, почала переводитися в життя й не вина українського народу, що він впав кривавою жертвою на шляху свого державного будівництва й що всі фундаменти його творчої праці знищили жорстокі сусіди.

**

Кінець другого військового з’їзду можна рахувати закінченням романтично-святячного періоду української революції. Тут уже остаточно відкинено думку українського громадянства, що на основі розумінь братерства народів, спільности інтересів у визвольній боротьбі всіх народів колишньої Росії можна шляхом договорів та порозумінь досягнути права, які поставили б український нарід на рівні з другими народами, а в тому числі й з московським.

В цей час уже не було сумніву, що пануючий раніше московський нарід без бою не відмовиться від свого ста-

новища пануючого народу. Натомість почало витворюватися переконання, що Україні доведеться з Московщиною вести ще довгу й вперту боротьбу. Вже тепер українці почали усвідомлювати собі, що в старій політиці царату на Україні винен був не тільки сам царат. Політика його не була тут одірваною, так би мовити, його особистою, а він спирався на цілковите співжиття всіх верств московського народу. Тепер ми почали пригадувати, що в інтересах московського імперіялізму, а також і своїх власних, а) на Україну весь час плинули московські капіталістично-буржуазні кола, б) великоземельне панство, в) йшла московська інтелігенція з московською книжкою, газетою, школою для денационалізації українського народу в тих же цілях. Для уможливлення тієї страшної праці на Україні, яку провадили ті, що прийшли завойовувати її народ, щоби остаточно зробити його погноєм для вирощування й закріплення руссоцентризму, московське панство, московська інтелігенція й напів-інтелігенція йшли на численні адміністративні посади. Ці родовиті москалі, а з ними українські перевертні творили по всій Україні міцний поліцейний апарат для піддержання системи поневолення українського народу, яке переводив царат. Ми легковірно вірили московській інтелігенції, московській демократії, московським „лучшим людям”, що вони співчують українському народові, що вони щиро засуджують політику царату на Україні, політику того царату, від якого вони й самі терпіли дуже багато та який для них також був ненависний так само, як для українського народу.

Але царат повалено, на зміну йому прийшла до влади московська демократія, московські „лучші люди”. І шож ця зміна принесла для національного відродження України?!

Виявилось остаточно, що так, як було, так і буде, бо „не своєчасно” командантську булаву абсолютизму на Україні в свої руки перебрала московська демократія, що намагається тримати її не менше міцно ніж царат. Признаний „герой русской революції” А. Керенський не раз виступав дуже гостро, образливо проти українського національного руху. В істеричному приступі свого руссо-

центричного патріотизму він не раз скидав машкару з свого обличчя, а одночасно й з обличчя московської демократії, чим ставив її лицем в лице з українством такою, якою вона була в дійсності.

**
*

На першому всеукраїнському селянському з'їзді, за кілька день перед початком праці другого військового всеукраїнського з'їзду, отримано телеграму з Петрограду від української делегації про те, що Тимчасовий уряд відкинув домагання Центральної Ради. Отже цим було сказано українцям, із повним авторитетом російської влади: „Не било, нет і бить не может!”, і це було кинуте представниками російської демократії не в запалі гарячої промови на зборах, але спокійно, холодно, докладно обмірковано, а тому з повною свідомістю й відповідальністю за кожен літеру сказаних слів. Голова Центральної Ради М. С. Грушевський, прочитавши отриману телеграму селянському з'їздові, промовив:

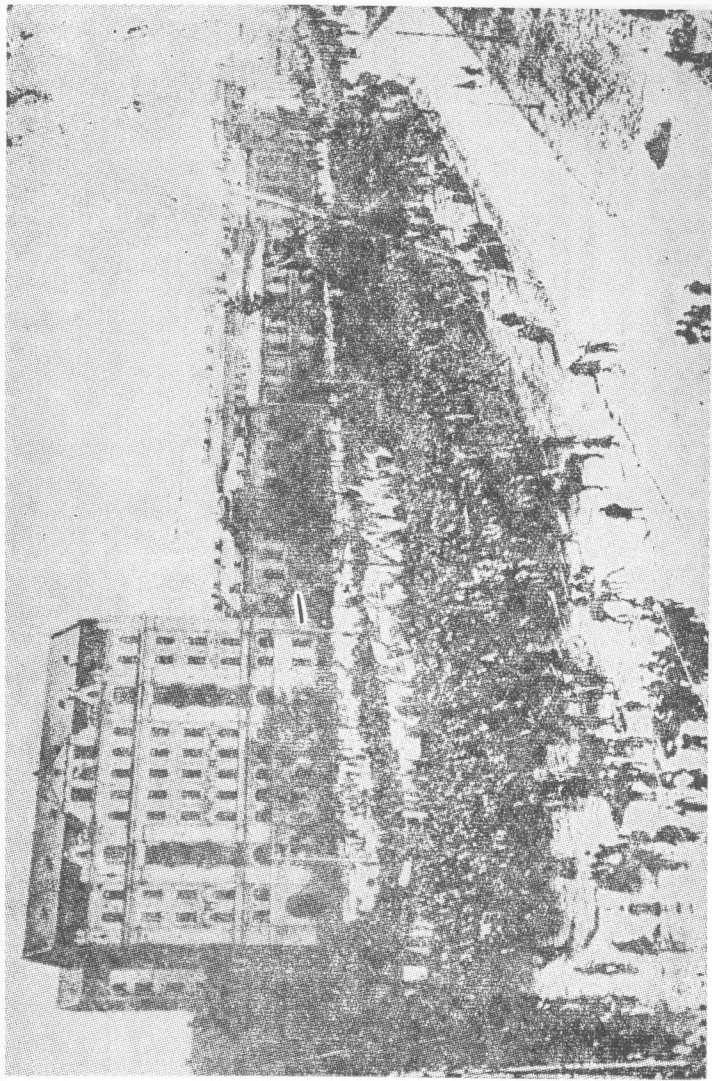
— „Свято революції скінчилося! Настав грізний час! Україна повинна бути зорганізована! Свою долю повинен рішати тільки український нарід!”

Як логічний відгук на ці слова була промова на другому військовому з'їзді члена президії з'їзду І. Гаврилюка, в якій той різко відокремив інтереси України від інтересів загально-російських та закликав українців вести свою власну військову політику, що відповідала б виключно інтересам України. Він, між іншим, говорив:

— ...Большевики ведуть шалену агітацію на фронті за перемир'я та братання й це їм вдається; гостро виступають проти Тимчасового уряду; готуються до збройної маніфестації й розвалюють фронти. На фронті уже бракує харчів і революційні гасла тягнуть людей до дому. А. Керенський того не хоче розуміти й все таки готує наступ, надіючись на національні військові організації, а особливо на українські, які, злучені свіжим, національним і братнім почуттям, ще тримаються, організуються й уявляють силу. Він, не задумуючись, хоче кинути їх на загибель, щоби загорнути

Симон Петлюра,
Голова Українського Генерального Військового Комітету,
Головний Отаман Військ УНР.

Українське Віче в Києві під час національної маніфестації 19 березня 1917 р.

жар чужими руками. Все мое ество повстає проти цього! Немає за що віддавати на загибель найкращих синів нашої вітчизни! Російський уряд не признав наших справедливих домагань, щодо принципіяльного проголошення автономії та затвердження окремого комісара для українських справ; називає Центральну Раду самозванною й неправною, забуваючи, що через це дійшов до абсурду, бо тоді повинен був би признати й себе неправним, тому що російський уряд утворився на таких же засадах, як і Центральна Рада. Російський уряд оголосив акти: про визнання автономії Фінляндії, самостійність Польщі — там він був правним і міг задовольнити домагання тих національностей, а нас, 35-ти мільйонний нарід, відсилає до російських установчих зборів. Можливо, ці збори й не відбудуться, бо большевики роблять до того всі заходи, а ми залишимося при розбитім кориті, коли позбудемося своєї організованої військової сили, віддавши її для послуг російському урядові, щоби вплести зайві листки у тріумфальний вінок А. Керенського. Російські відділи уже тепер приходять на фронт у половинному складі, бо розбігаються по дорозі, в той час, як українські приходять навпаки в 1½ раза збільшеними, бо по дорозі до них приєднуються добровольці, які хочуть служити рідному краю та які ще не заражені большевизмом. Знаючи це, російський уряд готує наступ, щоби виконати умови з французами, англійцями та іншими, а не хоче виконати справедливих домагань українського народу й хочби дотримати умови 1654¹⁶⁾ р. та тим хоч тепер загладити гріхи російського суспільства тих часів щодо нашої вітчизни. Як ми можемо віддати наших братів задля чужих інтересів на загибель тоді, коли на нашу рідну землю насувається анархія, голод і холод; як можемо кинути на смерть найдужчих, наймолодших, коли вони нам будуть потрібні у себе дома, на внутрішньому фронті для оборони рідних стріх!? Коли ж ми будемо їх посилати в наступ, то тим лише поможемо большевикам легше провадити

¹⁶⁾ Переяславський договір України з Московщиною про тісний Союз і Персональну Унію Гетьмана України з Московським царем.

свою руйнуючу роботу й серед наших вояків. Ми повинні організуватися та далі утворювати свою військову силу, тримати її на своїм фронті для оборони своїх границь, але тільки для оборони й ні одного чоловіка в наступ! Тоді російський уряд побачить, що не купка шовіністів, але сам український нарід, одягнений у сірі шинелі, взяв у свої руки долю України й тоді вже напевно видасть нову постанову в українській справі; тоді він напевно зробиться правосильним визнати наші святі, справедливі домагання. Але тоді цього й не потрібно нам буде, бо ми є сила і зможемо самі уладнати наше життя.

„Ви бачите, товариші, що робиться тепер у російських колах щодо нашого національного питання і нашого з'їзду, особливо тут у Києві, а в інших місцях іще гірше. Коли російський уряд і російське суспільство не хочуть розуміти нас, не хочуть творити в братній згоді здорову федеративну республіку, то ми й самі утворимо своє національне життя. І от будьмо готові до того, щоби кувати свою долю. Я певен, що вже недалеко той час, коли почнеться розмова про мир; Росія до того йде. І тоді, як і тепер, російський уряд про нас не подбає. Отже будьмо далекозорими, вміймо глянути в будуччину, як реальні політики, і не тратьмо моменту, за який нас колись судитимуть нащадки й історія. Настав час, коли може воскреснути наша стражденна, віками мучена Мати-Україна, тільки будьмо сміливими й не біймося рішучих кроків, бо може настане й такий час, коли ми, всі переконані федералісти, будемо приневолені змінити свою тактику та внести в наші програми новий пункт, пункт суверенности й незалежности України. Я не раджу вам кидати фронту, не раджу агітувати за це серед ваших товаришів, навпаки, ми повинні прикласти всіх зусиль до організації нашого війська, до утримання його на фронті, але не для наступу, бо я певен, що цей наступ уже тепер засуджений на невдачу і я кажу тут щиро й одверто, що не можу взяти на себе великого гріха — загибелі наших братів у цьому наступі. Ні! Вони повинні жити для будуччини, бо боротьба за рідний край ще наближається: жорстока й рішуча. Будемо до неї готу-

ватися. Коли тепер втратимо сили і не використаємо цей історичний час, нас прокленуть наші нащадки. Памятайте, товариші: коли ми самі про себе не подбаємо, то хтож тоді!?”

Я навів тут цю промову, надзвичайно цінну, для характеристики, так би мовити, внутрішніх думок, настроїв і тактики військових українців того часу тому, що вона цілком все це вичерпуюче з'ясовує.

Промова ця викликала величезне співчуття майже всього з'їзду. Адже вона ясно й одверто говорила, що думав і переживав майже кожний співучасник з'їзду, але у згоді з прийнятим напрямком тактики своїх керманичів не висловлював її так одверто.

Щоби не допустити до гострих рішень з'їзду, С. Петлюра виступив із усією силою свого авторитету з горячою і палкою промовою, щоб остерегти з'їзд від негайної ухвали певних рішень, відповідних напрямкові промови І. Гаврилюка.

С. Петлюра довго переконував з'їзд про необачність заклику І. Г. та про хибність і шкідливість його думки. З неімовірним зусиллям йому пощастило трохи розвіяти те напружене вражіння, що охопило членів з'їзду по промові І. Гаврилюка. Коли він сказав, закінчуючи промову, що: „Коли вам, товариші, Генеральний Комітет накаже йти в наступ, ви повинні йти...”, І. Гаврилюк майже в стані нервового афекту схопив мене за руку й почав нервово говорити: „Я... я знаю... Мене охоплює жах... Російський уряд без нас не обійдеться й піде на все, щоб заручитися нашою силою... Тоді Генеральний Комітет дасть цей наказ і загине все... Упадуть наші жовто-блакитні прапори і загине сила наших братів...”

Я почав його заспокоювати. Тим часом С. Петлюра закінчив свою промову і поставив на голосування свою пропозицію, яку сформував у тому сенсі, що українці-вояки мусять безапеляційно виконувати накази своїх центрів і коли їм накажуть виконати свої обов'язки та йти в наступ, то йти. Пропозиція ця збрала невелику більшість, не дивлячись на величезну в той час популярність

С. Петлюри. Якби не така популярність його, без сумніву з'їзд став би на точку поглядів І. Гаврилюка й виніс би ухвалу проти наступу.

**
*

У ході своїх робіт з'їзд ухвалив „**Статут Українського Військового Генерального Комітету**”, по якому питанню була постанова така: „Обміркувавши складений Українським Військовим Генеральним Комітетом проект статуту Генерального Комітету, Всеукраїнський Військовий З'їзд постановив:

1) Прийняти цей статут принципово й надати Генеральному Комітетові право робити в статуті ті чи інші зміни, викликані потребою діла.

2) Надати Генеральному Комітетові право кооптувати тридцять членів з правом рішального голосу.

3) Надати Генеральному Комітетові право кооптувати необхідну кількість членів з правом дорадчого голосу”.

Потім були переведені вибори десяти нових членів Генерального Комітету, між якими був вибраний і я, маючи велике моральне задоволення в тому, що при голосуванні одержав голоси майже усіх делегатів з'їзду.

Також була вибрана Всеукраїнська Рада 158 Військових Депутатів, яка ввійшла в склад Центральної Ради. Так само й вибрані члени Генерального Комітету були членами Центральної Ради.

Вибори кожного делегата переводилися поіменно, відкритим голосуванням. При тому кожен кандидат мусів коротенько переповісти своє політичне кредо. Майже 90% делегатів з'їзду віддавало свої голоси членам соціалістичних партій, негативно ставлячись до партії „Самостійників-соціалістів”, очевидно через їх буржуазну соціальну програму партії. Одному з найвидніших членів цієї партії, поруч. Павелкові навіть не дали говорити, не зважаючи на те, що він був одним з організаторів першого українського військового товариства у Києві, „Клубу Гетьмана Павла Полуботка”, який властиво скликав перший всеукраїнський військовий з'їзд. Клуб цей до утворення Військово-

го Генерального Комітету був організатором першого українського полку імені Гетьмана Богдана Хмельницького, а також центральною організацією українського вояцтва.

Так само один з членів „Клубу Гетьмана Полуботка” поручник Микола Міхновський, що був вибраний на першому Військовому З’їзді членом Генерального Комітету в короткому часі по з’їзді вийшов з Комітету і подався на Румунський фронт. Там він став працювати, як військовий прокуратор. В Другому складі Генерального Комітету його не було.

**
*

Робота з’їзду підходила до кінця, коли на вечірньому засіданні прийшов від Центральної Ради В. К. Винниченко і приніс нам ті переживання, той момент піднесеного молитвенного почуття, якого ніщо і ніколи не зможе вирвати з пам’яті, бо такі почування, такі хвилини людина може переживати лише один раз на своєму віку.

Пролунав дзвінкий і виразний голос, але трохи схвилюваний, головуючого на засіданні з’їзду:

Товариші! Просить вас вислухати проект Універсалу Української Центральної Ради до народу українського!

І мертва тиша опанувала величезними зборами.

Здавалося, що чуєш, як тисячі сердець зливаються в один могутній ритм. Здавалося, що чуєш, як вони починають битися все скорше і скорше, хвилюючись від якоїсь солодкої, великої, великої невідомости чогось прекрасного майбутнього, чогось святого.

Поважно, спокійно, урочисто, піднесено і виразно залучали в замерлій залі, що вся перетворилася в один притихший слух, з уст Винниченка перші слова Універсалу:

— Народе український. Народе селян, робітників, трудящого люду...

І всі присутні, немов від удару електричного струму підвелись із своїх місць та в камінному оціпінні завмерли, слухаючи святі, дорогі для них слова.

Все більше і більше відчувається в голосі Винниченка піднесена урочистість; все більше відчувається в його го-

лосі те велике внутрішнє хвилювання, що він самий переживає, і яке охопило всіх присутніх.

Слова плывуть, плывуть, захоплюють всіх усе більше та більше і перетворюють їх почуття в молитвенний екстаз одної трьохтисячної душі...

Я стояв біля президії, на кону, і бачив перед собою всіх членів з'їзду і тих, що прийшли послухати з'їзд, виповнивши до неможливого всю величезну залу театру.

Видно мені було, як то в одного то в другого вояка, що не раз дивилися сміло смерті у вічі, починало щось блищати на щоках і вони потихенько зганяли його рукою з їх загорілих обвітрених облич. Такі блискучі точки чим далі тим більш почали з'являтися на обличчях, не минаючи нікого: ні молоденьких делегатів, ні старих, уквітчаних всіми відзнаками боєвих нагород, хоробрих рубак.

І коли уже чулися слова: — Од нині самі будемо творити наше життя! — увесь з'їзд, в екстазі радісних почувань, плакав і плакав молитвенними слізми благоговійности перед великою подією воскресення нації.

Один з членів президії, І. Гаврилюк, чутлива людина, не витримав нахлинувших переживань, упав біля столу на коліна і ридючи в істериці, почав битись головою об стіл. Його виводять за лаштунки, а там у залі відбувається теж саме: виводять все частіше людей, кремезних дубів, які перший раз може в житті не тільки пізнали, що таке істерика, але й почули це слово...

Універсал прочитано.

Усі присутні в залі делегати, публіка, кореспонденти і т. д. падають, як один чоловік на коліна і з їх ридяючих грудей несеться могутній урочистий молитвенний спів заповіту Т. Шевченка: — Як умру... І вражою, злою кровю волю окропіте!

На кону, перед столом президії, появився білий як сніг кобзар і почав співати думу. Хоч це й був високий порив його, порив теж найбільшого проявлення ним своїх почувань, він все таки вносив дисонанс в ті переживання, які опанували всіми, і мною зокрема, а тому я поспішив вийти

скорше на вулицю, тим більше, що треба було нести в друкарню текст Універсалу. І я хотів залишитись сам на сам зі своїм молитвенним настроєм душі

Хотілось, щоб ці переживання тягнулись як можна довше; щоби не відчувати знову сірої, холодної дійсности.

Давши Універсал до друкарні, я опинився сам на вулиці. Була тиха ніч. Я несвідомо прийшов на Софійську площу до пам'ятника Богдана Хмельницького, щоби там продовжати свою молитву-екстаз.

В ту ніч я прочитав у пам'ятнику те, чого раніше ніколи не читав. Я прочитав у ньому заповіт Великого Гетьмана.

Я зрозумів, що скеля, на котрій стоїть могутня постать коня з таким же могутнім їздцем-гетьманом, це ті події, це той широкий міцний шлях, на який гетьман могутньою своєю рукою напямив Україну до життя вперед, у височінь, але шлях цей несподівано обірвався...

Кінь то Україна, всією могутньою, чудовою постаттю рветься туди вперед, не бачучи прірви, але гетьман могутньою рукою спинив її рух, і страшною силою своєї руки звернув її голову в бік, туди, на той бік Дніпра. Голову коня нахилив, але ж уся постать коня у великому напруженні таки держиться в напрямку свого первісного руху.

На обличчі гетьмана я вчитав глибокий, глибокий біль душі, безмірно глибоке страждання, яке крізь риси суворого, героїчного обличчя його проривається назовні. Чоло його не повернуло туди, на той бік. Воно не повернуло як у людини, яка в певнім напрямку, в певній точці бачить те радісне щастя, до якого вона лине. Ні. Воно відвернуло звідти, бо очі його не хочуть бачити того, що там чекає його і тільки холодний розум, розум і воля, що міг проявитися лише наперекір його почуванням і бажанням усієї України, повернули булаву на той бік Дніпра, туди, в бік невідомої, далекої і чужої Московщини.

І мені здавалося, в нічній сутіні, що гетьманська булава почала повертатися вперед в напрямку бігу коня і що рука гетьмана випростовується і більше не спиняє могут-

нього коня. І здавалося, що він зараз, здригнувшись з новою силою полине вперед, своїм вільним широким шляхом...

А в ухах все лунають слова: — Народе України. — Хочеться кричати, та так кричати, щоб увесь світ почув: — Народе! Ти вже воскрес. Уже воскресла Україна!!!

Ніхто тоді не знав, чи для життя, чи для боротьби воскресла Україна.

Здавалося, що ніщо не зможе порушити і знівечити краси її відродження.

**

На другий день надзвичайно урочисто, при зборах війська і народу в декілька сот тисяч, що щільно заповнив усю Софійську площу і всі ближчі вулиці, під згуки велетня-дзвона „Рафаїла”, був прочитаний народові, членами ради, в різних місцях одночасно, Перший Універсал Української Центральної Ради до Народу Українського, на Україні і поза Україною сущого.

Вразливо звучало кожне слово Універсалу і мов гарячою краплею проймало кожного, хто чув його.

ПЕРШИЙ УНІВЕРСАЛ

„Універсал Української Центральної Ради до Українського Народу, на Україні й поза Україною сущого.

„Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей Української землі.

Найкращі сини твої, виборні люди від сел, від фабрик, від салдатських казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, й наказали нам стояти й боротись за ті права та вольности.

Твої, Народе, вибрані люди заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усїєї Росїї, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Все-народні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парляменті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба, й які закони для нас лучші.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росїї поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійським Учредительнім Зібрані, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Сойміві).

Так сказали вибрані люди з усїєї Землі Української.

Сказавши так, вони вибрали поміж себе нас, Українську Центральну Раду, й наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права й творити новий лад вільної автономної України.

І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя й приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали, що Центральне Російське Правительство простягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одіпхнуло простягнену руку українського народу.

Ми вислали до Петрограду своїх делегатів (послів), щоб вони представили російському Тимчасовому Правительству наші домагання.

А найголовніщі домагання були такі:

Щоб Російське Правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на Автономію.

Щоб Центральне Російське Правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого комісаря по українськвх справах.

Щоб місцева власть на Вкраїні була об'єднана одним представником від Центрального Російського Правительства, себ-то вибраним нами комісаром на Вкраїні.

Щоб певна частина грошей, які збираються в Центральну Казну з нашого народу, була віддана нам, представникам сього народу на національно-культурні потреби його.

Всі ці домагання наші Центральне Російське Правительство одкинуло. Воно не хотіло сказати, чи признає за нашим народом право на Автономію, та право самому порядкувати своїм життям.

Воно ухилилось від відповіді, одіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного Зібрання.

Центральне Російське Правительство не хотіло мати при собі нашого комісаря, не хотіло разом з нами творити новий лад.

Так само не хотіло признати комісаря на всю Україну, щоб ми могли разом з ним вести наш край до ладу й порядку.

І гроші, що збираються з нашої землі, одмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, Народе Український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове Російське Правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти

її на себе. Це наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народу й оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя.

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города однині знає, що настав час великої роботи.

Одсього часу кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою.

Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась у руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широко, дуже організацію та освідомлення народу, й тоді перевибрати адміністрацію.

Вгородах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи не-українські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій у нашім краю й у цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономної України.

І коли ми зробимо цю підготовчу організаційну роботу, то скличемо представників усіх народів землі української й виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготовимо, Всеросійське Учредительне Зібрання має затвердити своїм законом.

Народе Український! Перед твоїм вибраним органом — Українською Центральною Радою стоїть велика й висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народньої праці. А для успіху тої праці насампе-

ред потрібні великі кошти (гроші). До цього часу український народ усі кошти свої віддавав у Всеросійську Центральну Казну, а сам не мав, та не має й тепер від неї того, що повинен би мати за це.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сел і городів, усім українським громадським управам і установам 31-го числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливий податок на рідну справу й точно, негайно й регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради.

Народе Український! У твоїх руках доля твоя. В цей трудний час всесвітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю і державним розумом, що ти, народ робітників, народ хліборобів, можеш гордо й достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним.

Ухвалено: Київ. Року 1917, місяця червня (іюня) числа 10.¹⁷⁾

Прочитали останні слова Універсалу і увесь нарід, як один падає навколішки і з сотень тисяч грудей чується молитвенний спів святого заповіту українського Титана-Пророка. Ридаючи, на вколішках, увесь нарід співає „Заповіт”. Ця велика хвилина відкрила уста і всім тим, в яких вони були по рабськи неволені сотки років. Співали Заповіт десятки тисяч народу, що до того тільки чули, що серед українців є такий заповіт. Співали його без слів, не знаючи їх, але відчуваючи силу їх святости і краси; співали лише мелодію, злившись в екстазі в одну монолітну масу, славлячи велику і святу хвилину.

Останній день Великого Свята Революції України був урочисто відсвяткований.

Наступали грізні, тяжкі, криваві часи. І не забарилась пролитися перша пореволюційна українська кров, коли в Києві московськими кірасирами був розстріляний Перший Український Полк Імені Гетьмана Богдана Хмельницького.

**
**

¹⁷⁾ (В. Винниченко. Відродження Нації. Частина I-ша, 1920).

Проголошення першого Універсалу Центральної Ради викликало з початку переляк і здивування серед всіх московських кол на Україні і поза Україною. Опам'ятавшись, вони почали спільно, але мотивуючи різно і різними тактичними поступованнями, вести шалену боротьбу проти „Отделенія України от Расеї”.

Російська чорна сотня з першого дня революції на Україні розпочала свою одверту боротьбу проти українського національного руху. Агенти московської контр-революції працювали скрізь на Україні в різних офіційних установах і сміло, відверто вели боротьбу з українством, а тим і з самою революцією „во ім'я недопущенія разрушенія єдинства великої Росції”. Під таким гаслом вони могли розвинути свою діяльність на Україні у всій ширині цілком легально, бо російська демократія, російські революційні партії, в чіх руках находилась доля революції, теж вели не менше безпощадну боротьбу з усіми „сепаратистичними тенденціями”, теж „во ім'я великої, магучей неделімої Росції”. (Слова „вождя” русскої революції Керенського) та в ім'я збереження „єдиного революціоннаго фронту”. Спільність гасла першого тісно сполучили акцію на Україні проти українства, яку провадила російська чорна сотня і російська революційна демократія.

Сталося те, що на Україні усі москалі йшли разом рука в руку, рамя в рамя, дійсно єдиним фронтом проти автономних змагань України, зокрема, і всіх народів колишньої Росії взагалі. Вчорашній жандарм, царський охоранник, пристав, член „Союзу Русских Людей” і вчорашній політичний каторжник, нельояльний член „революційної партії” і т. д. пішли одверто разом на тих, що „разрушают великую Рассею”.

В самім Києві проти Центральної Ради вели шалену нестримну агітацію всі російські революційно-демократичні організації, а особливо „Совет салдатских і рабочих депутатов”, де керуючу роллю відігравали російські соціалісти-революціонери та соціал-демократи, а большевики ще були в меншості і ніякого впливу не мали.

З приводу універсалу відбулося спеціальне обіднє засідання київських організацій (московських) 29 червня, на якому всі представники російської революційної демократії в Києві висловились проти Універсалу, і згодом видали відозву до населення України проти Універсалу Української Центральної Ради.

По всіх містах України, як відомо, цілком зросійщених, відразу стала активніша агітація руссо-центристів проти Центральної Ради і взагалі проти всього українсько-національного руху. Московські чорносотенці, в тісній спілці з російськими соціялістами і демократією, пішли ще дальше і розпочали зовсім одверту боротьбу з українським культурним рухом, з українською мовою, і навіть з фактом існування українського народу, окремого від московського.

З цією метою вони позасновували різні організації, общества, як напр. „О-во Югоросов”, Общество імени Гоголя і т. д.

Ідеологами чорносотенної боротьби проти українського національного руху були В. Шульгін, Савенко та другі, а фортецею — Київський Університет, збудований царем Миколою Першим, із спеціальним завданням русифікації України, перетворили в протиукраїнський.

Ідеологами проти-української боротьби російської революційної демократії на Україні були обласні та місцеві їх партійні комітети й організації, що не тільки виконували директиви своїх Центральних Комітетів з Петербурга, але й проявили власну ініціативу, відповідно до місцевих обставин. Фортецями цієї псевдо-демократії, з яких вона робила напади і вела систематичну боротьбу з українським політичним і національним рухом, були різні загально-російські революційні організації, комітети, совети, тощо. Всі вони пробували організувати масові протести проти політики Центральної Ради і її Універсалу. Таких протестів було коло сотки, що робились виключно російськими організаціями, котрі нічого спільного і жодного органічного звязку з Україною і її народом не мали. Тому вони непо-

мітно затонули у морі привітань, висловів, подяк, обіцянок активної підтримки політики Центральної Ради, що весь час надходили від населення українського, на Україні і поза Україною суцього, до Києва.

На заклик жертвувати на національний Фонд відкликнулася вся Україна і майже усі земства та значна скількість міських самоврядувань зробили асигновання для матеріальної підтримки Центральної Ради.

Остаточо провалившись в боротьбі, такби мовити, „общественно”, росіяне більш інтензивно стали вести ту-ж боротьбу, користуючись місцевими органами центральної всеросійської влади, що з царських перемінили свої шильди на революційні, остаючись тими ж по завданню і внутрішній ідеології як і дореволюційні. Тому цілком природно, що центр такої боротьби на Україні мусів бути в Генерал-Губернаторстві Південно-Західного краю, цебто в руках командуючого військами Київської Військової Округи, нового генерал-губернатора, російського соціаліста-революціонера, полковника К. Оберучева.

Отже усе формальне і навіть ідейне керування такою боротьбою перейшло до командуючого Київською Військовою Округою та його політичного комісаря, українського ренегата, що прилюдно заявляв про своє ренегатство, запобігаючи ласки москалів, російського соціал-демократа Кірієнка.

Першим реальним наслідком такої боротьби округи з українством було стягнення до околиць Києва різних козацьких полків і розташування в самому Києві Кірасирського Полку імені вдови-цариці Марії, відомого своєю ненавистю до революції і вірного „Царю і Отчеству”. В той же час висилка на фронт з Києва одинокого регулярного там українського полку ім. Богдана Хмельницького і розстріл його кірасирами в Києві на посту Волинському був реальний крок до подавлення українського сепаратизму.

Часи кривавої боротьби України за своє визволення почалися тою невинною кровю.

Розкрилась ще одна кривава сторінка української визвольної боротьби, а за нею потягнулись десятки, тисячки, десятки тисяч таких сторінок, і невідомо, коли вони будуть перейдені українським народом.

Невідомо, коли ще раз залунають пісні визволеного українського народу. А залунають, щоби вже ніколи не вмирати.

Кінець Першої частини.

ЧАСТИНА ДРУГА

I.

ПРАЦЯ ВІЙСЬКОВОГО ГЕНЕРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ ПІСЛЯ ДРУГОГО ВІЙСЬКОВОГО З'ЇЗДУ.

Перше засідання. — Розподіл праці серед членів Комітету. — Відсутність партійного поділу між членами. — Призначення представників Комітету до Російського Головного Штабу, до Кабінету військового міністра, до ставки Головнокомандуючого та до штабу Південно-Західного фронту.

Роботи другого Всеукраїнського Військового З'їзду закінчилися. Делегати на З'їзд виїхали з Києва до своїх військових частин. В Києві залишилися лише вибрані члени Генерального Комітету та Всеукраїнської Ради Військових Депутатів. Члени цих двох інституцій одночасно увійшли в склад депутатів Української Центральної Ради. Таким чином завершено повне об'єднання всіх верств населення України в українським революційним парламентам — Центральної Раді.

На Другому Всеукраїнському Військовому З'їзді Українська Центральна Рада була доповнена 158 членами Всеукраїнської Ради Військових Депутатів та 26-ма членами Українського Військового Генерального Комітету.

Отже після Другого Всеукраїнського Військового З'їзду в склад Центральної Ради увійшло:

212 членів від Всеукраїнської Ради Селянських Депутатів, 158 членів від Всеукраїнської Ради Військових Депутатів, 100 членів від Всеукраїнської Ради Робітничих Депутатів, 50 представників від загальних неукраїнських рад робітничих і солдатських депутатів, 40 представників від російських соціалістичних партій, 35 від жидівських соціалістичних партій, 26 членів від Українського Генерального

Комітету, 20 від українських соціалістичних партій, 15 представників від польської Соціалістичної Партії, 84 представників від міст і губерній, котрих вибрано на селянських, робітничих і загально-національних з'їздах, 108 представників від професійних, просвітніх, економічних та громадських організацій, а також від національних партій: Молдаванів, Німців, Татарів, Білорусів та інших.

Отже загальна кількість умандатованих членів Центральної Ради тоді була 848. До того пізніше ще прибули до Центральної Ради представники від новопоставших організацій та від українців, що були розселені поза межами України.

Завтра перше засідання перевибраного та поповненого новими членами Генерального Комітету. Я в числі нових.

Якесь дивне почуття переживав я тоді, яке правдиво змалювати та зрозуміти до останнього дня не годен. З одної сторони було величезне моральне задоволення, що я нахожусь в числі тих небагатьох вибранців, яким припала висока честь репрезентувати українське вояцтво, виявляти та виконувати його волю, вливати розбурхане море національного руху серед вояцтва в певні береги, щоби з хаосу його бурхливого прояву творити певні закінчені форми.

Піднесені ним ідеї, домагання, прагнення з різnorodних форм перетворювати в однонаціональну, в однопланову форму. Одночасно треба боротися з тими проявами, що шкодять завданням, які поставив з'їзд. В той же самий час розвивати, коли вони слабкі, пробуджувати, коли вони сплять, усі ті фактори, що сприяють поставленому нам завданню — творення української військової сили.

З другої сторони, ведучи таку внутрішню роботу в українських національних лавах, треба протиставити нападаві ворогів на наш військовий рух. Треба було витворити проти них одноцільний, незломний національно-військовий фронт єдиної волі, єдиної сили й однодушних домагань. Це потрібно було, щоби наші вороги не прорвали національного фронту українського вояцтва, що саме тепер мо-

білізувався та формувався. Для цього треба було зібрати всі сили, сконцентрувати й націлити їх так, щоби у відповідну хвилю попередити атаку своїх ворогів і самим заатакувати їх.

Перед нами стояли завдання практичної роботи такі великі, такі виходячі з рамок усього звичайного, що вони вимальовувалися тоді лише в загальних рисах. Ясною була лише певна, точно сформульована мета, до якої ми мусіли прагнути. Але шляхи?...

Відчуваєш, які у тебе слабі, невеликі сили, порівнюючи з тою стихією розбурханого моря національної боротьби в армії, що чим далі тим більше хвилюється. Також і буря з ворожого берега все зростає та зростає.

Охоплює хвилинами страх за свої слабі сили, невеликі знання й повний брак потрібної практики біля стерного велетенського завдання. Часами клянеш себе, що так необачно згодився взятися за таку величезну працю.

Страшно робиться, коли подумаєш, що не виконаєш того, за що взявся й тим загубиш справу, обдуриш надії тих, хто довірив тобі таку відповідальну працю. Цілком свідомий того, що в разі невдачі, все одно, з яких причин, доведеться випити гірку чашу, коли як останній блазень, з погордою, лайкою й насмішками будеш зацькований усіма. Чим вище, тим холодніше, тим страшніше й тяжче падати. А ми ж, жменька членів Генерального Комітету, були поставлені на найвищий щабель українського військового руху.

Нарешті женеш всі сумні думки й хвилеву зневіру, що може довести до розпуки...

**
*

Тяжка була ніч. Немов би завтра рано мав переступити якийсь невідомий Рубікон нового життя. В такі часи переживаєш наново все своє життя до останнього дня. В голові проносяться окремі епізоди та картини життя з самого раннього дитинства. Одні пролітають в мозку, як метеор, а інші затримуються надовше та розростаються в ретроспективну панораму.

Останніми були епізоди, що тісно зв'язані з національною свідомістю, з національним життям. Проходили одна за одною картинки дитинства, коли з своїми товаришами „воював” на валах старої запорозької фортеці. Підземними ходами робив вилазки й несподівано нападав на бусурмен, на москалів, поляків та інших ворогів. То на „баскому коні” з очерета, чи лозини, басував перед „лавами свого запорозького війська”. Пізніше знову промайнули в голові картинки, коли ловив рибу на Дніпрі зі стодвадцятилітнім останнім запорожцем Бондарем. Лише в цю ніч я зрозумів значіння тих безконечних легенд та оповідань про різні запорозькі скарби, що зариті в землях Запоріжжя з різними заклинаннями та призначенням вичікування певних подій з національного життя України, які розповідав мені Бондар.

Ставали передомною картини юнацького життя, коли я ходив з довгим „шупом” та заступом на землях свого діда, над річкою Інгулом, та шукав зариті запорозькі скарби в різних „прикметних” місцях. Скарбів, що шукав, не найшов, але найшов найдорожчий, найцінніший скарб — національну свідомість та жагучу любов до своєї батьківщини, любов і пошану до діл та „тіней забутих предків”.

Ось в чому зміст і значіння всіх тих безчисленних легенд про скарби наших предків, що розсіпані по Запоріжжю. Ті, що творили такі легенди, знали, як найліпше, найцікавіше та найпопулярніше переказати своїм нащадкам свій заповіт любові до рідної батьківщини, та зберегти традицію слави найліпших її часів. Настав час, і ті, кому старовинні легенди про закопані скарби врізалися в мозок та душу, дійсно найшли й одкопали старі запорозькі скарби — їх завзяття до боротьби за свою рідну батьківщину, за свою державу.

Перебираючи в голові думки, спогади, пригадки, що все плинули й плинули, я не помітив, як ніч пройшла й на дворі вже почало сіріти.

В стомленій, важкій голові вмить блискавкою промайнули слова з поеми Т. Шевченка „Іван Гус”:

„...Поборюсь!
За правду Бог! Да свершиться!”

Буду працювати, скільки вистачить сили, розуму, знання. Віддам все, що зможу. Коли взяв на себе обов'язок, то мушу виконати його чесно.

Незамітно кріпко заснув. За короткий час прокинувся. Встав з ліжка розбитим, з тяжкою головою, але з душевним спокоєм та завзяттям до праці.

**
*

11 червня 1917 р. поспішаю ранком до „Педагогічного Музею, де призначене перше засідання Генерального Комітету по Другім Військовім З'їзді.

Приходжу.

У вестибюлі застаю декількох членів Комітету й від них взнаю, що нема де зробити засідання Комітету, бо кімнатка, яка колись іменувалася „уборная”, а дотепер в ній засідав Генеральний Комітет, усіх нас не вмістить та й вона тепер потрібна комусь з Центральної Ради. Генеральному Комітетові доводиться шукати собі іншого помешкання для засідань.

Неприємно вразила мене ця зрештою дрібничка й якимсь тяжким каменем лягла на душу. От, тобі й маєш! Збираємося боротися, кажемо, що ми є сила й віримо в те, оголошуємо універсал, а найвищий військовий орган на Україні не має свого помешкання. Та й Центральна Рада потребує для себе навіть „уборну” як робітню!

В той самий час, в цьому ж самому будинку три чверті помешкання займає російська школа, чи курси військових літунів. Різні „совіти” „русских” депутатів, комітети московських партій та інші московські організації й особи розташувалися в найліпших урядових будинках та палацах Києва, а для українських найвищих національно-революційних інституцій у своїй рідній столиці нема навіть поганенького помешкання до повної розпорядимости.

Видко, що боротьба має вестися з самого початку, ще за найменші дрібниці. Вся попередня робота українського національного центру пішла на першу стадію самооргані-

зації, так би мовити, національного руху та керуючих центральних його установ і на самооборону від нападів московських безличних руссоцентристів. Лише тепер, зібравшись з силами та упорядкувавши їх хоч трохи, можна буде починати самим переходити від оборони до наступу. Приблизно таку оцінку того моменту я склав собі, поінформувавшись про обставини центру, від своїх старших по роботі товаришів, які були членами ще Першого Генерального Комітету.

Після довгих роздумувань, де зробити засідання, десь коло десятої години ранку вирішили піти до клубу „Родина”, що був недалеко на Великій Володимирській вулиці. То був свій рідний український клуб і звідти нас не вигнали. Але тут теж „не так склалося, як ждалося”.

У клубі білили стіни й нам дали місце в якійсь невеличкій кімнаті, де на купу було звалено всі клубові меблі. Там ми розташувалися між перекинутими до гори ніжками столів, стільців, серед шаф, вішалок і т. д. В такій обстановці відбулося перше засідання поновленого й перевибраного на другому Всеукраїнському Військовому З'їзді Генерального Комітету, цебто головного штабу українського вояцтва, з якого ще треба було формувати українську армію.

Тут, мов на помешканні після пожежі чи розгрому, серед порохні й павутиння, мов конспіратори старих царських часів, почали ми обговорювати методи й тактику нашої праці по творенні національної армії та боротьби з тими перешкодами, які робили українському військовому рухові російська демократія, уряд та окремі представники його влади. Тут накреслювалися перші кроки реального творення тої сили, що згодом прийняла на себе й героїські відбивала напади московських орд на Україну. Тут накреслювався плян збройної боротьби українського народу за своє визволення й створення держави. Мало хто з нас тоді сподівався, що ця боротьба так скоро досягне таких страшних кривавих розмірів, в які вона вилилася.

Першою точкою денного порядку засідання Комітету було переведення постанов Другого Всеукраїнського Вій-

ського З'їзду. Сумніву не було, що для дальшого полегшення й доцільности праці Генерального Комітету мусіла бути легалізація російською владою його існування нарівні з іншими російськими військово-революційними організаціями.

Досі Генеральний Комітет рахувався російським урядом самочинною організацією, а члени його числилися дезертирами з російської армії, яких кожної хвилини можна було б поставити під військовий суд, якби не той моральний авторитет, яким користувався Генеральний Комітет серед мас українського вояцтва.

Лише моральним авторитетом Генеральний Комітет забезпечував себе від розгрому російським революційним урядом. Російська влада не важилася робити рішучі заходи до припинення праці Комітету, бо боялася, щоби це не викликало активних виступів українців-воjakів на фронтах, що могло привести до катастрофи фронту, а то може й самої російської влади. Також російське правительство знало добре, що в самім Петрограді яких три чверті військової залоги складалося з українців, що підлягали своєму Генеральному Комітетові. Знала російська влада також добре й те, що Волинський гвардейський полк, котрий у лютому перший підняв військове повстання проти царату й тим потягнув за собою на бік революції всю петроградську залогу, складався на 80% з українців, які підтримували Центральну Раду.

Оце були частинно ті головніші фактори, що давали можливість Генеральному Комітетові існувати, організуватися та поволі скріплювати свої позиції. Але в той час, коли урядово російська демократія не виступала з рішучими репресіями проти Комітету, вона все ж таки вела вперто боротьбу з ним певною системою призначення до Києва на посади осіб, що належали до керуючих революційних партій і своїм революційним авторитетом могли провадити деструктивно-репресивну роботу у відношенні не лише до Генерального Комітету, а й до самої Центральної Ради та до всього українського національного руху. Видатними зразками таких призначень були у Києві ко-

мандуючий військами Київської військової округи соціаліст-революціонер, колишній емігрант, полковник Оберучев, комісар Київської військової округи соціал-демократ меншевик Кірієнко, начальник київської поліції поручник Лепарський та безліч інших адміністраторів.

Крім того, шляхом шаленої пропаганди, інсинуацій та провокацій руссоцентристи, через свої партійні та революційно-громадські й державні організації всемірно намагалися підірвати авторитет Генерального Комітету й Центральної Ради серед українського вояцтва та російської революційної маси. Хоч вона прямого свого завдання не досягнула, все ж страшенно шкодила й гальмувала організаційно-конструктивну працю цих найвищих українських революційно-керуючих урядів.

Користуючись повним довірям місцевих неукраїнських революційних організацій, представники влади провадили в повному контакті з ними іноді смілу й рішучу боротьбу з українством. Тому кожен виступ проти українців чинників російської офіційної влади на Україні рішучим чином підтримувався різними „Совдепами”, „комітетами” й навіть Київською Міською Думою. Вся преса, починаючи від крайньої лівої до самої чорної правої, неуханно провадила боротьбу з українським рухом, надаючи кожному проявові його, або „непорозумінь” з владою та руссоцентристами, або відповідно завданням їх боротьби освітлення.

В той час українство в Києві мало проти себе єдиний, міцний та добре організований фронт „єдинонеделимовців”, починаючи від чорносотенних до революційних організацій, на які завжди був багатий Київ, таких як „Двухглаваго Орла” та „Союза Русскіх Людей” і кінчаючи новими революційними організаціями, як „Совет Салдатських і Рабочих Депутатів”. В тому одностайному протиукраїнському фронті спільно виступали всі русотяпи, починаючи від Василя Шульгіна з його газетою „Кієвлянін” та кінчаючи на большевиках з їх лідером Пятаковим. Всі вони в різних формах, в різних організаціях, висуваючи різні мотиви, як прикриття свого руссоцентризму, вели шалену бо-

ротьбу проти українців „во ім'я спасенія Єдиної і Великої Матушкі Росії”.

Знаючи такі обставини, я розумів, що поки ми не були міцно зорганізованими, поки ми творили початки нашої організації, нам доводилося засідати в „уборних”. Але на першому ж засіданні Генерального Комітету, в якому мені довелося брати участь, я почув слова, пляни й наміри до дальшої праці, що запевнювали мене в тому, що в такій обстановці Генеральний Комітет вже довго не буде засідати. Комітет тепер виходив на боротьбу, яка мусить принести йому або перемогу, або члени його будуть приміщені спадкоємцями царської влади в другі помешкання, за які нам турбуватися вже не прийдеться.

Не стану я тут подавати дослівний переказ цього засідання, але наведу для характеристики тої нової тактики, того нового шляху, на який мусів ставати Комітет від тепер, слова полковника Віктора Павленка. Віктор Павленко був увесь час представником Українського Генерального Комітету при Ставці Верховного Головнокомандуючого російської армії. Він добре знав, як ставиться до українізації армії Ставка й причини чому вона це терпить, та навіть іноді робить уступки домаганням. Тому він, при обговоренню заходів до здобуття затвердження Статуту Генерального Комітету та управління його нарівні з іншими військово-революційними організаціями, висловив свою думку так:

— „Випросити у російського уряду та командування ви, панове, нічого не зможете. Ви зможете лише вибороти затвердження вашого статуту, а також здобути собі легальне існування тим, що ви негайно, телеграфічно спините рух українських маршевих рот на фронт, дайте по фронті телеграму, щоби українські військові не слухали наказів, які не підтверджені Генеральним Комітетом. Лише цим одним ви зможете задовольнити ваші домагання, бо цього боїться Ставка. Правда, це гра „вабанк”, але я певен, що ми виграємо й російський уряд буде тоді шукати порозуміння з нами”.

З дальшого обговорення тоді цієї одинокої важної точки я зрозумів, що пропозиція ця не відкидається, як можливість у дальшій боротьбі, але тепер ще ми самі не були готові до такого рішучого кроку. Тому треба провадити більш обережну тактику й виборювати собі одну позицію за другою, поки не настане слушний час та не будуть для того сприятливі обставини. Своєї особистої думки на цьому першому засіданню Комітету я ще не склав, а тому прислухався до того, що говорили члени Генерального Комітету першого складу, яким всі обставини були далеко більше зрозумілі ніж мені та іншим новим членам, що тількищо прийшли до центру.

На цьому ж засіданні було вирішено, що внутрішня організація Генерального Комітету залишиться й надалі такою, як вона була дотепер, а саме: В проводі Комітету стоїть президія з п'яти членів; окремі члени Комітету завідують певною галузю праці; щовечора відбуваються загальні збори членів Комітету для вирішення принципових та біжучих справ, які перевищують компетенцію президії, або членів в їх ділянці праці.

До президії комітету вибрано: С. Петлюру, як голову; членами: С. Письменного, М. Полоза, А. Пилькевича, В. Потішка, останнього, як секретаря, командантом Д. Ровинського — жида з походження.

За місяць у Комітеті відбулася реорганізація та перевибори президії, а також розділ праці. Після того внутрішня організація Комітету була така: С. Петлюра, голова комітету; В. Кедровський, заступник голови та завідуючий мобілізаційним відділом; С. Колос, секретарем; С. Письменний, членом президії та завідуючим справами фльоти; А. Певний, членом президії та завідуючим організацією Вільного Козацтва; В. Павленко, представником при ставці верховного командування; А. Пилькевич, представником при Головному штабі у Петрограді; А. Жуковський, представником при Генеральному Штабі у Петрограді; М. Полоз, представником при кабінеті військового міністра у Петрограді; Скріпчинський, представником при штабі Південно-Західного фронту, штабс-капітан генерального шта-

бу С. Білецький — представником на Румунському фронті, підполковник П. Матяшевич — начальником усіх технічних військових частин у Києві та начальником складів військових запасів і т. д.

Робота в Комітеті розпреділялася по різних відділах, які згодом доповнювалися спеціальними технічними, броневими і т. д. в міру потреби для чого кооптувалися відповідні члени до праці в Комітеті:

1. Агітаційно-просвітний і організаційний з редакційно-видавничим відділом на чолі з Д. Ровинським, а раніше був О. Пилькевич.

2. Інспекторський (командний склад українських частин) під головуванням генерала М. Іванова, раніше був Скріпчинський.

3. Мобілізаційний (організація українських частин, українізація їх) та військової комунікації під керуванням В. Кедровського, раніше полковника Поплавка.

4. Канцелярія Комітету під керуванням секретаря В. Потішка.

5. Комендатура Комітету та організація Вільного Козацтва А. Певний, раніше був Д. Ровинський.

6. Юрист-Консульський відділ під керуванням М. Левицького.

7. Строевий відділ (вироблення положень, статутів військових, тощо) під керуванням Поплавка.

8. Комісія спеціальних служб на чолі з генералом Кондратовичем.

9. Санітарно-медичний відділ під керуванням доктора Д. Одрини й з ветеринарною секцією при нім на чолі з ветеринаром Сиво-Шапкою.

Пізніше був організований Військово-Інженерний відділ під керуванням кооптованого для цього в Комітет інженера М. Шумицького.

Це були головні відділи й розподіл праці, які зберігалися до перетворення Генерального Комітету у Військове Міністерство та до створення Генерального й Головного штабів української Армії після третього Всеукраїнського Військового З'їзду.

Інші члени Генерального Комітету хоч і не мали керуючих призначень, теж мусіли працювати день і ніч не покладаючи рук в різних комісіях по розробленню плянів, статутів чи в командировках при різних випадках. Особливо багато праці з цих членів було спало на плечі Ф. Седецького, А. Чернявського, що довго перебував у Москві, формуючи там українські частини та інших.

Оцінюючи працю Генерального Комітету, треба завжди пам'ятати ті обставини, при яких вона проводилася. Треба завжди пам'ятати ті спочатку слабкі українські національні сили, на які він спирався в боротьбі проти незмірно міцніших ворогів, що боролися з „сепаратизмом”. Якщо Комітет не дав себе спровокувати й дійшов до того часу, коли перетворився у військове Міністерство та Генеральний і Головний штаби української армії, то він мусить завдячувати головне умілій та обережній, а разом з тим і послідовній тактиці, яку провадив його голова С. Петлюра, що увесь час був душею й мотором українського військового руху.

**
*

Російська влада вважала членів Генер. Комітету дезертирами з російської армії тому жодного утримання з російських державних коштів, як то було для членів загально-російських організацій, вони не отримували. Отже матеріальне становище більшості з них було важке. Доводилось жити в другорядних готелях, у кімнатах з одним ліжком, по три, чотири душі, а декому ночувати там, де прийдеться. По кілька днів підряд, коли не було часу поїхати на солдатський обід, у касарні Богданівського, чи запасного полку, доводилось проживати на одній-двох шклянках кислого молока зі шматком хліба, з'їденого в дешевенькій „Ліфляндській” столовці. Я, одержуючи гроші з дому, що висилала мені дружина, жив порівнюючи від других гірше, але все таки ніколи не мав навіть порядної для себе кімнатки, а взагалі побільшості жив у „приймах” у кімнатці (чотири кроки ширини й 8 довжини) члена Генерал Ком. С. Письменного. Там майже завжди на „но-

чівлю” збиралося нас до 6 душ. Але ці особисті негоди нас не страхали, не зломлювали нашого духу й працездатності. Ми їх чомусь не помічали й до Ц. Р., яка теж мала засобів обмаль, за грішми звертали ся лише на „канцелярські потреби”. В таких обставинах напівжебрацького життя перебував мозок народжуючої ся української національної армії. Він жив непереможною вірою в успіх своєї праці, вірою у свою ідею, високим почуттям обовязку перед народом і тими сірими героями, що там, у полі, несуть тяжкий хрест вояка, одночасно борючись за своє національне відродження, за кращу будуччину свого рідного краю.

Не дивлячись на важкі, іноді трагічні умови праці й боротьби, ні на одну мить, ні в одного члена Генерального Комітету тоді не виникало сумніву в конечности своєї перемоги. Віра ця в нас була як витвір, як концентрація тої фанатичної віри, якою горів кожний свідомий український вояк. У нас вона була тим фокусом, в якому вона концентрувалася разом з волею, разом з прагненням до утворення своєї національної армії, що вже стала незломною ідеєю у кожного українця в російській військовій шинелі. Звідси вона мала відбивати й переломлювати всю різнобарвність проявів національних домагань в армії, збираючи їх в один могутній промінь. Нашим обовязком було створити з військових українців один могутній сталевий молот, щоби ним уже трошити всі перепони, що стрінуться на шляху прагнень, українського народу.

Іноді мені здавалося, що кожен з нас не має своєї власної волі, своїх почувань, а що ми, Генеральний Комітет, є колективом одної імперативної, непохитної волі військових мас, а тому ми творимо лише їх завдання.

Тут вважаю потрібним підкреслити й те, що за весь час існування Генерального Комітету члени його ні разу не ділились у своїй роботі на „партійних” чи „безпартійних”, на С. Р., чи С. Д., чи С. С. Ми були в Генеральному Комітеті лише членами його. У Центральній Раді й на партійних зборах завжди боронили та проводили військову політику лише згідно з поглядами й директивами Генерального Комітету. Тому, коли далі мені доведеться говорити, що я

зробив таке то розпорядження, послав таку то телеграму, то це не було моє особисте „я”; це була та частина праці Генерального Комітету, яку довелося мені виконувати. В Генеральному Комітеті не було особистої, окремої політики окремих членів комітету, а була політика, тактика й праця цілого комітету, як суцільного колективу. Коли й були деякі висмики з цього загального правила (про них я скажу при нагоді далі), то вони зразу ліквідувались і праця комітету знову входила в нормальну течію одноцільності.

Маючи безперервний звязок з організаціями українського вояцтва на місцях, шляхом поштовим, телеграфічним, посилкою своїх членів та співробітників, а також завдяки щоденному приїздові до комітету з усіх кінців Росії військових делегацій, окремих уповноважених осіб, тощо, Генеральний Комітет безперервно давав директиви, накази щодо організації військовим на місцях. Також щодня, що години робив заходи перед різними чинниками російської військової та цивільної влади до переведення в життя наміченого ним пляну творення національної армії, або підтримки тих домагань, які йшли зі всіх кінців від українців-вояків і що відповідали наміченому плянові роботи. Розв'язував конфлікти, що часто виникали між українцями-вояками та їх ворогами. Комітет об'єднував усі позитивні окремі факти, окремі вчинки й надавав їм характеру плянового, масового руху. Поборював усі ті негативні прояви, що іноді траплялися на периферіях і тим вносили певну дезорганізацію в пляновість руху. Спираючись на ясно висловлену волю, бажання й домагання значної більшості свідомого українського вояцтва, він завжди старався провести в життя всі ті міри, які стояли на часі. Спираючись на свій великий моральний авторитет, він проводив в життя серед українського вояцтва ті завдання, що ставила перед ним Центральна Рада, а також і Центральну Раду змушував пристосовувати свою працю, свою тактику, військову політику, а іноді й чисто національну, до тих бажань, вимог, які висловлювало вояцтво.

Поки не було серед українців-вояків великого розброду, внесеного згодом в лави їх не-українськими революцій-

ними чинниками, поки там панувала постійна більшість певного національного напрямку, поки вояцтво вірило, що врешті-решт воно спроможеться здійснити поставлену ним мету й що Генеральний Комітет переможе всі перепони на шляху його провідницької праці, до того часу українське вояцтво творило собою одноцільний, національний сталий фронт.

**
*

В революційних часах почування мас, бажання й тактика увесь час різко й легко міняються під зовнішніми впливами. Тому, що Тимчасовий Уряд довго не згоджувався на домагання Генерального Комітету, в уяві військових мас почали поставати різні здогади. Вони то обвинувачували Генеральний Комітет в нерішучості, то російську владу в шахрайстві, брехні, провокації і т. д. Це все викликало хвилювання в лавах українців-вояків, викликало певну дезорганізацію в національній фронті, а також одночасно і дезорганізацію в самій російській армії. Не дивлячись, що чим далі тим більше ці моменти загострювалися, Генеральному Комітетові все таки, ціною надзвичайних зусиль, пощастило утримати в своїх руках військові українські маси і в другий період творення української армії, що закінчився в момент захоплення большевиками влади в Петрограді.

**
*

Робота в Комітеті вимагала від всіх членів його разом і від кожного зокрема кольосального напруження, енергії, великого такту, щоби не попасти на провокацію ворогів і не провалити справи, а також не піддатися тим вимогам, що все частіше та частіше чулися від кол більше незрівноваженого, більше палкого вояцтва. Те вояцтво кликало Генеральний Комітет до безоглядної рішучої боротьби з ворогом, який далеко численніший, ліпше zorganizований ніж ми, а головне мав у своїх руках усі засоби. Безперечно, нервовість, яку часом виявляли вояки-українці на місцях, мала глибокі та цілком ґрунтовні підстави, але треба було рахуватися з обставинами часу, які були для нас некорисними. Тактика нашої боротьби вимагала великих зу-

силь, щоби знайти в собі сили стримати самих себе, та стримати інших від виступів точно не розрахованих на певний успіх. Увесь період роботи в Генеральному Комітеті був для кожного з членів його часами найінтенсивнішої праці всім своїм еством. Доводилося весь час жити, як кажуть, виключно нервами й безпереривно горіти активністю в праці.

**
*

Не стану я давати оцінку того, на скільки успішно справився з своїм завданням Генеральний Комітет, на скільки доцільна була його праця, тактика і т. д., бо не мені, членові його, бути небезстороннім суддею. Але прошу я лише одного від всіх майбутніх критиків та істориків: завжди пам'ятати, що помимо всіх наших чисто-національних завдань, перед нами стояло також, як одно з категоричних завдань збереження цілоти військового фронту російської армії. Тому треба було стерегтися, щоби не внести розкладових чинників в життя армії. Така тоді була позиція Центральної Ради, військових і всіх інших українських з'їздів і переважаючої більшості всього українства.

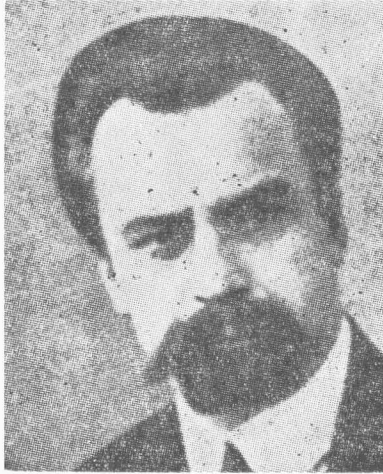
Перед тим ніж далі продовжуватиму свої спогади, вважаю не зайвим вернутися трохи назад і пробувати в загальних рисах змалювати розвиток українського військового руху з самих початків революції аж до другого військового з'їзду, як на місцях, так і в центрі. Тим хочу дати читачеві можливість легше орієнтуватися в дальшому ході військового руху.

II.

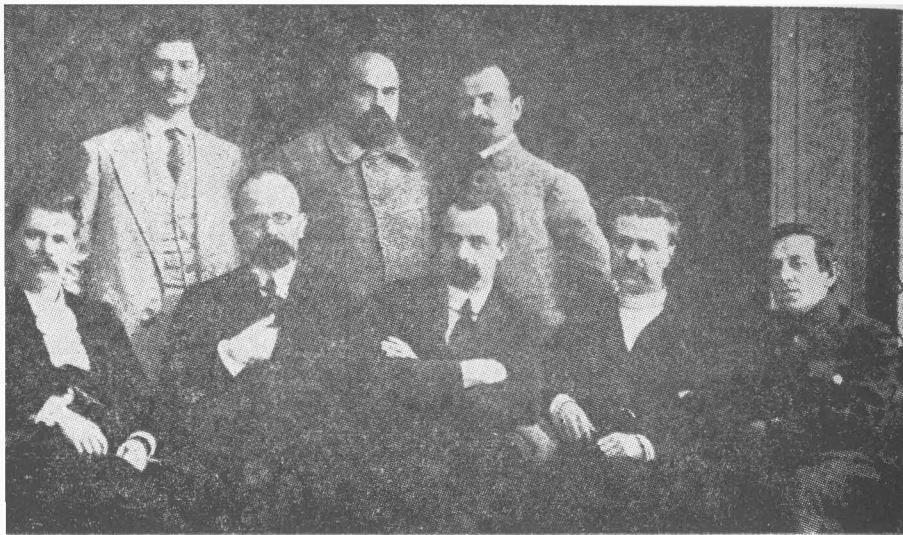
ПОЧАТКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ АРМІЇ.

Від малих нарад до армійських і фронтових з'їздів. — Постанови і вимоги українських військових організацій в початках революції. — Український Військовий Організаційний Комітет. — Перший Український полк у Києві. — Напади російської демократії на українство. — Перший Всеукраїнський Військовий З'їзд. — Делегація до Петрограду від українського військового генерального Кмітету.

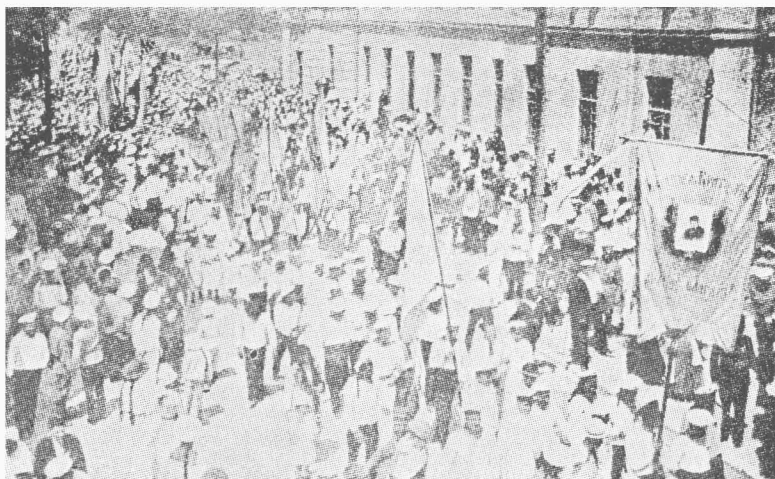
Велика російська революція як і кожна справжня революція в ідейному завданню своєму мала всебічне визво-

Володимир Винниченко,
Голова Генерального Секретаріату
Центральної Ради, Перший прем'єр
уряду УНР.

Перший склад Генерального Секретаріату Центральної Ради.
направо, сидять: І. Стешенко, Х. Барановський, В. Винниченко, С. Єфремов
і С. Петлюра. Стоять: П. Христюк, М. Стасюк і Б. Мартос.

**Маніфестація Української Чорноморської Громади в Севастополі
10-го травня 1917 р.**

лення людей, визволення певних їх клас від експлоатації другими. Для українського народу, який експлуатувався у всій своїй суцільній масі, як мешканець московської колонії, звичайно постало питання про територіяльно-національне визволення. Це стало передумовою до дальшого визволення з-під соціального та класового гнету. Звичайно, це перше завдання, цю мету муісли поставити українські демократичні та соціалістичні верстви. Тому вони виставили гасло боротьби українського народу за національно-територіяльну автономію.

Нарід відразу прийняв і зрозумів своїм інстинктом це гасло, під яке кликала його рідна інтелігенція. Тому, що на Україні своєї міцної пануючої класи не було, а складалася вона майже вся з чужонаціонального елемента, або своїх нечисленних ренегатів, що пішли на службу інтересів Росії, утворився єдиний національний фронт усіх демократично-народніх українських елементів. До них приєдналася нечисленна українська шляхта, що зберегла свою національну свідомість. Таким чином спочатку революції на Україні був єдиний національний фронт усього свідомого українського громадянства, без різниці його стану.

Національний інстинкт іноді може, як уже атавізм, прокинувся серед українських мас в самій рішучій формі, що зразу захопив народну стихію. Як більше зорганізована частина українського народу, більше чутлива, вояцтво, в першу чергу й найінтенсивніше захопилась ідеєю національного відродження. Тому, що в лавах його було найбільше тої української інтелігенції, яка ніколи не поривала звязків з народом, що завжди відчувала себе сином свого народу й завжди несла в гуцу його всі свої сили, на боротьбу за поліпшення його долі: народне вчителство, лікарі, агрономи та так званій „земський третій елемент”, у всіх частинах армії біля таких осіб почали виникати національні гуртки. В початках вони мали по більшості культурницькі завдання, але чим далі тим більш під впливом подій та під тиском обставин вони почали набирати національно-політичного змісту, поширювати базу своєї діяльності, а також, цілком природно, об'єднуватися в більші

сполучення, в більше міцну, організовану силу. Для того постали перші ширші збори, наради, з'їзди у малих військових частинах, потім дивізіях, корпусах і навіть арміях, що утворювали відповідні керуючі центри.

Як типові постанови таких зборів самих початків наведу ось такі ухвали, що є у мене тут під руками¹⁾.

„Перше українське віче, скликане 22 травня 1917 р. українським військовим клубом 3 пішої дивізії.

„Віче вітає:

„1. **Українську Центральну Раду** в її праці на користь рідного краю і визнає її єдиним повноправним і справжнім представником Українського Народу.

„2. **Тимчасовий Російський Уряд і Петроградську Раду салдатських і робітничих депутатів**, які зєднавшись в загальній праці за для переведення в життя і зміцнення основного ладу, мусять забезпечити в російській державі права усіх народів і як найкраще доведуть Росію до уставоччих зборів.

„3. **Військового Міністра О. Ф. Керенського**, справжнього обранця прав усіх пригнічених людей і народів, який веде Росію певною рукою через побіду до миру за для всього світу, на підставі самоозначення усіх націй, як в Росії, так і поза її межами.

„4. **Українську військову раду у Києві**, як представницю вільного українського війська і бажає їй як найкращого поспіху в здійсненні поставленої нею мети.

„**Віче визнає:** 1) Найкращою формою, державного ладу в Росії Демократичну Федеративну республіку, в якій всяка окрема нація має право і змогу будувати своє власне національне життя.

2) Вся земля на Україні мусить безумовно перейти до рук тих людей, які на ній працюють, на правах національної власності. Всі ліси, всі підземні багатства на Україні переходять у власність усього українського народу в особі Українського Союму. Тимчасовий Уряд мусить негайно заборонити усяку купівлю і продаж землі до повного вирі-

1) У всіх документах зберігаю мову оригіналу.

шення земельного питання загальними російськими установчими зборами.

„3) Освіта Укр. Народу мусить провадитись, починаючи з осені біжучого року, в усіх початкових і, оскільки це буде можливим, також у середніх і вищих школах, українською мовою. Наука мусить бути безплатна і обов'язкова для дітей обох полів.

„4) Мусить бути утворено із тилкових частей українське військо на умовах, які, не впливаючи на твердість фронту, не гальмувалиб загального ходу війни. Це військо, ми певні, булоб зразком єднання, взаємного розуміння, дисципліни і високого войовничого духу. Українське військо після війни мусить стати народною міліцією, якаб мала своїм єдиним завданням охорону інтересів і прав народу, а не пануючих кляс, до якої-б нації ці кляси не належали. Голова клубу, лікар Н. Н. Писар Н. Н.”

Я навів тут цю постанову, хоч вона і остання по часі ухвали з періоду самих початків українського військового руху, тому, що вона ширша від других, а також має в собі елементи, що свідчать про те, яке велике довіря українське вояцтво мало до російської демократії, до російських революційних організацій й навіть до „кумира” російської революції, Керенського. Тому вона найліпше відбиває контраст відношення зазначених російських чинників до українського національно-військового руху. Не схотіла почути російська демократія щирих теплих слів привіту українського вояка, не схотіла зійти як демократія пануючої національності до рівного ступня з українським вояком-демократом. Потоптала з ненавистю щирі теплі слова, з якими український вояк звертався до неї, оганьбила його „святеє святих” — його національну душу, його національний гонор. Тим вона наразила українського вояка на рішучу боротьбу проти себе, але уже не як проти демократії, не як проти певної кляси, а як проти ворожої нації.

Постанова військового віча в кінці квітня місяця 1917 р. у Катеринославі:

„1. Вітати Українську Центральну Раду, яко єдиний верховний орган Українського Народу.

2. Єдиною формою майбутнього життя держави є російська федеративна демократична республіка з установою національно-територіальної автономії України і інших країв держави.

3. Необхідно настоювати перед військовим міністерством на організації українських полків з української людності.

4. Щоб український нарід відбував свою військову повинність тільки на Україні і, по можливості, по своїх губерніях.

5. Закликати усі військові частини Катеринославщини піддержувати ухвалені думки.

6. Щоб ради салдатських депутатів організували зпоміж себе українські фракції.

7. Необхідно негайно заводити свою рідну мову по усіх школах України.

8. Про 3. і 4. постанови довести до відома Російського Військового Міністра.

9. Доручити своїй Раді видати свої листовні картки з відповідними написами і закликами.

10. Писати до дому, щоб усі місцеві організації призначали своїх людей, Українців, для завідування усякими справами.

11. Не находячи можливим вивести з України заведені польські полки і легіони, дбати якомога дужче, щоб також були українські полки, або легіони”.

(Цікавий факт для характеристики широти російської демократії, яка, поборюючи український військовий рух, висувала як один з головних аргументів те, що начебто національний український багнет може стати підтримкою для своїх буржуазних, або дрібно-буржуазних кол, а в той же час, коли наш рух був щиро народний, демократичний, дозволила польським поміщикам, польському панству формувати польські національні легіони, які згодом стали захисниками ляцьких, шляхетських маєтностей на Україні. — Примітка моя, В. К.).

„12. Дякувати товаришу Т. і скласти своє привітання Українцям-делегатам катеринославської залізниці.

13. Приняти предложений статут Українського Військового Товариства і швидше завести постійні організації по окремих частинах Катеринославської залоги”.

Постанови віча Українців 674 пішого Золотоношського полку, від 23 квітня 1917 р.:

„1. Для зміцнення всієї армії фронту повинна утворитися українська національна армія усіх родів зброї з тилкових військових частин, кількістю, яка тільки збереться зі всіх Українців, що перебувають тепер у війську, чи будуть покликані.

„2. Окремі части організуються по звичайному статусу полків піших, кінних, інженерних, гарматних бригад, авіаційних отрядів та всяких команд особливого призначення.

3. На фронті Українці у всіх військових частинах складаються в національні роти, баталіони, з яких по першій можливості складаються українські військові части, як сказано у пункті 2.

4. Командна мова по всіх частях українська зараз заводиться для Українців там, де на це спроможеться командний склад.

Віче доручило Раді прийняті пропозиції довести у Ставку і до Військового Міністра і доручило звернутись до Центр. Ради з проханням зробити відповідні офіційні заходи перед Тимчасовим Рос. Урядом до як найскоршого переведення в життя постанов. Голова Віча. Писар”.

Ухвали військового віча 7-го Заамурського пограничного полку 27/IV 1917:

„Ми, салдати і офіцери, Українці 7-го Заамурського пограничного полку, зібравшись сьогодні на великому вічі одночасно постановили:

„1. Прилучити наш голос до голосу Укр. Центр. Ради, яка є виразницею найкращих домагань всієї української людности, на Україні і не на Україні, бо погляди і домагання Ради усі ми знаємо, всім розумом, сумлінням і душею до них пристаємо і, скільки сили і хисту вистачить, обороняти будемо.

2. Найкращою формою державного ладу ми, з покон віків республіканці, йдучи за прикладом славної пам'яті предків наших, визнаємо Річ-Посполиту, демократичну республіку на основах вільної федерації окремих земель і тому ми твердо і рішуче вимагаємо для України самої широкої національно-територіальної автономії з широким забезпеченням прав меньшостей для других націй, які мешкають на територіях України.

3. В твердім переконанню, що установче зібрання не може не підтвердити за українським народом його права на автономію України, вимагаємо негайного заведення вживання української мови у школі, суді і по всіх громадянських і державних інституціях на території України.

4. Переходячи від слова до діла, вважаємо потрібним:

а) закласти українські громади в ротах і командах та об'єднати їх у Полкову Громаду, для якої обібрати Раду із голови, товариша голови і писаря;

б) перейти до широкої організаційної і агітаційної праці на ґрунті національної свідомости, льозунгів і братнього єднання;

а) завязати постійні зносини з українськими громадами інших частин нашої дивізії;

г) зібрати жертви на українську літературу.

5. Обібрати посланців-депутатів до Українського Військового Зізду, який має відбутися 5 травня (мая) ц. р. в м. Київі — на зізд ухвалено послати одного офіцера і 4 салдатів.

„6. Вітати Укр. Центр. Раду, українську військову раду фронту і українське військово товариство ім. гетьмана Павла Полуботка і всіх тих, хто має однакову з нашою думку.

7. Прохати п. командіра Полку оголосити нашу постанову в полковому приказі, переказавши по команді Тимчасовому Урядові нашу привселюдну обітницю до останньої змоги і сили боронити свободу нашої спільної Матері, оновленої держави російської од всіх ворогів її, хтоб вони не були.

8. Надіслати нашу постанову від 27 квітня до Центр. Укр. Ради, Товариству ім. гетьмана Павла Полуботка, Раді фронту, Полковому комітетові, Дивізійному комітетові і через п. командіра полку по команді.

9. Проголосити „Славу” Україні з тим, щоб гасло „Нехай живе вільна Україна” ніколи не стиралось з пам'яті всіх учасників сього віча і всіх, хто прочитає нашу постанову”.

Подібні постанови сотками, тисячами йшли до Києва зі всіх просторів колишньої Росії: з Далекого Сходу, Сибіру, Туркестану, Архангельська, Петрограду та зі всіх фронтів. У всіх них були зазначені по суті одні й ті ж домагання, бажання, надії, віра, хоч вони були складені в різних формах, в різних виразах. Іноді були написані дуже каліченою українською мовою, або скоріше „салдатським жаргоном”, але тим більше вони були цінні, дорогі, що в них просто, щиро й одверто говорила своє слово душа українського вояка. Чим даліше тим частіше ці постанови почали мати характер більш рішучих, більш конкретних вимог, протестів і т. д.

Київ також не дрімав. Українці-вояки заворушились майже з першого дня революції та почали творити свої національні організації. Вояки Київської залози утворили український військовий організаційний комітет, у склад якого увійшли: полк. Глинський, хорун. Міхновський, хорун. Павелко, урядовець Корольчук і інші. Завданням його було утворити всеукраїнський військовий керуючий центр.

Збори Українців-вояків у Києві 28. березня 1917 р. винесли таку постанову:

„Українське віче салдатів і офіцерів фронтовиків, щоб залобігти дезорганізації війська і зміцнити його воєнну силу, постановило:

Найперше, треба зорганізувати українську національну армію з усіма родами зброї.

„1. В склад сеї армії повинні входити:

а) Дозволений уже охочекомонний полк, для котрого потрібно негайно виділити кадри.

б) Зо всіх тилових частин виділити салдатів і офіцерів Українців на формування українських полків по звичайному військовому статуту полків піших, кінних, гарматних бригад, інженірних команд, команд фльоти й авіації з урядовою мовою українською.

„2. Що до фронтових частей: всіх Українців салдатів і офіцерів згуртувати по змозі в окремі національні групи, спровола, як то зазначено у попереднім пункті.

„3. Вважаючи на те, що землю українську починають захоплювати в свої руки чужинці в справах спекуляційних, просимо Укр. Ц. Раду вжити заходів, щоб народні добра не продавалися і не віддавалися на аренду чужинцям на довгий час, до видання нових законів і стежити за сим через спеціальних комісарів.

„4. Сі ухвали подаємо до відома У. В. Р. і У. Ц. Р. і просимо зробити відповідні офіціяльні заходи перед тимчасовим урядом, аби переведено якнайскорше сі ухвали в життя”.

Під цю пору в Києві на зборному етапному пункті зібралося більше 3000 душ українців-вояків, що чекали відправки на фронт. Дехто з них був тут уже до 2—3 місяців. Захоплені хвилею національного пробудження, вони зібралися на збори і вирішили домагатися, щоби з них був утворений окремий український полк, і як такий одісланий на фронт. Тому, що російська військова влада була рішуче проти таких домагань, то полк був сформований вояками самочинно й вибраний командир полку. Назву той полк прибрав собі таку: „Перший Український Полк ім. гетьмана Богдана Хмельницького”.

Російська „військово-демократично-революційна” влада Київської Округи побачила в цьому вчинку страшний злочин, страшний, просто неймовірний вчинок „дезертирів”, що може зруйнувати увесь російський фронт, зруйнувати велику російську єдину армію. Звичайно, дійсні мотиви галасу були другого порядку. Тому влада виступила зі всією силою на боротьбу з таким „страшним вчинком”. Ті, кого вона назвала „дезертирами”, „бунтівниками”, що не хочуть виконати свого громадського обовязку перед

„Великой Росією”, належали до категорії вояків, що вдруге, втретє, а дехто вчетверте і впяте поверталися на фронт, видужавши після поранень, хороб, тощо. Добра половина їх була уквітчана дескількома бойовими нагородами хоробрости. Винні-ж вони були лише в тому, що їм уже набридло місяцями валятися на брудних підлогах етапного пункту на камінному смітнику-подвір'ю його, та вести недоцільне, напівголодне життя, годуючи у свою чергу вошей, що заїдали їх. Вони все очікували відправки до „своїх частей”. А найбільша вина було те, що вони вимагали найскоршої відправки їх на фронт, але (оце „але” є увесь „страшний злочин”) як українці по походженню посміли вимагати, щоби їм дали можливість умирати не позбавленими свого національного імені, умирати під своїм національним прапором.

Місцева влада не знайшла в собі сили й рішучости своїми засобами зліквідувати цей „бунт”, а тому на допомогу їй прийшло все, що тільки було живого у Києві, ворожого українському національному рухові, а цього елементу було більше ніж досить. Російська преса всіх напрямків, починаючи від чорносотенного „Кієвлянина” до прогресивно-інтелігентської „Київської Мислі”, та революційного „Савета робочих і салдатських депутатів”, почали таврувати цей виступ як страшний злочин проти революції, проти завітів демократії, проти інтересів робочого люду, держави і т. д., і т. д. Одним словом: на голови „бунтарів” посипались обвинувачення у „всіх семи гріхах”. Ті обвинувачення, напади робилися в такій формі, були такого змісту, що ображали до останньої краплини національне почуття кожного українця по походженню, коли він навіть сам не поділяв такого „дезорганізаційного” виступу.

Це був перший грім, який реально почувався з боку обєднаних російських кол, що вказав українському громадянству взагалі, а вояцтву зокрема, більше уважно прислухатися до всього того, що чується з тої хмари „руссоцентризма”, та інтензивніше, більш рішуче консолідувати свої національні сили.

**
*

Коли українці переконалися, що годі сподіватися дозволу російської військової влади на організацію українського полку, вони рішили здійснити свої наміри самостійно. Організацією полку з українців, що перебували на пересильному пункті в Києві, безпосередньо провадив штабс-капітан Дам'ян Путник-Гребенюк. До полку вписалося 3,574 видужуючих вояків. При полку були сформовані кадри артилерії, кінноти, відділу скорострільів та інженерії.

Кадрами полку на командира його вибрано штабс-капітана Д. Путника-Гребенюка, а до кадрів старшин полку ввійшли: Сем. Ярошенко, Вас. Дмитриченко, Іван Лукіяненко, Станіслав Ізбитський і Гр. Мичка. Крім того було вибрано полкову раду, а полк поділено на повіти.

Закінчивши формування полку, вояки його влаштували демонстрацію на вулицях Києва, домагаючись визнання полку російським командуванням. З цією метою вони вийшли стройними рядами, з українськими прапорами й, під командою своїх вибраних старшин, помаршували до помешкання „Виконавчого Комітета Солдатських депутатів” з домаганням вжити заходів, щоб їх було визнано окремим українським полком. Це в лавах революціонерів-русоцентристів викликало переляк, про що свідчить у своїх спогадах командуєчий військами Київського Округа Оберучев. Він на сторінках 221—223-ій своїх спогадів пише так: (К. М. Оберучев. Воспомініня, Нью Йорк 1930 рік):

„Несподівано дзвонить телефон. Член Виконавчого Комітету Совіту Солдатських Депутатів дзвонить і говорить, що моя присутність конче потрібна й що він негайно приїздить по мене автомобілем.

„За кілька хвилин приїздить схвильований і розповідає, що сьогодні натовп дезертирів із розпреділкового пункта, тисячі чотири люди, вийшли на вулиці на чолі з вибраним ними командиром полку, штабс-капітаном Путником-Гребенюком, прямуючи до двірця (в цей час Виконавчий Комітет уже містився у звільненому двірці), й по-

ставили вимогу, щоб признати їх „Першим Українським Гетьмана Богдана Хмельницького полком”.

„Совіт Салдатських Депутатів поставився до цього негативно, бо вважав неможливим у такий спосіб організувати українське військо.

„Тоді „полк” викликав генерала Ходоровича (тодішнього командуючого військами Київського округу, (К. Оберучев ще був комісаром -- В. К.). Ходорович, щоб якнебудь вийти з халепи, запропонував зібраним вибрати делегатів і з ними та Виконавчим Комітетом обговорити це питання”.

Подія ця відбулася 1-го травня 1917 року.

Далі Оберучев пише: „До речі про командира полку Путника-Гребенюка: Коли питання про формування полку було поставлено серйозно, то кадрові старшини, що були вибрані для формування полку, самі арештували його й привели до мене, щоб відправити його на фронт. Я відправив його в супроводі офіцера”.

Це був арешт Штабс-капітана Д. Путника-Гребенюка. К. Оберучев не каже, куди саме його відправлено, в яку військову частину й що сталося з ним. Мушу зазначити, що після тієї „відправки” ми ніколи й ніде не стрічали його імені в усі часи формування українських військ та в часи визвольної боротьби. Стає дивним, чому він не проявив себе після тієї „відправки”?

Також не знаємо, хто були ті кадрові офіцери, що арештували Путника-Гребенюка. Пізніше, коли командуючий військами Південно-Західного Фронту генерал Брусілов затвердив формування полку в складі 500 вояків, на командира полку був призначений підполковник Юрій Капкан, викликаний Організаційним Комітетом з якогось сибірського полку.

**
*

Напади всіх руссоцентристів на тих, що формували перший український полк, викликали серед українців нашої Скорострільної команди Осетинської бригади, Кавказької Туземної Кінної Дивізії, обурення. Ми, офіцери, виріши-

ли подати негайно заяву до Організаційного Комітету в Києві з проханням зачислити нас до Першого Українського Полку ім. Гетьмана Богдана Хмельницького. Заяву подало нас трьох: я, Гнат Грушецький та А. Зінченко. Ми гадали вразі згоди Комітету перейти до полку не самим, а разом з ліпшими своїми скорострільщиками, щоби там скріпити національну силу. На жаль, відповіді не отримали. Про причини не знаю.

Отже напади москалів та залякування, що, на їх думку, мусіли викликати зменшення активності українського військового руху, ділали на свідомих українців якраз противно. Це спонукало нас ставати активніше до боротьби за свої національні права. Той порив, що проявився у нас в команді, негайно ставати в лави тих „дезертирів”, „руїнників революції”, „зрадників загальної справи”, як називали тих, що творили перший український полк, проявився в сотках тисяч душ інших.

Нам, поза Києвом, здавалося, що перше формування національної сили zagrożене московським наступом, а тому треба поспішати йому на допомогу. Так саме було увесь час в розвитку української національної революції: чим більше руссоцентристи вели наступ на український національний рух, тим живіше і активніше виступали українські маси з підтримкою своїх провідних центрів. Відповідно тому, як москалі все грізніше старалися наступати на українство, росла сила нашого національного руху.

Коли б большевики цього не зрозуміли й пішли б на Україну без кличів: „самоопределение вплоть до отделения”, то під їх ударами не впала б українська національна влада. Зручною пропагандою їм пощастило неутралізувати українські народні маси в боротьбі влади проти наступу московських червоних орд. Але про це буде мова далі.

**
*

Російська демократія та взагалі інтелігенція в особах їх революційних органів: ради робітничих депутатів, ради військових депутатів, виконавчого комітету, різних громадських організацій, студентських та інших, одним настирливим фронтом виступили проти домагань „бунтовщиків”.

Вони, прикриваючись фіговим листком своєї терпимости до всіх національностей, братством, спільністю інтересів і т. д., та зрозумівши серйозність моменту й силу українського національного відродження, виступали не так нахабно, не так брутально, як „неорганізовані” вороги українства.

Отже допомагаючи військовій владі поборювати організацію українського полку, російська революційна демократія Києва ухвалила таку постанову:

„Комітет депутатів київської військової округи, розглянувши на засіданню 28—29 квітня жадання Українців-салдатів сформувати з них самостійний український полк, відносячись у принципі з повним почуттям до піднесеного питання товаришами-салдатами про організацію українських відділів, ухвалив... д) З огляду на те, що поповнення армії не може терпіти найменшої затримки, визнати, що зібрані у Києві салдати-Українці коло 3000 душ, як і всі групи салдат-Українців, якіб могли дальше утворитися, треба відіслати на фронт в загальнім порядку для комплектування військових частей; е) звернутися до Київської Української Ради²⁾ з проханням вжити всіх заходів схилити 3000 Українців негайно відправити до армії в загальному порядку”.

Звичайно ця постанова була оцінена українським воєцтвом по дійсній її меті та вартости. Вона була справедливо зарахована як один з ворожих виступів, хоч і старанно замаскований, проти українського військового руху. Тому навіть найменшої уваги на неї звернуто не було, а „бунтарі” продовжували далі самотужки закінчувати внутрішню організацію полку: поділ його на курені, сотні, чоти, призначення відповідних начальників і т. д. Не звертаючи уваги на погрозу розігнати цей самочинний полк багнетами, вояки стояли твердо на своєму, чим нарешті примусили вищу військову владу піти на компроміс і призна-

²⁾ Москалі дуже довго називали Центральну Раду „Київська Українська Рада”, щоби тим не признавати їй характеру загально-українського Парляменту.

ти перший національний полк та затвердити кадри для нього в 500 душ.

Тоді Центральна Рада поклала кінець цій справі, ухваливши постанову, що була виконана українськими вояками. Постанова ця така:

„Усіх товаришів Українців військових У. Ц. Р. взиває, щоби в інтересах волі, демократії й української свободи виконували військові обов'язки вірно й непохитно. А товаришів салдатів, зібраних у Києві, взивається, щоби після виділення з них кадрів для формування першого українського охочого полку поступили згідно з зазивом”.

В першій бурхливій одвертій сутичці українське воєнство одержало певну часткову перемогу. Це обвіяло його надіями, які кликали до більшої активності.

Центральна Рада при цій нагоді обговорила питання формування української армії не тільки в зв'язку з конкретним випадком, але й у всій його широті. З приводу того ухвалила, між іншим, таку принципову вповні льоаяльну постанову:

„Формування дальших українських частин може відбуватися тільки з запасових частей поза фронтом, а не на фронтах. Ті салдати, які належать до фронтових частин, а випадково опинились би на будуче у Києві, не можуть претендувати на сформування з них окремих українських частин. Творення окремих українських частей на фронті бажане, але в теперішню хвилю це можуть вирішити вищі військові власті”.

Військовий український рух швидким кроком поширювався. Творилися все нові й нові національні військові організації на місцях, де часто вони об'єднувались у певні організації вищого ступня. Разом з тим чим далі тим більше відчувалася цілком природна необхідність у спеціальному військовому керуючому всеукраїнському центрі. Треба було творити центр, який вплив би увесь національний рух воєнства в певні організовані форми і надав би йому пляновости і одноцільності. Тому серед українців-воєнків кївської залоги постало питання про творення такого центру, що,

відбиваючи в собі всі прояви національного руху в армії, керував би ним і був би одним всеохоплюючим центром.

На зборах 14 (ст. с.) квітня 1917 р. в Педагогічному музею (помешкання Центр. Ради) у Києві, в присутності членів Українського Організаційного Військового Комітету, відбулися збори українців-представників деяких військових частин з фронту, київської залоги і різних військових організацій запілля. Збори ті ухвалили: „З огляду на те, що єднання на національному ґрунті є непереможною організаційною силою, скликати з'їзд представників української нації від військових частей, по можливості від всіх, де б вони не стояли, на таких умовах:

1. Від Українців кожної окремої частини — по одному представнику.

2. Крім того, з Українців кожних чотирох частин — по 1 офіциру (чи лікарю, чиновнику), а там, де тільки одна частина — по 2 представники, з котрих один повинен бути салдат, а другий офіцир (чи лікар, чиновник).

3. Військові українські організації — по 1—2 представники.

„У в а г а : Окремою частиною лічиться полк, флотський екіпаж, окрема морська команда, дивізіон, дружина, транспорт, окремий батальон, госпиталь, парк і всяка окрема частина, котра має свій окремий розпорядок.

Порядок денний зїзду:

1) Боротьба з дезертирством.

2) Підтримання дисципліни та полагодження непорозумінь останніх днів.

3) Відозва до селян Українців у харчовій справі.

4) Пляномірність переведення одноплемінности полків і військових частин на Південному і Південно-Західному фронтах, без найменшої шкоди для існуючої організації цілої армії.

5) Питання про офіцирський командний склад та про поповнення тих військових частин, що організовані на підставі ч. 4.

Скликання зїзду на 5—8 мая 1917 р. доручити Українському Організаційному Комітетові і Укр. Центральній Раді”.

Вислухавши цю постанову вояків, Ц. Рада ухвалила скликати на зазначений термін перший всеукраїнський військовий з'їзд.

На з'їзд прибуло більше 700 делегатів, що, по підрахункам мандатної комісії, були прислані від 1,580,702 організованих українських вояків. З'їзд цей, уявляючи собою могутню демонстрацію організаційности українського озброєного народу, проходив в атмосфері високо-національного піднесення. Російська преса називала делегатів його „шовеністами”, „узкими націоналістами”, що забувають інтереси демократії, інтереси збереження єдиного революційного фронту і т. д.

Разом з тим з'їзд викликав великий переляк серед „общерусской” демократії і примусив її звернутися до нього вустами Всеросійського Виконавчого Комітету Ради Робітничих і Солдатських Депутатів, що прислав з'їздові телеграму з „увещеванням” та проханням не приймати рішучих постанов у справі націоналізації армії, щоби не загубити тим революції (звичайний аргумент общеросов). Мовляв, справу організації окремих національних військ буде обговорено на найближчому всеросійському з'їзді (14 червня), представників Совітів Робочих і Солдатських Депутатів. Тому виконавчий Комітет просив українське воєцтво довіритись його ласці та звернутися до українців-вояків з закликком стриматися від самочинної націоналізації армії. Телеграма ця викликала страшенне обурення серед делегатів з'їзду й багато стояло зусилля провідникам його, щоби дальшу роботу з'їзду ввести в спокійні береги.

Надаючи таке велике значення з'їздові, російська демократія не помиляючись оцінювала його силу, але дуже вона помилялась, коли гадала, що своїми постійними виступами проти, та „придирками” до українського „шовіністичного” руху зможе його спинити, або скерувати в ба-

жаному їй напрямку. Український національний рух, тоді взагалі, а у війську зокрема, підлягав своїм незломним внутрішнім законам розвитку, а зовнішній прояв його регулювався лише реальним відношенням сил, з якими повсякчасно рахувалися керманічі організованого руху. Такими втручаннями „общероси” лише нервували українські національні маси, викликали їх на ексцеси, що могли не раз привести до тяжких наслідків. Лише завдяки тактові, який проявляли ті, кого хвиля національного руху поставила біля його керми, що іноді ціною неймовірних зусиль, можливі ексцеси пресекалися своєчасно. Центральним пактом постанов з'їзду були ухвали про українське народне військо й Український Військовий Генеральний Комітет.

В тих постановах між іншим говориться: „...,одним з дійсних могутніх засобів до піднесення духа, для зміцнення військових частин в одне суцільне, могутнє тіло — з'їзд визнає негайну націоналізацію армії на національно-територіяльному принципі. Зокрема з'їзд оголошує потребу організації української армії”... „утворити тимчасовий Український Військовий Генеральний Комітет при Українській Центральній Раді, який має відати українськими військовими справами і працювати у тісному контакті з Російським Генеральним Штабом”.

До складу членів комітету було вибрано 18 осіб.

Таким чином постав український військовий керуючий центр, який зв'язав тісно в одне ціле увесь український військовий рух і дав йому закінчені організовані форми одного ціломогутнього фактора українського національного відродження.

Член Генерального Комітету, вибраний на першому з'їзді, О. М. Пількевич у таборовому журналі „Наша Зоря” про перші часи праці комітету пише:

„Вороже було зустрінуте в російській армії народження У. В. Г. К-ту, а в Петербурзі, і особливо в командуванні Київською Округою навіть з досить великою настороженістю, недовірям і страхом. В перші-ж дні свого існування багато довелось У. В. Г. К-тові поборювати перешкод у своїй праці не тільки таємних, але й отвертих. Нераз до-

водилось одній частині членів У. В. Г. К. сидіти і працювати на засіданні комітету, а другій брати в кишені револьвери і йти чатувати на вулицю біля будинку, де відбувалось це засідання”...

Сконструувавшись і наладивши роботу, Генеральний Комітет вислав до Петрограду разом з делегатами Центральної Ради своїх 4 членів: О. Пількевича, С. Письменно-го, Д. Ровинського і А. Чернявського з таким домаганням до російського уряду:

„1) Оповістити в приказах по військовим частинам і установам фронту, тилу і фльоти про заснування та існування Українського Військового Генерального Комітету при Київській Центральній Раді як органу, що відає всіма військовими організаційними українськими установами та питаннями і до якого в цій справі повинні звертатися всі українські громади.

2) Зажадати від всіх військових частин армії й фльоти поіменні списки генералів, штаб і обер-офіцерів-Українців, відомости про саудатів-Українців загальним числом в кожній частині й щоби відомости ці безпосередню прислати в Генеральний Комітет.

3) Негайно зробити розпорядження про переведення із запасових частин, що знаходяться в центральній Росії: одної дивізії важкої артилерії, комплектованої Українцями (всякого гатунку зброї), одної польової батареї, а перебуваючу нині у Києві гірську запасову батарею вважати українською. Всі частини спеціального призначення, що знаходяться у Києві, як понтонні, залізнодорожні і др., українізувати, а вироблення пляну й порядку переходу їх віддати Українському Генеральному Комітетові.

4) Дати Українському Генеральному Комітетові право для поповнення некомплекту в 1-шій запасовій полку ім. Богдана Хмельницького, а також і в других частинах, що знаходяться у Києві, які творяться для відправлення маршових сотень в призначені на фронті три корпуси і вимагати, щоби було поповнено їх тилowymi українськими частинами розпорядженням У. В. Г. К.

5) Як найскорше виділити в тилових запасових частинах салдатів-Українців з офіцерами-Українцями в особні сотні, куріні, команди, з умовою оставлення їх поки що на тих-же самих місцях і в тих-же самих частинах, де вони тепер знаходяться.

6) Зробити розпорядження про як найскоршу передплату на скарбовий рахунок у всі частини фронту і тилу, у всі військові інституції і штаби слідуючих українських газет: „Нова Рада”, „Робітнича Газета”, „Народня Воля”, „Наше Життя”.

7) Кооптувати до складу У. В. Г. К. одного офіцера-Українця генерального штабу, одного гарматчика, одного кавалериста, топографа і козака-кубанця. Представників других спеціальностей Генеральний Комітет гадає можливим кооптувати з місцевих військових частин.

8) Зробити розпорядження про видачу всіх старих запорожських знамен та клейнодів (булави, бунчуки і т. і.), а також знамена городських українських полків особній українській делегації, яка в короткім часі буде послана від Генерального Комітету з Київa для прийняття і відвезення їх в Київський історичний музей.

Знамена ці й клейноди хороняться в Ермітажі, а деякі в церквах і соборах Петербургу, Москви, а також і других міст Росії”.

Домагання ці були передані російському урядові дня 20 травня 1917 р. Про поїздку делегації Центральної Ради, з членами Генерального Комітету, член її А. Пількевич пише („Наша Зоря”, ч. 14):

„...Самим сильним аргументом, звичайно, для російського уряду були в цій делегації представники організованого українського вояцтва. І дійсно, уже на аудієнції у президента ради російських міністрів князя Львова сильне враження зробила на цього представника російського уряду промова полк. Пількевича, який, закінчуючи своє слово, сказав: „В разі відмовлення наших справедливих історичних домагань з боку тимчасового російського уряду, Вам, пане міністре, прийдеться мати діло з півтора мільйонами озброєного українського народу!” Це для заско-

рузлої петербурської правлячої бюрократії було як вибух бомби, що несподівано розірвалася над їх головами, бо впродовж 250 літ з ними ще ніхто так не говорив з України.

„Але після двотижневого оббивання порогів у петербурських правлячих і громадських центрів, засідань в різних комісіях, делегація повернула до Києва з порожніми руками. За те з твердим переконанням, що правди шукати нам треба тільки у себе дома, на Україні, покладатись на власні сили і готуватись до впертої боротьби, бо нас у Петербурзі не розуміли, не хотіли зрозуміти і відмахнулись як від настирливої мухи. Ми також зрозуміли, що з нами тільки тоді будуть говорити й слухати, коли ми дійсно заговоримо з ними тою мовою, яка їм зрозуміла, коли ми дійсно покажемо їм, що ті півтора мільйона багнетів, які ми зорганізували, — це є не порожній згук і не „красное слово“. І повернувшись до дому, ми ще з більшим захопленням взяли за свою працю, бо час не ждав...”

З домагань цих жадне не було задоволене і другий військовий з'їзд так і застав ці питання не розв'язаними.

III.

ОСТАТОЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ ГЕНЕРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ.

Інструкція для утворення місцевих українських військових організацій. — Недовір'я українців до росіян. — Українці - вояки солдати вірять своїм старшинам. — Наказ Оберучева про українські організації.

Переходячи до опису самої роботи Генерального Комітету, її пляну, напрямку, тактики й системи, я вважаю необхідним впершу чергу подати той наказ для утворення українських військових організацій на місцях, що був вироблений Генеральним Комітетом і затверджений другим з'їздом.

„Наказ Всеукраїнського Зізду од 4—11 червня³⁾ 1917 р., вироблений Генеральним Комітетом і затверджений Зіздом.

³⁾ Старий стиль. Новий буде 17—25 червня.

„1) Кожен делегат, повернувши із зїзду до своєї частини, повинен докладно оповістити про все, що робилось на зїзді; делегат повинен мати в своїх руках резолюції зїзду і виказ членів, як Генерального Комітету, так і Ради Військових Депутатів, вибраної до Української Центральної Ради.

„2) Кожна військова громада, чи гурток, чи клуб — повинні виписувати обовязково „Вістник Українського Військового Генерального Комітету”, ширити його поміж своїх членів, щоб усі члени всякої громади знали усі постанови, накази і циркуляри Генерального Комітету.

У в а г а. Ніхто з членів громади не має права відмовитися, що він не знає постанов Генерального Комітету.

„4) Кожна громада повинна виписувати українські газети, журнали, книжки, то що.

У в а г а. Виписка цих газет, книжок повинна йти з полкових сум на ті гроші, на які виписуються російські книжки.

„5) Призначення певного % грошей з полкових сум встановлюється відповідно до кількості Українців в даній військовій одиниці.

„6) Кожна громада, чи гурток не повинна обмежуватись у своїй праці та діяльності межами тільки своєї громади і тої військової одиниці, до якої вона входить.

„7) Кожна громада повинна знати громади сусідніх одиниць.

У в а г а. Коли в сусідній військовій частині є Українці, а не зуміли ще організуватись та заснувати свою громаду — їм треба допомогти і обовязково таку громаду заснувати.

„8) Кожна громада повинна посилати відповідно до кількості, своїх делегатів до комітетів полкових, дивізійних, то що.

„9) Незалежно від участі в полкових комітетах всі громади даної великої військової частини повинні мати свій український комітет — як от корпусний, гарнізонний чи окружний і т. д.

„10) Кожна громада повинна увійти в контакт і тісну зв'язь з іншими групами недержавних національностей і при виборах та при інших виступах ухилятися від контакту з ними.

„11) Кожна громада повинна вести широку пропаганду та агітацію за домагання національні і політичні права українського народу, за демократичні вимоги, встановлення федеративної республіки і автономії України, вести боротьбу проти централістичних заходів, з якого боку вони не виходили.

„12) Громада повинна виховувати серед своїх членів принципи демократії і дух братерства.

„13) Громада повинна дбати про те, щоби члени її завжди стояли на сторожі інтересів революції, права та справедливості і в ніякому насильстві, ні в яких заходах, направлених до знищення прав громадянських, національних участі не брали.

„14) Колиб інтересам революції і нового республіканського ладу загрожувала якась небезпека з боку контрреволюціонерів та прислужників старого самодержавного ладу то громади повинні разом з іншими демократичними групами, прихильниками революції, неутралізувати всіма засобами такі прояви та небезпеку.

„15) Кожна громада відповідно до п. 7 повинна мати зв'язок зі всіма громадами даної військової частини — полкові з дивізійними, дивізійні з корпусами і т. д.

„16) Громади полкові засновують дивізійний комітет.

„17) Громади дивізій даного корпусу засновують корпусний комітет.

„18) Громади корпусів даної армії заснують армейський комітет.

„19) Громади усіх частин даної армії чи округи, заснують фронтний комітет українських громад (або окружний).

„20) Принципи, основи, техніка представництва мусять бути вироблені на місцях відповідно до місцевих умов і

безпроводочно, з відома та ухвали Генер. Комітету, запроваджені в життя.

„21) Фронтові українські комітети (чи окружні), повинні свою працю провадити в тісному контакті з представником, або уповноваженим Ген. Комітету при штабах фронтів або округ.

„22) Жадні сепаратні події в справі організації українського війська без повідомлення та вказівок Генер. Комітету, або його представника; громади або місцеві українські комітети, як більші так і менші не мають права чинити.

„23) Всі громади, всі комітети, військові товариства, клуби повинні присилати свої постанови, резолюції та протоколи в копіях Генер. Комітету, що тижня.

„24) Склад президії (голова, писар, то що) кожної громади повинен бути відомий Генер. К-тові, отже каждая громада повинна дати точні відомости в цій справі.

Увага. Всякі зміни що до складу президії, що до кількості членів громади, умови її праці, то що — повинно негайно посилати Генер. К-тові.

„25) Кожна громада повинна подати свою точну адресу як для листів так і для телеграм Генер. К-ту.

„26) На кожній телеграмі, або листові громади до Г. К. повинен стояти черговий №, виходячий, щоб коли Г. К. відповідатиме, то щоб знала громада, на яке її запитання йде відповідь Г. К.

„27) Всі члени всякої громади повинні поміж собою говорити по українськи.

„28) Діловодство громад мусить бути українською мовою.

„29) Кожен член громади повинен писати листи до дому рідні тільки по українському і повідомляти про український рух.

„30) Кожен Українець, член громади, повинен скрізь вживати українську мову.

„31) Кожна громада повинна, завівши печатку, прислати одпечаток або зліпок з неї до Генер. Ком.

„32) Всякий член громади повинен носити укр. нац. знак, з огляду на революційність укр. війська, до тих кольорів додавати червоні стрічки”.

До того був ще затверджений з'їздом „статут українських військових громад”, який був, так би мовити, обов'язковим зразковим статутом і складався з 42 пунктів, вичерпуюче охоплюючих життя громад. Отже це був точний регламент розпорядку та організації українських військово-національних органів на периферіях. Переводом його в життя була збудована тверда, стройна система організації, що мала свій керуючий центр, своє серце — Військовий Генеральний Комітет. Тим був положений кінець самочинним, неорганізованим виступам, що часто шкодили армії, вносили дезорганізацію в певні військові частини, але не завжди були корисними для національного руху, для національної армії.

По другому військовому з'їзді Генеральний Комітет остаточно перебрав у свої руки українське вояцтво в російській армії. Воно прислухалось до нього, вірило йому і йшло тими шляхами, що він вказував в напрямку до здійснення завітної мети всього вояцтва — утворення своєї національної армії.

**
*

В російській армії чим далі, тим більш виявлялось недовіря до своїх військових начальників не тільки серед солдатів, а й серед молодшого старшинського складу. Недовіря це росло, ширилось, хоч темп поступу його до певної міри затримували комісари російського уряду при армії, що мали довіря серед солдатських мас, як представників революційного уряду, а крім того й персональне, бо дехто з них був відомий довголітною своєю боротьбою в часи царату, за крашу долю працюючого люду.

Серед українського вояцтва до російської військової влади, яка часто найрішучіше виступала проти українізації, переслідувала українського вояка і т. д., недовіря це було ще більшим, ще гострішим. Ті ж комісари петроградського уряду, що майже всі належали до партій, з яких складався

уряд, до партій, що на кожному кроці вели гостру боротьбу з українським національним рухом, називаючи його „ізмєна революції, ізмєна демократії”, звичайно також не користувалися довірям українського жовніра. Навпаки, втручання їх для полагодження конфліктів між національною військовою частиною і командною владою, завжди тільки ускладнювало та погіршувало справу.

На ту ворожість, що часто виявляло військове командування проти домагань українців-вояків, вони не так нервово, не так гостро реагували, як на виступи представників російської демократії — комісарів. Пояснюється це тим, що вояки ворожу позицію військового начальства рахували позицією контр-революціонерів, однаково ворожих і українцям і росіянам. Між тим виступи комісарів рахувались ворожнечею виключно проти українців. Це була ворожнеча тих, кому ми широко й одверто простягали свою руку й були готовими кожної хвили боротися вже за спільні принципи визволення з рабства царату. Вояцтво вбачало в негативнім ставленні російської демократії до українських вимог намір тої демократії затримати український нарід довше в становищі поневоленого народу, народу-раба. Пробуджена свідомість українця, досягнувши найвищого щабля напруження, вилилась в непереможну жадобу — жити вільним народом, жити повним необмеженим життям людини, рівної всім народам інших держав, інших націй. Це утворило революційно-національну психологію українського вояка таку, що вона не могла помиритися навіть з найменшими компромісами, які, здавалось йому, безпідставно врізували його національні права.

Таку психологію жовніра знав, розумів, відчував Військовий Генеральний Комітет. Знали її також і ті нечисленні військові команданти, що, не скажу, щоб йшли на зустріч, але тверезо дивились на життя та факти. Вони, по можливості, задовольняли домагання націоналістів вояків, як генерали: Н. Духонін, Скалон, полковник Верховський, що був військовим міністром, та ін. Так зробив ген. Брусілов, коли своєю владою, як головнокомандуючий Південно-Західного фронту, дозволив зформувати перший Укра-

їнський Полк Богдана Хмельницького, на вимогу 3000 вояків, що зібрались у Києві. Між іншим начальник штабу Верховного головнокомандуючого скасував дозвіл ген. Брусілова і вимагав розформування полку, але Військовий Міністер, щоби не підривати авторитету ген. Брусілова, дозволив не розформовувати його. Подаю цю замітку як характерну тому, що увесь час було так, коли один дозволяв, то другий касував, а третій згоджувався з обома та знаходив третє рішення. Було так, що і вівці нагодовані й сіно ціле — ознака хиткості влади.

Як противага недовіря українського жовніра до росіян, російської влади, було повне довіря його до своїх національних військових організацій, до комісарів, що їх призначав Генеральний Комітет та до своїх українців-старшин, навіть коли вони часто зовсім не могли розмовляти по українськи. Все одно, яких ранг старшини не були, вистачало для українця-жовніра того, що старшина назвав себе українцем і не виступав проти національних домагань, а навпаки, підтримував їх. Для ілюстрації сказаного наведу такий факт:

На другому всеукраїнському військовому з'їзді, коли вже вибрано половину членів до Всеукраїнської Ради Військових Депутатів, один з вибраних офіцерів звернувся до з'їзду з увагою на те, що незручно, що з'їзд, на якому меншість була офіцерів, вибирає майже одних офіцерів. На його думку, це могло викликати недовіря армії до такого складу Ради. Увага ця була стрінута гучними протестами членів з'їзду-жовнірів, що кричали: „Ми не кацапи”, ми віримо своїм старшинам, ми їх знаємо”. В той самий час у російських частинах старшині не завжди було безпечно появлятися серед солдатів. Там уже траплялися убивства солдатами своїх офіцерів.

До Генерального Комітету було обрано нових 10 членів, між ними й мене, і то всі були офіцери. Тому склад нового Комітету був такий: Генерал-майор Генерального Штабу Кондратович; Генерал-майор піхоти Михайло Іванів; полковник авіації Віктор Павленко; полковник саперних військ Олександр Пилькевич; підполковник кордонно-

го корпусу Олександр Жуковський; підполковник панцерних військ Віктор Поплавко; полковник полку імені Гетьмана Богдана Хмельницького Юрій Калкан; капітан генерального штабу Слівінський (пізніше начальник штабу українських військ при гетьмані Скоропадському, він вийшов зі складу Комітету, не погоджуючись з інтенсивною українізацією); сотник Петро Скріпчинський; сотник В. Кедровський; хорунжий Михайло Полоз; хорунжий Хведір Селецький; хорунжий Арсен Чернявський; хорунжий Аполон Певний; хорунжий Василь Потішко. Неофіцери були: С. В. Петлюра; військовий лікар Іван Луценко; військовий урядовець Гореміка-Крупчинський; жовнірів було чотири: В. К. Винниченко, Граждан, Ровинський (жид) і Сергій Колос; матросів один: Степан Письменний. Пізніше було кооптовано кількох осіб з різних фахів, як, наприклад, лікаря Дмитра Одрину, інженера Миколу Шумицького, штабс-капітана панцерних військ Полтавця (пізнійше відомого Полтавця-Остряницю) та інших.

В. К. Винниченко в короткому часі по З'їзді вийшов зі складу Комітету, бо був обтяжений працею, як голова Генерального Секретаріату. Гореміку-Крупчинського було постановою Комітету звільнено із-за його дореволюційного минулого, а Полтавця звільнено із-за непридатності до праці.

В ході праці виявилось, що наші генерали, не зважаючи на їх безперечно ширий український патріотизм, не могли пристосуватися до революційної роботи у війську. Вони все були звязані психологією дореволюційних уставів та плянів, а тому їх праця була більше консультативною для інших членів Комітету. Так само не всі кадрові офіцери надавалися для революційної праці в армії. Як наприклад, генерал Кондратович й полковник Поплавко їздили до Командуючого Військами Південно-Західного Фронту скаржитися, що інші члени Комітету не слухають їхніх здержуючих порад і „розсмикують” російську армію.

Це один з прикладів того, що в революційних арміях усіх часів на командні становища у війську вибиваються

часто навіть цивільні люди, як то було в арміях: Вашингтона, Наполеона та за наших часів у комуністичних.

Отже в другому складі Українського Військового Генерального Комітету були: 1 генерал Генерального Штабу, 1 генерал Піхоти, 6 підполковників, 1 капітан Генерального Штабу, 1 капітан Піхоти, 1 штабс-капітан Генерального Штабу, 1 військовий лікар, а решта хорунжі й підхорунжі, 4 солдатів, 1 матрос. Всі вони були різних фахів: літунства, артилерії, скорострілів та інженерних військ.

Тому неправдою є зловна пропаганда проти Українського Генерального Комітету, що в ньому були лише „прапорщики та солдати”. Очевидно невдачі Комітету в справі організації армії залежали не від персонального складу Комітету, а від інших причин, які будуть далі в моїх спогадах побіжно з'ясовані. Треба пам'ятати, що й інші протибольшевицькі армії потерпіли поразку, хоч вони й склалися з найбільших військових фахівців колишньої Імператорської Армії. Їх перемогли вахмістри Буденні, Жлоби, Котовські та інші військові й невійськові большевицькі командувачі.

**

*

Рахуючись із загальною тактикою Центральної Ради, Генеральний Комітет у своїй роботі, крім кардинального завдання творення національної армії, йшов щиро до того, щоби допомогти всіма своїми силами російському військовому командуванню в його тяжкій праці по збереженню, упорядкуванню та закріпленню фронту. Для цього впершу чергу треба було унормувати взаємовідносини Генерального Комітету із російською військовою владою, установити модус співробітництва, що мусіло б дати якнайліпші наслідки для обох сторін.

З цією метою був вироблений статут Військового Генерального Комітету, який мусів бути затверджений російським військовим міністром. Тим була б остаточно завершена вся система організації національних організацій у війську і українізація його переводилась би по певному

пляну, виробленому по згоді комітету з російською вищою військовою владою.

Статут цей був надісланий до військового міністерства в Петербурзі. Але не дивлячись на довгі переговори в справі затвердження його, на безконечні зміни, поправки, доповнення, скорочення, тощо міністерством, він так і не діждався затвердження. Тому Генеральний Комітет увесь час своєї діяльності був, так сказати, „самочинною” революційно-військовою організацією.

Коли з Генеральним Комітетом все таки числилась російська військова влада й не ставала до одвертої боротьби з ним, то причиною цього був нестримно-стихийний рух серед українського вояцтва до творення в армії своїх національних осередків, своїх національних військових частин, та послух і безоглядне підлягання наказам, директивам і вказівкам свого військового національного центру.

Представникам російської військової влади, не дивлячись на всю ворожість їх до Комітету і бажання ігнорувати його, все таки доводилось звертатися до нього за допомогою, щоби комітет підпер їх своїм авторитетом. Навіть часто цілковито передавала російська влада Комітетові до полагодження ту чи іншу справу серед українців-воjakів, перед якими сама вона була безсильна.

Зразком такого шукання допомоги Генерального Комітету був такий загальний наказ до військ київської округи полковника К. Оберучева:

„Я певен, що Українська Центральна Рада, яка стоїть поза компетенцією військової влади, скористається своїм моральним впливом для того, щоб український рух в цей відповідальний час не мав анархічного характеру і піддержить згадані вище українські військові організації в їхньому бажанню внести лад у стан неспокоїних салдатів-Українців.

„Всім начальникам, які посилають мені телеграми про події і спроби насильства, що відбуваються під українським прапором, треба сповіщати копії цих телеграм Українському Військовому Генеральному Комітетові. Цей останній повинен сповіщати про ці події як Центральну Раду так

і організований комітет в справі формування українського полку для того, щоби вжити разом необхідних заходів для встановлення порядку. Сподіваюсь, що організовані українські сили, не зацікавлені, звичайно, в тому, щоби рух носив характер стихійности насильних виступів і викликавби примари горожанської війни, вживуть усіх заходів до того, щоби, будучи в постійній згоді зо мною, завчасно попереджати насильственні події. Головний Начальник Округи одставний полковник Оберучев”.

Наказ цей є характерним для зрозуміння тої нервозности, з якою п. Оберучев ставився до українського військового руху. Жодних подій безчинности під українським прапором тоді не відбувалося, хіба була лише боротьба в самих військових частинах, де часто російська меншість намагалася творити виключно з себе військові організації. Звичайно тоді українська більшість, побиваючи їх на виборах численністю, звичайно, як протест, як вислід перемоги в боротьбі, творила військові ради виключно з національного елементу. Фактів захоплення станцій, пошти, телеграфів ніде тоді ще не було. В наказі це наведене очевидно помилково, або в незрозумілому недовірю до українця воєнка лише предбачалась можливість таких фактів. Тут також викристалізована ясно думка Оберучева про українські військові організації, що, на його думку, мусять підлягати йому, як командуючому військами, та „повинні” виконувати його волю. Крім того він ставить завданням їх лише боротьбу з „самочинством” українців-воєнків та придушення стихійного національного руху серед них. Такий погляд на українські військові організації є в повній протилежності погляду на такі ж саме загально-російські. Оберучев хотів українські військові організації та Центральну Раду поставити на жандармську службу, піддержання ладу та порядку серед українців, з якими російська влада не могла дати ради.

Запідозріння можливости анархічних виступів з боку українського воєцтва, а тому заклик його до порядку, спокою з одного боку, а з другого майже завжди безпідставне обвинувачення його в тому чи іншому анархічному вчинко-

ві треба розуміти як систему в боротьбі з українським національним рухом. Взагалі українство завжди обвинувачувалося безпідставно в розбитті єдності демократичного фронту, в ослабленні революційних сил і т. д. Особливо доставалося національному військовому рухові. Найспокійніший, найльояльніший прояв його, часто лише ідейний, вважався бешкетом, анархією, військовим бунтом, а тому й розвалом цілої армії.

Таке нервово-відношення провідників російської демократії до українського національного руху взагалі, а представників військової влади до українського військового руху зокрема, тягнуло з боку руссоцентристів гарячі напади на українство. Вони всі розпочали завзяту боротьбу з примарою загрози з боку українства „благополучію” їх „великої родіни”, що в свою чергу денервувало українські широкі військові маси, які готові були дійсно стати на шлях безоглядної оборони своїх прав. Але українські маси, покладаючи всі свої надії на провідників національного руху, лише тісніше змикали свої національні лави, більш уважно й чутливо прислухалися до голосу своїх національно-революційних центрів. Це витворювало в українському національному русі міцний, сталий фронт боротьби з його ворогами. Отже така тактика боротьби з українським відродженням усіх верств, клас і груп „синов Великої Росії” давала їм наслідки якраз протилежні їх бажанням. Деякі яскраві факти, що ілюструють це твердження, наведу:

Боротьба проти наміру солдатів-українців у Києві утворити український полк скінчилась задоволенням цього домагання, хоч не повністю практично, але вичерпуючи повно принципово. Заборона другого військового з'їзду військовим міністром Керенським викликала телеграму його під час з'їзду, що зібрався, не зважаючи на цю заборону. Телеграма та була така: „Воєнмін приказал собщїть, что не встречает препятствїй к продовженію деятельности Українського Генерального Військового Комітета”, а тому, значить, і праці того з'їзду, що скликав цей комітет. Це було повне „одурачення” військового міністра, бо телеграма ця була стрінута гоме-

ричним сміхом усього з'їзду й він перейшов до чергових справ, не промовивши з приводу неї жодного слова.

Інцидент Оберучев-Лепарський примусив творця його, самого ж Оберучева виправдуватися перед з'їздом і признати свою „помилку”.

Виступ „Полуботківців” виявив повне безсилля супроти них офіційної військової влади.

Розстріл „Богдановців” і вислід слідчої комісії, що обвинувачували в страшному злочині військову офіційну владу, було найтяжчим ударом по ній і т. д.

З великими труднощами, з великими жертвами, українство перемагало своїх ворогів, що спершу тримали у своїх руках абсолютно всі апарати військової, цивільної, громадської влади, а також комунікацію, пресу школу і т. д. Словом, в їх руках було все, залишаючи українство лише як масу, що перебувала поза межами всіх державних, громадських, культурних і інших публічних установ та організацій. Під тиском національної стихії вони на Україні впали остаточно вже по 4—6 місяцях революції. Крок за кроком руссоцентризм, не дивлячись на страшенну впертість його проводирів та різні заходи, здавав на Україні свої позиції українству. Не помогли російській революційній владі спроби арештів окремих українських працівників, арешти цілих організацій, бойкот їх, або заборона вищим начальством своїм підлеглим входити в які б то не було зносини з українськими національними організаціями. Такий, наприклад, був приказ генерала Денікіна, щоби ніхто з військових не входив у зносини з Генеральним Комітетом і т. д.

При таких обставинах Генеральному Комітетові доводилося вести надмірну роботу по організації української національної армії.

Відповідно обставинам часу та постанов військових з'їздів і була розплянована робота Комітету, що мала кінцевою своєю метою утворення міцної національної української армії та позбавлення України від неукраїнських військових залог. З кожним новим днем революції ставало все ясніше та ясніше, що москалі легко не здадуть

своїх позицій на Україні, а навпаки, всіма силами будуть чіплятися за все, що зможе затримати далі їх панування над українським народом. Тоді ще не гадалось, що з демократичною Московщиною може прийти до збройного конфлікту, а тому організація української національної армії рахувалася тоді як одна з форм організації українських національних сил. Це, здавалось, було конче потрібно для повної консолідації українського народу на шляху перетворення його з етнографічної маси в суцільну націю. При доконанім факті створення української нації, здавалось, московська демократія змушена буде рахуватись, а тому прагнення гегемонії над Україною силою обставин примушена буде змінити на політику порозуміння для співжиття двох рівноправних націй. Звичайно, як я уже казав раніше, разом з тим стояло поруч і практичне завдання перед українством, а саме: збереження зовнішнього фронту та порядку серед війська, що перебувало на території України. Лише цим можна було запобігти анархії й руїні добробуту українського народу, що могла зробити стара російська армія, попавши в стан розкладу, стихійної самодемобілізації, або нарешті, і хаотичної демобілізації.

Через кілька днів після другого військового з'їзду, коли вже Генеральний Комітет мав своє помешкання в будинку Педагогічного Музею (Центральна Рада), звідки нарешті російська школа літунів виїхала, відбулось одне з засідань Комітету, на котрому треба було вибрати нову президію Комітетту. Тут я побачив, що в самому Комітеті є поділ членів його на прихильників С. В. Петлюри і на опозицію до нього, як до голови президії. Опозиція була головне з тих мотивів, що С. В. Петлюра є не військова людина, а тому мовляв, і не може стояти на чолі військової організації, завданням якої є не так провадити військову політику, як безпосередно вести працю по організації армії. До опозиції належали: п. Поплавко, Ю. Капкан, почасти п. О. Пількевич та п. В. Павленко. Найрішучішими опозиціонерами були п. Поплавко та Ю. Капкан. Головний мотив цих двох опозиціонерів був не так інте-

реси діла, як власне честолюбство, бо кожному з них хотілось стати самому головою Комітету. Протилежна їм частина Генерального Комітету С. В. Петлюру вважала найбільше підходячим з числа всіх членів комітету на голову його, чому й проводила його кандидатуру. Ні п. Поплавко, ні Капкан, на думку значної більшості членів Комітету, не підходили на керування його працею. Перший був зовсім невідомим з боку національного, володів українською мовою зле та мав всі прикмети аванюриста чистої води, а також відзначався непостійністю в думках. В додаток, будучи людиною працездатною, завжди працював безсистемно, не дотримуючи її до кінця. Крім того у нього була неприємна справа з авансом в 45 тис. рублів, що були видані йому в 1916 році в російській армії на поліпшення броневі дивізії, командантом якої він був. В тих грошах п. Поплавко чомусь не вирахувався й справа ця находилась у руках військового прокурора Південно-Західного фронту генерала Батога. Звичайно, всі ці дані зовсім виключали допущення п. Поплавка навіть у президію, а не тільки на чоло Комітету. В члени ж Комітету він попав лише тому, що про його справу з авансом ніхто не знав на З'їзді, коли вибирали членів Комітету.

Другий претендент на керування Комітетом, п. Ю. Капкан, був людиною щиро-національною, палким патріотом, але одночасно з тим людиною глибоко нещасною. В наслідок тяжких поранень він був хоровито-нервовою людиною, незрівноваженою й мало стриманою. Разом з тим не був людиною широких поглядів, людиною, що посідала б потрібний розмах думки, без якого праця Комітету не могла привести до бажаних наслідків. Другі особи самі не шукали керування Комітетом, а їх скорше опозиція виставляла як потрібних для своєї тактики кандидатів. Тому я тут на їх характеристиці спинятись не стану.

В протилежність своїм конкурентам С. В. Петлюра був відомий як давній національний робітник, як старий член української соціал-демократичної партії, визначався між ними широтою поглядів і умінням громадсько працювати. Крім того серед військових мас він уже набув собі

певну популярність як на фронтівому з'їзді, так і на першому Всеукраїнському. І в усякому разі він у всіх відношеннях був людиною незрівняно вищою від своїх опозиціонерів.

С. В. Петлюра був саодиноким з членів Військового Генерального Комітету, який міг вести військовій маси за собою. Він завжди швидко й вірно оцінював обстановку і в кожних обставинах находив середню лінію поведінки. Так саме завжди накреслював схему праці в широкому, державному масштабі.

IV.

ПОЛОНЕНІ ГАЛИЧАНИ В КИЄВІ.

Українські Січові Стрільці в Дарницькому таборі. — Біженці й військово-полонені галичани та буковинці. — Переслідування галичан та буковинців російською владою. — Невдачі Центральної Ради та Генерального Комітету полішити справу полонених і біженців з-під Австрії. — Самочинне розв'язання цього питання.

Перші дні я знайомився з працею Генерального Комітету та полагоджував ті біжучі справи, що доручав мені Комітет. Одною з таких справ була справа полонених Українських Січових Стрільців, що перебували у Дарницькому таборі.

Справа ця була не новою і тягнулася уже деякий час, поки перейшла до Комітету.

У Дарниці під самим Києвом був російський концентраційний табір для полонених. В той табір були привезені взяті в полон також і У. С. С. Довідавшись про те, що у Дарниці є полонені галицькі та буковинські українці, Київський Галицько-Буковинський Комітет опіки біженцями розпочав діяльну акцію в справі визволення їх з табору, або в крайньому разі залишення їх на Україні. Російська влада мала на меті вислати їх на Сибір або в глиб Московщини. Заходи українських організацій та окремих діячів перед російською військовою владою жодного ус-

піху не мали, а тому всім полоненим українцям, а в тому числі й У. С. С. загрозувала висилка далеко за межі України.

Центральна Рада зі свого боку доручила цю справу своєму членові, київському повітовому комісарові Микиті Шаповалові.

**

Одного ранку до Генерального Комітету з'явився дуже схвильований чоловік в австрійському військовому убранні, якого направили до мене.

Він був одягнений в дуже потертий однострій і ззовні робив жалісне враження, яке завжди було від вигляду тих полонених, що скоштували не один день життя у страшних умовах російського полону. Все ж таки обличчя, рухи, уміння тримати себе, вказували в ньому цілком інтелігентну людину. Перші ж слова, сказані ним на прекрасному покутському діалекті, підтвердили правдивість першого мого враження.

— Я український січовий стрілець, лікар Воевідка, — почав розмову він, — користуючись тим, що мене на кілька годин випустили з табору, прийшов сюди просити поратунку для наших українців, що знаходяться тепер у таборі.

Говорячи, він хвилювався, що свідчило про ту глибоку трагедію, яку переживав він, а разом з ним і другі полонені українці, що перебували у Дарниці. Доктор Воевідка коротко розповів мені про ті важкі умовини, в яких живуть вони у таборі й що без того їх тяжке життя обтяжується поведінкою чехів-полонених, які російською владою зроблені надзираючими за табором, а особливо за українцями. Поводяться чехи в злочинний спосіб з буковинцями та галичанами, а особливо з У. С. С., називають їх усіх, на кожному кроці, зрадниками (словянству), собаками. Навіть іноді б'ють, а тих, у кого знаходять заховані стрілецькі відзнаки, не тільки б'ють, а й знущаються, поки не набридне самим. Скаржитись на це нікому. Захисту немає ні від кого. Таборова влада цілком здалася на чехів. дала їм повну волю ділання й вірить всьому, щоб чехи не

говорили. Взагалі тяжкі умови життя в таборі для українців ще більше обтяжені. Українцям дали найгірші „баракки”: вогкі, без ліжок, часто з поломаними дахами й з дірковими стінами, в які вітер дме, як в решето. Мінімальна видача по положенню харчів зменшується ще більше й часто багато душ зовсім позбавляються на день-два харчу.

Поки я у д-ра Воевідки інформувався, до Комітету підїхав М. Шаповал, щоби разом їхати до Дарницького табору обдивити становище в ньому українців, а потім вжити заходів, потрібних до полегчення їх стану впершу чергу, а також повести далі роботу до повного їх звільнення, чи бодай залишення на Україні.

Тут я вперше стрівся з М. Шаповалом. Привітався. Познайомилися. Не встиг я ще сісти біля нього в авто, як почув від нього приблизно таке:

— У вас у Комітеті праця йде мляво. Робиться у вас не те, що треба. Немає рішучости у заходах. Звичайно, вина в цьому Петлюри. Він не годиться керувати військовими справами. Військовими справами мусить керувати людина по перше військова, а по друге рішуча — революціонер!

Цим він мене здивував. Нащо мені це говорить? — подумав я. Що це значить? Замість розмов про справи, в яких ми їдемо, якийсь натяк, чи що в бік Генерального Комітету, чи лише С. В. Петлюри?...

Я здивовано подивився на бесідника мого й тут тільки побачив на плечах його погони підпоручника.

— Ви знаєте я новий член Комітету і не знаю С. В. Петлюри. Але гадаю, що з'їзд, який обрав його знову членом Комітету, й зробив його своїм вождем, очевидно мав для того якісь підстави.

Наступила няжкова довга мовчанка. Щоби її перервати, я звернувся до д-ра Воевідки, що сидів поруч з шофером, тримаючи увесь час у своїх руках кашкет і, як здавалося мені, у захоплено-піднесенім настрою. Вчувши моє запитання: як подобається йому Київ, він відразу ожив і захоплено, з слізами на очах, почав оповідати про ту важку трагедію, що переживає кожен з полонених українців, нахо-

дячись біля самого того міста, про яке раніше стільки мріяв найсолодшими, найдорожчими мріями. Тепер Київ зі своїми золотими маківками, які видно з Дарниці, здається таким близьким, таким рідним і разом з тим таким недосяжним, таким далеким, чужим. На очах його ще більше заблистали сльози й він повернувся в бік Дніпра, що срібною смугою простягся вниз.

**

У подвір'ю табору нас щільним колом обступили полонені українці, переважно У. С. С. Радістю горіли їх очі, коли вони побачили тут представників від тих національних осередків, що кують нову долю українському народові, що кують йому волю. Відразу забули вони про тяжке своє становище, не стали нам скаржитися на нього, не стали просити про що-небудь, але закидали нас зо всіх боків сотками запитань. Вони хотіли дізнатися про ту працю, яку ведуть Центральна Рада та Генеральний Комітет. Всі їх запитання, увесь напрям прояву їх інтересів свідчили про те, що для людей цих своє власне життя, свої власні інтереси знаходяться десь на самім останнім місці. Їх цікавила одна велика ідея — визволення з рабства свого народу. Тому й розпитували вони лише про те, що зв'язане зі здійсненням цієї ідеї. Розпитували про все те, що зв'язане з будуванням української державности. Їх же особисте становище для них самих було цікаве настільки, наскільки вони горіли великим бажанням віддатися всім своїм еством праці на користь рідного народу, на користь рідного краю, однаково де: чи в Києві, чи у Львові.

Таке моє враження було від усього того, що я бачив і стрічав у Дарниці.

Досадно, боляче стало, що тут за дротами перебуває така національна сила, так потрібна нам на кожному кроці нашої щоденної праці. А скільки її розкидано по безмежних просторах колишньої Росії?

Злочином було би не скористувати ці сили і не зробити так, щоби люди ці, замість того, щоб гинути в тяжких фізичних і моральних умовах життя, були притягнені до на-

ціональної праці. Тим більш, що до того і вони прагнули всім своїм молодим, повним енергії життям.

Під першим-же враженням від цих патріотів у мене виникла думка, що добре було би відродити в якійсь формі У. С. С. у Києві.

По двох-трьох годинних розмовах, пообіцявши, що Ц. Рада і Генеральний Комітет вживуть усіх заходів, щоби визволити їх з-поза дротів, ми від'їхали.

У багатьох полонених, що провозжали нас натовпом, на очах блистіли сльози. То були сльози радості, сльози надії, що збудуться їх мрії, а разом з тим і сльози жалю, що ми так швидко кидаємо їх знову самотних, одиноких.

Один з них, не пригадую, на жаль, прізвища, подарував мені бляшану відзнаку У. С. С., яка зберігається у мене до цього часу як найдорожча реліквія, яка одинока непорівняно цінніший подарунок зі всіх тих, що я колинебудь мав. Важко, сумно на душі було, залишаючи Дарницю, нічого не зробивши так потрібного, реального, лише сказавши дескільки слів втіхи, давши обіцянку „вжити заходів” і т. д. Разом з тим й образливо, досадно до глибини душі за своє безсилля в своїй, чужій столиці. Адже ж буде не так, як ми хочемо, а як пан забажає.

**
*

На другий день в цій справі я був, разом з членом Центральної Ради Х. Барановським, у командуючого військового округою, Оберучева.

Розмова наша з п. Оберучевом тривала більше години. Він увесь час підкреслював льяльність до українського національного руху, говорячи: „Я й сам українець. Даже ког-да то сфотографіровался в українской одежде”. Вдавав з себе лише ворога тої поспішности та „несвоєвременности” національних домагань, які ставить Центральна Рада.

У цій розмові, на пять четвертей присвяченій саме не тій справі, в якій ми прийшли до нього, було сотку разів повторено ним розповсюджені тоді слова, що були, так би мовити, злобою дня”, а саме: про „спільність інтересів демократії”, про „єдність революційного фронту”, про „не-

безпеку контрреволюції” і так без кінця. В справі українізації армії він заявив себе рішучим противником. Він висловився, що „українізація штика порушує боевий фронт”, та є особливою небезпекою, що „під національним прапором можуть організуватися не тільки демократично-республіканські верстви, але й буржуазно-монархічні”. Крім того говорив він, що національна армія „порождає нездоровий шовінізм” і т. д. Це все немов загрожує здобуткам революції, суперечить інтересам демократії та широких верств самого українського народу.

Х. Барановський та я робили Оберучеву увагу, що це не так, що він помилково дивиться на український національний рух взагалі, а на військовий зокрема. З того він неправдиво оцінює та уявляє наслідки його та малює все в дуже затемнених фарбах. На наші уваги він реагував гострою нервозністю: його всього передьортувало, аж починала трястися його борода, як у пропасниці. В такі хвилини видно було, що він робив зусилля над собою, щоби зовні здаватися спокійним та залишатися у межах офіційної ввічливости. Тоді знову поденеровано починає оповідати про свої „більшія заслуги” перед революцією, про свій старий „всім відомий демократизм” та прихильність і повне розуміння національних інтересів українського народу. Запевнював нас у своєму співчутті здійснення українського національного ідеалу, але тільки не тепер, бо „несвоєвременно” і в жодному разі не в армії.

Щодо полонених українців у Дарницькому таборі він зрештою заявив, що не має жодного права без дозволу військового міністерства залишити когонебудь з них на Україні, а тим більш звільнити з табору хоч би й на поруки Центральної Ради. Хотів показати, що дуже широко радив нам, щоби Центральна Рада і Генеральний Комітет телеграфічним шляхом, чи яким іншим, звернулися до військового міністра з відповідним проханням.

На прохання наше не висилати українців з першим ешалоном, що мав відійти з Дарниці за два-три дні, бо поки буде відправлятися другий ешалон може надійти відповідь від міністра, Оберучев відповів:

— Добре, я зроблю розпорядження, щоби з цим ешапоном українців не відправляли, тим більше, що у заряді міністерства не сказано, кого треба відправляти, а зазначена лише кількість 500 душ. Тому, що в Дарниці є тисяч до п'яти душ, то, очевидно, можна буде покищо українців залишити. А ви не тратьте часу та просіть Петроград, бо коли звідти не буде позитивної відповіді, я сам нічого не зможу зробити для вас, при всьому моему бажанні.

Подякувавши йому, хоч за таке вирішення справи, ми поспішили від'їхати: Барановський до Ц. Р., а я до Військового Комітету.

За три години я знову сам у Дарницькому таборі, щоби безпосередньо поінформувати тих, які з нетерплячкою чекали вирішення своєї долі.

Підходжу до бараку з українцями і бачу тут якусь метушню, якесь замішання. До мене зібралось далеко менше людей ніж вчора, бо багато чимсь заклопотані, якимись своїми справами.

У відповідь на моє повідомлення, що командуючий військами обіцяв дати наказ, щоби з першим ешапоном українців не відправляти, я почув зі здивуванням, що годину-півтора тому зроблено наказ канцелярії табору переробити реєстри тих, що повинні бути впершу чергу вислані у глибину Росії. В перероблені реєстри мало якнайбільше увійти українців, а по можливості всі У. С. С. Щоби з'ясувати це, на мою думку, непорозуміння я негайно пішов до начальника табору генерала Кузміна-Караваєва, що жив недалеко від нього, тут же в Дарниці.

За якої пів години був я у генерала Кузмін-Караваєва.

Старий робив приємне вражіння благодушного генерала на відставці, який тепер все таки потрохи „петушиться”, цебто намагається тримати себе більше начальствено, більше бадьоро ніж воно є в дійсности.

Дізнавшись, що я член Військового Генерального Комітету, генерал почав розсипатися в „любезностях” і тримав себе так, щоби свідчити, що він дійсно генерал „без політики”. В Генеральнім Комітеті, як і в кожній, мало зрозумілій йому революційній організації, він вбачав орган дій-

сно-правної та ще й вищої військової влади. Можливо, що він взагалі на справу націоналізації армії дивився інакше, ніж його командуючий військовою округою.

— Пане генерале — почав я — вчора я з членом Центральної Ради п. Барановським був у командуючого військами полк. Оберучева в справі тих полонених українців-галичан, що перебувають тепер у підлеглому вам таборі. Полковник Оберучев обіцяв зробити наказ, щоби з першим ешалоном, що йде з табору, українців не посилати, а завтримати їх на останню чергу...

— То єсть!?! — здивовано перебиває генерал — как ето в последнюю очередь? Ведь я имею другое распоряжение і уже ешелон формируется”.

— Бачте, пане генерале, то мабуть ще до вас не дійшло нове розпорядження, а тому я вам персонально кажу, що п. Оберучев таку обіцянку дав. Думаю, що тут якесь непорозуміння. Я негайно поїду до нього, а ви все таки тимчасом зробили би розпорядження скласти нові реєстри на ешалон, щоби не робити даремної праці.

— Ах Ти Боже мой! Так кагда же ви гаварілі с командующим войсками?

— Сьогодні перед обідом.

— Так почему ж мне севодня передано распоряжение-телефонограма, от імені командующого, чтобы впервую очередь отправить ,по возможности больше галичан-русинов, если не весь ешелон? Тепер ми соответственно етому деливаем спискі.

— Цього я не знаю, пане генерале, гадаю, що, очевидно, телефоніст перепутав телефонограму або запало яке інше непорозуміння. Отже я їду до Києва негайно, щоби не губити часу, а ви все таки візьміть на увагу те, що я сказав, або краще запитайте самі телефонічно командуючого. До побачення!

— До свиданя, до свиданя! Извініте, что так вийшло, я не причом: я же только исполнитель.

Вийшов я від начальника табору обурений на те, що треба ж було трапитись якомусь непорозумінні, що при-

вело до такого прикрого стану полонених українців. Адже ж якби ми не прохали за них, то вони пішли б у звичайній черзі й як відомо в цьому ешалоні мало їх одійти чоловік 20—30. А то на тобі: тепер складають майже увесь ешалон з них.

**
*

В цей день і на другий я не міг особисто перебалакати з п. Оберучевим, ні стелефонуватися з ним: то його не було дома, то поїхав на якесь засідання, то в цю хвилину зайнятий і інше. Не знаю, може воно було й так, але наслідком цього було те, що українці мусили б іти з цим ешалоном, що виходив через день, а з Петрограду, як звичайно, відповіді не було. Тому деякі українські громадські кола, а в числі їх і Галицько-Буковинський Комітет, почали вживати енергійних заходів до „самодопомоги”. Наслідком цього багатьом українцям пощастило в цю ж ніч вибратися з табору й перейти на становище цивільних біженців галичан та буковинців. А дехто пізніше вже з дороги повернувся до Києва, чи до інших міст на Україні.

**
*

Тут вважаю потрібним пригадати про початок організації Січових Стрільців, що так славно і героїчно тримали гордо у своїх руках прапор самостійности і соборности України. Вони довго були тим огнищем, в якому загартувалагь і скріплялась ідея єдности українського народу всіх земель.

В квітні-травні місяцях Галицько-Буковинським Комітетом почались робити заходи до стягнення на Україну галицько-буковинських українців, що були розсіяні по Росії. З початку малося з них утворити окремі українські національно-революційні боеві дружини, що могли б у кожний мент, на випадок потреби, збройно стати на захист української національної революції. Праця в цьому напрямкові завдяки перешкодам політичного порядку, а почасти й з огляду на тактику, якої вимагали ті часи революції від українства, не давала потрібних наслідків.

Зокрема я не знав докладно, в якій цілі комітетом на Україну стягаються галицько-буковинські українці, що вони по певному дислокаційному пляні розселяються по території її.

У мене виникла власна думка утворити з них військовий відділ добровольців, але не підкреслюючи того, що він складається з наддністрянців. На цю думку навело мене те, що, поклавши руку на серце, я не міг бути певним в тому, що в разі якоїнебудь зміни в ході революції, коли б нам довелося виставити кличі чистої національної боротьби, може навіть приносячи в жертву їм соціальні домагання, ми б залишилися без твердого національного мілітарного, хоч найменшого осередка. Такий осередок потрібний, щоб біля нього могли групуватися другі військові частини такої ж твердої національної стійкості, що були розпорочені по безбережному морю російської армії.

Такий осередок я вважав потрібним мати тут у Києві, бо покластися цілком певно чи на Богдановський полк, чи на черший запасовий, на мою думку, не можна було.

Полки ці були складені з випадкового елементу, що хоч і виявляв щиро-національну закруску, але будучи дітьми свого народу, який ще не зовсім усвідомив свої національні інтереси, не міг рахуватися твердо-національним, як гранітова скеля.

Не бажаючи розповідати задуману мною організацію багатьом особам, я розповів свої наміри голові президії Комітету С. В. Петлюрі, від якого потрібної точної, ясної і категоричної відповіді не одержав. Тоді я рішив звернутися при нагоді до голови Центральної Ради проф. М. С. Грушевського, щоби від нього мати хоч і не офіційну апробату на творення військового відділу з Наддністрянських українців, вважаючи це справою першорядної ваги. Стринувши проф. Грушевського в помешканню Центральної Ради, я звернувся до нього з такими словами:

— Михайле Сергієвичу! У мене є одна гадка і я хотів би запитати вас о пораду. Не відомо, якими шляхами далі піде революція й чи не настануть ще часи, коли нас будуть вішати за нашу національну ідею. Тому на випадок такої

можливості нам треба мати у себе військову частину, яка з національного боку була б абсолютно певною. Отже у мене постала думка, чи не зорганізувати військовий відділ з військових галичан та буковинців, яких, гадаю, можна набрати тисячі дві або три, а в першу чергу з Українських Січових Стрільців. Я певний, що тільки на такий відділ можна буде цілком надіятись, тому, що національно вони ніколи нам не зрадять, бо коли нас будуть вішати, то, звичайно, і їх з нами.

— А якже, Володимире Івановичу, ви помиляєтесь, коли гадаєте, що з них можна скласти добру надійну військову силу, а тим більше цілком на них надіятись не можна. Ви галичан не знаєте.

Почувши таку відповідь, я вважав недоцільним далі про це говорити й перейшовши на другу тему, швидко попрощався з п. головою Ради, не сказавши йому своєї гадки з приводу його відповіді.

Мені тільки потрібно було знати думку голови Центральної Ради, щоби в разі прихильності її до мого проєкту спертися на нього при потребі, але ж не шукав я в нього дозволу, чи заборони.

Гадаю, що й більш ґрунтовні аргументи не заставили б мене відмовитися від мого рішення. Така вже моя натура: іноді довго треба, поки скристалізується у мене якенебудь рішення, а коли воно вже є, то тоді я його уперто й настирливо переводжу в життя. Тому через деякий час я перевів постанову Генерального Комітету про формування окремої військової частини у Києві з галицьких та буковинських українців.

Фактичний початок цієї організації далеко пізніше (листопад) перевів у життя Галицько-Буковинський Комітет, бо це було тактичніше й можна було сподіватися більшої кількості охотників, коли ця справа починалася, так би мовити, з низу, з гуцини самих біженців, та військово-полонених і їх організацій. Отже місяців півтора-два йшла відповідна агітація, а у вересні-жовтні 1917 р. відбувалися організаційні наради, які врешті привели до ухвали орга-

нізувати галицький курінь Січових Стрільців. Днем народження його треба рахувати 9. листопада 1917 р. Тягнулася так довго справа з організацією галицько-буковинського військового відділу тому, що керівники в Центральній Раді, а також київські старі українські кола, що, так би мовити, творили громадську опінію, боялися, щоби не дати зайвого козиря до рук ворогів українського відродження, які набріхували на Центральну Раду, що вона керується німецькими вказівками та що в складі її є австрійські офіцери-шпіони і т. д. Отже вони вважали не тактовним творити галицько-буковинський військовий відділ.

Останнє організаційне віче Придністрянських українців відбулося вже в листопаді місяці, коли в Петрограді панували большевики і Центральна Рада стояла напередодні неминучої війни з ними. С. Петлюра, який тоді вже був секретарем військових справ, прийшов на їх віче та закликав в гарячій палкій промові галичан і буковинців до організації військового відділу.

Разом з думкою створити військову національну частину з полонених та інших військових галичан у мене виникла думка також використати Українських Січових Стрільців для вироблення статутів української армії, яких ми тоді ще не мали.

Мені порадили розшукати сотника УССусів Василя Дідушка, який був на Україні в одному з провінціональних міст. Його рекомендували як енергійного, знаючого добре військове діло організатора. Скоро вдалося мені його відшукати та запросити до Києва. Побачення перше моє та розмови з ним відбулися у мене в помешканні в готелі „Прага”.

Його я просив взятися за організацію групи з військових галичан, які б працювали над виробленням військових статутів, над організацією військової частини. А крім того одне спеціальне завдання мало б бути особливо довіреним людям: — студіювання мап, можливого терену українсько-московської війни. Розмови ці були десь в середині серпня й для мене вже тоді вимальовувалася можливість скорої війни з Московщиною. Це останнє завдання мусили знати

з Генерального Комітету лише я та С. Петлюра, а з інших сам Василь Дідушок та тільки ті, що будуть його опрацювати. Думалося примістити десь у віллі у Святошині під Києвом цей таємний „генеральний штаб”.

До справи ми не могли приступити негайно, бо не було грошей на утримання тих, що будуть працювати. В ті часи ще української державної скарбниці не було, до якої налегла згодом велика зграя різних „патріотів”, що добре руки погріли народним грошем. Ми жили на власні кошти і, що могли, витрачали на справи нашої визвольної роботи зі своїх нестатків.

В. Дідушок просив у мене лише допомогти організувати йому експропріацію грошей з державного російського казначейства, здається в Каневі, чи в іншому якому місті, точно не пригадую. В ті часи я відмовив йому в цій допомозі, про що тепер шкодую, а гадав я добути потрібні кошти іншим шляхом. Але мені цього виконати не пощастило, а події швидко розвивалися. Я тепер не пригадую, що в справах організації того „генерального штабу” та організації військової частини зробив Василь Дідушок. Було би бажаним, щоби він цю сторінку висвітлив у пресі, а особливо наші розмови про неминучість війни з Московщиною та підготовкою до неї. Це цікаво для того стану, коли доводилося на зовні виявляти зовсім не те, що в дійсності думаєш, бо були такі реальні обставини та відношення сил на некористь нашу. Тому не можна було одверто ставити, як це робили крайні екстремісти „самостійники”: негайний розрив з Москвою та війна з нею.

**

На закінчення про полонених українців, вважаю потрібним для повної характеристики відношення до цього питання російської влади, а зокрема командуючого Військової Округи п. Оберучева, подати ось такий документ, що був у середині липня м. 1917 року, після того, як була підписана угода з російським урядом про автономію України (3 липня). Лист цей був надісланий до нього від Генерального Секретаріату Центральної Ради.

„Панові Начальникові Київської Військової Округи.

„Тимчасовий уряд затвердив проєкт полекшень для полонених Поляків; правила, ухвалені тимчасовим урядом для Поляків, поширені на Чехів і Словаків, є слідуючі:

„1) Полоненим Полякам, що знаходяться в концентраційних таборах (лагерах) і на ріжнородних роботах, визнається право вибору представників, котрі будуть порозуміватися з відповідними військовими начальниками і іншими особами команди; 2) призначається їм право мати уповноважених делегатів до участі в розподіленню і висиланню переписки і посилок; 3) полоненим Полякам, що є на роботах, дозволяється мати куховарів з поміж себе для приготування їди; 4) в тих місцях, де перебувають полонені Поляки, повинен бути лікарський і санітарний догляд, доручений людям відповідного стану, в міру можливости зпоміж полонених Поляків; 5) полоненим Полякам признається право організувати на місцевих базарах закупку потрібних їм продуктів і предметів, а також в міру можливости широкого користування правом за табором під відповідним надзором; 6) полоненим Полякам позволяється одержувати і читати книжки, періодичні видання і часописи в польській мові й інші, дозволені в Росії з правом оснування бібліотеки; 7) полоненим Полякам дозволяється переписуватись в польській мові з польськими організаціями, суспільними і приватними людьми, не виключаючи полонених Поляків в інших таборах з умовою збереження устанovelених правил військової цензури; 8) полоненим Полякам признається право брати участь в богослуженнях, також позволяється допускати священників для задоволення релігійних потреб Поляків в таборах і інших місцях їх побуту, з умовою відповідного надзору з боку місцевих військових властей; 9) полоненим Полякам позволяється за дозволом командуючого військами оснoвувати каси взаємної допомоги; 10) слідуючим полоненим Полякам за спеціальним дозволенням управління Генерального Штабу і за згодою командуючого військової округи признається право жити в приватних домах, на підставі поруки Центрального відділу польських організацій, або досто-

вірних приватних осіб і заяви на письмі, що полонений не думає втікати: а) інвалідам і хорим, б) офіцерам й інтелегентним добровольцям, в) особам інших категорій, заслужуючих довіря; 11) всім згаданим в пункті 10-му особам признається право виконувати всяку працю відповідаючу їхнім умінням та спеціальностям, особливо дозволяється працювати в польських організаціях підмоги жертви війни; 12) дозволяється за згодою командуючого військової округи на прохання відповідних організацій переселення полонених Поляків з одного місця поселення на друге, а також спільне поміщення братів і близьких свояків; 13) представникам польських організацій на відвічальність Центрального Відділу видає Управа Генерального Штабу, для ознайомлення з умовами життя полонених Поляків і організацій для них матеріальної і моральної допомоги, — поіменні свідоцтва на право відвідування місця поселення згаданих Поляків за згодою командуючого військової округи; 14) полоненим Полякам дається право женитись на основі існуючих для цього загальних правил, що відносяться до полонених слов'ян усіх народностей.

„З огляду на те, що 1) згаданими полекшеннями повинні користуватись австрійські та німецькі полонені слов'янських народностей, до яких крім Чехів, Поляків і Словаків, належать також Українці (Русини); 2) що полонені австрійські і німецькі піддані Українці (Русини) є частиною українського народу, більша частина якою входить в склад російської держави і як такі галицькі Українці (Русини) мають право бути трактованими коли не краще, то принайменше на рівні з полоненими австрійськими і німецькими підданими польської, чеської і словацької народности, — Генеральний Секретар Укр. Цен. Ради по внутрішних справах прохає Вас можливо як найскорше видати розпорядження, щоби 1) наведені висше полекности були розширені на полонених Українців-Русинів; 2) полонених Українців-Русинів не висилати в глибину Росії (Центральні Губ. або Сибір), а розміщувати їх по українських губерніях; 3) видати наказ військової влади ізоляційно-пропускнуго пункту в Дарниці коло Київ'а і інших йому

подібних пунктів, щоби вони ставилися до полонених Українців не гірше, як ставляться вони до Чехів і Словаків. Про розпорядження, які в цій справі будуть зроблені, Генеральний Секретаріят має честь прохати Вас повідомити його”.

Цим листом Генеральний Секретар просив командуючого військами дати полоненим українцям права, установлені для військово-полонених міжнародним правом і просив зрівняти українців у правах з другими слов'янами, а не трактувати як цілком безправне бидло. Звідси ясно, яке відношення до українців-русинів було з боку російської демократичної та ще й революційної влади, коли Генеральний Секретаріят так і не міг добитися від неї якогонебудь полегшення. Саме тому, що російська демократична влада, не говорячи вже про дореволюційну, в галицькому елементі вбачала заразу „мазепинства”, „сепаратизму”, українці полонені були поставлені в найтяжчі умови життя, а далеко тяжчі ніж німці, мадяри і т. д. Тому в той час, як Київ був переповнений вільно живучими в ньому полоненими чехами, поляками, словаками, а вся Україна німцями, мадярами тощо, українці полонені були розкидані по Туркестані, Сибіру, Далекому Сході, або на болотах Архангельської, Вологодської та Олонецької губернії. Туди вислані були не тільки військово-полонені, але й біженці: старі мужчини, жінки, діти. Там вони страшенно хорували від лихого повітря й мерли сотками, або захоплювали собі тяжкі хвороби. Це було страшне, холодне розрахування на фізичне знищення українського елемента, що попав до московських лабет. Тому до певної міри наївно було з нашого, українського боку звертатися до московської влади з вимогами полегшення їх долі; і коли це робилося, то лише тому, що другого виходу не було.

Звичайно Центральна Рада не змогла добитись полегшення не тільки для загальної маси полонених та біженців-українців, а й для окремих осіб, яких вона, як визнаний петроградським урядом орган краєвої влади, брала на свою відповідальність. В другій половині липня місяця Центральна Рада звернулася до командуючого військами київської

округи (Оберучева) за дозволом проживати у Києві трьом полоненим галичанам, котрі, як фахівці потрібні були їй для роботи, при тім Центральна Рада брала цих людей на свою відповідальність.

Відповідь на це вона одержала таку: „Згідно з наказом командуючого військом повідомляю, що бранцям офіцерам Бірецькому та Маціовичові, а також салдатові Стечишину, про котрих клопотала Центральна Рада, щоб їм дозволено було жити у Києві і працювати в Центральній Раді, дозволу не дано. За начальника Штабу (Підпис)”.

Коротко, ясно, цинічна відповідь.

Таке поступовання російської влади примусило українські національні організації вживати других революційних заходів, щоби хоч трохи врятувати людей та полегшити їх становище. Для того посилались в різні місця, хоч невеличкого скупчення українців-галичан, спеціальні емісарі. По часті і мною від Генерального Комітету також висилались військові з завданням допомогти полоненим самотужки перебраться на Україну. Такі ж інструкції давались і нашим національним організаціям поза межами України. Це почасти дало позитивні наслідки, бо на Україну різними шляхами почали прибувати галичани та буковинці: то одинцем, то разом з українськими військовими ешафонами, що йшли через Україну на фронт.

Факт цей є ще одним з доказів того, що українству доводилось вести в 1917 р. тяжку національну боротьбу з москалями на кожному найменшому кроці національних інтересів.

V.

УКРАЇНІЗАЦІЯ НА ФРОНТАХ.

Плян українізації армії. Путанина при перевозці українських поповнень на fronti. Боротьба росіян проти українізації армії. Призначення трьох корпусів на Південно-Західному фронті для українізації. Українські частини на Північному, Західному та Румунському фронтах.

Військовий Генеральний Комітет першого складу досяг, крім затвердження Богданівського полку та організації

першого українського запасового, права на українізацію на південно-західнім фронті трьох корпусів: 6-го, 17-го й 41-го⁴).

На організацію Богданівського полку, а також першого запасового полку влада дозволила лише під тою умовою, що вони поповнені будуть, крім кадрів, охотниками, що не зобов'язані до військової служби.

Дозвіл на формування цих двох полків з „охотників” був джерелом цілого ряду непорозумінь, що пізніше виникли між Генеральним Комітетом та російською військовою владою, а особливо з командуючим військами Київської Округи. Звичайно, українці великої кількості охотників, що не підлягали б військовому обов'язкові, дати не могли. З України до війська не були прикликані лише діти, старі діди та каліки, а з них навряд чи можна було що формувати, не кажучи уже про неможливість притягнути до війська дітей та калік. Без сумніву, що й „дозвіл” був даний для того, щоби в першу чергу було якесь видиме задоволення вимог українського вояцтва. Це, на думку російської влади, мусіло бути тим клапаном, душником, куда змогла би російська військова влада скеровувати думку українців-вояків, розряджуючи тим напруження їх домагань. З другого боку формування двох полків з охотників мусіло захопити у Генерального Комітету весь час і майже всі сили. Це був крок не назустріч домаганням українців, а звичайний тактичний крок руссоцентристів в системі боротьби проти українського військового руху взагалі.

Правдивість цієї думки підтверджується тим, що про українізацію названих трьох корпусів відповідного наказу ніхто начальникам не дав, крім коротенької телеграми Де-

⁴) Начальник Штабу Верховного Головнокомандуючого Російської Армії, А. С. Лукомський, говорить: „Довелося багато морочити голову з питанням формування українських частин.

Приїжджаючи до Ставки Петлюра домагався дістати дозвіл на формування окремої Української Армії.

В цій справі Тимчасовий Уряд підтримав Ставку й було дозволено лише поступово (поволі) українізувати декілька корпусів на Південно-Західньому та Румунському фронтах, але в ніякому разі не перемішувати офіцерів”.

„Спогади генерала Лукомського”. Архів Русской Революції, Том II, 1921.

генверха (Дежурного Генерала Верховного головнокомандуючого). Він телеграфував деяким запасовим частинам, щоби вони направляли в ці три корпуси українські маршові роти, коли вони зорганізуються. Телеграма ця зовсім не зобов'язувала корпусну команду визнавати свої корпуси українськими. Крім того, увесь плян українізації полягав в тому, що українські маршові роти будуть часто викликати на фронт поза чергою, поповнювати собою лише певні дивізії. В командуванні ж самих дивізій, командної мови, діловодства і т. д., все повинно було залишитися по старому. Навіть комісари залишилися там, призначені тимчасовим урядом на загальних підставах, а не українськими інституціями.

Усі комітети: полкові, дивізійні й корпусні залишалися також старими (російські), хоч неукраїнського елемента в решті-решт стало там не значний відсоток.

Такий плян „українізації” армії безперечно зводився лише до одного, а саме: одержання в певні активні частини доброго, стійкого гарматного мяса. Характерно, що українські маршові роти посилав Генеральний Штаб виключно на особливо активні відтинки фронту.

Була в цьому ще одна точка, а саме: у прифронтових округах: Одеській, Київській (цеж $\frac{3}{4}$ України), та Мінській, заборонено було зачіпати для відокремлення українських рот запасові полки. Таким чином у запасових частинах, де було найбільше українського елемента, не вільно було його відокремлювати й посилати в корпуси, призначені для „українізації”. З цих полків і так дуже скоро попадали воляки на фронт та завжди в найскрутніші часи, в найбільше загрожені місця фронту. Отже не було особливої потреби випомповувати звідти українців шляхом „українізації”.

Генеральний Комітет, перебуваючи ще в стадії самоорганізації та закріплення своїх позицій, лише поки підводячи під себе все нові й нові фундаменти, погодився на такий плян українізації. Члени Комітету добре розуміли, що така система не відповідає завданню творення української національної армії, але реальне відношення сил та іші об-

ставини часу змушували годитися на цей компроміс до більш слухного часу.

Тому Генеральний Комітет, увесь час свого існування, неухильно прямуючи до створення української національної армії, за кожную дрібничку, майже за кожного вояка, за кожную маршову роту примушений був вести уперту боротьбу з військовою владою та російськими військово-революційними та іншими організаціями.

Що в такому пляні українізації російська влада не ставила в першу чергу інтереси армії й фронту, яким шкодила значна зміна пляну поповнення дієвих частин свіжими елементами, видно з того, що плян, нав'язаний Українському Військовому Генер. Комітетові, порушував усю систему до теперішнього поповнення армії та перевозок по залізницях маршових рот. Крім того він викликав величезну зайву переписку (головне телеграфічну) та путанину в залізничному військовому транспорті.

Поповнення дієвої армії в Росії робилося по такій системі, що кожна дієва дивізія мала в запілля свій запасовий полк, з котрого і направлялись до неї маршові роти. Отже доцільним пляном українізації армії було б у першу чергу визначення певної кількості запасових полків, куди вливались би виключно українці. Тоді, не порушуючи загального пляну поповнення дивізій й перевозок його на фронт, автоматично зукраїнізувались би певні дивізії. Цей спосіб не вносив би на фронт непотрібної боротьби з московським елементом, ні плутанини. Так само в ті дивізії більше не поступало б неукраїнського елемента.

Цілком природно, що дивізії повинні були для українізації вибрані з тих, що до війни стояли на Україні. До того вони мали в себе значний відсоток українців жовнірів, а також і старшини їх були зв'язані з українськими містами. Хоч ті старшини самі не були свідомими українцями, вони все ж добре знали звичаї, психологію та інтереси українців, чому й розуміли їх ліпше ніж той, що нічого не знав про українців, хіба тільки те, що „хахли хороший боевий матеріал, послухні і стойкі”.

Запасові полки цих дивізій теж стояли на Україні. Треба було не визначати певної кількості дивізій, а зорганізоване українське вояцтво з-поза меж України вливати в запасові полки, що стояли на Україні, посилаючи туди і новомобілізованих на Україну. Тоді б певні дивізії українізувалися автоматично, без жодних замішань та ускладнень у перевозках військ.

Такий плян українізації армії вважав Генеральний Комітет одиноко-доцільним, що не вносив би путанини в дієву армію. Увесь час свого існування Генеральний Комітет мав головним своїм завданням зреалізувати такий плян. Між тим, завдяки плянові російського військового командування, комітетові завдано багато недоцільної, дрібної праці, а також і самому російському Генеральному Штабові та іншим штабам. Українські роти, баталіони й навіть полки росли на всьому терені Росії, як гриби після дощу. В кожному випадку перевозки їх на фронт комітет мусів звертатися телеграфічно до Генерального Штабу в Петербург, що така-то маршова рота, чи ешалон є українська, а тому й просити направити його до корпусів, призначених до українізації. Генеральний Штаб у свою чергу давав відповідне зарядження, щоб такі маршові роти направлялися, порушуючи загальний плян, не в ту дивізію, яку їх запасовий полк поповнював. Тому часто доводилось Генеральному Штабові давати наказ про зміну маршрути ешалонам з українцями, що вже були в дорозі, або навіть прибули до місця первісного свого призначення.

Це звичайно вносило путанину в перевозку військ: начальники незукраїнізованих дивізій не могли знати з певністю, що ешалон, який вже в дорозі, дійсно дійде до них в дивізію, а не буде кудись скерований в частину, що українізується. Часто доводилось українські ешалони вертати назад, збочувати в сторону, чи везти здовж усього фронту до місця нового призначення і т. д.

У свою чергу українці-вояки, знаючи, що вони не будуть послані до українських корпусів, часто відмовлялися виступати із запасових полків. Це було вже в ті часи, коли

російські маршові роти майже зовсім перестали йти на фронт з огляду на небажання солдатів „драться”. Такі маршові роти чекали, поки не призначать їх в українські дивізії, або не буде відповідного наказу Генерального Комітету. Також уже в дорозі вони денервувались, не маючи певності, що їх везуть дійсно в український корпус. Таке недовіря ґрунтувалося на тому, що обдурювання українців-воjakів російською військовою владою траплялось частенько. Доходило до того, що солдати самочинно спиняли ешалони в дорозі аж до упевнення, що їх везуть до української дивізії, чи до отримання наказу Генерального Комітету їхати далі, хоч би й не в українську частину.

**
*

Не перелічити випадків, коли з глибокого запілля з Сибіру, Туркестану тощо, вивозили поза чергою українців-воjakів, національними маршовими ротами, з офіційними повідомленнями, що їх везуть в українські військові частини, а між тим на фронті вони попадали зовсім в другі війська, де їх часто розпорошували невеличкими гуртками по окремих ротах.

Живалися й такі засоби відсилки українського елемнту на фронт, як описаний у Вістнику Українського Військового Генерального Комітету ч. 19—20.

Тому, що описаний випадок є типовим для тої системи обдурювання й висилки на фронт українців як гарматного мяса, що практикувала російська військова влада взагалі, а команд. Військами Київської Округи Оберучев особливо, наведу його повністю:

„Помагають чим можуть. 10 серпня сього року (1917) прийшла до нас чутка, що ніби-то йде українська маршова рота для поповнення нашого полку. Звідкіля вона повинна була прибути, незвісно було. Аж ось 22 серпня дійсно прийшла велика юрба людей.

„Здалека чути було великий гомін та видно було цілу хмару куряви. Потім уже видко було, як наближалась мов череда людей з клунками на спинах, нервовими рухами та вигуками. Зарябіло ріжноманітне вбрання, салдатські ши-

нелі й гімнастюрки, свити й жупани сірі, чорні й білі штани, чоботи, черевики, постолі, навіть босі ноги; чорні та солом'яні брилі, шапки салдатські, гімназійні й інших уніформ кашкети. Всі стомлені, брудні. Глянувши на них, не можна було не здивуватись і не запитати: Що ви за люди? А на місці з їх розмови виявилось ось що. Всі вони були у Києві на розподільковому пункті при комендантському Управлінню ч. 1 на Жилянській вул. ч. 43. Збиралися вони там, як водиться, різно: одні поверталися до війська після евакуації, другі вступили до війська охоче (добровільно). Коли їх там назбиралось, як вони казали, біля 600 душ, то їх післали в 10 запасовий полк для навчання військовим наукам та для боевої підготовки. За начальника їм було призначено прапорщика І. Українського Запасового полку Макаренка.

„Від того офіцера ми й довідались, яким побутом приїхала до нас ця рота.

„Коли виїхали з Київa до призначеного їм місця, то на якійсь стації (вони не злізали) їх сповістив командант, що вони повинні їхати у 15 запасовий полк, а не в 10-тий.

„Деякі казали, що вони чомусь самі не захотіли їхати в 10 запасовий полк і через те їх направили в 15 запасовий полк.

„Колиж вони приїхали до стації Шепетівка, чи Здолбунів, то їм командант сказав, що одержано телеграму дивізіонного генерала, щоб їх направити у нашу дивізію. Далі в дорозі вони довідались, що їх везуть на фронт. Багато людей не поїхало далі на підставі того, що не знають, куди їх везуть. Решта-ж, біля половини, з своїм офіцером прибула до нас.

„На скільки вони здібні для служби на фронті, й говорити не доводиться. Треба лише сказати, що багато з них ще зовсім не служили у війську, а ті, що були евакуовані, забули, що знали.

„Крім того вбрання їх зовсім не підходяче до боевої служби.

„Розуміється, їх довелося відіслати назад. Багато з них хотіли залишитися тут, коли дізнались про нашу громаду,

але-ж їх не можна було оставити. Тепер вони в 16-тім запасовім полку.

„З приходом цієї роти виникло багато балачок в полку. Нас дивує, хто це так розпоряджується, кому це приємно, кому від цього користь? Чи не сприяє це збільшенню дезертирства, чи не вносить це розрухи в армію.

„Хто гальмує нашу справу, хай скаже, чи не шкодить він загальній справі, як що вона для нього дорога,

„Хай приклад заставляє думати, що це не перший і не останній випадок.

„Але-ж хочеться поставити на увагу тим, хто шкодить існуючим порядкам і розпорядженням, хто сприяє всяким безчинствам, вносить непорозуміння в частинах війська взагалі — він повинен за це відповідати. Хай краще кине цю роботу.

„Ми рішуче протестуємо проти таких вчинків і вимагаємо, щоби на далі так не робилося”.

Звичайно, такі вчинки, така система зовсім не сприяли збереженню боєздатности армії, а навпаки. З другого ж боку вони давали багато матеріалів для демагогічного обвинувачення українців-воjakів та їх організацій за небажання йти на фронт, розвал армії, бунти, дезертирство і т. д. Безперечно робили такі відправки на фронт, як описана, лише з метою дискредитувати український національний військовий рух. Крім того часами у мене виникали гадки, яким я й до цього часу не найшов спростовання, хай це зробить майбутній історик, що деякі представники вищого військового командування та штаби свідомо штовхали російську армію на шлях розвалу й деморалізації. Тим вони хотіли ошельмувати й саму революцію. Українізація ж війська для цієї мети була як найліпшим козиром, бо тут, борючись з нею свідомо, треба було йти на розвал армії, а між тим в боротьбі цій військове командування стрічало з боку російських революційних організацій, з боку вождів революції не лише співчуття, але й активну підтримку. Тому, яке б шкідливе для армії розпорядження було зроблене, коли воно було спрямоване проти націоналізації армії, то стрічалось співчуваюче й навіть з ентузіазмом всіма росій-

ськими верствами. Можна було відчитати в пресі, в промовах, знайти у фактах і т. д. таку характерну гадку всіх русоцентристів: „чорт с ним, с фронтом і войной, лиш би спасті целость Расії та еще не мешалоб удержать і революціоннїя завоюванія”. Останню частину додавала демократія, а перша була спільна для всіх від права до ліва.

На українізацію запасових полків ,цілком природно, при таких настроях ні військова влада, ні саме революційне правительство не могли погодитися ,бо це значило б українізація всіх військових залог на Україні, це значило б — перехід усієї України цілковито в руки Центральної Ради.

Але, як не спиняй бурхливий весняний потік, він то тут, то там прорветься й вибухне ще з більшою силою та понесе по шляху своєму ще більшу руїну ніж то б він зробив, не стрічаючи великих штучних перешкод. Так саме і український військовий рух. Тому спинити українізацію дієвої армії та запасових частин жодними розпорядженнями, заборонами, хитрощами не можна було. Вона поширювалася, руйнуючи на своєму шляху всякі перелони.

З перших же днів „дозволу” на українізацію трьох корпусів починаються спочатку певні в межах дозволу домагання українців-воjakів, а згодом і самочинне переведення українізації в життя. Так, наприклад у протоколі загальних зборів Серпухівської (Московщина) української військової громади 16 травня 1917 р., читаємо:

„Серпухівська військова українська громада, дізнавшись про дозвіл військового міністра на зукраїнізування трох армейських корпусів південно-західного фронту й обговоривши цю справу на своїх зборах 16 травня ,постановила:

„1) Висловити своє задоволення з приводу того, що справедливі домагання українського народу мати своє національне військо, почасті зачинають здійснюватись.

„2) Визнати, що задоволення українських військових бажань, поки не є повним, а тільки частковим, і до того цілком не послідовним, бо коли на фронті є українське військо, то в тилу повинні бути запасові частини, які той фронт поповнювалиб.

„3) Рішуче вимагати від російського уряду заснування в тилу українських запасових частин всіх родів зброї на Україні.

„4) Вимагати, щоб організацію трьох українських корпусів було доручено Українському Військовому Генеральному Комітетови.

„5) Подати цю резолюцію до відома Центральної Ради й Укр. Військ. Ген. Комітета. Голова поруч. Панченко. Писар прап. Самбрось”.

У „Новій Раді” ч. 54, 1917 р., читаємо:

„Український запасовий полк у Саратові. Справа про відокремлення Українців саратовської залоги в один полк почалася з існування саратовського українського військового товариства, але занадто багато було тому перешкод. Рада робітничих та салдатських депутатів, військовий комітет, полкові комітети та командіри окремих полків ставили тому рішучий опір, разом з тим несвідома частина руських вдесятеро побільшала глузування та зневагу до „хахлов”.

„Приїхав командуючий казанською округою генерал Мишляевський, був на зборах Саратовської військової ради, і сказав, що він не може дати наказу про відокремлення Українців, бо немає закону, на підставі якого можна дати такий наказ, а незаконних наказів він давати не може. Але, коли Українці за згодою командирів полків будуть відокремлюватися в баталіони або роти, то він проти того нічого не має.

„Відношення до Українців не кращало, зявився антагонізм між Українцями та руськими (Москалями), дехто з свідомих Українців-салдатів тікав, лишаючи записки: „Не можу тут служити, бо кацапи заїдають”.

„Нарешті в Українців терпець увірвався. Загальні збори військових Українців 20 квітня, з начальником Саратовської залоги Зайцем (родом з полтавських козаків) на чолі, ухвалили резолюцію: „Вважаємо український полк у Саратові існуючим і прохаємо начальника Н. пішої запасної бригади видати такий наказ по бригаді”. Покликали на збори начальника бригади й прочитали йому резолюцію

зборів. Той сказав, що бачить в організації Українців, як і командуючий військовою округою, тільки порядок, а не безпорядок і обіцяв з 21 травня 1917 р. почати переведення в життя нашої постанови. Прохав не звязувати його якимсь певним строком, бо йому треба спішно злучитися телеграфом з округою, але обіцяв, що полк буде утворений незалежно від відповіді з округи”.

У Вістнику Українського Військового Генерального Комітету ч. 1.:

„Українізація війська на Західному фронті. Після рішучих заяв Ржевського виконавчого комітету салдатських делегатів, підтриманого комітетом фронтової громади Західного фронту, Головнокомандуючий дав дозвіл на те, щоби в запасних полках 27-ої запасної пішої бригади було сформовано один український полк. Українців запасних полків 27-мої бригади буде переведено до цього полку. Далі з огляду на те, що Українців в запасних бригадах фронту є куди більше, як на один полк, видано приказ інспекторови запасових військ Західного фронту (ч. 42086 і ч. 21906), щоби взагалі Українців збирати по бригадно до одного полку бригади. З цих полків будуть комплектувати маршові українські роти й направлятися до певної одної дивізії з таким наміром, щоби через якийсь короткий час вона стала українською”.

Швидко, інтензивно поширюючись, почали організуватися українські роти, батальйони і запасові полки на всьому терені Росії: в Оренбурзі, Томську, Ташкенті, Омську, Петрограді, Москві і т. д., не кажучи вже про саму Україну.

Отже українське вояцтво правдиво зрозуміло, що доцільна українізація армії може бути лише тоді, коли в першу чергу будуть українізовані певні резервуари, що поповнюють фронт. Такими природними, відповідаючими інтересам збереження боєздатности армії й були домагання українського вояцтва. В такому напрямку практичного здійснення українізації армії йшла українська військова стихія. І коли їй доводилося часто бурхливо вибухати та дещо трошити й руйнувати, то не її вина в тому. Заборо-

ною формуватися в національні запасові частини часто обурювалась українська військова маса. В додаток це обурення підсичувалося ще й одвертою ганебною образою гідности українця-вояка.

Нагадаю тут, для пояснення сказаного, такий факт.

У Сімферополі українці-вояки 33-го й 34-го запасових полків почали домагатися відокремлення в один батальйон, або в цілий запасовий полк, коли покажеться, що для того будуть вояки. По довгій та упертій боротьбі їм нарешті „дозволено” відокремитися й перейти в окремі касарні. Перед тим з них насміхалися, як тільки хто хотів як міг. Ображали національне почуття та людську гідність українців. В довершення до всього перед відпуском їх з полків до спеціальної касарні начальство наказало відібрати від них все „казьонное обмундірованіє і снаряженіє”. Тому наші вояки, залишаючись в одній спідній білизні, або зовсім голі й босі, виходили з касарні під тюкання, регіт і опльовання своїм начальством та „сознательними таваріщами”.

Вчинок цей, не перший і не останній, все таки змусив вмішатись в „етот незначительний інцидент” Штаб Одеської Округи та „Румчерод”. „Сознательні таваріщі” зробили про людське око „внушеніє”, що, мовляв, не зручно так поводитися зі своїми братами. А українці-вояки одержали „сатисфакцію” у вигляді видачі потрібного їм умундування й заосмотрення з тої категорії, що переховувалася по цейгавзах полків під назвиськом: „вещі не годния к носке”⁵⁾.

**
*

Величезний фронт, на якому згодом було зареєстровано до двох мільйонів організованих українців-вояків, не міг бути задоволений призначенням до українізації випадкових трьох корпусів, українізація яких могла диктуватися лише тим, що в них був дуже слабкий численністю склад вояків та що вони стояли на одному з активніших відтинків фронту.

⁵⁾ Речі непридатні для пошени.

Там теж почали засновуватися українські військові організації та, по мірі можливості, гуртування українців-воjakів в певні військово-бойові одиниці, або з'являлись домагання на певні військові частини, в яких вже була значна більшість українців, рахувати українськими, чому й поповнювати їх виключно українським елементом.

Де тільки була яка кількість українців-воjakів, там самозасновувались українські військові гуртки, українські ротні, полкові, дивізійні, корпусні, армейські та фронтові ради й громади. Кожна така українська військова організація народжувалася в тяжких муках. Доводилося поборювати опір і шалену боротьбу з боку командного складу, урядових комісарів та різних військово-революційних чи загально-революційних російських організацій. Члени українських військових організацій не звільнялися, як то було для російських, від своїх службових обов'язків. Вони не одержували платні, „командіровочних” грошей, права даремних поїздок, не мали на канцелярські витрати, на купівлю книжок до бібліотек, на виписку газет, чи на улаштування шкіл грамоти. Загально російські організації мали великі кредити на все це. Таке безправне становище українських організацій надзвичайно утруднювало й гальмувало їхню працю. Це вимагало від них величезного напруження. Але це одночасно й гартувало їх волю, а тому вони врешті перемогли та набули такої значної сили, що вже ігнорувати їх стало неможливим.

Далі почали появлятися при українізованих військових частинах, а згодом і при арміях та фронтах, українські військові комісарі. Вони шляхом „самочинности”, упертої боротьби, вибороли собі певні права, а на південно-західному й румунському фронтах стали згодом самотніми повноправними комісарами.

Таких комісарів формально призначав Генеральний Комітет, а фактично їх вибирали відповідні військові українські організації. Підлягали вони виключно Генеральному Комітетові і лише від нього одержували директиви до своєї праці. Будучи вибраними місцевими організаціями, вони несли лише моральну відповідальність перед ними й були

лише під їх моральною контролею. Але в той самий час для місцевих організацій були імперативно-директивними органами, як представники вищої київської української військової влади.

Системою українських військових рад та комісарів Військовий Генеральний Комітет міцно зв'язався з українськими військовими формаціями. Таким чином він утворив в російській армії ніби свою українську армію.

Цілком зрозуміло, що рівнобіжно з гуртуванням в певні військові сполучення українського військового елемента, йшла боротьба, не на життя, а на смерть, як кажуть, між українством з одного боку та противниками його з другого боку. Першою стороною боротьба велася за військові національні організації та комісарів, а другою проти цього „за общерусскія”. Для кожної сторони було цілком зрозуміло, що взагалі у війську буде переможцем той, хто перемає в цьому питанні.

Ця шкідлива для армії боротьба виникла не з вини українства, прагнення якого до виявлення свого національного життя в армії було цілком природне, могутньо-стихийне, непереможне. Не опір треба було йому ставити, бо широкі масові рухи ним не спиниш, а треба було знайти той „модус вівенді”, при якому цей рух проходив би плавно, нормально, без зайвих шкідливих та болючих проявів.

Замість боротьби з ним, треба було ворогам українства, коли вони дійсно дорожили інтересами армії й фронту, йти на зустріч Генеральному Комітетові. Треба було дати йому можливість влити український національний рух у війську в певні організовані форми, які б не вносили в армію заколотів і не послаблювали її. До цього й сам Комітет та все свідоме українське вояцтво прагнули.

Утворивши на периферіях свої національні організації, українське вояцтво почало скликувати з'їзди й на них засновувати свої національні організації вищих військових сполучень. Тим організаціям з'їзди давали директиви стримати до зведення українців-воєнків, розпорошених серед російської армії окремими групами, в певні військові частини, корпуси, армії й нарешті фронти.

Такий голос вояцтва йшов з самих низів, така була його колективна воля. Треба категорично підкреслити, що й військовий Генеральний Комітет та Центральна Рада й навіть деякі чесні особи з вищого командування вважали вирішення питання українізації армії в такому напрямку й такими шляхами одиноким доцільним. Цей шлях був би найменше шкідливим для інтересів армії та фронту. Навіть більше того: був би позитивним фактором, бо національною ідеєю міг міцно сполучити значну частину армії. Спираючись на українізовані частини, могла б вся армія, що уже захиталась, знову скріпитися.

Але всі російські чинники в своєму руссоцентричному засліпленню зі всієї сили перли проти логіки здорового розуму, проти стихії.

**

Уся недоцільність боротьби з українським національним військовим рухом в короткі часи була фактами виявлена наочно, але, це все ж таки ніскільки не зменшувало того опору, який ставили йому руссоцентристи. Вони лише змінювали свої методи боротьби, випробовували різні інші засоби. А дійсність методично всі їх заходи боролася й український військовий рух неупинно ширився та виростав у могутній фактор.

Уже в липні місяці на північному фронті на з'їзді XII армії 4—6 дня, було присутніми 674 делегатів, що репрезентували собою 110 тисяч зорганізованого українського війська.

В короткі часи там же російській військовій владі довелося визнати цілий армійський корпус (21, 44 та й 33-та дивізії) українським корпусом і згодитися посилати до нього виключно українців.

В той самий час на західному фронті оголошено українським увесь 10 армійський корпус, а на румунському 26 корпус.

Отже майже одночасно з призначенням для українізації трьох корпусів на південно-західному фронті само життя яскраво доказало похибку думки російського уряду й

командування, що цими корпусами вимоги українців будуть коли не задоволені, то приспані.

Український військовий рух нестримно ширився, захоплюючи все нові й нові терени. З заплля він перекинувся спочатку на ближчі до України fronti ,а згодом і на далекий кавказький фронт. Там були також утворені українські полки й цілу кріпосну артилерію Трапезунду оголошено українською. Перед захопленням влади большевиками, українськими рахувалося на фронті: 23 піших і кавалерійських дивізій, окремі інженерні й технічні війська, а в запллі: 9 піхотних запасових полків.

Захопив національний рух також і флоту, наслідком чого на Балтійським морі три боеві судна підняли українські прапори ,а на Чорному морі спершу найбільший панцирник „Воля”, а потім уся флоту оголосила себе українською.

Всі українські військові організації розвинули широку, гарячкову діяльність, як організаційного характеру, так і культурно-просвітнього. Багато з них видавали навіть свої щоденні газети, брошури, відозви, а деякі набули гарні друкарні, як наприклад: Рада Південно-західного, Румунського, Північного фронтів, 26 корпусу XII-тої армії, Трапезундська Українська військова громада, Українська рада кавказького фронту і т. д.

Найбільший опір стрінула українізація залоги на Україні, а особливо в Київській військовій Окрузі. Тому до захоплення влади большевиками, можна рахувати, що українізовано менше $\frac{1}{3}$ залог Україні. Це згодом стало Ахілевою п'ятою Україні в боротьбі з большевиками.

Отже так мало було українських запасових частин тому, що лише за виключенням першого запасового полку всі вони були зорганізовані воєнним порядком завжди як наслідок перемоги. Крім того, лише сформується було в запллю яканебудь українська військова частина, зараз же з'являлась у російської влади конечна необхідність, „по бойовим обставинам”, кинути її на фронт. Так було зо всіма без виключення українськими військовими частинами, крім тих, де самі вояки категорично відмовля-

лись іти. Відмовляючись іти на фронт, вони правдиво посилалися на те, що не боеві обставини вимагають одправки запасної української частини на фронт, а виключно мета боротьби з українізацією залог на Україні.

VI.

14-ТИЙ ЗАПАСОВИЙ ПОЛК.

Моя перша командировка з Генерального Комітету. Василь Шульгін та полтавські куркулі. Зустріч з партійними большевиками. Виступ Оберучева в „Киевской Мислі”. Постанова-протест 14 запасового полку проти полковника Оберучева.

Через кілька днів моєї праці в Генеральному Комітеті мене послав комітет в Умань, щоби вияснити там на місці непорозуміння, що виникли між 14 запасовим полком і військовою владою.

Справа була в тому, що командуєчий Військами Київської Округи дав наказ 14 запасовому полкові перейти з Уманя в район дієвої армії. Як повідомив командуєчий Військами Комітет, полк нібито „збунтувався” та одмовився виконати його наказ і що виною тому є підпоручик Ворона. Отже полк. Оберучев просив Генеральний Комітет, щоби він вжив заходів до виконання полком його наказу.

Я мав звичку, ідучи в дорозі, ніколи не виявляти без потреби свого офіційного стану й завжди підтакувати в тон моїм випадковим сусідам. Робив я це для того, щоби ліпше й безпосередньо інформуватися в настроях, думках, надіях і бажаннях подорожуючих. Це для оцінки загальної ситуації та перевірки своїх власних міркувань іноді давало цінний матеріал.

От і тоді, ідучи до Уманя, я своїм підтакуванням розвязав язика моему сусідові, колишньому членові Державної Думи (на жаль, забув його прізвище).

— Ви знаєте члена Гасударственной Думи, редактора „Кієвляніна” гасподіна Шульгіна? — запитав він мене,

коли я довше розговорився з ним про різні справи і виявив себе односторонцем з ним.

— О, да! Знаю ево, атлічно-прекрасний! Какой умний человек і какой необикновенной енергії, просто діву даешся! От і тепер, ви думаете, он сідит у Києве? Савсем нет. Он поехал в палтавскую губернію організовувать там крестьян, казаков-хуторян. Вот он їх організує, тагда покажет етім всем Центральним Радам, Савдепам і другой революціонной накіпі, как іграться в саціальную ревалюцію” — закінчив він таємничо-погрозливим тоном.

— Да, ето умно! І ви уверени, что ето ему удасться выполнить?

— Да вєдь ви же самі сказали, что он умний человек і енергичний, а раз так, то і успех ему обезпечений”.

Спасибі їй за ці відомости, подумав я собі. Значить панове Шульгїни гадають будувати свої пляни на українських куркулях! Поживемо, побачимо, що з того вийде?

Грішним ділом, тепер я гадаю, що в наслідок його праці чи когонебудь іншого з російських чорносотенців була та делегація заможних селян Полтавщини, що прибула до Києва, під проводом українських патріотів, правого напрямку і так щиро стрінута промовою М. Порша, що будучи сам членом Центральної Ради, давав їй вказівки, чого треба вимагати від Центральної Ради. Цікава вийшла комбінація: від архичорносотенного руссоцентриста В. Шульгїна, через українських патріотів хліборобів-демократів, до соціал-демоката М. Порша.

В Умань я приїхав ранком і вирішив ні до кого зразу не з'являтися, а придивитися та прислухатися до настроїв залого.

Поперше увагу я звернув на якийсь піднесений настрій серед солдатів, що стояли натовпами біля воріт своїх касарень і щось жваво обговорювали, очевидно обмінювались якимись незвичайними враженнями. Біля однієї з більших груп я вияснив, що вчора в Умані мала відбутися маніфестація ліво-революціонної частини залого: большевиків та

анархістів. Але тому, що організатори її недоброзичливо поставилися до українських національних домагань і, що представники цих крайніх лівих в місцевому Совіті завжди виступали проти українців, солдати-українці 14 запасового полку, з власної ініціативи розігнали цю маніфестацію. При тім червоні та чорні їх прапори розірвали на шматки.

Темою усіх розмов і було ця нова „злоба дня”. Загальна думка солдатів хилилась до того, що, мовляв, „якого чорта вони тут розперезуються, як у себе дома, тоді як ми, українці, не можемо зробити спокійно своєї національної маніфестації, щоби влада, різні совдепські депутати й взагалі майже кожна собака не накинулась на нас. От ми їм і показали, що й на нашій вулиці буває празник”.

Так закінчив мені оповідання про події один солдат, показавши при тім свій трофей: шматочок чорного прапору.

Увечорі мала відбутися в одній із шкіл нарада українців, військових депутатів місцевого Совдепа.

Отже я вирішив піти прямо на ту нараду, нікого не попереджуючи, бо гадав, що коли вони не будуть завчасно підготовлені, то легше буде з'ясувати собі дійсний стан річей. Це було моїм завданням, щоби на підставі добутих матеріалів Генеральний Комітет зміг винести своє рішення.

Засідання відбувалося в одній з клясних кімнат якоїсь уманської школи. Члени зборів сиділи на шкільних лавках, а президія за вчительською катедрою. Сторонні слухачі, що впускались за особним дозволом, стояли біля стін навкруги кімнати.

На денному порядку стояли культурно-освітні справи: організація шкіл грамоти у залозі, бібліотеки-читальні, улаштування концертів і т. д.

Повістка дня була вичерпана досить скоро. Я увесь час був присутний, умовившись з головою зборів, що по закінченню ними повістки він оголосить збори довірочними й тоді вже можна буде перейти до справ, в яких я сюди приїхав.

Після коротенької моєї промови, в якій, крім привітання, я з'ясував мету мого приїзду, голова зборів зробив мені

грунтовний звіт про стан справи в 14 полку й взагалі в уманській залозі.

Виявились обставини, такі самі, якими вони були скрізь. Цебто: боротьба в Совіті неукраїнців проти українізації, вимоги розформування українських рот та батальйонів і т. інше.

Зокрема щодо 14 полку, то дійсно він ухвалив постанову не виходити з Уманя, здається до Меджибожа (точно не пригадую), мотивуючи її тим, що дивізія, яку він поповнює, стоїть на фронті ближче від Уманя ніж від нового пункту призначення полку. Але самим головним було, що до виводу з Уманя на черзі стоять другі українські військові частини, в той самий час на місце 14 полку й інших назначено до перевodu з Московщини російські части. Отже солдати в цьому запідозрили, і не безпідставно, що командування при рішенню перевodu полку, який, з самого початку війни стоїть тут і має велике уряджене господарство, городи, тощо, керується не інтересами фронту, а виключно бажанням вирвати Умань з рук української залози. Тим більше, що делегація від цього полку побувала в штабі південно-західного фронту, де, як мене інформували, вона з'ясувала, що вимога перевodu полку з Уманя була зроблена не штабом фронту, а тільки дозволена ним, на прохання командуючого військами. Він мотивував своє прохання „невозможністю піддержати дисципліну 14 полка, пока он стоїт в Умане, где імеєт тесную связь с местним населением”.

Не маючи повноваження вирішати справу тут, я просив послати зо мною одного делегата від полкової Ради до Генерального Комітету і тоді, яке рішення Комітету він привезе, то йому полк мусить категорично підлягати. Якихнебудь прикрих несподіванок, чи то ексцесів з боку полку я не мав підстав чекати, бо, як вияснив, життя в полку протікало цілком нормально й спокійно, як може в часи революції.

На другий день я був у командира полку. Хотів почути і від нього інформації, для перевірки того, що вчора мені сказали. На жаль, протягом двохгодинної розмови

я нічого певного від нього не довідався. Пожалування гідним чоловіком він здався мені, що з одної сторони боїться полкової ради, з другої гарнізонного совіту, а з третьої командуючого Військами Округи. Та й розмовляючи з мною, він не був спокійний та одвертий. Почувалася весь час його думка:

„А щоб тебе чорт забрав — ще якесь революційне „начальство”.

У мене на думці було, що я тут маю живий вияв того становища, в яке попадали військові начальники. Коли вони були досить твердої волі, щоб проявляти свою індивідуальність, але прямолінійні, чому наражались з якою-небудь стороною на конфлікт, то це звичайно в більшості кінчалось необхідністю залишити свою посаду й потрапити „в резерв цінов”.

Слабовольні начальники, або начальники „для всіх хачу бити міл, делаю то, что приказали, а сам думаю іначе, так, как ви, патому решайте, как знаете” і т. д., завжди були самими нещасливими „козлами отпущенія” жалюгідні, як зацькований заєць. Але зрештою й вони теж не минули того ж „резерву цінов”.

Утримувалися лише ті, що уміли добре оцінити момент і своєчасно взяти ту чи іншу лінію поведінки. Такі начальники звичайно були з своїм характером, але гнучким, еластичним і з міцною силою волі, яка була направлена лише в одному напрямкові: за всяку ціну утриматися на своєму становищі.

Що торкається конкретних справ полку, то, на жаль, од полковника я нічого не дізнався: „все білі прави”: і полкова рада і командуючий Військами, і залоговий Совіт, і кожен солдат полку зокрема.

Зручний потяг відходив на Київ ранком. Тому я вирішив залишитися заночувати в Умані. Щоби скористувати час, я попросив одного з членів полкової ради познайомити мене з кимнебудь з місцевих політичних діячів неукраїнського табору.

О 9 годині вечором мене спровадили на конспіративне побачення з лідерами місцевих большевиків. Побачення це

бажаним вважали ті, кого я просив познайомити мене з неукраїнськими політичними провідниками, тому, що большевики тоді вже розвивали інтензивну організаційну працю. Вони ще не виявляли одверто свого відношення до українців, і тому уманцям хотілося точно з'ясувати відношення большевиків до них.

Зустріч наша відбулася в помешканні недалеко від Софіївського парку. Розмови наші тривали до самого світу. Зі сторони большевиків був голова й ще один член їхньої місцевої організації.

Раніше ніж почати розмову з ними, я категорично заявив, що тут являюся як звичайний член Української Партії Соціалістів-Революціонерів, а тому лише як такий буду висловлювати й то свої власні думки, а не думки партії, чи тих українських організацій, до яких належу.

Звичайно можна припустити, що думки ці поділяє більша частина українських активних робітників, бо я належу до тих груп, що складають більшість в партії та в національно-революційних установах.

Не буду переказувати докладно цю першу по революції мою розмову з большевиками, але наведу коротко, що саме вони хотіли в'яснити, й мої відповіді. Подаю в загальних рисах, по можливості точно.

В розмовах для мене стало ясним, що большевики ведуть інтензивну підготовку до активного виступу проти тимчасового уряду, а тому на Україні їм потрібно було знати, як поставляться до їхньої акції українці й на чий стороні ми будемо. Крім того мої бесідники все переконували мене в тому, що українцям абсолютно немає рації залишатися далі лояльними до Петроградського уряду, бо він є не менше реакційний в національній політиці, ніж колишній царський. В зовнішній політиці виявляє також імперіалістичні домагання, які мала стара Росія.

— От таваріщ Ленін опублікуєт тайную перепіску Мілюкова (міністра справ закордонних) з Антантой і ви увідите, что он ставіт там категоріческі „Война до победнаво конца” і что Константинополь должен бить русскім городом. Тепер спрашівая вас, разве мислімо, чтобы ето вре-

менное правітельство допустило самоопределение України, когда путь в Константинополь лежить через Україну?" — так закінчив мій бесідник одну з передостанніх своїх промов.

— То, що Мілюков каже, не все може бути для нас обов'язковим. Ви ж не погоджувались з політикою уряду, ведете з ним боротьбу. Чому ж ви думаєте, що ми не зможемо боротися проти того, що буде суперечити нашим інтересам? — відповів я.

— Правда, таваріщ! Но все же лучше боротьба вместе чем в рознь".

— Краще разом боротися проти спільного ворога, це правда, але лише тоді, коли боротьба спільників має рівнобіжне завдання; а коли ні, то краще не йти до спілки. Зрештою не ми з вами будемо вирішати, чи йти українцям спільно з більшовиками, чи ні. Гадаю, що це покаже будучина. Покищо ліпше було б, щоби взаємовідносини між вашими організаціями та українськими не загострювалися, а це можливо лише тоді, коли ви не будете перешкаджати нашій національно-організаційній праці. Все ж таки на Україні ми воліємо улаштуватися так, як ми самі того хочемо. Коли ви не будете виступати проти нас, то може ми з вами й не будемо ворогами.

Приблизно такими словами я закінчив нашу розмову, яка, очевидно, для більшовиків не дала бажаної відповіді на їх сумніви. Я особливого значіння теж не надавав цій розмові. Діло було в початку місяця червня, коли більшовики ще широко активно не виявили себе. Тоді я досить скептично дивився на їх наміри й сподіванки.

Генеральний Комітет, розглянувши справу 14 запасового полку, ухвалив постанову й дав полкові наказ виконати наказ командуючого військами Округи та перейти з Уманя в місце нового призначення.

Постанову зроблено, приймаючи на увагу слушність і правдивість уваг Полкової Ради, лише тому, що Комітет твердо стояв на позиції лояльності до російського вищо-

го командування та вважав неможливим виконання боєвих наказів, або наказів, що виходили з інтересів фронту. Правда, цей наказ з великою лише натяжкою можна було підвести під зазначену категорію, але поглиблення інциденту з цим полком вважав шкідливим, бо ком. Військами Оберучев старанно роздував на зовні та узагальнював його. Мовляв, українізація полягає в невиконанні боєвих наказів та в руйнації військових плянів і армії. Для переведення в життя цієї постанови був командирований в полк член Комітету п. В. Потішко.

Все ж таки Оберучев далеко пізніше в газеті „Кіевская Мисль”, де він часто писав як військовий „обозревитель”, виступив з листом „Вместо ответа Петлюре”, в якому обвинувачував, ґрунтуючись на інциденті з 14 полком, Український Комітет в розвалі армії фронту.

Тому Полковий Комітет 14 полку 12 вересня 1917 року ухвалив ось таку постанову, яка схарактеризувала взагалі відношення Оберучева до українізації армії. Ця, постанова є типовою для тих тисяч постанов різних українських організацій, що надходили до Комітету з приводу діяльності командуючого Військами Київської Військової Округи.

„Ознайомившись зо змістом статті п. Оберучева, яка уміщена в газеті „Київська Мисль” з ч. 216 від 5 вересня цього року під заголовком „Вместо атвета Петлюре” і бажаючи освітити промінням питання правди щодо українізації 14 запасового полку, полковий комітет на прилюдному засіданні одкритою балотіровкою одноголосно ухвалив таку постанову:

„Українізація 14 пішого полку почалась без участі підпоручика Ворони, лише завдяки більшості українського елементу й мала спочатку цілком спокійний характер. Роля Українського Військового Генерального Комітету в справі організації полку була скоріше негативною, ніж позитивною через те, що полковим делегатам, яких послано було в Український Генеральний Комітет, було відмовлено в ходатайстві сформуванати полк імени сотника Івана Гонти. Український Генеральний Комітет, також одмовив призна-

чити на посаду командира полку Українця, прислати Українців офіцерів і національного прапора та українізувати весь уманський гарнізон, тому заява полков. Оберучева, що Генер. Коміт. допомагав формуванню полку ім. сотника Івана Гонти, неправдива і злочинна.

„Впертість же пол. Оберучева в справі українізації полку тільки розпалювала страсти салдатів і спричинилася до розбрату в полку так, що винуватцем розколу зявляється зовсім не Генер. Ком., а полк. Оберучев. Відносно „злостних дезертирів”, які закликали 14 п. не скорятись, полковий комітет рішуче зауважає, що серед Українців таких не було й впливові їх полк не підпадав, а йшов нога в ногу зі своїм полковим комітетом, і поділ Оберучевим Українців на „злочинних дезертирів” і на „мілих готових на самопожертвуваніє, хороших, честних” зявляється безпідставним і зовсім не наповнює серця Українців ні радістю, ані тугою. Нещира облесливість Оберучева не підкупить чесні серця українського війська! Далі п. Оберучев дійшов до того, що забув Бога і зауважає, що ніби то під виглядом українізації почалось топтання на місці й ніби то Укр. Генер. Ком. сприяв тому в той час, коли фронт просив допомоги. Це вже таке перекручування дійсности, така брехня, таке безсоромне нахабство, що тільки приходиться дивуватися, що є ще люде, які до сього часу ще вірять пану Оберучеву та дозволяють обдурювати себе спокійним, солоденьким красномовством полк. Оберучева! Таже йому, як командуючому Округою, повинно бути відомо, що Генеральний Комітет надіслав дві телеграми (ч. 0579 і 0584), щоби маршові роти відправити на фронт і чотири телеграми (чч. 581, 01004, 01008 і 01021), щоб увесь полк виступив в район військових подій, а потім делегував члена Генерального Комітету, прапорщика Потішка, який навіть провадив полк до самого нового місця постою. Тому говорити, що Український Генер. Ком. не відгукався на прохання фронту, — це верх нахабства, верх несоромязливости і недостойно імені соціяліста, яке має п. Оберучев. Далі, в імя справедливости, полковий комітет рішуче протестує проти оплямування Оберу-

чевим чесного імені підпоручика Ворони тим, що називає підпоручика дезертиром-Українцем; підпоручик Ворона не був дезертиром, а користався законним відпуском як людина, яка втікла з німецького полону. Полковий комітет вважає такий вираз п. Оберучева провокаційним та кидаючим пляму на добре ім'я і честь багато-страдального українського народу в особі щирого Українця Ворони. Щож торкається наведених Оберучевим двох справок відносно руху українських поповнень, то в інтересах справедливості варто було б „безсторонньому” п. Оберучеву зазначити числа як українських салдатів так і салдатів інших національностей, які без дозволу кинули війська. Наприкінці полковий комітет 14 полку знаходить необхідним сказати, що в зв'язку з противоукраїнською діяльністю Оберучева перебування на посаді командуючого військами київської військової округи полк. Оберучева являється недопустимим і погубним для самовизначення українського народу. Полковий комітет звертається до усього революційного українського війська з гарячим закликком підтримати його справедливі вимоги перед Тимчасовим Правительством про негайну заміну командуючого Київською Округою полковника Оберучева другою особою через те, що перебування його далі на цій посаді, в наслідок натравлювання одної нації на другу, може спричинитися до небажаних і сумних наслідків. Оберучевим, які заплямували свої руки кровю вірних синів України — Богданівців, немає місця серед Українців, які палко люблять свою неньку-Україну!”

Наведенням цієї постанови, правдиво оцінюючої позицію і поведження п. Оберучева, закінчу спогади про 14 запасовий полк, а разом з тим і про перші кроки „українізації армії”.

Подаючи цю постанову, я трохи забіг наперед, бо вона була ухвалена після розстрілу Богданівського полку. Подаю її тут тому, щоби зберігти цілість спогадів про 14 запасний полк, а також як характерне відношення українців-вояків до Оберучева та правдиво оцінюючу його діяльність в Окрузі, що дезорганізувала українізацію армії.

VII.

ПРИЇЗД ДО КИЄВА МІНІСТРІВ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ

Вимоги Генерального Комітету до впорядкування пляну українізації армії. — Непомітний приїзд міністрів до будинку Центральної Ради. — Прийняття міністрів М. Грушевським. — Парада українських військ на честь Центральної Ради. — Стримане ставлення українського натовпу до петроградських міністрів. — Самовлюбленість Керенського і невідповідне поводження під час переговорів з українськими делегатами. — Недоговореність у військових справах. — Другий Універсал Центральної Ради.

В середині червня Комітет доручив мені вести мобілізаційно-комунікаційний відділ, яким до того часу керував підполковник Поплавко.

Не скажу, щоб у впорядкованому стані прийняв я від нього відділ і щоб п. Поплавко передав мені для керування працею певний плян роботи. Саме відсутність пляну, плянормірності праці та відсутність начерку праці на майбутнє й примусили комітет відібрати відділ цей, головний нерв творення української армії, від п. Поплавка та передати в мое завідування.

Не знаю, чим пояснити вибір мене Комітетом, але зі свого боку зазначу, що я відчував якусь невпевненість в тому, що зможу подолати таке відповідальне діло. Не берусь судити сам, на скільки я виконав завдання й наскільки використав усі можливості праці, але можу ствердити, що всю свою енергію, увесь свій хист і рішучість я вклав в цю роботу, хоч може їх у мене й не вистачало в потрібних розмірах для праці. Коротко скажу, що я віддав тоді праці все, що міг. Тому судити мене можна, гадаю, лише за те, що „не зміг”, але не за те, що „не схотів”.

До мого прийняття у завідування мобілізаційно-комунікаційного відділу праця його полягала головне у реєструванні українських маршових рот, що зголошувалися зі всіх просторів запілля, та телеграфічних зносинах з Генеральним Штабом у Петрограді, щоби направити ці роти в українізовані корпуси. Тривкого ж пляну українізації, який мав

би своїм завданням утворити українські корпуси, а то й армію зі всіма тиловими й запасовими частинами, вироблено не було. Запасові частини українізувалися „самотужки”, по власній ініціативі й лише там, де ця ініціатива самопро-являлась. Таким чином цей відділ працював до цього часу цілком в напрямі тих настроїв провідників українського національного руху, що вони передали й військовим з'їздам. Настрої ці відкидали потребу української армії як такої, а лише говорили, що регулярна армія по війні навряд чи буде потрібна для України. Тому, мовляв, досить українізувати на фронті кілька корпусів, обов'язково зберігаючи боєздатність російської армії. Яка безмежна наївність — овеча простота, за яку українська нація дорого заплатила.

Тепер уже став помічатися перелом в українських провідників національного руху в бік необхідності мати свою національну регулярну армію, яку треба творити не гаючись. Настрої ці найскорше наростали в Генеральному Комітеті під тиском вимог українців-воjakів з місць та очевидної неминучості боротьби з Московщиною.

**

Принявши відділ, я поставив собі метою повести працю так, щоби якнайскорше українізувати залоги на Україні, а на фронті зводити в більші військові сполучення розпорошені українські невеликі військові відділи.

Для українізації залог я постановив добитися, щоби при дальших мобілізаціях чи призовах жодний чоловік, що покликаний до війська, не був би вивезений за межі України, а також щоби українізованим на фронті дивізіям визначено запасові полки, розташовані виключно на Україні. Рівнож домагатися, щоби в запасові маршові полки, що стоять на терені України, з-поза меж її направляли виключно українські маршові роти, яких по підрахунку мійому було досить для комплектування ними цих полків, а тому й відповідних корпусів.

Крім того я поставив завдання: з Північного й Західного фронтів стягнути на Південно-західний та румунський всі українські боєві частини, а впершу чергу 21 та 10 корпу-

си. Так само перевести на Україну українські запасові частини, особливо петроградської залоги та орієнбаумських учених скорострільних полків, що були зложені майже виключно з українців.

Згідно з таким завданням був випрацьований певний план роботи, який і ухвалено Генеральним Комітетом. Скрізь на місця були розіслані відповідні інструкції про напрям і зміст праці там, та про характер вимог, які мусять ставити українці-воєнки.

**

Звернувши увагу на те, що почало занадто багато формуватися військових українських відділів, які негайно ж російським командуванням випихалися на фронт, де розпрошувались і гинули як гарматне м'ясо, без жодної користі для національної справи, Генеральний Комітет видав такий наказ:

„Наказ Генерального Військового Комітету ч. 6. Останніми часами на Україні почали Українці-воєнки в різних місцях формувати українські полки та інші військові одиниці і, сформувавши вже такі частини, звертатись до Генерального Комітету з проханням затвердити їх. Генеральний Комітет вважає необхідним звернути увагу Українців на те, що так робити не можна. Думка про організацію українського революційного війська, яке боронило б здобутки революції та стояло б на сторожі інтересів демократії, вірна -- і, коли українська демократія засвоїла її, то це тільки свідчить про здоровий розум української демократії та про те, що у нашого демократичного воєнства є непохитна й активна ініціатива у здійсненню такої думки.

„Вітаючи її, вважаючи її дуже цінною, Генеральний Комітет повинен тільки звернути увагу Українців військових на те, що справу широкої організації українського війська треба переводити в життя по певному плану і по одній якійсь системі, а не вроздріб.

„В противному разі буде плутанина і безладдя.

„Українські Зізди і Центральна Українська Рада доручили всю справу організації українського національного війська Генеральному Військовому Комітетові. Генераль-

ний Комітет має вже такий плян, вже й приступив до неуклінного переведення його в життя. Щоби повести цю справу до щасливого кінця, треба, щоб ніхто й ніщо не заваджали праці Г. К. Отже Комітет, відповідаючи перед цілою Україною за справу, прохає товаришів-Українців і наказує їм не формувати на власну руку та незалежно від Генерального Комітету ніяких військових частин, а в кожному окремому разі порозуміватися з Генеральним Комітетом, увіходити з ним, в згоду й тільки, маючи вказівки від нього, приступати до діла. Тих, хто підбиває до самостійних, неорганізованих вчинків, Г. К. наказує не слухатись, як людей що не люблять порядку та шкідливих для нашого діла.

„Всяку здорову думку, ініціативу і активну енергію в справі організації українського війська Г. К. буде вітати, приймати до уваги і піддержувати, але разом з тим, дбаючи про однастайність справи, він не може допустити, щоб їй шкодили поодинокі непляномірні виступи чи то окремих людей, чи цілих гуртів, бо в таких виступах криється велика небезпека для справи.

„Отож Генеральний Комітет, закликаючи всіх вояків-Українців до спільної праці й згоди, упевнений, що цей наказ усі Українці-вояки приймуть до уваги і спільними та однастайними організованими зусиллями допоможуть йому довести до бажаного кінця дуже складну і відповідальну справу організації українського демократичного війська. Укр. В. Г. Комітет, Київ, 28 червня 1917 року”.

Наказ цей був одночасно і закликом до піднесення організованого національного руху серед українців-вояків.

Перший раз довелося виступити з конкретними домаганнями перед російським урядом, переведення в життя всього пляну українізації армії, в часи приїзду до Києва трьох міністрів.

Перед приїздом міністрів до Києва Генеральний Комітет уважав, що неодмінним пактом згоди Центральної Ради з Тимчасовим Урядом мусить бути затверджений ним до

переведення в життя плян українізації війська, вироблений Комітетом. Тому Комітет працював майже без перерви останні дві доби перед приїздом „високих гостей” над нашими домаганнями щодо військових справ.

Максимум нашого пляну було: 1) Видання відповідного закону і наказу для військової управи і фронтів про українізацію всіх залог розташованих на Україні і відповідних запасових полків, дивізій. 2) Заміна всього військово-адміністративного начальства на Україні українцями. 3) Перенесення на українські fronti (південно-західний і румунський) українізованих частин з інших фронтів.

Мінімум знов було: негайна українізація 17 запасових полків на Україні відповідної кількості дивізій, що уже українізуються, та призначення їх до доповнення виключно українських дивізій, а крім того перенесення на українські fronti 21-го українського корпусу, що стояв на рижському фронті. Це мінімум Генеральний Комітет уважав необхідним поставити як ультимативні вимоги.

Нарешті приїхали петербурські гості! Мала Центральна Рада в той час засідала в одній з кімнат Педагогічного Музею. Навкруги музею зібрався багатотисячний натовп, що бажав побачити зустріч міністрів із Центральною Радою. Натовп цей загатив тісно всю вулицю на кілька кварталів біля Ради і щільно притиснувся до самих вхідних її дверей... Я випадково вийшов у вестибюль будинку, де розпочав якусь напів приватну розмову з комендантом будинка Ради. З вулиці у широко розчинені двері, де вартові стримували тих, що намагалися увійти в середину будинка, було чути звичайний галас юрби людей... Цікавий подивитись, що робиться на вулиці, я вийшов на поріг дверей і в цей час побачив, як, протискаючись ліктями серед натовпу в напрямку до будинка, ледве-ледве просовувалися міністри Тимчасового Уряду, яких я пізнав, знаючи їх добре з обличчя. Першим мовчки протискувався Терещенко, за ним Керенський і нарешті Церетелі.

Ніхто з натовпу не звертав на них жодної уваги; гадаю, або ніхто не пізнав їх, або не звертали на них уваги, зосередивши її на дверях Центр. Ради, де гадали, мабуть, поба-

чити картину зустрічі двох влад, що боролися з собою: всеросійської — в усю мить переможеної і змушеної приїхати до Києва й української національної, що перемогла. Так тоді не тільки вулична гадка оцінювала факт змушеного приїзду міністрів до Києва.

Побачивши таку картину, я дав наказ комендантові будинка допомогти пройти в помешкання міністрам, які вже протискувалися на сходах ганку.

— „Панове, прошу пропустити панів міністрів!” — почувся голос коменданта. — З великим зусиллям йому пощастило зробити прохід серед натовпу, від дверей кроків 5—6 довжиною, чим допоміг нашим „гостям” вільно увійти у двері.

Жодного голосу з вулиці на адресу міністрів я не чув: ні звичайних вигуків привіту, ні інших. На порозі вестибюля я звернувся до Керенського, як до військового міністра, бо я сам був в уніформі.

— Дозвольте, пане міністре, провести вас до кабінету Голови Центральної Ради, бо Рада як раз тепер засідає!”

— „Спасіба, благодарю!” — відповів Керенський і якимось розсіяно-здивований, очевидно такою „помпезною” зустріччю, протягнув мені руку для привітання. Я представився. На обличчі усіх трьох і з невпевнених їх рухів я прочитав якесь здивовання, якусь внутрішню ніяковість. Не поспішаючи, немов би щось роздумуючи, чи вичікуючи, переходили вони через широкий вестибюль. В цей час хтось із членів Малої Ради (тепер не пригадаю, хто) попрохав міністрів до кімнати засідань, де й відбулася перша урядово-суха зустріч із ними, Малої Ради і Ген. Секретаряту, як із мировою делегацією воюючої сторони.

Під час перебування міністрів у помешканні Ради українські війська київської залоги улаштували парад у честь Ради і на знак солідарности з нею і з її домаганнями. Коли наспіло запрошення до голови Ради прийняти біля будинку Ради парад українського війська на честь українського парламенту, висланцям Тимчасового Уряду, а особливо Керенському, що був військовим міністром всієї Ро-

сії, дали до зрозуміння, що їм найтактовніше буде на дворі не показуватися і нічим не виявляти своєї присутності.

Впродовж півтори-двох годин, міцними струнками лавами, під національними прапорами проходили церемоніальним маршем перед Центр. Радою українці-вояки усіх частин київської залози, а на привіт голови Ради відповідали гучними: „Слава Україні!...” І протягом усього часу міністри всеросійського уряду примушені були визирати, як сторонні, зовсім чужі глядачі, в одне з вікон маленької кімнати під самим дахом Центральної Ради, куди їх спровадило бажання все таки побачити власними очима українську парад.

Ця сцена яскраво підкреслила те провалля, яке відгороджувало українське військо і нарід від влади далекого Петербурга. Це була маніфестація того, як уміє український нарід шанувати свою національну владу.

Після паради ще деякий час продовжувалися розмови з міністрами, а натовп на вулиці терпляче чогось чекав та збільшуючись, залив усі ближчі вулиці і навіть театральну площу. Нарешті засідання скінчилося... Голова Центральної Ради, голова Генерального Секретаріату і ще декілька членів Ради провели міністрів до вестибюля, а через увесь вестибюль і далі до авта провожав їх комендант будинка Ради... Я стояв біля відчиненого вікна другого поверха і глядів на від'їзд міністрів. Якось дивно незацікавлено до них знову поставився натовп. Здавалося, вони були зовсім чужі тому настроєві, який зібрав тут стільки люду. Повна мовчанка провожала їх до самого авта і далі майже до Фундукліївської вулиці, куди авто ледве добиралося, поволі протискуючись крізь гущу людей. Аж на розі Фундукліївської вул. почувся чийсь вигук:

— „У-р-р-а! Да здраствует вожд революции Александр Фйодорович Керенский!”. — Керенський відразу підскочив на ноги в авті, мов тільки чекав цього моменту і почав уклонятися на всі боки. Не дивлячись на те, що десятки два-три натужуючись горлало: У-р-ра-а! Ур-р-ра-а!..., ентузіазм не захопив широкого натовпу. Вшанування „героя революції” вийшло дуже сухе... Українці, що тиснулися до

помешкання Ради, знаменито виявили свою байдужність до петербурських „зальотних соловіїв”. Своєю байдужістю, мовчанкою: ні слова привіту, насмішки, співчуття, чи образи, або протесту — виявили надзвичайну дисциплінованість і однодушність в оцінці значення петербурського центру для української національної стихії.

В той же день, з вечора і аж за північ, провадилися знову наради з міністрами в приватному помешканні барона Штайнгеля, де спинилися Керенський та Церетелі. На цій нараді були також три члени Генерального Комітету, для переговорів спеціально у справах військових. Обговорюючи докладно всі справи, міністри від конкретних розмов у військових справах увесь час ухилялися, залишаючи їх „на потом”, коли буде досягнута згода в інших питаннях. Активно усі переговори вів Церетелі, який, видно, щиро хотів досягти в „імя інтересів єдності революційного фронту” дійсного порозуміння. Кожне його слово, кожен його рух, говорили про щирість його думки, про глибину його переконань і бажання досягти порозуміння... „не развалівая Росії”. Терещенко не брав активної участі в переговорах. Він скорше грав ролю примиряючого посередника між двома, як він хотів показати, для нього близькими сторонами, бо він був „теж українець”. Досить зручно, спокійно і тактовно стирив він гострі суперечки, вносячи примиряючі формули. Під час переговорів Керенський тримався якось дивно, неширо і усі свої рухи, жести, уваги тощо, здавалося, робив занадто театральню, що все таки не пошкодило добачати в нього цілком непримиримі натяки і навіть більше того, якусь нетерплячу нервовість до всього того, що відбувалося. Ясно було, що переговори ці були навязані йому обставинами проти його волі, проти його бажання шукати порозуміння зі стороною, яку він легковажив. Зовні переймав він себе легковажно-образливо для такого поважного і відповідального моменту. Чомусь знаходив потрібним підкреслювати свою роблену байдужність до всіх розмов. Він більше цікавився своєю особою, прибирав різні пози і часто й пильно розглядав себе то в однім, то в другім дзеркалі.

Таке відношення Керенського до переговорів ясно давало до розуміння, що все те комедія. Лише щирість та правдивість Церетелі давали деяку надію, що все таки переговори дійдуть до якогось порозуміння та що його додержить Петербург.

Віра в те, що Петербург нарешті зрозуміє вагу й силу організованого українського національного руху, була настільки міцна, що виклик, кинутий українству по скінченню переговорів двома петербурзькими міністрами-соціялістами, був зарахований до звичайних „красних словечок”, які кидається на звичайному вічу для схліблення вулиці. Але в недооцінці їх промов була велика помилка провідників української демократії. Бо ціла поведінка Керенського в день закінчення переговорів та „порозуміння” і кілька його згідливих уваг на адресу українського народу, в його столиці, повинні були б вистачити, щоб уважати „порозуміння” анульованим. Треба було зрозуміти і прийняти одвертий бій, ідучи далі своїм революційно-організованим шляхом. Та в українських провідників не вистачило тоді ні здібности оцінити ситуацію, ні сили волі до упертої боротьби, хоч їх пхали на такий шлях самі маси.

Другого (15) липня на київському залізничному дворці, перед робітництвом залізниць і вуличниками з району двірця, відбувся „мітінг”. Керенський виголосив одну зі своїх палких гістеричних промов, в якій між іншим сказав, відрубуючи кожне слово:

— Россія должна битъ великая... сільная... нераздробленная... А кагда кто нібудь посмеет паясгнуть на ея целость... і пратянуть руки... то ми зможем ещо ему сказать: „Руки проч!...”

На тлі всеї промови, виголошеної проти самостійного революційного шляху, на який став український народ, ці слова набирали особливого значення, як погроза українству.

Обставина, що українці лишили без уваги цей гістерично-погрозливий вигук „вождя русской революції”, до певної міри підбадьорила Петербург і очевидно його за-

раховано як невідготованість Центральної Ради і всього українства дати міцну відправу московському централізму. В Петербурзі мусіла скріпитися думка, що Центральна Рада не стане на шлях повного з ним розриву, бо у неї, мовляв, для цього не вистає ні фактичних, ні моральних сил.

Звичайно, це була фальшива оцінка тодішніх сил Центральної Ради, бо коли б вона проявила більшу рішучість і знайшла в своїх провідників силу волі до активної боротьби, то безумовно мала би можливість повести за собою всю Україну на шлях революційного будівництва держави. Одверта, рішуча боротьба (в той час вона ще була можлива — пізніше обставини змінилися не на користь Центр. Ради) з Тимчасовим Урядом, безперечно зміцнила би ще більше авторитет Ради на Україні і дала би можливість остаточної перемоги.

Коли ще можна було злегковажити слова Керенського, бо до його „паясничання” уже досить звикли, то ніяк не можна було злегковажити того, що сказав там же і тоді же Церетелі:

— ...Ва ім'я великава едінава целава ми не астановімся, чтобы задавить малое!...

Такий був внутрішній зміст і щирість „порозуміння” з Петербургом. До цього треба ще додати, що військові домагання Генерального Комітету не були докладно розглянуті, а все відсовувалися „на потом”, аж поки для нас зовсім несподівано Керенський не від'їхав, залишивши Церетелі й Терещенка закінчувати розмови, але не торкаючись військових справ, які, мовляв, будуть спеціально розглянуті пізніше й „докладніше”. З наших „нарад” фактичними переможцями вийшов Петербург. Його міністри приїхали, як переможені шукати порозуміння, а виїхали як переможці, забравши зобов'язання від Центральної Ради відректися від дотеперішнього свого національно-революційного шляху політики, який давав їй величезну моральну і фактичну силу, а стати на шлях порозуміння, компромісів і угодовства, що уже не могло підносити запалу в українських масах до боротьби.

Українське вояцтво, як найбільше активна революційно-національна українська маса пильно прислухалося до переговорів Центральної Ради з Тимчасовим Урядом. Опубліковану Петроградським урядом „Деклярацію” в справі переговорів трьох його міністрів з Радою, а разом з тим

Другий Універсал Центральної Ради українські вояки стрінули стримано, чекаючи дальших конкретних ухвал, які означали б засяг влади Центральної Ради на Україні та співвідношення Генерального Секретаріату з Тимчасовим Урядом і представниками його влади на Україні.

Другого липня (15 липня) Тимчасове Правительство в Петербурзі обговорило проект його „Постанови” і проект Другого Універсалу Центральної Ради, що були ухвалені в Києві трьома міністрами Тимчасового Уряду і представниками Ради. Проект „Постанови” Тимчасового Уряду викликав гострі суперечки в уряді, але ця „Постанова” все таки була опублікована за підписами міністрів: Керенського, Терещенка й Церетелі, як „Деклярація”. В дальшому ході переговорів у справі проголошення „Статуту Вищого Управління Україною” прийшло до кризи в Петроградському уряді й зі складу його вийшов Церетелі та інші прогресивні міністри, протестуючи проти того, що умова трьох міністрів з Центральною Радою порушена, виданням „Інструкції Генеральному Секретаріатові України”.

Тут я подам для історії „Деклярацію Тимчасового Уряду” та Другий Універсал Центральної Ради. Дальше розкажу докладніше про вироблений Центральною Радою „Статут Вищого Управління Україною”, який був відкинутий Тимчасовим Урядом, порушуючи умову його трьох міністрів, складену в Києві та про видану Петроградським урядом „Інструкцію”. Між Другим Універсалом і „Деклярацією” з одної сторони та „Інструкцією” з другої сторони, відбулися в хронологічному порядку, події, які я тут опишу. Отже Тимчасовий уряд видав 2 (15) липня таку „Деклярацію”:

„Вислухавши звітлення міністрів Керенського, Терещенка і Церетелі про українську справу, Тимчасове Правительство вирішило слідує:

„Призначити, яко вищий орган для керування справами України окремий орган — Генеральний Секретаріат, склад якого буде визначено Правительством у згоді з Центральною Українською Радою, доповненою на справедливих основах представниками інших народів, суцїх на Україні, в особі їх демократичних організацій. Через згаданий орган будуть переводитися міри й заходи в життю краю та його управлінні.

„Вважаючи, що питання про національно-політичний устрій на Україні і про способи вирішення в ній земельної справи, в межах загального закону про перехід землі до рук трудових мас, мусить бути вирішено Установчими Зборами, Тимчасове Правительство прихильно поставиться до розроблення Центральною Радою проєкта національно-політичного статуту України в такому розумінні, в якому сама Рада буде вважати це відповідним інтересам краю, а також про вирішення в краю земельної справи, — для внесення цих проєктів на Установчі Збори.

„Тимчасове Правительство, узнаючи необхідність зберегти підчас війни боеву єдність армії, не вважає можливим допустити заходів, які можуть порушити єдність її організації й команди, як, наприклад, зміна в сучасний момент загального мобілізаційного пляну шляхом негайного переходу до системи територіяльного комплектування військових частин або надання командних прав яким небудь громадським організаціям. Разом з тим Правительство вважає можливим далі сприяти тіснішому національному обєднанню Українців у війську — через формування окремих частин виключно Українцями, поскільки цей спосіб, на погляд Військового Міністра, буде можливий з технічного боку і не порушить боевої сили армії.

„В найближчїм часі для більш пляномірного й успішного досягнення цієї мети, Тимчасове Правительство вважає можливим допустити до здійснення цього завдання самих вояків Українців, а для цього можуть бути командіровані, по згоді з Центральною Радою, осібні делегати Українців, котрі будуть при кабінеті Військового Міністра, Генеральному Штабі і Верховному Головнокомандуючому.

„Що торкається військових українських комітетів на місцях, то вони мають провадити свою працю на загальних основах, при чому їх діяльність повинна провадитись у згоді з діяльністю інших військово-громадських організацій”.

Ця декларація Тимчасового Правительства була негайно переслана прямим телеграфом до Києва, а на другий день Центральна Рада оголосила свій ДРУГИЙ УНІВЕРСАЛ:

„Громадяне Землі Української!

„Представники Временного Правительства повідомили нас про ті певні заходи, яких Временне Правительство має вжити в справі управління на Україні до Учредительного Зібрання.

„Временне Правительство, стоячи на сторожі завойованої революційним народом волі, визнаючи за кожним народом право на самоозначення й односячи остаточне встановлення форми його до Учредительного Зібрання, простягає руку представникам української демократії — Центральній Раді і закликає в згоді з ним творити нове життя України на добро всієї Революційної Росії.

„Ми, Центральна Рада, яка завжди стояла за те, щоб не одділяти України від Росії, щоб у купі з усіма народами її прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдності демократичних сил її, з задоволенням приймаємо заклик Правительства до єднання й оповіщаємо всіх громадян України:

„Українська Центральна Рада, обрана українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками інших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій, і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людности нашого краю.

„Поповнена Центральна Рада виділить наново зі свого складу окремий відповідальний перед нею орган — Генеральний Секретаріят, що буде представлений на затвер-

дження Временного Правительства, яко носитель найвищої краєвої влади Временного Правительства на Україні.

„У цім органі будуть обєднані всі права і засоби, щоб він, яко представник всієї демократії України і разом з тим як найвищий краєвий орган управління, мав змогу виконувати складну роботу організації та впорядкування життя всього краю в згоді з усією революційною Росією.

„В згоді з иншими національностями України і працюючи в справах державного управління, як орган Временного Правительства, Генеральний Секретаріят Центральної Ради твердо йтиме шляхом зміцнення нового ладу, утвореного революцією.

„Прямуючи до автономного ладу на Україні Центральна Рада, в згоді з національними меншостями України, підготовлятиме проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного Зібрання.

„Вважаючи, що утворення краєвого органу Временного Правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління краєм до потреб місцевої людности в можливих до Учредительного Зібрання межах і визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно звязана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного Зібрання.

„Що торкається комплектування українських військових частин, то за для цього Центральна Рада матиме своїх представників при кабінеті Військового Міністра, при Генеральному Штабі і Верховнім Головнокомандуючим, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частин виключно Українцями, по скільки таке комплектування, по определенню Військового Міністра, буде являться з технічного боку можливим без порушення бое-способности армії.

„Оповідючи про це громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка передала нам свою волю, з революційною демократією всієї Росії та з її ре-

волюційним Правительством прикладе всі свої сили, щоб довести свою державу і з'окрема Україну до повного торжества революції.

„У Києві, 1917 року, 3 липня (іюля)”.

Незабаром негативні наслідки „угоди” з Тимчасовим Урядом проявилися в повстанні Подуботківського Полку та в розстрілі Богданівського полку. Про це я тепер розкажу, подаючи потім, яких прав для себе й для Генерального Секретаріату сподівалася Центральна Рада, на підставі умови з трьома міністрами в Києві й що вона одержала від Тимчасового Уряду.

Отже Українська Центральна Рада замість необмеженого права революції, підписала обов'язуючу угоду 3 (16) липня. На підставі цієї угоди й була, зі звичайним для Петербурга фальшованням, видана знаменита „Інструкція про временное Управление Україною” з пяти губерній малоросійських і юго-западного краю. Навіть і в цих п'ятих губерніях ця ганебна „Інструкція революції”, за прийняттям якої найбільше агітував тодішній Голова Секретаріату Винниченко та „іже з ним”, не тільки вязала руки Центральній Раді в державно-національному будівництві; не тільки робила Генеральний Секретаріат безправним і абсолютно залежним органом від Петрограду (а не від Центральної Ради), але крім того зовсім виривала майже половину України з компетенції Центральної Ради.

Крім того, щодо головних сил української боротьби, тодішнього авангарда її національно-державної боротьби, війська, то й тут Центральна Рада не змогла не тільки оформити своїх прав, управити становище українізованих частин або посунути наперед розвиток українізації армії, але навпаки: обмежила свої права в цій справі, підписуючись м. і. під цими словами в декларації Тимчасового Уряду з 3 (16) липня 1917 р., яку вона визнала для себе обов'язковою. „...Що торкається військових українських комітетів на місцях, то вони мають провадити свою працю на загальних основах, при чому їх діяльність повинна провадитися в згоді з діяльністю інших військово-громадських організацій”.

Це в той час, коли усі ті „інші військово-громадські організації” ставилися нетерпимо-вороже до найменшого прояву українського національного руху і провадили нестримну боротьбу з кожною українською організацією.

Такий вислід цього першого стану боротьби Києва з Петербургом не міг не знайти собі відповідної оцінки і відгуку в широких українських військових масах і як перше активне реагування на таке „порозуміння” стався виступ Полуботківського полку у Києві 5 (18) липня 1917 року.

VIII.

ПОЛК ІМЕНІ ГЕТЬМАНА ПАВЛА ПОЛУБОТКА

Сформовання полку. — Виступ полку в Києві проти російської влади. — Безсилля Окружної влади втихомирити полк. — Передача справи вгамування полку Генеральному Комітетові. — Безглуздий напад російського війська на Полуботківців. — Кірасири б'ють та грабують полк. — Затвердження полку Центральною Радою.

Серед певної частини українського свідомого громадянства, але невеликої своєю численністю, була течія, що називалась тоді „самостійницькою”.

Ті, що належали до цієї течії, стояли за безкомпромісову тактику Центральної Ради щодо Петрограду. Вони весь час вимагали від усіх провідних органів, від усіх українських національних організацій безоглядних, навіть не завжди відповідаючих моментові й відношенню реальних сил, кроків до ведення національної політики.

Перебуваючи у невеличкій відносній численности до кількості прихильників поміркованої, якщо так можна висловитися, обережної, розрахованої лише на певний успіх тактики, вони мусіли серед українських мас шукати для своєї підтримки найбільше незадоволені чимнебудь елементи. Ці елементи давали найбільше горючий, найбільше придатний матеріал до активного виявлення свого незадоволення, який вони могли скористувати для підтримки своїх домагань.

**
*

В Києві на пересильному пункті⁶⁾ зібралось поверх 5000 душ українців-вояків, що зорганізувавшись почали домагатися утворення з них окремого полку імені гетьмана Полуботка.

Російська військова влада, як звичайно, не погоджувалася на такі домагання, а Українська Центральна Рада та Генеральний Комітет також не могли з тактичних мотивів підпирати рішуче ці домагання. Таким чином серед цих вояків утворився ґрунт для успішної праці елементів, незадоволених тактикою Центральної Ради.

У п'ятитисячну масу кинуту клич необхідности активного виступу вояків, щоби домагатися визнання владою самочинно утвореного полку. Для того, мовляв, треба лише озброїтись, також при цій нагоді одночасно захопити в Києві всю владу в свої руки, щоби негайно передати її до рук Центральної Ради. Ініціаторам виступу, здавалось, що досить у Києві усунути всіх агентів петроградської влади, як Центральна Рада стане повною господаркою всієї України.

Підготовка до виступу провадилася майже одверто. Деякі члени Генерального Комітету, як наприклад полк. Капкан, Горемика-Крупчинський (усунутий пізніше з Ген. Комітету за свою дореволюційну службу в Бердичевській охранці) та інші, гадали, користуючись нагодою, повалити потрійну більшість членів Комітету, щоби захопити провід над українським військовим рухом у свої руки. Також і з боку командування військами Київської округи та політичного комісаріяту вживалися заходи до спровокування на виступ Полуботківців. Останні сподівалися, що за „бунтарями” піде Центральна Рада й Генеральний Комітет. Тоді зліквідувавши збройною силою (козаками та кірасирами) цей виступ одночасно зліквідувати й українські центральні установи, або в крайньому разі лише перерештувати найбільш активних провідників національного руху, чим обезголовиться його.

⁶⁾ Місце де збирались військові для відправи у свої військові частини.

З такою метою російська влада до Полуботківців примінила тактику тримання їх в неможливих санітарних умовах життя на збірному пункті. Він був переповнений до такої міри, що люди ночували в дворі на брудному бруку, під виходками та по смітниках. Страва видавалася в такій кількості, що її не вистачало на половину людей, хліб був як замазка, на половину з землею. Жодного одягу не видавалося й люди були всі обірвані, босі, нагадуючи собою скорше табір старців, чи циганів ніж військових. Таке було відношення до них, не звертаючи уваги навіть на те, що більше ніж половина з них були ті, що мусіли повертатись на фронт другий, третій, а то й четвертий раз, ще не зовсім видужавши від поранень та різних хвороб.

Так само й приїзд до Києва міністрів з Петрограду та „угода” з ними підлили ще більше олію в огонь, бо військові справи залишилися не розв'язаними навіть принципово, а тому жодних змін в дотеперішньому стані їх чекати не можна було.

Військовий Генеральний Комітет був поінформований про ті настрої, що панували в Київській залозі взагалі, а зокрема серед Полуботківського полку. Знав він також, що організаторами активного виступу Київської залози є київський військовий клуб імені гетьмана Полуботка.

Цей клуб утворився тут з перших днів революції. Він був ініціатором організації першого українського полку Богдана Хмельницького. Тепер вважав так само самото доцільним в українській військовій політиці йти на пролом в утворенню національної армії. Не поділяючи обережної тактики Центральної Ради та Генерального Комітету, він, звичайно, стояв у гострій опозиції до них. Комітет цей спочатку гадав сам стати централею творення української армії, але на всеукраїнських військових з'їздах не міг зібрати собі прихильности й десяти відсотків членів з'їздів.

Поділяючи у принципі домагання вояків-українців за твердження їх окремим українським полком, Генеральний Комітет не міг стати на шлях активної підтримки їх, але

вважав доцільним не перешкаджати наростанню серед них певних подій. Тим більше, що опозицію проти Центральної Ради й самого Комітету він вважав не маючу під собою широкого ґрунту та був певний того, що вона не знайде співчуття навіть у масах самого Полуботківського полку, а залишиться фактом виступів лише окремих осіб. Тому на всі „заялювання” й погрози, що Комітетові майже щодня робив полковник Капкан, або штучно організовані делегації від „частин залоги”, ми зовсім не реагували, залишаючи подіям іти своїм власним шляхом.

Нарешті 3/16 липня стало ясно, що події не сьогодні-завтра мають відбутися. В ніч на четвертого Полуботківцями була скликана нарада представників від усіх частин залоги. Генеральний Комітет вважав, що на цій нараді мусить пролуhati і його голос, щоби внести певне заспокоєння в можливе розбурхання страстей, та щоби посередньо направити виступ в найменше шкідливий бік для національної справи, а коли пощастить, то й використати його як позитивний для неї фактор. На це засідання постановою Комітету був виделегуваний голова президії С. В. Петлюра.

На цьому засіданні були представники: Полуботківського полку (поруч. Романовський, бунчужний Бондаренко й інші); від Богданівського полку (командир полку Капкан, член Генер. Комітету, адютант Шаповал Олександр, шт.-кап. Ластівченко і другі); представники від Першого Запасового Українського полку й інших частин залоги.

Від Центральної Ради був член її О. Я. Шульгин, а від Генер. Секретаріату голова його, В. К. Винниченко.

На зборах найбільше виступали представники полку Полуботка, особливо прап. Калиниченко, що потім перейшов до большевиків і, взятий у полон, був порубаний шаблями своїми-ж козаками. Виступи їх мали характер обвинувачення Центральної Ради і Генер. Комітету в байдужому ставленні до домагань Полуботківців і до страждань їх; в угодовській політиці, в слабій активності і т. д.

Тут цілком з'ясувалось, що організатори цього виступу мають намір ударити в двох напрямках: проти своїх центральних революційних установ і проти російської влади тимчасового уряду на Україні.

Представники Центральної Ради й Генерального Комітету дали відповідні роз'яснення та з'ясували докладно тактику цих установ і напрям їх роботи. Особливо яскраву промову сказав С. В. Петлюра, який, з'ясувавши умови праці Генер. Комітету, його наміри, плян роботи й тактику, закінчив її приблизно такими словами:

„Що-ж торкається погроз на адресу Генерального Комітету, то по перше: Генеральний Комітет не є обраний лише голосами тих, кого тут репрезентують ті, що нападають на нього, а тому, він і не відповідальний перед ними, відповідаючи лише перед все-українськими військовими з'їздами, волю яких він творить. Друге: члени Генерального Комітету, політичні робітники ще за царських часів, жодних погроз не бояться”.

На поставлене ним запитання про довіря Комітетові зборами була дана позитивна відповідь майже усіма голосами проти трьох-пяти „застрільщиків”.

Все такі активісти у своїх намірах виступити й захопити владу не спинилися, хоч і бачили, що співчуття в других українських частинах залоги не знайдуть. Вони лише змінили свою тактику і відмовившись від протестів проти Центральної Ради та Генер. Комітету, виставили такі домага́ння:

„1. Визнання Центральної Ради й Генерального Комітету через тимчасове правительство Росії верховною владою на Україні;

„2. Проклямування Центральної Ради верховною владою на Україні до скликання українських установчих зборів, а Генерального Комітету — верховною українською військовою владою;

„3. Визнання через Центральну Раду й Генер. Комітет 2-го українського пішого полку імені гетьмана Павла Полуботка дійсним полком”.

Зокрема Полуботківці заявили, що при здійсненню цих домагань вони негайно вийдуть на фронт. До цього закликали вони приєднатись і другі військові українські частини, але ті категорично відмовились.

Командуючий військами Округи полк. Оберучев, упевнившись, що за день, за два Полуботківці активно виступлять, виїхав до Житомира, щоби забезпечити себе від тих неприємностей, що випали б на його долю, якби він попав до рук „бунтарів”, а також щоби спокійно вичекати розвиток „мятежа”, поки в нім приймуть участь і центральні установи. Потім, подавивши „вооруженою рукою мятеж”, заодно зруйнувати й центри українського національного руху.

**

Ранком 5/18 липня в кімнату до мене зайшов член комітету Гореміка-Крупчинський і повідомив, що цієї ночі виступили Полуботківці й вже захопили владу в свої руки.

Це повідомлення мене не здивувало, але я все таки поспішив одягнутись.

Виходжу на вулицю в сьомій годині вже. Тихо, спокійно. Заходжу у помешкання Генер. Комітету. Там теж усе спокійно, вартові на місцях. Вартовий писар розказує, що Полуботківці вже біля арсеналу озброюються.

Сідаю в авто й їду до арсеналу. Тут також спокійно. Йде ділова жвава праця по озброєнню полку. Усі двері величезного будинку арсеналу відімкнуті, а перед кожними з них стоїть велика черга солдатів. То Полуботківці одержують зброю.

Вступаю з їх вожаками в розмову, головним чином з прап. Осадчим. Він оповідає, як вони легко обезброїли міліцію, заарештували начальника її, поруч. Лепарського, команданта Києва генерала Цитовича, але останнього, так собі, мовляв „лише для „форми, бо він неприємностей українцям не робив”. Обсадили деякі установи: державний банк, залізничий двірець, телеграф і ін. своїми військовими відділами.

До Центральної Ради й Генерального Комітету ставляться з повним довірям і прохають їх лише не перешка-

джати їм закінчити своє діло, ліквідації російської влади в Києві, що вони так успішно почали з „голими руками”.

Повертаючись назад, я стрічав декілька патрулів Полуботківців. Деякі з них, пізнавши „допотопне” авто Генерального Комітету, пропускали його не затримуючи, а деякі з них спиняли його, але, пізнавши мене, прохали ввічливо вибачення за стримання.

Ближче до Центральної Ради почав стрічати уже представлені застави Богданівського полку, між якими й патрулями „бунтарів” жодних непорозумінь не було. Перші стояли й стерегли підступи до Центральної Ради, а другі робили своє повстанче діло поза межами цієї полоси. Як тих, так і других дуже обурювали відомости, що на вулицях Києва появились юнацькі школи і, здається, кірасири. Завжди було чути з обох боків одне й теж: „І якого чорта ці кацапи вмішуються сюди”.

Жодних грабунків, або бешкетів не було. Все робилося спокійно, поважно, як видно, по добре випрацьованому плану.

Повернувшись назад, я більшу частину членів Генер. Комітету знайшов за звичайним їх сніданком у „Ліфляндці”.

Не умовляючись, всі ми рішили вичікувати розвитку подій. Для нас уже стало ясно, що у Києві військове командування не має сил, потрібних для ліквідації вже успівшого добре озброїтись полку, а тому поставала певність, що штаб Округи визнає своє безсилля й нарешті звернеться до Центральної Ради та Генер. Комітету, чим остаточно підірве свій авторитет і значіння в Києві.

Перше офіційне засідання в цій справі довелося зробити Генер. Комітетові у своєму помешканню в 11 годині. Безпосередньою справою, що привела до цього, був наказ полк. Капкана, яким він самочинно оголосив себе начальником київської залози. Це вже було втручання в боротьбу між штабом Округи й Полуботківським полком офіційної особи: командира українського регулярного полку й разом з тим члена Генерального Комітету. Наказ цей постановою Комітету скасовано.

У штабі київської округи була спочатку повна розгубленість, а тому перші кроки до вгамування бунтарів були зроблені, коли повстанці добре озброїлись і заняли позиції на валах фортеці біля арсеналу. Проти них кинув штаб військові школи та інженерні війська. По короткій перестрілці, після того, як Полуботківці дали опір і поранено 3 чоловіків з наступавших, спроба ліквідації „мятежников” у такий спосіб була залишена.

О п'ятій годині вечором Полуботківці правильними колюнами, по чотам, зі співами й вигуками Слава! вирушили у свої (Грушківські) касарні, навкруги яких були загодя улаштовані ними добрі шанці. До своїх касарень вони пройшли спокійно, бо всі московські застави і українські пропускали їх: перші зі стиснутою злобою, а другі з повним співчуттям.

З самого початку виступу штаб округи надіслав телеграфічне повідомлення до Петрограду про „большевицький” виступ „українських дезертирів”. У відповідь на це тимчасовий уряд звернувся до командуючого військами й разом з тим до Генерального Комітету з пропозицією вжити всіх заходів до ліквідації повстання.

Тому, що телеграф знаходився у повному розпорядженні командуючого військами, він мав можливість затримувати неугодні йому телеграми, що йшли з Генер. Комітету, або до Комітету. Так і на цей раз телеграфічне звернення тимчасового уряду до невідомого Оберучеву військового українського вищого органу затримано й не передано нам своєчасно.

Лише по невдалій спробі заступника командуючого військами генер. Трегубова, зліквідувати виступ власними силами, звернувся він до Центральної Ради з проханням допомогти йому в ліквідації повстання, посилаючись на телеграму тимчасового уряду, яку мусів тепер передати Раді.

Центральна Рада поставила вимогу, щоби справа ліквідації повстання була передана цілком в її руки, для чого Генеральний Комітет призначив свого члена генер. майора Генерального Штабу Кондратовича.

Дуже не хотілось ген. Трегубову усовуватися від справи ліквідації виступу Полуботківців, бо цим він стверджував своє безсилля установити лад. Але що було робити, коли Центральна Рада й Генер. Комітет, поставивши таку умову, залишались і далі щодо ліквідації виступу пасивними, звертаючи свою увагу лише на те, щоби не виникло кривавих, чи грабіжницьких ексцесів. Для того їх делегати роз'їздили по загроженим місцям Києва й не раз були в казарнях Полуботківців „Повстання” протікало мирно. Але все таки заходи російського військового начальства до ліквідації його залишилися без жодних наслідків.

Нарешті вже над вечір 5 (18) липня приїхав до Центральної Ради генер. Трегубов з остаточною проханням взяти на себе ліквідацію повстання. Наслідком переговорів з Радою з'явився такий його наказ:

„Членові Українського Генерального Військового Комітету при Центральній Раді генерального штабу генерал-майору Кондратовичу доручаю, за згодою Центральної Ради, установити порушений порядок в деяких частинах київського війська. На випадок, коли зявиться потреба у військовій допомозі, має він звертатися за нарядом війська до коменданта. 5 (18) юлія 1917 р. Генерал-Лейтенант Трегубов”.

Цим наказом київське військове командування розписалося в повному своєму безсиллю щодо українців-вояків, а Центральна Рада й Генер. Комітет узяли в свої руки справ ліквідації повстання.

Доставлені в Центральну Раду заарештовані повстанцями командант Києва Цитович і начальник міліції поручник Лепарський були негайно звільнені.

**
*

Виступ Полуботківців, будучи абсолютно незалежним від большевицького, на жаль, випав на один і той-же час з большевицьким повстанням у Петрограді.

З Києва до Тимчасового уряду полетіли сотки телеграм від офіційних і неофіційних російських організацій та осіб, які перелякано й неправдиво освітлювали події у

Києві. Від перекручування фактів і переляку перед „українськими збунтуваними дезертирами” не втримався й Київський Совіт Рабочих і Салдатських Депутатів.

Ці донесення з Києва примусили Тимчасовий уряд звернутися з запитанням до Генерального Секретаріату Центральної Ради про становище у Києві. На це секретаріат послав таку депешу:

„У відповідь на Ваше запитання про відгуки петроградських подій у Києві повідомляю. Центральна Рада і виконавчі комітети послали до Петрограду телеграму з заявою про цілковиту готовість усіма силами піддержувати тимчасове правительство й з осудом виступів невідповідальних груп. Видана відозва до населення Київів і всього краю.

„Вночі на 5 липня група Українців-воєнків біля 5000 чоловік, яка склалася з ешалонів, що переходили розбивний пункт та самовільно й всупереч розпорядженням Генерального комітету назвала себе полком імені гетьмана Полуботка, захопила арсенал, озброїлась і поставила караули біля державних установ. Генеральний Секретаріат негайно ужив рішучих заходів до встановлення порядку. Викликано військово гарнізону, як Українці, так і Росіяне охороняють місто.

„Частину повстанців заарештовано. Інші повстанці під впливом рішучих заходів Генерального Секретаріату залишують фортецю та арсенал. Охорону беруть на себе: полк імені Богдана Хмельницького, сапери та інші частини гарнізону. По згоді Секретаріату з командуючим військовою округою, охорону міста та околиць, а також встановлення порядку доручено членови Генерального Комітету генералу Кондратовичу.

„Секретаріат у справі заспокоєння міста іде в тісному контакті з місцевими комітетами громадських організацій, Ради Робітничих та Салдатських Депутатів. Місцеві організації большевиків разом з іншими революційно-демократичними організаціями сприяють заспокоєнню. Не вірте агентським та газетним звісткам — вони складені нашвидку під впливом непровіраних чуток, які розповсюднуються на-

ляканою людністю. Відомо покищо тільки про одного пораненого”.

Шостого липня (старого календаря) повстанці вибрали делегацію для переговорів з Центральною Радою у справі полагодження конфлікту. З представниками російської влади ними було категорично відмовлено вести всякі переговори. В делегацію було вибрано 20 душ: по одному з кожної сотні й 4 від різних полкових установ.

Увесь день 6 (19) липня пройшов у переговорах різних представників від Центральної Ради, Генерального Комітету і Всеукраїнської Ради Військових Депутатів, які вийшли декілька разів у Грушківські касарні.

Сьомого (20) липня до Центральної Ради мала прийти в 10 годині зранку обрана Полуботківцями делегація для остаточних переговорів, але в ночі повернувся до Києва полк. Оберучев, коли вже вияснилося, що минула небезпека для його персони. Він негайно почав вживати свої „рішучі” заходи проти „бунтарів”.

Заходи ці внесли лише непотрібну нервовість в спокійний хід ліквідації конфлікту й провокували повстанців до ексцесів.

Делегацію, що їхала до Центральної Ради, були по дорозі оточили кадети з військової школи та великий наряд міліції. Частина її заарештовано, й лише декому з неї пощастило з великими труднощами прибути біля 12 години до Центральної Ради. На вимогу Центральної Ради заарештованих делегатів привезено в її помешкання лише через декілька годин, де їх звільнено з-під оберучівського арешту.

Переговори з делегатами майже приходили до позитивного закінчення, коли прибув генер. Кондратович з заявою, що Оберучев дав наказ вжити самих рішучих заходів і силою примусити Полуботківців іти на фронт, а тому в наслідок цього розпорядження до Грушок уже стягаються різні московські війська з гарматами.

Таке розпорядження Оберучева робило зовсім неможливим мирну ліквідацію виступу.

Делегація Полуботківців пішла на великі уступки у своїх попередніх домаганнях і вона вже згоджувалась лише на принципове визнання їх полком імені гетьмана Павла Полуботка. Після того вони мали негайно йти на фронт, навіть не закінчивши організації полку, а також повернути зброю, що забрали з арсеналу. Принципового визнання їх окремим полком вони домагалися в тій цілі, щоби на фронті їх не було розпорошено по других неукраїнських частинах. З охотою згоджувались видати різні карні елементи, що пристали до них з метою в каламутній воді ці половити рибку і т. д.

Повідомлення генерала Кондратовича звалилось як сніг на голову, на обидві сторони.

Голова Секретаріату Винниченко поїхав негайно до Оберучева домагатися скасування його розпорядження та запобігти вживанню зброї. Винниченко просив Оберучева, щоби той зачекав хоч до 10 години ранку другого дня, коли може надійти відповідь від Тимчасового уряду на прохання Генер. Секретаріату про визнання Полуботківців полком. Оберучев стояв на своєму й відмовився скасувати своє розпорядження, або хоч затримати його виконання до наступного дня. Таким чином він свідомо й непотрібно поспішав перевести свій намір даремного пролиття крові. Навіть коли б Петроград дав негативну відповідь на прохання Генер. Секретаріату, ще не виключено було б і те, що все таки шляхом переговорів Полуботківці відмовилися б від своїх домагань.

Делегація Полуботківців, вчувши про заходи Оберучева, негайно виїхала до Грушок, щоби, як вона заявила, запобігти можливій провокації та умовити товаришів скласти зброю. Але при тім делегати зазначили, що зброю вони видадуть лише Центральній Раді через український полк, а ні в якому разі російській владі чи московським військовим частинам.

Разом з делегатами до Грушок поїхали від Центральної Ради такою ж метою генеральні секретарі І. Стешенко та Б. Мартос.

Одночасно Оберучева повідомлено про таке рішення делегації Полуботківців та про поїздки в Грушки двох секретарів. Все таки це не спинило його від задуманого ним кривавого діла.

**
*

В той час, як представники Центральної Ради вже остаточно закінчували переговори про здачу повстанцями зброї, а Богданівський полк ладнався її приймати, почався обстріл грушківських касарень Оберучевськими військами з гармат та рушниць. Звичайно, повстанці не залишилися без відповіді й між ними та московськими військами розпочався справжній бій.

З великими зусиллями пощастило припинити цей напад урядових військ, наслідком якого було серед Полуботківців чимало поранених та три вбитих.

Таким, зовсім непотрібним нападом справа полагодження конфлікту була знову ускладнена. Своім життям ризикували, по вині Оберучева, члени Центральної Ради, що під час нападу були в касарнях і залишилися там увесь час бою. Їм грозили не лише кулі Оберучевських солдатів, але й можливі ексцеси з боку повстанців. Дехто з Полуботківців погрозово висловлював гадку, що делегація Центральної Ради приїхала в касарні з провокаційною метою, щоби розкласти полк, відвернути його увагу та полегшити переведення над ним екзекуції Оберучевим. Одержавши знову рішучий опір з боку повстанців, московському війську довелося припинити свою акцію й почати облогу касарень. Для того військо відтягнули далі від касарень. Після цього, в наслідок дальших пертрактацій з представниками Центральної Ради Полуботківці видали всю свою зброю полкові імені гетьмана Богдана Хмельницького. Полуботківцям пообіцяно, що жадних репресій проти них не буде та що їх відправлять окремим полком на фронт.

Самі Полуботківці відразу заспокоїлись і далі трималися цілком лояльно. По місті лише бродили окремі особи, часто явно злочинні, що пристали до повстанців під час їх виступу. Сьомого і восьмого (20-21) липня богданівські

полкові патрулі, кадети та міліція заарештували більше сотки таких осіб.

Російська військова влада, не дивлячись на повне задоволення повстанців і готовість їх йти негайно на фронт, увесь час поводитися з ними ганебно. Не давала харчів, хліба, тощо. А в ніч на 9 (22) липня кірасири перевели трус в касарнях, немов би то шукаючи зброї. Під час тругу пограбували все, що тільки було цінного, знущалися над беззбройними людьми, глумилися над їх людською й національною гідністю та дескільки душ, що висловлювали протест проти такої поведінки кірасирів, було побито.

По розслідуванню цього випадку Центральна Рада 9 (22) липня ухвалила таку постанову: „Звернутися до Генер. Секретаріату з запитанням, чи йому відомо, що обіцяних штабом військової округи Полуботківцям грошей не дали, хліба також не дають, що кірасири учинили над ними грабунок, насильство та побої, і яких Генеральний Секретаріат вжив в цій справі заходів, — про все це повідомити Центральну Раду”.

Московська революційна „демократія”, що міцно засіла у Києві на різних урядових посадах та революційних установах, виявила, як звичайно, разом з переляком, незмінну свою тактику перебріхування фактів, то приписування українству всі „сім гріхів”. Безсильна у столиці України, вона поспішила надіслати цілу низку брехливих „всеподданейших” доносів до Петрограду з проханням врятувати її від українських „зверств” і т. д.

Яскравим зразком такого перекручування фактів, наприклад, була телеграма Київського Виконавчого Комітету Громадських Організацій до Тимчасового Уряду, в якій він між іншим повідомляв Петроград, що повстанці при допомозі 3-го авіопарку фортеці, розграбили склади, захопили штаб округи і т. д. Щоби з’ясувати правду, Генеральний Секретаріат у свою чергу надіслав телеграму до Тимчасового Уряду з роз’ясненням дійсного перебігу подій. В телеграмі тій він між іншим зазначив, що з самого раня 3-й авіаційний парк було захоплено несподівано Полуботківцями, а потім, завдяки діяльності та тактовним заходам

3-го авіопарку, які виявились в тому, що повстанців нагодували і скупили у подвір'ю майстерень парку, а також завдяки розпорядимости голови українського комітету парку і коменданта парку, які безперестанно діставали вказівки від Генерального Секретаріату та Центральної Ради, справа була щасливо полагоджена в межах парку без пролиття крові.

Таким чином поміч парку, про яку говорить Виконавчий Комітет, виявилась не в приєднанню до анархічного виступу Полуботківців, а навпаки, в діяльній і тактовній його льокалізації.

Від російських урядових чинників не надходило повідомлення про затвердження полку гетьмана Полуботка, а тому Центральна Рада та Генеральний Комітет самі постановили формально визнати такий полк і передати йому полковий прапор. Урочисто цей прапор передано і „бунтівники-дезертири” через декілька днів в повнім порядку і з гарячим запалом піднести високо імя „другого українського полку імені гетьмана Павла Полуботка”, вийшли на фронт.

Про зустріч мою з цим полком на фронті розкажу далі.

Реальних наслідків для українського військового руху виступ Полуботківців не дав, але все ж таки він не пройшов без наслідків. Виступ цей до певної міри підчеркнув потребу поміркованим колам діячів українського національного руху стати на шлях більш активного і радикального розв'язання справи взаємовідносин з Петроградом та з московським „русоцентризмом”. Виступ Полуботківців дав наочний доказ, що дійсно є елементи серед мас українського народу, які вимагають від провідників свого національного руху більше рішучої політики в національнім будівництві.

Безперечно, деякі московські діячі „собірателі землі русской”, після цього виступу стали на шлях більше компромісової політики до українського „сепаратістического” руху. Вони вже почали боятися, що своєю безоглядною

упертістю можуть провокувати українські маси до дальших сепаратних, а то й цілком анархічних виступів. Не хотіли вони бачити наростання національної свідомости, а тому легковажили вимоги українського національного відродження, що висовували широкі маси українського народу. Такі пани як Оберучеви, Кірієнки, Лепарські та їм подібні не лише виступ Полуботківців, але й увесь український національний рух намагались звязувати з большевицьким рухом, а повстання Полуботківців з виступом большевиків у Петрограді.

Звичайно, серед Полуботківців могли бути й большевистуючі елементи й злочинно-грабіжницькі, й навіть чорносотенно-провокаційні, або урядово-провокаційні (від Київської Військової Округи і т. д.), але вони потонули незамітними в морі ідейно-національної маси, виступавших та їх провідників. Ставити цей виступ у звязок з петроградським большевицьким, як то робив Оберучев, найменше не обережно і не серйозно.

ІХ.

НАСТУП РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ 1-го ЛИПНЯ НА АВСТРІЙСЬКОМУ ФРОНТІ.

Розклад російської армії. — Керенський „головноуговарюючий”. — Українські полки хоробро йдуть вперед у наступ. — Московські полки проти них. — Розгром наступаючих корпусів. — Геройство українських військ. — Російська влада відбирає їм назвисько „українські”. — Маршеві роти спинено в марші на фронт.

Уже з другої половини місяця травня почався фактичний розвал російської армії. На фронті багато частин замітингувало, вимагаючи від командування скорішого припинення війни та демобілізації армії, або присилки на фронт свіжих військових частин, які змінили б старі, що мали б відійти в глибоке запілля на відпочинок.

Все частіше й частіше ставилося домагання командуванню та тимчасовому урядові ультимативно, що, мовляв,

така то військова частина залишається на фронті лише до певного терміну, а тоді самочинно полишить його, якщо не будуть задоволені її вимоги.

Не буду аналізувати причин початку цього розвалу, а зазначу лише найбільш яскраві факти.

На фронтівому з'їзді Південно-західного фронту, що відбувся в Камянці, всі звідомлення з місць характеризували надзвичайно тяжкий стан армії в харчовому, санітарному й дисциплінарному відношенні. З них ясно стало щодо упадку дисципліни в армії, що виявився в дуже частих невиконаннях наказів окремими солдатами або цілими військовими частинами; в арештах своїх командантів і навіть в убивстві офіцерів. Також страшенно депресуючи армію впливала епідемія тифу та інших інфекційних хоріб разом з цингою від недоїдання. Розвал транспорту не давав можливості робити своєчасної доставки на фронт боєвих припасів, харчування та шкодив виконанню оперативних перевозок війська.

Під час перебування перед самим початком наступу 18 червня (1 липня) в першому гвардейському корпусі, що стояв на самому центральному участку наступу (Тернопіль), Керенський, не дивлячись на шалену свою агітацію й гарячий заклик іти в наступ, мав повний провал.

Також переконався він і в других частинах фронту, що армія прийшла до повного розвалу дисципліни. Тому, жодними нагадуваннями солдатів про його „революційні обов'язки” армію не можна вже змусити слухатись. Треба було спробувати других заходів, а не агітації, яка приносила ще більший занепад карности, бо штовхала солдатів на шлях обмірковання кожного наказу, кожного заклику, утворюючи видимість можливості відмовитися від виконання наказів: коли умовляють, закликають і питають думки, то це значить дає право й не погодитися з тим, так міркували собі солдати. Очевидно це спостеріг і Керенський. Тому він послав телеграму головнокомандуючому південно-західного фронту генер. Денікинові у відповідь йому на його прохання приїхати голові правительства для агітації в армії. В телеграмі Керенський відмовився при-

іхати: зазначив, що час розмов і переконань скінчився, й тепер треба армії наказувати, а не мітингувати.

Отже й Керенський переконався, що розвал в армії дійшов до такого ступня, що він рішив халатися за старий засіб керування армією: наказ і безоглядне виконання його. Але армія дійшла до такого стану, коли нормальне життя в ній втратило рівновагу й почало вже котитися в низ до повного зруйнування всієї армії, з такою силою інерції, що жодними категоричними наказами, суворими сходами й навіть розстрілами (до чого прийшли пізніше) спинити розкладу не можна було. Залишався один вихід: негайний мир і поспішна демобілізація армії, чим може б і пощастило зберігти хоч кадри армії.

Командування армією бачило всю її трагедію. Майже для всіх було зрозуміло, що жодною перемогою над ворогом армію вже не врятуєш. Воно лише з різних мотивів не висловлювало своєї думки.

Керенський та його уряд хотіли вірити в чудесну цілющість патріотичного піднесення, коли б пощастило здобути хоч невеличку перемогу над ворогом. Це на їх думку викликало б віру в солдатських масах на скорі закінчення війни, а тому вони знайшли б в частинній перемозі позитивну відповідь на болючу свою жагу скорше покінчити війну. Ніхто з сторонників наступу 18 червня (1 липня) не хотів навіть думати про найменший неуспіх на фронті, бо вони також добре розуміли, що поразка знаменувала б собою повну катастрофу в армії.

Ще гірше справа стояла в запіллю з запасовими частинами. Там уже давно припинилася боева підготовка нових свіжих сил. Войцтво запасових полків уже жило виключно інтересами внутрішнього революційного життя. Маршові роти на фронт виходили з великими труднощами, а то в більшій частині відмовлялись зовсім виходити з своїх запасових полків. Ті ж, що виходили, не доходили до місця призначення навіть в половинному складі, а та решта, що вливалась в боеві частини, вносила туди ще більший розклад.

Інакше виглядала справа в націоналізованих військових частинах українських, польських, лотиських і других. Там військові маси, захопившись ідеєю національного відродження, черпали з неї також ідею творення міцної дисциплінованої національної армії. Творення своєї національної армії було в них одним з найактуальніших чинників національного відродження. Кожен з вояків, не виключаючи тих, що самі розкладали армію своїм поступованням, був свідомий того, що армія може існувати лише в умовах повної карности, безумовному підлягання військовим наказам і розпорядкам та свідомості свого патріотичного обов'язку.

Зокрема перед українським військовим елементом стояло завдання безпосередньої оборони своєї рідної землі, своєї рідної хати, свого національного гонору від руйнування та безчестя. Свідомість ця ще в більшій мірі пробуджувалася серед українських військових мас, між українськими національними організаціями як в центрі, так і на периферіях.

Успіхові української військової самоорганізації у великій мірі сприяло те негативне відношення до українського національного руху, яке в и я в и л и всі верстви московського суспільства й так званих „меншостей” на самій Україні. Вони всі це робили часто в гострих брутально-образливих формах не тільки для національного почуття як українця, але й просто як людини. Почуття самоохорони та необхідності оборони своїх прав національних і людських, часто лише в підсвідомих формах кликало український нарід, українське вояцтво до консолідації своїх сил і творення міцної відпорної сили.

Також національна честь і гідність, дуже чутливі в народі, що знову прокинувся до життя, вимагали від нього прагнення до виявлення у всьому своєї моральної переваги над ворогами і як доказ тому було творення відповідних реальних факторів та проявлення у всіх галузях життя творчості, організованості та могутності. Звичайно, це спричинялось також і до виявлення серед українського вояцтва героїства в боротьбі з ворожими арміями на фронті.

тах. Кожен вояк українець хотів дати доказ свого героїства як перевагу перед московським „пораженчеством”.

Числячись з цим, російське верховне командування визначало для „українізації” на фронтах дивізії, що стояли на найактивніших ділянках фронту, або були з великою недостачею людського складу, або здеморалізовані, чи взагалі належали до категорії „потерявших боедатность”.

Українські маршові роти особливо з-поза меж України: з далекого Сибіру, Туркестану, глибокої півночі йшли на фронт безпереривно, йшли вони без всякої черги, а просто по мірі сформування. Прибували вони в дієві частини завжди не то що в повному складі, а навіть часто збільшеними на 20—50% проти кількості, що вийшла з запасового полку. Ставалося це тому, що в дорозі до них приставали українці „дезертири” з запасових частин, мимо розташування яких проходили ешалони, де вони були розкидані невеликим числом і не мали надії іншим шляхом попасти в українізовані частини, а то й взагалі на фронт.

На південно-західному фронті до 18 червня (1 липня) було вже зукраїнізовано 17 дивізій, між ними й ті, що входили в три корпуси фронту, призначені для посилення в них „українських пополнень” (російська військова влада старанно уникала назвиська „українізація”). Лише в корпуси: 6, 17 і 41-й Військ. Генер. Ком. до наступу 18 червня (1 липня) відправив біля 70 маршових рот. Крім того і раніше в складі цих корпусів майже на $\frac{3}{4}$ були українці. Як звичайно, тут українізувалося лише те, що було не вище полку. Штаби-ж дивізій і корпусів залишалися недоторкані в тому складі, як були давніше. Українізованими, деколи в устах (але не на документах) російського військового командування, були дивізії, але в ніякому разі не корпуси. Визнавалося очевидно це потрібним, аби з одного боку затерти сумний для росіян жаль, якого народу сини б'ються за Росію і умирають в той час, як „сини руссаго народа” фактично уже відмовилися боронити свою державу. З другого боку, щоби кожної хвилини, не зачіпаючи питання розформування українських корпусів „по міновенні надобності”, легко було би це зробити, перекинувши диві-

зії в інші корпуси, армії і фронти, що Тимчасовий уряд, який доживав останні дні, і Ставка почали робити, перекидаючи українські дивізії на північний і західний фронт. Вся політика російського тимчасового уряду, а через нього і всієї московської демократії та військового командування, зводилася до того, щоби використати українців як гарматне м'ясо, але не дати вирости в дійсно міцну національну армію.

Досить яскраво схарактеризував це Керенський, коли одного разу в розмові з представником Генерал. Комітету при Ставці полк. Павленком сказав: „Ви, українці, хатіте сабрать у себя все сваї сіли, чтобы патом ваевать с нами!? Папробуйте только... пасмейте! У нас найдьотся достаточна сід, чтобы расчітаться с вами!”

**

Наступ 18 червня (1 липня) розпочався успішно. З ентузіазмом йшли вперед українці-вояки 6, 17 і 41 корпусів. Перші висліди наступу, здавалося, забезпечували всій операції повний успіх. Російська революційна демократія, російський уряд, російська преса святкували, бо їм здавалось, що перемога російської революції була й на зовнішньому фронті цим забезпечена. Полки, які перші почали наступ, що „повіки” вкрили себе і всю „революційную” армію боевою славою, були названі полками „18 юнія” і відзначені окремими революційними прапорами. Та тут було одне „але”. Полки ці йшли в наступ із розвернутими червоними прапорами, поруч з якими маяли також і українські національні прапори. Це свідчило, що то йшли українські національні полки і ніхто не відважився б з певністю сказати, чи в ім'я Росії „і великої русской революції” йшли вмирати герої, чи в ім'я національної революції і перемоги національної ідеї.

Уся військова старшина, як напр., головнокомандуючий південно-західн. фронтом генер. Гутор, були надзвичайно задоволені українським військом.

Із Ставки верхнього головнокомандуючого Генеральний Комітет отримав телеграму: „Шестий корпус чесно виконав свою повинність боєм 18 червня, про що щасливий

вас сповістити. Корпус уже одержав частину свіжих українських доповнень. Дізнавшись, що останні партії замінюються з-за різних домагань в Н. запасному полку, сповіщаю, що дуже бажане було б ваше представництво в цьому полку для того, аби влаштувати взаємовідносини національностей. У корпусі се питанне проходить „гладко” і українізація його йде послідовно і безболізно. (Підпис).

Не маючи тепер усіх потрібних матеріалів, не можу навести і навіть пригадати усіх документів, що тоді свідчили про геройський наступ українців.

За таку саможертву їм довелося гірко платитись, бо російські полки й корпуси, що мусіли теж узяти участь в офензиві, не виконали свого завдання, а деякі навіть активно-вороже поставилися до наступаючих частин. Просунувшись у тяжких боях далеко вперед, частини 6, 17 і 41 корпусів попали в дуже тяжкі обставини і деякі з них були майже оточені ворогом.

Особливо тяжко довелося 155 пішій дивізії, що стратила в цих боях убитими й раненими до $\frac{3}{4}$ свого складу, але все таки з честю вийшла з тяжких обставин. Про героїство її писала вся російська преса; було надруковане не одне похвальне урядове повідомлення командування про її знамениті бої, але ніде жодним словом не було згадано, що то українська дивізія, в якій москалів-воєків не було.

Характеристичне для поведінки москалів у ті часи на фронті наведу ось що:

В московській газеті „Свободний Голос”, що виходила у Винниці, вміщено таке повідомлення одного чеха:

„Наша чесько-словацька бригада стояла на позиції поруч з українськими частинами. Ще кілька день перед початком наступу ми вели перестрілку з Німцями і навіть діло раз-у-раз доходило до герців. Діяльність наша дуже не подобалась одній дивізії (московській), що стояла в резерві і на половину була зложена з большевиків. Вони щодня вимагали, щоби ми перестали „дрочити” Німців. Се дуже шкодило нашому бадьорому настроєви, але ми все гадали, що, коли прийде приказ Керенського наступати, то й сі наші „миролюбиві” товариші підуть за нами. Нареш-

ті одержали й приказ „вперед!” Наша бригада, як один чоловік, не дждавшись ще поки артилерія скінчить своє діло, кинулась в атаку. — „Тут оповідач не втримався і розридався” — каже газета. Не встигли ми всі вийти з окопів, як нам у спину засвистіли зрадницькі „братські” кулі, одною з яких і я був поранений у праве плече. Не можу оповісти, що тоді поміж нами зробилося! Усіми опанував відчай, бо ми опинилися в середині, а з переду і з заду однаково загрожувала смерть. Ми зупинилися, не знаючи, куди йти: назад, чи вперед!, Коли тут на допомогу зявилися українські частини, що оточили збиту з пантелику дивізію і примусили її зупинити братогубство. Після того зразу наша бригада вдруге кинулася в атаку, взяла німецькі окопи і біля 1,800 бранців”.

Такі події відбувалися майже на всіх відтинках фронту частин, що наступали. Москалі стріляли в спину чехам і українцям, що вели наступ. А в той час російський уряд і верховне головне командування знаходили для себе гідним красти славу і честь героїв національних військ і ними вінчати грабіжницько-трусливе гільтяйство, яке тоді називало себе „русская революціонная армія”.

Український Військовий Генер. Комітет дав інструкцію своєму членові, представникові при Ставці полков. Павленкові В., звернути негайно увагу верховного командування на те, що 6, 17 і 41 корпуси складаються виключно з українських дивізій і категорично домагатися негайного оголошення відповідним наказом цих корпусів українськими, що було б одинокою відповідною для них нагородою за їх героїство і великі жертви, понесені в наступі. Українці-вояки мали право чекати, що врешті їх назовуть справжнім національним іменем, але не дочекалися.

В дорозі до цих корпусів було більше сотні українських відділів, маршевих рот, що Ген. Комітет викликав з усіх просторів колишньої Росії на допомогу своїм братам і доповнення їх великих утрат. Інші відділи, крім національних, ще довго перед наступом у бік фронту майже не йшли, бо запасні частини уже „страйкували” і маршових рот не відправляли.

В той час, коли остаточно з'ясувалося, що наступ 18 червня не вдався, що українці-вояки цілком даремно понесли величезні жертви „во славу руссаго оружя”, до Комітету наспіло повідомлення Павленка, що Ставка відмовляється від усталення надалі дивізіям 6, 17 і 41 корпусів та інших, що набули собі останнім наступом світової слави, як українських і що, мовляв, будуть визначені для українізації інші дивізії, а в той час українські відділи повинні йти по незмінному маршруту в старі дивізії.

Передомною, як безпосередно завідуючим перевозом цих відділів, постало питання: чи має право Генеральний Комітет взагалі, а я зокрема, кидати далі на недоцільний убій кращих синів українського народу!?

Відповідь собі я знайшов одному: Ні!...

Досить уже піддаватися обіцянкам Ставки та Петербурського уряду в особі Керенського, які нашу безконечну льояльність використовували на шкоду нам і нашого народу безсоромним способом...

Ми, піддаючись їх обіцянкам, лише творимо злочин, кидаючи на убій цвіт українського народу, який безмежно вірить нам...

Це треба спинити... Така була моя постанова. І я негайно ,навіть не порадившись з іншими членами Комітету, вислав обіжно телеграму по всіх відділах і запасних полках такого змісту: Для українізації Ставка визначить нові дивізії, тому припинити висилку українських маршових рот та висилку українських відділів на фронт аж до окремого розпорядку Генер. Комітету. За Укр. Генер. Комітет (підпис).

Трохи пізніше главноюз. генер. Корнілов у розмові з членом Генер. Комітету ген. Кондратовичом, зазначивши, що українські полки б'ються на фронті надзвичайно відважно, в підвищено-погрозливому тоні додав: „Я знаю, хто остановил ешелони і создал мне пробку под Тарнополем! Я его павешу! Да вообще весь ваш Генеральний Комітет перевешаю!...”

Забув генерал Корнілов, що тільки Генер. Комітет і створив ті міцні боеві частини, які він тільки що вихваляв.

Забув він і те, що наступ не вдався зовсім не з причин „пробки”, а з інших, які були й йому добре відомі.

Коли дійсно був винен у чому Генер. Комітет, то в тому, що він послав, без задоволення його домагань з боку верховного Командування і Петербурського уряду, таку силу українського вояцтва на фронт, яке потім своєю численністю творило на залізницях „пробку”, коли глум Ставки і Керенського над українськими домаганнями перейшов усякі межі цинізму.

Як би раніше Генер. Комітет не направляв сотні українських відділів на фронт, то не було б гір трупів і тисяч калік українського вояцтва, як апотеози наступу „великої революційної армії” под керівництвом вдохновляючого ее вождя Керенського”.

Х.

МОЯ ПОЇЗДКА НА ФРОНТ.

Провокатори-розвідчики Буділович та Геровський. — Легенда про „Німецькі марки”. — Генерал Скоропадський і українізація 34-го корпусу. — Недбальство на фронті. — В 6-му корпусі. — Курінь „Смерті”. — Зустріч з Полуботківським полком на фронті. — В штабі Південно-Західного фронту..

Вибравши час, коли на фронті та в запіллю трохи притихла бурхливість життя, я, згідно постанові Генерального Комітету, виїхав на фронт, щоби там безпосередно ознайомитися зі становищем в українізованих військах. Намічено було до огляду 34, 41, 17 і 6 корпуси, а також деякі дивізії, що були в других корпусах.

Перш за все я приїхав до Штабу південно-західного фронту в Бердичеві, де обзнайомився з працею нашої Фронтвої Ради, а також представника Генер. Комітету при Штабі фронту. П. Скріпчинський ознайомив мене з його власним важким становищем, як представника Комітету, а також фронтових організацій, яким приходится видержувати шалену боротьбу з різними ворогами націоналізації армії. Звичайно все це не було новим для мене, але все та-

ки факти й персональні спостереження на місці зробили на мене дуже тяжке вражіння. На українців, український військовий і національний рух взагалі виливалися цілі бочки брудної неправди. Тут я познайомився з таємними доповідями командуванню фронту про український національний рух, які подавав один з контршпіонажу й розвідки, якийсь поляк Буділович. Найближчим його співучасником був буковинець Геровський. Всі матеріяли й „докази” про залежність українського національного руху від „німецьких марок” і „австрійських інтриг” спиралися на „достовірні чутки”, „абсолютно точні відомости”, перекази різних полонених словян, особливо чехів і т. д. Але ніде не було названо конкретних фактів, а робились як найсерйозніші аргументи, порівняння та вишукувалась аналогія в діяльності в Німеччині й Австрії „Союза Визволення України”. Вони твердили, що „не треба більших доказів” і т. д. По їх гадці „Центральна Рада і німецько-австрійський агент Грушевський безперечно на службі Австрії; національний український рух є сторонне, наносне явище, що не має жодних корінів у народі”.

Всі „ділові” доповіді на стільки були „шиті білими нитками”, на стільки були збудовані на піску, що військово командування і петроградський уряд, які хапалися за найнезначніші аргументи, що не видержували критики, направляючи їх проти українського національного руху та українізації армії, часто навіть перекручуючи деякі факти, все таки не могли нічого конкретного вчинити проти українства, базуючись на інсинуаціях Буділовича-Геровського. Занадто явно вони були „плодами праздново ізмишлення”.

„Іскомітюз” (ісполнительний комітет юго-западного фронту), що вів також боротьбу з українізацією південно-західного фронту, ні разу не міг скористувати як зброю в своїх руках „відомости” добуті Буділовичем і переданих комітетові. В самому Іскомітюзі сиділи члени не ліпші від Буділовича, як напр., донський козак лікар Ружейніков, що не пропустив жодної нагоди, щоб не напасти на українізацію армії. Відомості, фабриковані Буділовичем, були тільки придатні для темної залаштункової агітації, „для

тьомних дел мастеров”, але їх не можна було витягнути на світ, хоч би й для нечесної гри. Ці карти були занадто невміло краплені.

Не дивлячись на надмірне старання Буділовича-Геровського, вони все таки не мали особливої „признательности” з боку „пославших їх”, бо на підставі їх даних, навіть для нечесної гри, щоби „прихлопнуть українское двіженіє”, не було не то що козирів, а навіть звичайних, хоч трохи підходящих карт.

Після повороту мого у Київ і звіту Генеральному Комітетові про „відомости” усіх панів, Комітет послав ось таку телеграму, на яку він між іншим жодної відповіді не отримав. Темна брехня боїться світла.

„Військовому Міністрові, Верховному Головнокомандуючому, всім головнокомандуючим фронтами та начальникам військових округ.

„Український Військовий Комітет має відомости, що деякі відповідальні круги, а також деякі громадські організації занепокоєні чутками, що ніби то український рух у Росії викликано і підтримується Австро-Германією. Приєднуючися в цій справі цілком до авторитетної заяви Генерального Секретаріату, оголошеної 3-го серпня, Генеральний Військовий Комітет, яко організація військова, вважає своїм обовязком категорично протестувати проти цього наклепу. Комітет заявляє, що ці чутки поширюються темними силами, щоб в небезпечну хвилю ,яку переживає наша батьківщина, викликати недовіря та ворожнечу між двома братніми народами, нанести удар демократії народів Росії й цим самим привести Росію та Україну до цілковитої загибелі.

„Український Військовий Комітет рішуче домагається широкого і прилюдного розслідування в цьому напрямкові осіб, установ та організацій, які ганьблять чисте національно-народне відродження України, щоб такі особи були зроблені нешкідливими та заразже покарані, яко зрадники справі революції та братній спільці двох народів. Праця Комітету провадилась і провадиться на очах всієї Росії, в

єдності з вищою військовою владою. Комітет має моральне задоволення, що в час небезпеки та безладдя на фронті він чимало сприяє зміцненню фронту та порядку в тилу і свою роботу, про котру відомо відповідним військовим округам, виконував і виконує тільки при допомозі організаційних зусиль та морального авторитету. Вважаючи нижче своєї гідности спростовувати наклепи темних сил, які обвинувачують Українців в якихсь стосунках з військовими організаціями неприятеля — тяжкого ворога волі, здобутої через революцію, — Комітет думає, що його отверта діяльність і безчисленні жертви на полях боїв, принесені волі Росії і України, є безстороннім посвідченням провокаційности наклепу”.

Тут між іншим я познайомився з командантом ешалонного пункту Бердичева, штабскапітаном Григорієвим (пізніше відомий отаман), який користувався серед українців-вояків бердичівської залоги популярністю й часто виступав в „Іскомітюзі” проти нападків на український рух. Григоріїв і старший унтер-офіцер Серветник завжди ставали, так би мовити, на чоло контр-атаки, коли треба було її вести проти нападу ворогів. Григоріїв зробив на мене вражіння справжнього рубаки (він був не раз поранений і на грудях його я бачив багато боевих відзнак), але нестриманого на словах під час нападу на своїх ворогів. Серветник навпаки, робив вражіння більш інтелігентної людини, більше стримувався у своїх висловах. При мені Іскомітюз цікавих питань не обговорював. Я познайомився з головою його та з головою юридичної комісії Дерюжинським, з якими вів довго розмову й мирні дебати по питанням українізації армії та українського національного руху. Розпрощався з ним я під вражінням, що мені пощастило розвіяти багато темних непорозумінь, які були між ним та українськими національними організаціями, а також усунути багато сумнівів щодо щиро-демократичности українського національного руху. Ці сумніви відогравали також не малу роль у взаємовідносинах фронтової Ради і Виконавчого Комітету.

Кооптований член Генер. Комітету, що заступав при штабі фронту представника комітету, М. Удовиченко, який одночасно був на службі в Генерал-квартирмейстерстві фронту, докладно познайомив мене з поглядами на українізацію армії командування фронту.

Всі вони визнавали, що безперечно українізовані частини є ліпші в армії і що лише на них можна завжди покладатися з певністю, але боязкість українського сепаратизму частину з них робила лиш „терплящих” українізацію, а другу частину явними її ворогами. Відповідно такому поділові окремих осіб з командування штабу фронту й розв'язувалося те чи інше питання, той чи інший конкретний випадок. Це, звичайно, вносило путанину в пляновість праці та шкодило боездатності армії. Таке явище було б легко усунене, як би зі Ставки Верховного Головнокомандуючого були видані ясні, категоричні накази. Між тим не тільки наказів, а навіть і точних загальних вказівок бракувало. В кожному окремому випадкові те чи інше питання українізації розрішувалось в залежності від енергії та настирливости самих українських представників, делегатів, тощо, а також становище певного військового начальника.

Начальник Штабу генерал Н. Духонін ставився до українізації льюально, але пасивно. Він теж не мав зі Ставки потрібних наказів і інструкцій. З причини ж постійної зміни у відношенню самої Ставки до аналогічних питань українізації, коли рішення по одному й тому випадку виходили часто протилежними, він, звичайно, не міг остаточно сам нічого вирішати.

Ставка ж Верховного Головного Командуючого вирішувала кожне окреме питання „по усмотренію” того начальника, якого воно торкалося. Взагалі тут для мене стало ще ясніше, що доки Ставка не видасть точного наказу про пляномірне переведення українізації в певних частинах армії, до того часу буде путанина, що безперечно негативно відбивається на всій російській армії. Відсутність певного пляну була не лише в питаннях націоналізації армії, але й у других, висунутих революцією.

З моїх спостережень над різними начальниками командування армії, а також на підставі численних звітів від українських організацій в армії та окремих представників, я склав собі гадку, що причиною цього було: а) повне безсилля частини командного складу натрапити на дійсну стежку поведінки, що вимагалась завданням зберегти боєздатність армії, а разом задовольнити революційні вимоги її; б) свідоме потурання деким розкладові армії, чим мусіла бути на їх думку спровокована й сама революція: „От їх революційная армія! Вот вам і демократизація армії” і т. д. — були їх улюбленими насмішливими виразами.

**
*

На доброму шестидесяти силовому авті, з гаражу Штабу Фронту, ми з Скріпчинським виїхали з Бердичева на фронт, плянучи на шляху заїхати у Меджибож, щоб оглядіти 34 корпус, який там інтензивно, під керуванням його командира генерал-лейтенанта П. Скоропадського, українізувався, на приказ генерала Корнілова.

**
*

Дозволю собі трохи більше спинитися на історії початків українізації 34 корпусу, бо його командир пізніше відіграв відому роль невдалого гетьмана України.

Установилася була така практика, що для українізації на фронті призначали, як я вже говорив, такі частини, що загубили свою боєздатність.

Представник Генерального Комітету П. Скріпчинський при штабі південно-західного фронту звернув свою увагу на 34 корпус, що вже раніше в своєму складі мав значну кількість українців. Звичайно практикувалося так, що умовившись зі Штабом Фронту, Скріпчинський їхав до начальника тої частини, яка намічена до українізації, з пропозицією дати в неї українські поповнення. Тоді російські поповнення майже вже не йшли на фронт. Тому більшість таких начальників радо згоджувалася на українізацію, коли вони не ставились фанатично-вороже до українського національного руху взагалі. Більшість же брала на увагу, що українці прекрасний боєвий матеріал, а до інших справ по-

літичного порядку їм діла не було, а тому давали свою згоду на українізацію.

Коли П. Скріпчинський звернувся до Скоропадського, то одержав від нього категоричну відмову. Не дивлячись на те, що начальник Штабу Фронту генерал Н. Духонін і сам командуючий фронтом генерал Гутор були за тим, щоби 34 корпус українізувати, генерал Скоропадський рішуче не погоджувався.

Коли ж, після невдалого наступу в місяці липні його корпус вороги розгромили так, що лише його рештки виведено в резерви, а поповнень годі було звідки одержати, він почав задумуватися над тим, чи не прийняти пропозиції Скріпчинського. Але, посідаючи „малоросійську хитрость”, Скоропадський не хотів сказати українцям, що йому потрібне тепер добре гарматне м'ясо, а тому він згоджується на українізацію свого корпусу. Так робили інші чесні неукраїнці та „малороси”, начальники військових частей.

Скоропадський почав їздити по штабах фронту й навіть головної Ставки, а також побував у Києві, щоби там переконатися, що український рух не загрожує „матушке Рассеї”, поки зважився на українізацію. Навіть більше того: він чекав до того часу, поки командуючий фронтом генерал Корнілов, що взагалі ставився прихильно до українізації армії, не наказав йому українізувати 34 корпус.

Про це у своїх спогадах Скоропадський подає так:

„Корнілов зустрів мене приязно і сказав: „Я од вас вимагаю українізації вашого корпусу. Я бачив вашу 56 дивізію, яка в VIII армії частинно вже українізована; вона чудесно билася в останньому наступі. Ви українізуйте ваші останні дивізії, я вам поверну 56 і у вас буде чудесний корпус”.

Скоропадському ще не вистарчало такого категоричного наказу Корнілова, а тому він, щоби відкритися від українізації, хотів залякати його, що „український корпус стане серйозним фактором в українському руху, з яким Росії прийдеться рахуватися”. Цим Скоропадський давав зрозуміти Корнілову, що не треба допускати українцям мати

свою військову силу, бо це загрожує цілості Росії. Він тут, „патонок малоросійськаво гетьмана”, пішов далі в своєму руссоцентризмі ніж найреакційніші генерали, що хотіли лише одного: мати добру армію.

На таке застереження Скоропадському генерал Корнілов відповів, як пише Скоропадський: „Все це пусте, головне війна. Все, що в таку критичну хвилину може збільшити нашу силу, ми повинні брати. Що ж до Української Ради, то пізніше ми це розберемо. Українізуйте корпус”.⁷⁾

Скоропадський гадав тоді, що Корнілов не доцінював українського руху, а тепер він думає, так пише у спогадах, що всі генерали разом з Корніловим „були діти в питаннях політики, але я тоді, сам не маючи інших думок, як тільки продовження боротьби на полях битви, не мав сумніву щодо їх авторитету”.

Оцінюючи діяльність Скоропадського як корпусного командира і навіть як гетьмана України, треба завжди мати на оці це цінне признание його, що він мав лише на цілі своє служіння інтересам єдиної Росії, спочатку на полях битв, а пізніше на київському престолі.

Але коли приїздив до Генерального Комітету Скоропадський для безпосереднього знайомства з ним та з Центральною Радою, то тоді він поведився так, що нам здавалося, що він цілковито співчуває українському національному рухові, який тоді ще поза межі федерації з Росією не виходив. Здавався він нам дійсно щирим прихильником українізації армії не лише тому, що йому потрібне було „Гарматне м'ясо малоросіян”, але й тому, що хотів допомогти своєму рідному народові в його організації національного життя. Тому його було дуже радо прийнято й всі до нього поставилися з довірям. Головні переговори з ним вів голова президії Комітету С. Петлюра, як Скоропадський каже, навіть московською мовою, що дуже генералові заїмпонувало.

⁷⁾ Спогади генерала П. Скоропадського (Хліборобська Україна”, ч. I-ше, 1920 рік).

Тоді ми не знали, як Скоропадський упирався українізації його корпусу й що він згодився на це лише під тиском непереможних обставин та вищого свого командування. Тому ми поставилися до нього щиро і з довірям.

Якщо я не помиляюся, в кінці червня місяця по невдачі наступу 18 червня, у Київ приїхав зі своїм адютантом князем Кочубеем генерал Скоропадський. Перший раз я з ним стрівся, коли він прийшов до Генерального Комітету в справі переговорів про українізацію його корпусу.

Пропозицію його Генеральний Коміте радо стрів. Це був перший випадок, коли генерал, маючий таку високу посаду в армії, запропонував свої послуги українській армії. Тим більше, що генерал Скоропадський, „георгієвській кавалер”, рахувався в російській армії гарним, хоробрим генералом і корпус його був в числі ліпших. Того, що ні Скоропадський, ні його адютант по українськи не вміли говорити, що взагалі Генеральному Комітетові з боку національного вони зовсім не були відомі, а тепер їх побачено перший раз, навіть в комітеті й не обговорювали.

Відразу вирішено, що коли сам корпусний командир приїхав для переговорів про українізацію його корпусу, то, навіть не цікавлячись, з яких мотивів він на це згодився, треба прийняти його згоду. Тим більш, що з розмов генерала Скоропадського виходило, що він хоче мати у себе добрий, цілком боездатний корпус, який би й далі високо тримав боеве ім'я 34 корпусу, а з ним і його командира. Зі слів генерала Скоропадського виходило, що український жовнір є найліпший боевий матеріал, який ще більше спається національною ідеєю, а це витворить корпус високої боевої вартости.

**

Під'їздимо до Меджибожа. На високій башті замкової стіни має величезний український прапор з написом: „Хай живе Вільна Україна”!

Так, думаю, корпусний командир очевидно твердо став на шлях український, бо з такими написами не шуткують і він безперечно знає, яке це вражіння, для нього негатив-

не, робить у вищому командуванні армії. Там уся політика ведеться лише для використання українського вояцтва, як безіменне гарматне мясо, а тут, під таким прапором, уже в дійсності твориться національна військова сила.

Генерал Скоропадський розповів нам про великі труднощі та різні перешкоди, що стрічає він на шляху до переформування корпусу. Головні з них:

а) брак і несвоєчасна доставка матеріальної частини корпусу;

б) дуже повільне вливання в корпус українських маршових рот, а в той час велика їх численність приходять мимо на фронт, що розкидаються по різних частинах. З них можна було б за тиждень - два дати повний склад корпусу. Командування весь час підганяє його із закінченням переформування, щоб скорше вийти на фронт. Він висловив побоювання, щоби не зірвали його роботу й не кинули корпус на фронт, неприведений до боєздатності;

в) брак українців-старшин, особливо починаючи від курінних командантів і вищих.

Генерал Скоропадський висловив здогад, що більшість перешкод до скоршого переформування корпусу робиться ворогами, щоби спровокувати цей корпус, кинувши його в незакінченому вигляді і не підготовленим до боєвої служби, на фронт. В розмовах його помітний був навіть жаль, що він гарний свій старий корпус остаточно розвалив, мовляв, викинувши з нього увесь не-український елемент, а особливо командний склад, що творив кістяк корпусу (раніше в дві дивізії, 104-ту та 151-у цього корпусу спеціальних українських маршових рот не посилалось) і що тепер йому перешкоджають утворити те, що він хоче. Але одночасно замітна була й рішучість, настирливість, з якою він гадає вести далі намічену працю.

Тут же з'ясувалося, що поповнення в корпус приходять з запасових частин дуже мало вивчені, через що в корпусі приходиться вести навчання з ними, починаючи з абетки. Добре було б, щоби прийшло все поповнення відразу: тоді за 3—4 тижні корпус можна було б сформувати та

привести майже до військового вигляду. А поки все капає по частинам і навчання виходить нерівномірним.

Я і Скріпчинський обіцяли генер. Скоропадському найактивнішу допомогу в роботі: я через Комітет у Ставці Верховного командування, а Скріпчинський, як наш представник при південно-західному фронті, безпосередньо в штабі фронту. Власне й обіцять не було чого, бо нашим же обов'язком було звернути найпильнішу свою увагу на формування цього, самотнього правно-юридичного, українського корпусу.

На жаль, наші заходи й всього Генерального Комітету все таки не дали значних наслідків. Ледве-ледве пощастило деякі маршові роти вкхнути в корпус, з тих, що йому раніше не призначалися. Але зате усунути гостроту з недостачею командного складу Комітет майже не допоміг, а тому більшість командного складу підобрав сам командир корпусу. Не можна було сказати, що підібраний ним командний склад був з боку національного свідомий, скорше навпаки більшість була „малоросами” по „проісхожденію”, або й цілком москалями, як наприклад головною персоною по командирі корпусу та начальником штабу був полковник Петін (потім перейшов на службу до большевиків). Правда, полк. Петін рахувався прекрасним боевим офіцером, знавцем свого діла і як начальник штабу корпусу, можна було сказати про нього, „незамінимий”.

Звичайно й інше неукраїнське старшинство було теж з маркою гарних старшин. Всі вони були, очевидно, добре відомі генералові Скоропадському. Більшість з них служила в корпусі ще до початку його українізації.

Щоби бути справедливим, треба сказати, що в ті часи майже неможливо було на таку частину, як корпус, набрати відповідних старшин, — свідомих українців. Всі ті, що по захопленню влади большевиками почали масово зголошуватися на українську службу, як „щирі українці”, тоді були найбільшими україножерами, або в ліпшому разі нейтрально ставилися до українізації армії.

Отож не лише генерал Скоропадський, як би він навіть хотів, не мав би можливості підобрати відповідний на-

ціональний старшинський склад, бо й сам Генеральний Комітет не міг дати відповідних старшин. Треба зазначити, що тоді в українське військо зголошувалися на службу українці-старшини лише нижчих офіцерських рангів. Дуже рідко траплялися, як білі ворони, старшини від підполковників та вище. Їх можна було перерахувати по пальцях рук. Знову треба зазначити, що командувати частями військ з українським складом лише, щоби твердо залишитись офіцерами „русской-національной” армії (бажаючих) було досить багато. Набралось би таких старшин навіть більше ніж було б „малоросійською елементу”, для утворення „малоросійських” частин „русской єдиної армії”.

Мало поправилася загальна справа з національним командним складом навіть пізніше, коли було в початку серпня місяця оголошене таке повідомлення Комітету: „Верховний Головнокомандуючий вважає бажаним провадити поволі заміну офіцерів переводячи до українізованих частин офіцерів Українців з інших частин з заміною їх офіцерами не-Українцями. Ч. 11740 Дегенверх Кортаціі”. Через це, за прискорення українізації деяких дивізій Український Військовий Генеральний Комітет пропонує воякам-Українцям генералам, штаб і обер-офіцерам, бажаним помінятися службою, просити своє начальство, щоб воно вислало на їх до Комітету коротеньку записку про службу, боеву аттестацію, і крім того надіслати посвідчення від української місцевої громади. Генеркомітет (підпис)”.

На цей дозвіл і заклик Комітету знову посипалось багато старшин, але все не те, все молодшого офіцерства й лише большевицький переворот пригнав до українського війська тисячі штаб-офіцерів і сотні генералів, але про це далі.

Звичайно неукраїнський вищий командний склад 34-го корпусу викликав серед жовнірів навіть молодшого старшинства певну дозу недовіря, бо вони не знали дійсних причин такої аномалії. Це не могло витворити в корпусі потрібного піднесення боевого настрою, через національний запал, як то було в других частинах, де українізація відбувалась стихійно. Скоропадський це добре відчував і

бачив. Він уже тоді висловлював своє розчарування в тому, що він чекав установлення міцної твердої дисципліни, просякнутої повним довірям і дружнім співжиттям усіх у корпусі, від козака до командира, спаяних бажанням служити національній ідеї.

Помимо всього того, корпус робив вражіння старого, добре дисциплінованого дореволюційного корпусу. Віддача пошани старшинам і начальникам виконувалась ретельно, караульна служба й навчання проводились зразково. Корпусному командирові віддавалися всі ознаки пошани, навіть до того, що під час обіду його неодмінно грав оркестр музики, чого в інших частих армії давно вже не було. Формально корпус був зразковий, але на жаль відчувалась у ньому сухість, не було живої, національної душі. Сталось це тому, що свідомо маса українська в корпусі хотіла служити лише ідеї „своїй Неньці Україні”, а сам корпусний командир та все вище старшинство хотіли використати національний запал на користь Росії, ігноруючи інтереси України. Тому корпусна рада й дивізійні здається ставилися до більшості старшин і почасти до самого Скоропадського з певною резервою, тому в корпусі продував внутрішній холодок й не було потрібної спайки між всіма частинами корпусу. Була міцна формальна спайка, але не було в ній живої душі, що відбилося на всьому дальшому життю корпусу та на його бойових операціях.

Кілька разів у розмовах з нами сам Скоропадський звертав увагу на цей холодок, що був також між ним і корпусною Радою. Взаємовідносини їх були дуже коректні, не було жодних непорозумінь і, здавалось, Рада пильно допомагала йому в тяжкій і енергійній його праці. Але все таки не було тої іскри тепла, тої інтимної, я би сказав, щирости, що так міцно спаявала в одну національну родину українські части від останнього козака до найстаршого начальника, коли українізація частин ішла, так би мовити, стихійно.

Генерал Скоропадський висловлював бажання, щоби Центральна Рада вручила йому якунебудь зовнішню відзнаку, яка б свідчила, що він є уповноважена й довірена особа її, а тому всі розпорядження і накази робить іменем

Ради. На його думку це значно зміцнило б його моральний авторитет серед вояків корпусу. Точно, якою та відзнака була б, генерал ні разу не сконкретизував, залишаючи це вирішити самій Центральній Раді.

По приїзді до Києва я в Генеральному Комітеті говорив про це бажання корпусного командира. Зрозуміло було, що по стародавній традиції треба було б видати генералові Скоропадському щось на зразок булави, чи пірнача, але серйозно ця справа не обговорювалася, бо тоді був не той час, коли можна було б до нашого вояка підступати з булавою, чи пірначем. Але ідея Скоропадського правильна, що Центральна Рада повинна була в українізованих частинах чимсь означити свою верховну владу: чи то виданням спеціальних універсалів командантам, чи військових хоругов, чи навіть пірначів на зразок маршальських жезлів.

**

На другий день ми виїхали з корпусу далі, прямуючи через Проскурів до Сатанова на Збручі, де стояла 41 українізована дивізія. Переїжджаючи смугою верст 10—20 від фронту впоздовж його, я звернув увагу на те недбальство до заховання військових таємниць, яке скрізь впадало в вічі. По шляху, на різних перехрестях чи в селах тощо, були розвішані таблички з написами, що вказували шлях до різних військових установ фронту (штабів, артилерійських парків, обозів першого розряду, передових шпиталів і т. д.), а також найближчого запілля.

На деяких таблицях були написи, що зазначували номер тої чи іншої установи, того чи іншого обозу, транспорту, чи технічної команди. Правда, зазначення номерів і назвиськ не було як певна система, а тому й не всюди вони були написані.

Я дістав свою польову книжку й почав записувати всі ті військові частини та їх технічний склад, а також окремо роди зброї, які можна було по написам і другим ознакам розпізнати. По цим даним я легко собі накидав схему розташування й навіть приблизної кількості військових частин та їх номери, що знаходилися на фронті яких 15—20 верст, починаючи від Сатанова. Коли потім я порівняв свої вис-

новки з мапою фронту, яку побачив у штабі 41. дивізії, то вийшло, що у мене помилок майже не було.

Така необережність мене здивувала, бо всякий шпигун чужої армії міг це саме зробити й напевно робив з більшим успіхом і точністю ніж я. Не менше здивувало мене й те, що я побачив навкруги штабу дивізії. По написах і стрілках: „До Штабу дивізії” та по напрямку з фронтів полкових телефонів ми легко, нікого не питаючись, доїхали до штабу.

Спускаючись з гори, ми побачили, що всі телефонічні проводи сходяться в один великий двір, обгороджений високим муром, з високою дерев'яною, настіж розчиною брамою. У двір ми віхали ніким не спинені. Ніхто нас не запитав нічого. Тут ми побачили, що це двір великого млина, в конторі якого розташувався штаб дивізії.

У дворі було десятка півтори селянських возів, що приїхали у власних справах, а також вештався різний цивільний люд, що мав якісь свої особисті справи. Частина з них, зовнішнього вигляду гандлярі, сиділа попід розчиненими вікнами контори (штабу) і вела між собою різні розмови. Спинились ми автом на кроків 5—8 від розчинених настіж дверей і, поки витрушувались від порохні та приводили до ладу своє убрання, добре чули телефонічні оперативні розмови штабу. Входячи в двері, ще на порозі чули, як хтось голосно диктував оперативний наказ частинам дивізії. Звичайно, все це добре чули також і ті цивільні, що тут вештались і навіть з самих сіней зазирали з любознавством в сумежні кімнати.

— Ну, — думаю, — добра дивізія. Нічого й казати!

Перекинулись двома-трома словами з Скріпчинським, якими схарактеризували побачене як злочинне недбалство. У штабі звернулись до вартового писаря, чи старшини, тепер уже не пригадую. Назвавши себе, попросили повідомити командира дивізії, що ми хочемо з ним говорити. Командира дивізії саме в той час не було й ми були представлені начальникові штабу дивізії.

З перших же розмов з ним вияснилось, що Ставка Верховного Головнокомандуючого не дала йому не тільки що

розпорядження про українізацію дивізії, а навіть і нічим не натякнула, що дивізія українізується. Між тим по умові з Генеральним Комітетом, Ставка цю дивізію уже 1½—2 місяця тому, як призначила для українізації й українські маршові роти туди йдуть.

— Хіба ви не знаєте, пане генерале, що уже півтора місяця до вас у дивізію йдуть українські маршові роти? — питає Скріпчинський.

— Да, я ето знаю і мне пріятно палучать такой харошій боевой матеріял, как малороси, но ні о какой українізації я не слишал, — відповів начштабдив.

— Так, але ж маршові роти наші йдуть сюди тому, що ваша дивізія українізується. Невже ж ви цього не знали? — дивується Скріпчинський.

— Відіте, ето очевідно політика, а меня, начальника штаба, інтересують ліш хорошія пополненія.

От тобі й маеш, — думаю, перший млинець на фронті й каменюкою. Посилаємо маршові роти в українізуючу дивізію, а начальник штабу й не знає цього. Добра буде українська дивізія, нічого казати!

В годинній розмові начальник штабу дивізії докладно нам розповів про всі потреби дивізії. Ми обіцяли йому дати допомогу в штабі фронту.

Свідомих українців старшин у штабі дивізії ми не стріли.

Хотіли було пройти до полків в шанці; але надходив вечір, а полки мусіли зробити деяке перегруповання. Отже ми там нічого не побачили б і не змогли б переговорити з солдатами.

При штабі дивізії помешкання, щоби нам переночувати, не було, і тому ми виїхали до обозу другого розряду четвертого полку дивізії, що стояв у слободі верст вісім від Сатанова в напрямку на Волочиська, через які ми мали їхати до 6. корпусу.

Тут ми зупинились в помешканні колишнього командира 164 пішого полку (41 див.), у якого цими днями відібрали були командування полком.

Високий, огрядний, живий, енергійний вийшов з хати полковник, коли ми під'їхали до неї. Поздоровившись, ми назвали себе та попросили дати нам денебудь приміщення переночувати.

— Дуже прошу до мене в хату. Прошу вас бути моїми гостями, — відповів нам по українськи полковник. На жаль, забув його прізвище, але пам'ятаю, що стародавнє українське й сам він походив з Чернігівщини, десь з-під Ніжина.

З ним ми провели час в живій розмові далеко за північ. Він почував себе ображеним, що його безпосередно звільнили з командування полком, ніби то в угоду дивізійному комітетові, з яким він не поладив, бо не визнавав його авторитет для себе безапеляційним. Звичайно важко сказати на скільки скарги його були правдиві, як людини ображеної та постраждалої, але з них одно впливало яскраво, що в дивізії немає доброго керування, що вона не має відповідного командного складу.

Дуже просив він, щоби Генеральний Комітет перевів його на службу до якоїнебудь дійсно української частини, а 41. дивізію він такою не рахував. Скріпчинський обіцяв це зробити й згодом полковник був в нашій армії.

Вихваляючи якості українських поповнень, він пригадав одну, недавно надіслану маршову роту з українських рекрутів і зо сльозами в очах закінчив своє оповідання про них приблизно такими словами:

„Не давайте присилати на фронт наших українців-рекрутів. Вони-ж приходять сюди зовсім не навченими й гинуть даремно, гинуть без пуття сотками, гинуть тисячами. Правда, вони дисципліновані, хоробрі, але що з того, коли вони не вміють володіти рушницею. Місяць тому в мене був випадок, коли під час бою влили на передові позиції їх дві маршові роти, а вони не вміли зарядити рушницю обоймою (пять набоїв), а деякі навіть не знали, як відкрити затвор. Підфіцерам довелося вчити їх цього під дійсним рушничним, досить інтензивним вогнем ворога. Самі вони не змогли розвинути відповідного стрічного вогню, а тому терпіли величезні втрати. Щастя, що ворог не пішов

в наступ, а то б загинули всі, як то було з другим полком нашої дивізії”.

Просто жахливо було почути цю страшну правду.

Живучи в Києві, в центрі, ніколи не довідаєшся про це. Туди доходять лише відомості про великі втрати, а про причини цих втрат в дійсності не відомо.

— Чому ж ви, військові начальники про це мовчали? — питаю його.

— Ми не мовчали. Ми писали рапорти штабові дивізії, а то й корпусові і т. д. Наслідок же таких писань може бути лише один, що відповідне вище командування пішло по запасовим частинам наказ: „обратіть вніманіє на более тщательную подготовку маршевых рот”, а в той час необучені отари будуть приходити сюди й далі.

— А чому дивізійний та полкові комітети з свого боку не протестують?

— Їм то що до того? Для них ці люди чужі. Аби їх самих, „окопавшихся”, не зачіпали. Люди приходять нові, а комітети залишаються старі, бо не настав час їх перевиборів.

Тепер я зрозумів ще одну причину, яка штовхала ріжні загально-армійські військові комітети на боротьбу проти українізації певних частин, бо по оголошенню наказу про українізацію мусять настати вибори замість комітетів, — національних рад, а це для „окопавшихся” не дуже, то приємно. На втрату привілейного й безпечного становиська не кожен згодиться без боротьби. Ще ясніше для нас стало, що треба за всяку ціну добиватися від Ставки офіційного наказу про українізацію тої чи іншої частини й лише після того давати туди свої маршові роти, бо інакше вони гинуть для національної справи.

Постали також у мене закиди й проти Всеукраїнської Ради Військових Депутатів та проти Фронтової Ради, які багато часу та сил витрачали на інтереси загально-національної революції та на питання соціальні, а не цілком віддавались інтересам формування українського війська. Генеральний Комітет сам всього не в силі був охопити, його роботу мусіли доповняти ці ради. Відповідно цим виснов-

кам дальшу свою роботу я весь час провадив у відношенню до Всеукраїнської Ради Військових Депутатів в напрямкові використання членів її для роботи в Генеральному Комітеті та по командировкам їх на фронт. Правда, до цього часу також уже користувався Генеральний Комітет допомогою окремих членів Всеукраїнської Ради Військових Депутатів, але допомога ця була спорадичною, непляномірною.

**
*

Вдосвіта ми виїхали з розположення 41 дивізії до штабу 6 корпусу, що був розташований вище Волочиськ у галицькій селі Токах.

Тут у прислобідському маєтку містився власне штаб, а також корпусний командир, до якого ми прямували.

Приїхавши у двір маєтку, ми назвали себе вартовому при штабі й просили повідомити командира корпусу, що бажаємо його бачити.

З представниками української корпусної ради ми гадали побачитись потім, бо інформації про саму раду та стан справ у корпусі в освітленню її з українського боку ми мали ще у Києві, саме перед своїм виїздом на фронт від члена Всеукраїнської Ради Військових Депутатів М. Шинкаря, який по моему проханню їздив в цей корпус для обслідування його стану.

За 5—10 хвилин нас запрошено до помешкання корпусного командира генерала-лейтенанта Нотбека. Стрів він нас привітливо й радо дав усі інформації, про які ми прохали його. В своїх розмовах він не раз підкреслював своє задоволення, що його корпус зробили українським. Докладно розповів нам про наступ 18 червня та про причини його невдачі.

— Вєдь і для героєв єсть невозможное, а мой корпус, не імея поддержки справа і слева, попал в положєніє невозможного. Громаднія жертви принєслі герої, говорив генерал, — оні вплєлі єщо одну гірлянду в вєнец бойовий слави 6 корпуса. Между прочім, мой корпус вєгда імеє подавляющее большінство малоросіян. Следствієм нашево молодєцкаво удара і ізмени нам другіх частєй, ми попалі

в отчаянное положение, напр. штаб наш растерял свої часті і некоторія із ніх попалі на участкі 41 і 17 корпусов, а їх часті, в свою очередь, попалі к нам. Тепер под ударами противника приходітся распутивать ето все.

— Чи можна, пане генерале, оглянути нам дивізії? — питаємо.

— Все не удасться — оні находятся в боях, а некоторія часті на чужіх, далеких участках фронта. Одну лиш третью дивізію можете посетіть, что стаіт сейчас в резерве у села Ожоговци.

— Вибачте, пане генерале, але нам потрібно знати, для користи діла, цілком правдиво ваші взаємовідносини з Корпусною Радою, її хиби на вашу думку, а також все те, що ви хотіли б усунути як перешкоду, коли така є, до нормального життя вашого корпусу.

— С української Корпусної Радою у мене нікаких шерховатостей нет. Она работает в тесном контакте са мной і я являюсь полным хазяїном в своїом корпусе — інаچه я не остался здесь і аднаво дня. От у нея там ідет упорная борьба с Корпусним Советом, но последний не імеет под собой почвы. Ведь в дивізіях ісключітельно український елемент.

Чому-ж поруч з Українською Радою існує ще Корпусний Совіт?

— Відіте, корпус же офіціально не єсть українській, нет соответствующаго пріказа; а потому нет і законних аснованій для роспуска старого совета. Желательно, чтоб корпус бил переіменованый в украинский, тагда останкі неукраїнскаво елемента могут бить виделени с него. Благодаря незначительності таковаго, ето не отозвется на состоянній і боездатності корпуса. Естественно тагда с неукраїнцами отойдут і їх совети. (Пізніше так було й зроблено — корпус було розділено).

— Ну, а ви, пане генерале, залишитесь тоді командувати українським корпусом, чи одійдете з неукраїнцями?

— Безусловно остануть командувать українським корпусом, ведь б корпус останется с німі. Просіте Ставку скорее урегулювать вапрос об оформленій українізації мо-

его корпусу, а я з своєї сторони буду також усїленно хатайствовать об етом.

Години півтори-дві продовжувалась наша розмова з генералом, який зробив на нас вражіння розумного, хороброго, бойового генерала, прямого й чесного. Зі щирістю розпрощались ми з ним, пообіцявши один одному повну підтримку й тісніший контакт у праці.

Переговоривши з представниками Корпусної Ради, чїї інформації та жадання не розійшлися з корпусним командиром, ми вирушили в Ожоговці до третьої дивізії.

Начальника дивізії знайшли ми в штабі її, що містився в простій селянській хаті. Попрохали сюди також представників українських дивізійної та полкових рад.

Дуже прихильно стрів нас, як представників Генерального Комітету, начальник дивізії. Він увесь час підкреслював, що: „я „кацап”, но нізачто не соглашуся командовать тепер великорускімі частями. Лучше вашіх хахлов салдат нет — ето уже давно известно” і т. д.

Де кілька разів повторював, що територіяльне формування армії визнається всіма військовими авторитетами як найліпша форма організації армії. Будучи по характеру своєму експанзивною особою, він живими рухами, численними репліками й прикладами висловлював своє безмежне задоволення, що дивізія його вже українізувалася. Між іншим не міг він нахвалитися зразковою дисципліною, виправкою, хоробрістю й іншими військовими якостями „Першого Українського Куріня Смерті”, що був під командою осаула Захарина. Курінь цей, сформований п. Захариним на Чернігівщині, прибув до Києва, де одержав прапор від Центральної Ради й тоді в складі 300—350 душ, вирушив на фронт, де був призначений до 3 пішої дивізії.

— Знаєте, ваш Курень Смерті, ето пугало для всей нашей армії. Он привел до повиновенія уже не одну дивізію, что забила свой военний долг і честь. Тепер довольно однаво слова, что, мол, сейчас буде прислано Українській Курень Смерті, как самая неспокойная дівізія делалась смірной. Нужно сказать з большевіствующімі мітінговщиками есаул Захарін расправляется самим безпardonним образом.

З того часу як он со своїми смертниками появився сюди у нас, подтянулись все, даже ученіе, в корпусе ажівилось.

Це той „І. Український Курінь Смерти”, що в Києві на Софійським площі одержав баевий прапор від Всеукраїнського Генерального Комітету. Прапор було вручено цьому куріневі членами Комітету С. Письменним та Д. Ровинським 15 липня. В той же день цей курінь під командою сотника Захарина відійшов на фронт. Сформований він з добровольців по набору самого Захарина, який відбирав від кожного козака спеціальну присягу на вірність Україні та на збереження військової дисципліни. Свою присягу курінь виконав чесно, загинувши в боротьбі з большевиками.

Прохав генерал, щоб давали йому й надалі які вгодно, щоби тільки українські частини.

— У вас там нет лі еще „бунтовщиков”? Давайте всех їх мене. Ко мне недавно прібілі еті ваші „Полуботковци”. Знаете, душа не нарадуется, какія прекрасные салдати. Беда ліш, что нет у ніх полного кадра соответствующих офицеров.

— Хотіли б ми побачити Полуботківців та побалакати з ними. Як це зробити?

— Трудно сейчас с німі говоріть, ані укрєпляют бліжайшій тил фронта для отходящих дівізій. А впрочем сегодня ночью будет проходить часть їх через Ожоговци, на смену работающим. Оні, молодци, не только самі работают і рвутся в бой, но заставляють і других. Так что пріходіть разсипать їх между другімі частями.

— Дуже приємно нам це чути, пане генерале, а чи знає про це вище командування? Ви розумієте, що в інтересах успіху українізації треба, щоб це було йому відомо.

— Ну, а как же! Я пішу об етом рапорти по команде і прошу давать мне только малоросов. От я й вам послал на днях следующій рапорт.

Він відчитав нам свого листа до Центральної Ради, з якого я списав собі в польову книжку копію (лист написаний по українськи).

„26 липня в доручену мені дивізію прибули всі 16 сотень другого українського імені Павла Полуботка полку, всього 2447 козаків і з ними 15 офіцерів. Всі ці маршові сотні назвавши себе полком Павла Полуботка, прилучені були мною до Немировського пішого полку, котрий стратив найбільше людей в страшених боях останнього часу. До мене прийшли делегати Полуботківців з проханням затвердити назву полку і я, покищо, неофіційно, дозволив їм називатися Українським Немировським імені гетьмана Павла Полуботка полком.

„Про затвердження цього назвиська полку я звернувся з проханням по начальству до командира 6 армейського корпусу.

„Прохаю також і Українську Центральну Раду просити від себе кого слід про це. Крім того для скорішої українізації в дорученій мені дивізії прохаю Українську Центральну Раду завжди присилати в 3 дивізію таких справних, гарних, дисциплінованих та ідейних козаків, котрі на мене зробили дуже гарне вражіння і я сподіваюсь, що всі вони будуть щирими і вірними синами України і взагалі всієї Росії. Прохаю Центральну Раду клопотатись про те, щоби і иншим трем полкам тої-ж дивізії дали назвиска найбільше славних в історії України людей, як то: Петра Дорошенка, Тараса Шевченка, Тараса Бульби⁸⁾ і Грушевського.

„В числі 177 „Кіевской Мисли” надруковано, що військовим міністром дозволено формувати в м. Москві, коло першої запасної гарматної бригади, український гарматний дивізіон з підполковником Маклашевським на чолі. Доручена мені дивізія сформована не дуже давно і своїх гармат не має, а тому дуже прохаю Центральну Раду вжити заходів, щоби призначили український гарматний дивізіон, який формується в Москві, в 3 пішу дивізію. Генерал-ма-

⁸⁾ Дуже був здивований генерал, коли ми пояснили, що Тарас Бульба є вигаданий Гоголем герой. Це свідчить, що генерал зовсім раніше нічого не знав про Україну.

йор (підпис) Т. в. об. Нач. Штаба, Генштаба, штабс-капітан (підпис)'.
Прохання це начальника дивізії не було першим випадком, бо в Генеральному Комітеті ми досить частенько отримували подібні прохання про присилку українських поповнень в різні військові часті. Навів я цей документ тут як зразок відношення до українізації армії чесних бойових старшин, що не політикували. Це не були Оберучеви та Скоропадські.

**
**

Находила ніч. Ми поспішали вертатись: я до Києва, а Скріпчинський до Бердичева. Тому не звертаючи уваги на те, що тількищо перейшов великий дощ, який розквасив шлях (гостинця не було) та, подякувавши за запрошення переночувати в дивізії, ми виїхали з Ожоговець, прямуючи до Волочиськ, де починався найближчий гостинець.

Шлях так розквасено, що авто наше ледве-ледве вибралося з села по рівному, легко спустилось у балку, але виїхати під досить круту гору ніяк не могло. Кипіла вода в радіаторі, машина перегрілась, а тим часом нас уже охоплювала темрява. Почав знову накрапати дощ, а ми, як кажуть „ні туди, ні сюди”. Стративши надію виїхати, спинили мотор і почали чекати ласки Божої.

Здалека чуємо гомін голосів, що наближається все ближче. Уже у темряві вималювались солдатські постаті, що чвакали по мокрій траві над дорогою. Чуємо українські вигуки.

— А гей! Козаки! — гукаємо.

Постатей з чотири-пять підходить до нас.

— О, авто! А якої частини будете панове? — питають.

— Та ми члени Українського Військового Генерального Комітету!

— Пане сотнику! Пане сотнику! — почувся схвильований гук декількох голосів. — Тут члени нашого Генерального Комітету! Ідть-но сюди!

— А ви яка частина?

— Ми полк імені гетьмана Полуботка.

— Як раз добре, що з вами стрінулись, а то ми вже втратили надію побачити вас, та переказати вам привітання від Центральної Ради й Генерального Комітету.

Поки підійшов сотник, ми уже були щільно оточені зо всіх боків козаками, що засипали нас сотками запитів на загальні національно-політичні теми. Як могли на спіх, давали ми їм коротенькі відповіді.

Підійшов сотник. Привітались з ним і прохали його переказати особливий привіт і подяку Центральної Ради та Генер. Комітету всьому Полуботківському полкові за те, що він так високо й з честю тримає імя українського війська.

Мабуть з добру годину відбувалась тут у полі, в бурю, на дощі, при згуках грому й при світлі блискавки наша дружня розмова. Чулося, що всі ці сірі люди горіли жагою якнайбільше дізнатися про стан української національної справи у всій її повноті. Вони горіли бажанням чути лише тріумфальний її хід. Ні скарги на своє становище, ні жалю якогонебудь, ні докору, що їх колись так нечемно, так образливо вирядили з Києва, ні якихсь особистих бажань з їх боку ми не почули. Вони всі цікавились лише одним — українською національною справою та боротьбою Ц. Р. з Петроградом.

Нарешті голос сотника перервав наші розмови.

— Пора, козаки, рушати! Час не чекає! Треба поспішати змінити своїх товаришів! Але спершу допоможіть автові вибратись на гору!

За десять хвилин наше авто майже винесли дружні руки козаків на верх горба. Подякувавши й розпрощавшись з ними, ми вирушили далі, але не довго тягнулась наша їзда. За п'ятнадцять хвилин ми знову спускались під проливним уже дощем у балку, на дні якої ревла вода.

Шофер дав згори повний хід автові, ризикуючи перекинутись, бо задні колеса забігали, або десь у балці обломитися. Думалось, що так пощастить з розгону вискочити з балки під гору. Щасливо перескочили рівчак з водою, яка трохи не залила усього мотора, але все таки вискочи-

ти вгору не пощастило. У колесі пірвалась шина й авто, збочивши зі шляху, безнадійно загрузло.

Дощ періщив мов з відра. Брезентова буда нашого авта зовсім промокла. Я продріг зовсім і, не звертаючи уваги на дощ, бо все одно був мокрий до останньої нитки, рішив піти до найближчої слободи, чи хутора, що мала бути недалеко впереді.

Скріпчинський лишився в авті, а я поплентався під гору. На перехрестку доріг, при світлі блискавки я запримітив придорожню каплицю. З'явилася думка пошукати там схованку від дощу. Каплиця була збудована на форму маленького будинку; вхід до нього до три чверти був загратований. В середину дощ не попадав. Там було сухо, а тому я не довго думаючи, вліз туди через верх ґрат і розташувався в підніжжю статуї якогось святого. Поклавши під голови кулак, почував себе щасливим, заховавшись від неперестаючого дощу.

Ні шуміння і свист вітру, ні часті, розложисті вибухи грому, ні згуки гарматної канонади, що чулась з недалекого фронту, не могли заглушити голосів козаків-полуботківців, які увесь час лунали в мене у вухах. Я не міг не думати про них, таке вражіння на мене зробила зустріч тут, у страшну негоду, на самому фронті з тими, яких названо було: дезертирами, бунтівниками, зрадниками революції і т. д.

— Вони — думав я — до яких у Києві поставилися негативно сама Центральна Рада, Генеральний Комітет, що у спілці з агентами тимчасового уряду переводили „усміреніе бунтовщиків”, висловлюють тут безмежну любов до цих своїх інституцій та повне довіря до них. Вони, яких плямив на засіданнях Малої Ради сам голова Генерального Секретаріату Винниченко: „дезертирами”, „бунтівниками”, дали тут, на фронті зразок військової дисципліни, зразок виконання обовязків вояка та любови до свого рідного краю.

Може тоді моя уява все перебільшувала, може надмірно чутливо вона оцінила всі факти, все почуте, але мені

тоді ж стало страшенно соромно, болюче й досадно, що я нічого не зробив, будучи членом Центральної Ради й Генерального Комітету, щоби полегшити моральний удар по Полуботківцям під час їх виступу та пізніше.

**

Удосвіта я прокинувся після короткого, але міцного сну. Погода трохи втихомирилася. Подякувавши камінному святому за суху його хатинку, я поплентався по грязюці в балку, де п. Скріпчинський увесь мокрий, як хлющ цокотів зубами, тьопавши навкруги авта, а шофери приладжували нову шину до колеса.

Нарешті, за допомогою проходившого мимо обозу, ми якось вилізли з балки й добрались до шосе.

Ділячись своїми вражіннями про все побачене та почуте, ми, між іншим, пригадали, що ніде й ніхто не запитав нас про легітимації, хоч ми розпитували часто штаби стрічних дивізій і корпусів, як нпр. 5. армейського, про безпечний і найкоротший шлях нашого проїзду до 6 корпусу, а разом з тим про ситуацію на фронті. Майже кожен раз нам не тільки давали відповідь на запитання, але докладно пояснювали розташування військ, їх стан і майбутні операції, але ніхто, ніде й ні разу не запитав нас докладно, хто ми, і не поспробував пересвідчитись, чи дійсно ми є ті, за яких себе видаємо. Така необережність, таке злочинне недбальство різного командування відразу нам навіть і не звернуло нашої уваги — таким воно здавалось звичайним, на тлі загальної розхлябности в армії. Лише тепер ми відчули це й дивно непотрібною та незрозумілою для мене здавалася вся робота різних Буділовичів, Геровських, розвідок і контр-розвідок по боротьбі з „шпіонажем“, що вишукували „німецькі марки“ в українському національному русі. Мабуть це було їм потрібно лише для боротьби з національним українським рухом як таким. Краще було б їм глянути, що на службі німецько-австрійського шпіонажу, звичайно, не свідомо, знаходяться всі ці штаби полків, дивізій і корпусів, за якими тягнуться й самі „непогрішимі“ співробітники контр-шпіонажу.

**

Знову заїхали ми до Межібожу в 34 корпус.

Тепер після того, що ми побачили й почули в 6 корпусі та 3 дивізії, українізацію 34 корпусу я наново перецінив. Глибше її проаналізував і прийшов до висновку, що вона мало відрізняється від такої ж роботи у шостім корпусі. Там командний склад в більшості чужий і тут; там навіть є деякі гарматні часті українські — тут їх немає зовсім і вони не українізуються; там головний мотив „приятія” українізації: „малороси хороший боєвий елемент” — тут теж саме, лише прикрите націоналістичним прапором і т. д.

Більше того, там щира отверта заява, що українці потрібні як прекрасний боєвий матеріал, а тут цей мотив маскується національними інтересами, інтересами Центральної Ради, але в такій формі, що ніяк не спіймаєш суті, в потребі цілого маскування, чому залишається вражіння, що генерал Скоропадський „собі на умі”. Реальних фактів до дійсних намірів Скоропадського тоді ще не було, але якимось інтуїтивно відчувалась у всьому нещирість, глибоко захована якась своя думка. Це все примусило мене поставитись більш уважно до всяких, навіть дуже далеких можливостей і настояти у Генеральнім Комітеті взяти 34 корпус під ближчий свій контроль. Для цього треба було вислати туди спеціального більш авторитетного свого представника, замість дотеперішнього члена Комітету В. Потішка. На заміну йому був посланий рішучий і твердий, особливо при розв'язанні різних конфліктів, член Комітету Ф. Селецький. Згодом, під час виступу Корнілова, виявилось, що заходи ці були не зайвими.

Над вечір, 25 липня, ми прибули до Бердичева. Я гадав на другий день виїхати до Києва, але там у цю ніч сталися події, що затримали мене на цілий день при Штабі Фронту.

XI

РОЗСТРІЛ БОГДАНІВСЬКОГО ПОЛКУ

Протилежні донесення Оберучева та повідомлення Генерального Комітету. — Лють штабних офіцерів проти українців. — Єдиним фронтом проти українців від крайніх соціалістів до монархістів. — Виряджують полк на фронт, не скінчивши його формування. — Розстріл сплячого ешалону кірасирами. — Знищення над обезброєними. — Розслідування виказує підготованість розстрілу. — Насильне припинення слідства Корніловим. — Протести проти Оберучева. — Похорон жертв. — Провокація москалям не вдалася, але й українство потерпіло поразку.

Ранком я прийшов до Управи генерала-квартирмейстра Південно-Західного Фронту. Відразу звернув увагу на те, що скрізь чуються дебати над українською справою. Чується щось про бунт українців, стрілянина, розстріл їх і т. д. „Перевешать етих негодяев всех!... Перестрелять их, изменников, немецких наймитов!...”, тощо.

Стрів тут топографа капітана Удовиченка, який часто пособляв представникові Генерального Комітету при штабі, визнаючи себе українцем, а в часи відсутности Скріпчинського його заступав.

Удовиченко був схвильований, дезорієнтований і на спіх переказав мені, що п. Скріпчинський як представник Генерального Комітету викликаний тепер до начальника штабу ген. Духоніна, бо отримано від командуючого військами Київської Округи приблизно слідуючу телеграму:

„Посажені у військові поїзди перший і другий ешалон українського полку Богдана Хмельницького, що відправляється на фронт, почали без жадної причини стріляти біля стації „Київ Пассажірський” в кірасирів, що тримали сторожу й відбували залізничу службу. Кірасири відповідали. З обох боків є вбиті й ранені. На „Волинському Посту” ешалони бунтівників були стрічені полком кірасирів, поспішно викликаним туди. На пропозицію здатися Богданівці відповіли відмовно й новою стріляниною. Після того як кірасири почали стріляти з рушниць і скорострелів, пов-

станці здались. Їх обеззброєно. Декому вдалось утекти. Дальша відправка полка спинена й переводиться розслідування. З обох сторін є ранені та вбиті. Про дальший хід утихомирення бунтівників буду срочно доносить. Прошу о директиву”.

Для мене така поведінка Богданівського полку була цілком несподіваною, як грім на ясному небі, й незрозумілою. Як міг трапитися такий антидисциплінарний виступ цього прекрасно дисциплінового полку? Я знав, що серед усіх козаків полку й командного його складу панував бадьорий настрій та бажання показати себе як найзразковішим полком. Вихід полку на фронт був зі згоди Центральної Ради, а полк слухав її приказів і директив без жодного хитання.

— Це щось не так! Прошу провести мене до телеграфу! Я мушу говорити негайно з Комітетом!

Йдемо з Миколою Удовиченком на перший поверх в апаратну кімнату. Дізнаємося, що Київ уже давно викликає Скріпчинського, але він у начальника Штабу. Підходжу до апарату.

— При апараті Кедровський. Прошу інформацій про події з Богдановцями.

„При апараті Петлюра. Перекажіть негайно Штабові Фронту, що: закінчивши в повному порядку погрузку, перші два ешалони полку Богдана Хмельницького вирушили зі станції „Київ Перший”.

„В 9 годин 40 хвилин вечором, при від’їзді, декільки душ з козаків першого ешалону дали сальву в повітря на честь Києва. Одночасно почули невідомо чиї стріли з боку магазину та в напрямі відходячого ешалону. Далі ця стрілянина по мірі від’їзду ешалона збільшилася з боку залізничних шляхів і особливо від станції Соломенка. В часи проїзду ешалону мимо станції „Київ-Другий” почали стріляти по ньому міліціонери. Публика протестувала проти нічим невикликаних стрілів, але міліціонери стріляючих не спинили, поки не пройшов ешалон. Після того міліціонери й кірасири засіли на лінії, що веде до товарової станції

(Київ), близько полотна залізниці за будниками та вагонами, готуючись до стрічі другого ешалону.

„Начальник другого ешалону категорично заборонив давати сальви. Солдати послухали. При відході другого ешалону почувлися з боку Батієвої гори поодинокі стріли, котрими смертельно ранено одного Богданівця. В міру просування ешалону, як з лівого, так і з правого боку залізничного шляху ешалон обстрілювали. Коли ешалон зблизився до пасажирського двірця (Київ-І), стрілянина з боку станції збільшилася незважаючи на оклики, що почувлися з відкритих вагонів: „не стріляти”. В часі дальшої їзди ешалон далі обстрілювали. За Кадетським мостом, де ешалон затримався, на час припинилася стрілянина. Підраховано було забитих 5 і поранених 18 людей.

„Ешалон рушив далі, але біля Волинського Посту на приказ команданта станції „І. Пасажирський” ешалон затримався. В той час з високого насипу хтось знову почав стріляти до поїзду. Начальник ешалону наказав загасити світло у вагонах і не виходити з них, але стрілянина продовжувалась. До того почали обстрілювати ешалони зі скорострілів. Хтось навіть коригував стрілянину, наказуючи стріляти нижче. Потім вагони оточили кірасири, що почали кричати: „вихаді с вагонов, аставляй аружіє”. Захоплених безоружних Богдановців почали відправляти окремими групами на станцію, поводячись з ними грубо. Людей били прикладами рушниць. Розброєння переводилося з насильствами й наругами, при чім чулися оклики: „Ми вам покажем автономію”. Одного Богданівця-солдата вбито вже після того, як у нього відібрали рушницю. Одного розрубано шаблею, як свідчать самі же кірасири. Лікар ешалону просив ротмістра кірасирів дозволу зробити перевязку раненим, але той не дозволив. Офіцери полку також обезброєні й підпали насильству й наругам. Ешалон відведено на резервний тор, а річі офіцерські розграбовано. О 4 годині ранком офіцерів відвели до почекальні станції, а на приказ Оберучева відіслали назад до Києва. Загальної кількості жертв ще не встановлено. Частину другого еша-

лону відправлено на станцію Боярка, де їх зустріли кірасири й донські козаки, вивели з вагонів на площу та оточили. Центральна Рада і Генеральний Комітет утворили комісію для розсліду подій. Просить начальника Штабу фронту призначити від себе слідчу комісію, бо комісії від командуючого округою ніхто вірити не буде.— Петлюра”.

— Добре, негайно передам це Скрипчинському. Сам їду в „Іскомітюз” (Виконавчий Комітет Півд.-Зах. Фронта), щоби подати інформації. Я скінчив.

Внизу на коритарі я стрів М. Удовиченка, члена іскомітюза Серветника та ще з ними невідомого мені штабс-капітана. Передавши телеграфічну стрічку М. Удовиченкові з проханням негайно піти до начальника Штабу Фронту й там педерати її Скрипчинському, або безпосередно генералові Духоніну, сам я з Серветником пішов до „іскомітюзу”. У мене залишилась копія переказу Петлюри, яку я зробив собі при апараті під час передачі. З цією копією як документом я вів розмову з членами Виконавчого Фронтowego Комітету.

— Чи ви знаєте того офіцера, що стояв з нами, коли ви підійшли? — питається мене Серветник по дорозі до Комітету.

— Ні, не знаю. Або що?

— Це-ж молодший брат М. Удовиченка, Олександр Удовиченко, загорілий наш ворог. Часто свариться навіть зі своїм братом, що той возиться з українцями. От і тепер він там у квартирмайстерстві дуже гостро нападав на Богдановців та на Центральну Раду. Це дуже неприємно, що брат його М. Удовиченко, який і сам по українськи не говорить, часто виконує обовязки представника Генер. Комітету. До нього буде завжди недовіря українських вояків.

— Один брат — одне, а другий брат — друге. Це абсолютно ніякого значіння не має. М. Удовиченко веде працю свою чесно і з користю для нас. Тому немає жодних причин йому недовіряти. А на те, що хтось щось буде говорити, або думати, звертати уваги не слід. Треба вам і Фронтівій Раді М. Удовиченка в роботі підтримувати.

Між іншим цей самий Олександр Удовиченко пізніше прийшов на службу до української армії та став в числі кращих її генералів.

З ним сталася еволюція під тиском зовнішніх обставин, яку пережив не один з цінних фахівців нашої армії. Коли большевики захопили владу в Росії, то частина офіцера, сподіваючися знайти відповідні умови до праці серед українського війська, пішла на службу в українську армію. Частина, але дуже невелика, пізніше пережила еволюцію в своїх внутрішніх переконаннях та залишилася на всьому тяжкому шляху боротьби нашої армії в лавах її, а пізніше стала цілком національно переконаною та залишилася в національних лавах борців навіть в тяжких умовах емігрантського життя. До цієї категорії належить і О. Удовиченко.

Він став до праці з С. Петлюрою, коли той залишив посаду Генерального Секретаря по Військовим Справам та почав формувати Кіш Слобідської України. Взагалі тоді біля С. Петлюри скупчилася певна група російського офіцера на чолі з генералом Геруа, який пізніше лишив українців та пішов до Денікіна. Тоді ж з С. Петлюрою працювали різні здібні старшини, як наприклад генерал Кірей, що теж пішов до Денікіна та був потім у Врангеля, підполковник Кельчевський та інші.

Побачивши, що українці також не зможуть устояти проти большевиків та що ідеї українства суперечні ідеї збереження Єдиної Росії, вони залишили українські лави. Лишилися з тих, що прийшли під час большевизму, лише одиниці й між ними Олександр Удовиченко, що для української військової справи стало великим плюсом. З таких старшин пізніше виробилися дійсно українські патріоти.

В „Іскомітюзі” я дав коротенькі інформації, згідно з моїми відомостями, які спростовували чутки й настрої, що утворились від перших Оберучевських повідомлень та від коментарів різних наших „приятелів”. Звичайно моїм словам „Іскомітюз” не довіряв, а тому я просив його призначити своїх членів у слідчу комісію.

Коли я прийшов до Фронтвої Ради, то там уже були відомости про київські події, переказані з Києва Всеукраїнською Радою Військових депутатів.

Для мене жодного сумніву не було, що це загодя підготований напад з метою спровокувати на виступ Богдановський полк, щоби з того, знищивши його, почати дальшу ліквідацію українських військових та інших революційних організацій. Підставою до такого думання була вся праця, яку вели проти українського національного руху, мовчки обєднавшись між собою, всі чинники революційного й контр-революційно-чорносотенного московського громадянства.

Російська чорна сотня на Україні з першого ж дня революції розпочала активнішу боротьбу проти українського національного руху.

Агенти московської контр-революції працювали скрізь на Україні в офіційних різних установах і сміло й відверто вели боротьбу з українством, а через нього й з самою революцією: „во імя недопущення разрушенія єдинства великой Росіі”. Під цим гаслом вони могли розвинути у всій ширині й цілком легально, бо російська демократія, російські революційні партії, в чиїх руках знаходилась доля революції, тепер теж вели не менше безпощадну боротьбу зі всіма „сепаратистичними тенденціями” теж „во імя великой могутей неделимой Росіі” — (слова вождя русской революції А. Керенського), та в імя збереження „єдинства революційного фронту”.

От тут, у цій „альфі й омезі” московської демократії, вони цілком зійшлися і єдиним фронтом наступали проти автономічних прагнень народів кол. Росії. Вчорашній жандарм, охраннык, пристав, член „союза русскаго народа” і вчорашній політичний каторжник, нелегальний член революційної партії і т. д., сьогодні були спільниками в боротьбі з відродженням національностей в кол. Росії.

Проголошення Центр. Радою першого універсалу викликало з боку руссоцентристів ще більшу активність в боротьбованню „українського сепаратизму”.

Петроградська газета „Русская Воля” подає такі відповіді на запити її кореспондента про відношення різних діячів до I-го Універсалу Ц. Ради:

„П. Мілюков (конституційний демократ): Я думаю, що проголосивши акт відокремлення, Рада допустилася великого злочину й зіпсувала свою будуччину. Стати проти тимчасового правительства значить — підтвердити, що справедливі ті обвинувачення, які закидало українському народові давнє правительство в сепаратизмі. Такі поступки ледве чи принесуть користь будучій Україні”.

„Ф. Дан (соціал-демократ меншевик): Україна, як і всі національні провінції, без сумніву має право на автономію й навіть на відокремлення та федеративну звязь з Росією, коли за тим стоїть більшість населення, хоч особисто я, яко соц.-демократ, думаю, що інтересам пролетаріату протирічить роздроблення великих держав, які постали історично. Роздроблення звузить основи клясової боротьби, затримає розвиток промисловости, роздробить клясу на невеличкі відділи й тим обезсилить її. Інтереси робітничої кляси вимагають збереження неподільности Росії з широкою автономією областей. В кождім разі я вважаю зовсім шкідливим передчасне висування на перший плян національних і обласних прав, поки незабезпечено і незакріплено завойовань революції (Столипін-вішатель казав: „Сначала успокоение, а потом реформы” — В. К.) та не усунено можливости повороту таких порядків, при яких усякі, навіть найскромніші національні домагання будуть безмілосердно здавлені. Тепер передовсім треба вистерігатися всього того, що дробить революційні сили. Тому остаточна розвязка національних справ, а в тім числі і української, повинна бути ділом установчих зборів”.

„А. Гоц (соціал-революціонер): Я дивлюся на факт відокремлення України як на факт великої політичної ваги. Думаю, що українці допустилися великої помилки, якої, на мою думку, не можна допустити, бо вона ослаблює російську демократію. Щойно на днях на засіданню виконавчого комітету Ради Робітничих і Салдаських Депутатів

були представники української Ради і настоювали на негайнім опублікованню декрету, про національно-територіальну автономію, про утворення військових національних частей і про надання Україні права прислати свого представника до тимчасового уряду. Ми заявили, що задовольнити ці домагання до часу скликання зборів ніяк не можна, бо тимчасове правительство, маючи тимчасову владу, не може проголошувати актів такої великої політичної ваги. Від делегатів Української Ради ми жадного натяку не мали на те, що Україна задумує відокремитися в самостійну одиницю, і тому сьогоднішній акт є для нас вповні несподіваним і буде предметом наших нарад”.

Вислідом таких нарад революційних партій була „інструкція” генеральному секретаріатові, якою Україна зі всіх боків обтиналась так, що робилась покаліченим обрубком з п'яти губерній, замкнута кругом штучним московським кільцем. Секретаріатові давали менше прав ніж в часи царату мав повітовий справник, або становий пристав. Та й то чорносотенний сенат не „узаконіл” цей акт тимчасового уряду, відмовившись його розпублікувань і з цим московська революційна демократія погодилась „потому відіте незаконно, ведь ані тені прошлого, верния стражи царізма говорят, что это „незаконно”.

Не знаю, чи вислідом тих же нарад було те, що соц.-революціонер Оберучев почав стягувати на Україну козацькі дивізії та розташовувати їх біля Києва і в других більшменш важливих пунктах, а також інші „надежнія” кавалерійські часті. В самому Києві він розташував полк кірасирів. Полк цей був добре дисциплінований, видно пильно підібраний склад його кірасирів, про офіцерів нічого й казати. На кілька він „пріял” революцію, можна бачити хоч би з того, що кожний кірасир неодмінно називав себе з гордістю кірасиром „Єя імператорського велічества Марії Федоровни полка”. Це ще було на 5—6-ім місяці революції. Невже для піддержки інтересів демократії концентрував це військо російський есер Оберучев на Україні?

Російська демократична преса закликала одверто до „покарання українців”, закликала до рішучої, не спляю-

чись перед крайніми мірами, боротьби. От для цього якраз кірасири й були підходящі (козаки, як потім вияснилось, не захотіли бути сліпою „карною зброєю” в руках петроградського революційно-демократичного уряду).

Газета Конституційно-Демократичної Партії „Реч” з приводу першого універсалу, між іншим, кидала такі вирази: „Українці грають не добру гру з Росією. Волею українських політиків здійснено тепер те, над чим працюють німці, піддержуючи Союз Визволення України”, а далі в довгій закінченню закликала правительство до рішучих заходів, щоби приборкати українців.

Ще більше розперезано писали „Біржевія Ведомості”: „Універсал Ц. Ради закликає народи, що заселяють Україну, до вчинків, які підкопують основи російської держави. Не треба спинятися перед крайніми заходами, щоби знищити силу декларації Центральної Ради” і т. д.

В самім Києві проти Центральної Ради вели нестримну шалену агітацію всі російські демократично-революційні організації а звичайно особливо „Совіт Салдатських і Робітничих Депутатів”, де керуючу ролю відігравали російські соціалісти-революціонери та соціал-демократи меншевики, не дивлячись на те, що головою його був український безпартійний соціаліст Никифор Григорів.

В часи висилки до Петрограду делегації від Центральної Ради, ще до видання першого універсалу, так званий Південно-Демократичний Союз вислав до Петрограду на адресу уряду та громадсько-революційних організацій таку телеграму:

„Південно-Російський Демократичний Союз, занепокоений відомостями про майбутнє оповіщення автономної України, гадає, що сю справу можуть розв'язати установчі збори та плебісцит цілого населення Півдня Росії. Оповіщення автономії тимчасовим урядом булоби неправим актом, бо нічим не довелось, що більшість малоросів солідарна з Українською Центральною Радою”.

Немов би то Центральна Рада не складалась з членів обраних на всеукраїнських: національному, робітничому,

селянському з'їздах, та з представників від усіх губерній України. Правда, що в ній не було зовсім „малоросів”, але очевидно, населення представників такої марки не посиляло, хоч великого горя не було, щоби були представники і від цієї штучної породи „обивателів” України.

З приводу універсалу відбулося спеціальне засідання київських об'єднаних організацій (російських) 29 червня, на якому всі представники російської революційної демократії та жидівства в Києві висловились проти універсалу й жадали видати відозву до населення України, в якій мала зголосити універсал актом, не маючим юридичної сили і т. д.

По всіх містах України, як відомо цілком зросійщених, руссоцентристи відразу повели шалену агітацію проти універсалу Центральної Ради, проти неї самої та взагалі проти українського національного руху. А чорносотенці, йдучі в тісній ідейній спілці разом з російськими соціалістами й демократами, пішли ще далі та повели боротьбу навіть з українським культурним рухом. Для цього вони заснували різні „общества”, як нпр. „Югоросов”, „О-во імені Гоголя” і т. д. Ідеологами чорносотенної боротьби проти українства були Шульгін, Савенко, а фортецею київський університет, збудований царем Миколою Першим з спеціальним завданням русифікувати Україну.

Ідеологами боротьби з українським політично-національним рухом російської революційної демократії на Україні були обласні та місцеві різні партійні комітети, а фортецями, з яких робились увесь час напади й велася систематична боротьба, були різні революційні комітети, совіти, партійні організації і т. д.

Всі вони пробували організувати посилку протестів проти політики Центральної Ради та її універсалу. Але таких протестів було всього сотня-півтора, які на дев'ятьдесятих виходили виключно від російських організацій, що нічого спільного не мали з Україною та з її народом. Тому вони непомітними потонули в морі привітань, висловів подяки, обіцянки, активної підтримки напрямку політики

Центральної Ради від українського населення всієї України і поза Україною суцього.

На заклик жертвувати на національний фонд відкликнулась вся Україна й майже всі земства зробили значні асигнування для матеріальної підтримки Центральної Ради.

**
*

Остаточо провалившись в боротьбі, так би мовити, „общественністю”, росіяне більш інтензивно почали вести ту ж боротьбу, користуючись місцевими органами центральної всеросійської влади. Цілком природно, що осередок такої боротьби мусів знаходитися в центрі, в столиці України. Отже все ідейне й навіть формальне керування такою боротьбою, як я згадував раніше, перейшло до командуючого військами округи та його політичного комісара, українського ренегата, російського соціал-демократа Кірієнка.

Широкі маси російського вояцтва не охоче йшли на внутрішню боротьбу, не завжди довіряючи „соціалістичности” представників влади, хоч і революційної, бачучи в ній все ж наслідницю царської влади, а також на самій Україні, помимо перебування численної російської армії, руссоцентричний елемент все таки був у великій меншості. Отже треба було нашим ворогам показати перед своїми масами реальні чинники прояву українського національного руху, що загрожували б здобуткам революції та інтересам широких народних мас. Тому, що справді цього не було, показалася потреба викликати українців на ексцеси, які б сіяли анархію, а тому й викликали б загрозу самій революції. Це й було джерелом всього того відношення російських революційних і урядових чинників до таких самих українських національних діячів та організацій, яке спостерігалось через увесь час революції.

Одною з жертв цього й став перший український полк гетьмана Богдана Хмельницького, в якому безперечно була скупчена хоч і невелика, але тверда частина активного, свідомішого українського вояцтва. Проте, що з нападу на Богданівський полк мусів розпочатися пляномірний, фор-

сований активний наступ на українські організації, свідчать такі дані: 1) Головнокомандуючий армії генер. Корнілов у відповідь на повідомлення Оберучева про „бунт” Богданівців прислав телеграму, в якій наказав призначити слідчу комісію й коли виясниться, що Богданівський полк винний, негайно розформувати його та взагалі припинити українізацію армії; 2) Коли, завдяки енергійному розслідуванню Генер. Комітету й Центр. Ради, стало ясным, що вина не Богданівців, він же наказав припинити слідство, не довівши його до кінця. А коли київські події захвилювали все чотири-мільйонне українське вояцтво, що запротестувало проти насильства над першим українським полком, Корнілов направив свій удар в другий напрямок і наказав зліквідуватися Всеукраїнській Раді Військових Депутатів, чого не мав права робити, бо вона була легалізована верховною всеросійською владою; 3) Петроградський тимчасовий уряд уже 2 серпня (тиждень по подіях у Києві) розпублікував закон про сувору відповідальність тих, що намагаються розділити Росію. Що закон цей був направлений знову таки спеціально проти українського національно-політичного руху, немає жодного сумніву, бо майже разом з розпублікуванням його в петроградському міністерстві поставлено на чергу дня питання й принципово рішено позитивно про арешт декого з членів Центр. Ради, Генерального Секретаріату й Генер. Комітету. Перевести це в життя перешкодила почасти організованість і численність українського вояцтва на всіх фронтах, а почасти хитке становище самого петроградського уряду, що через півтора місяця був сам повалений.

**

2. липня 1917 р. загально-російський козацький з'їзд в справі універсалу Центральної Ради ухвалив таку постанову: „Всеросійський козацький зїзд ухвалив уже резолюцію про неподільність демократичної республіки, як одинокий правильний засіб правління в російській державі й думає, що відокремлення України порушує цілість держави, та в теперішнім тяжким часі ще більше побільшує тягарі дер-

жавної будови. Тому зїзд заявляє, що він рішуче підтримує тимчасове правительство в його розпорядках, що торкаються універсалу, виданого Українською Центральною Радою”.

Базуючись на цій ухвалі, Оберучев, як я вже сказав раніше, стягнув три, або чотири дивізії Донських козаків на Україну, розташувавши їх в межах Київської військової Округи. Мотивував це він необхідністю підтримувати „порядок”, якого, до речі сказати, ніхто й ніде не порушував, крім самих таки Донських козаків, та інших кавалерійських частин, що ставилися до всього українського нетерпимо вороже. Генеральний Комітет і Центральна Рада заявляли, що коли дійсно треба підтримувати лад козаками, то у всякому разі не Дончаками, до яких український нарід ставився з недовірям завдяки їх гостро-ворожим протинаціональним виступам та певної козацької розбештаности. Скорше можна було поставити Кубанців, але Оберучев на це не погоджувався, бо Кубанці не відповідали його замірам. Вони почували себе в більшості українцями, а крім того на все-російському козакому зїзді виступали гостро проти наведеної вище резолюції, висловлюючи свою льюальність до Політики Центральної Ради.

**

Затвердивши, проти своєї волі, перший український полк, військове командування увесь час у справі дальшого формування його, матеріального постачання тощо, вкладало палки в колеса. Полк мав лише людський склад, але не мав обозів, не мав похідних кухонь, не мав скорострільної команди, відповідного похідного спорядження й навіть зброї. Одним словом він був схожий на збірку окремих рот якогось запасового полку, а не на бойову одиницю. В той самий час військова влада без перерви намагалась викинути його якнайскорше з Києва. Перша спроба була перед самим другим військовим Зїздом, коли Оберучев видав такий наказ:

„Приказ по київській військовій окрузі на театрі війни. Київ 5 червня, 1917 року.

„Я одержав таку радісну для Українців телеграму:

„Главкомандуючий арміями Південно - Західного Фронту наказав зформований український Гетьмана Богдана Хмельницького полк тепер-же відправити в армію в пункт, який укаже штаб XI. армії, безпосередньо начальникові військових комунікацій Південно-Західного фронту київському штабові”. Вітаючи перший український ім. Гетьмана Богдана Хмельницького полк з призначенням на фронт для оборони Неньки-України і дорогої нам волі, я певен, що всі чини полку, пройняті високою свідомістю сучасного історичного моменту, віддадуть усі свої сили на служення вітчизні й дадуть приклад сміливості в боротьбі за волю загальної нам всім батьківщини Росії. „Командірови полку — потурбуватися підготовкою полку до негайної посадки його по першому наказу фронту. Головний начальник Київської Військової Округи одставний полковник Оберучев”.

Полк тоді не мав нічого потрібного для походу, і навіть зброї у нього не було. Центральна Рада й Генеральний Комітет запротестували проти відправки полку в такому вигляді та вимагали скоршого повного заосмотрення його та озброєння. Коломийка ця тягнулась аж до того трагічного дня, коли полк відправлявся на фронт так і не скінчивши організації своєї матеріальної частини. Закінчив озброєння він лише тому, що залишив у себе потрібну йому кількість зброї з тої, що йому здали „Полуботківці”. Від них же він дістав собі пару сот набоїв, бо їх йому у Києві військовою владою, проти правил відправки бойових полків на фронт, не видавалися.

**
*

Описуючи трагічні події при відправці полку, я буду користуватись відомостями, вміщеними тоді ж у „Вістнику Укр. Військового Генерального Комітету”, та у газеті „Рада”.

Перше ніж перейти до викладу відомостей по українських джерелах, вважаю потрібним подати те, що писала

„Кіевская Мисль”, бо в такому вигляді ці події освітлювали всі російські урядові, громадсько-політичні чинники та преса. Писалося таке до того часу, поки слідство не спростувало їх вигадки, підтвердивши правдивість українських інформацій. Після того вони просто замовчали про „ето незначительний епізод”, про „ето маленькое недоразумение”.

Під наголовком: „Богдановці”, „Кіевская Мисль” 27 липня 1917 року пише: „Вчора о десятій годині місто стурбувала густа стрілянина з рушниць зі сторони залізничної стації. Стріли чулись окремо й пачками. Як зясувалося, стріляли салдати першого українського імені Богдана Хмельницького полку. Учора мусів полк виступити з Київа кількома ешалонами.

„Коли проїздив через стацію „Київ Пасажирський” перший ешалон, Українці-салдати без жадної причини почали стріляти в кірасирів, які мали на залізниці караульну службу. Кірасири, звичайно, почали відповідати. Завязалася перестрілка, наслідком якої були вбиті й поранені.

„На київському вокзалі, серед численних пасажирів стрілянина викликала зрозумілий жах і переляк. Багато з них побігло з перонів до галі, а інші до міста.

„Поїзд з першим ешалоном „Богдановців” особливими заходами було виведено за пасажирський вокзал і направлено далі.

„За якийсь час стрілянина повторилась. Стріли спершу чулися з другого ешалону того ж українського полку. Стрілянина на ст. „Київ II.” була салютаційного характеру, але, приїхавши на ст. „Київ I.”, „Богданівці”, як і салдати першого ешалону почали стріляти у кірасирів.

„Завязалася нова перестрілка, в якій також є вбиті та поранені.

„Їдучи далі за Київ, бунтарі продовжували стрілянину спершу у повітря, але потім, певно на ґрунті якогось особистого непорозуміння, почали стріляти один в одного. Трудно уявити собі картину, що робилось в цей час у військовому потязі.

„Так другий ешалон проїхав до стації Пост Волинський, де його зустріли кірасири, яких попередили вже про цей полк бунтарів з Київа.

„Кірасири оточили потяг з бунтарями і вимагали здатися.

„Богданівці” відмовились і почали знову стріляти в кірасирів. Почалося справжнє бойовище, яке закінчилося тим, що бунтарі нарешті здались і їх обеззброєно. Були вбиті й поранені як з того, так і з другого боку.

„Пізніше одержано доповнюючі подробиці про бій на Посту Волинському. Це було бойовище на 500—600 кроків від стації, де було спинено бунтарський поїзд з другим ешалоном, який їхав з Київа.

„Кірасири, що наблизились до поїзду, вимагали, щоб „Богданівці” здалися, але у свою чергу почули вимоги від Українців здатися їм. Переговори велися під окремі вистріли, якими було вбито старшого унтер-офіцера кірасирського полку і одного поранено. Коли переговори ні до чого не привели, до поїзду було викликано другий ескадрон з двома скорострілами. Повстанцям салдатам-Українцям знову було два рази запропоновано здатися й тільки після цього почали стріляти в них з рушниць і скорострілів.

„Українці спершу й собі стріляли. Своїми вистрілами вбили кількох кірасирів; трох кірасирів вбито, а душ 10—15 поранено. Але через деякий час вони (Богданівці) припинили стріляти й заявили, що здаються.

„Після цього з певними предосторогами поїзд оточили, і „Богданівцям” запропоновано вийти з вагонів. Вийшли салдати та їх офіцери. Деякі в темряві почали втікати і сховалися в ближчій до стації місцевості. При здачі не обійшлося без ріжних інцидентів: у одного українського офіцера зірвали погони, другого, коли він намагався вирвати рушницю з рук кірасира, вдарено по обличчю.

„Так захопили до 300 „Богданівців”, які під вартою лишилися поки що на Посту Волинському. Серед бунтарів виявилось, що є велике число вбитих, а ще більше поранених. Для допомоги їм і для перевозки до шпиталю з Київа

викликано санітарний потяг. Зі служачих Посту Волинського, як видно, ніхто не постраждав”.

Українська газета „Народня Воля” ці події описує так: „Київ стурбований дикими і безглуздими подіями, які сталися вечером 26 липня на київському вокзалі і на Посту Волинському. Жертвами цих подій стало до 15 салдат полку ім. гетьмана Богдана Хмельницького, кілька салдат кірасирського полку і 5—7 сторонніх осіб.

„Поки ще не відомо, з яких причин сталося це. Відомо тільки, що вечером того дня (25 липня) зі стації „Київ-Товарова” направлялись ешалони полку ім. гетьмана Богдана Хмельницького. Коли поїзд о 10 годині вечера проїздив біля вокзалу „Київ-Пасажирський”, почалася стрілянина. Хто почав стрільбу, невідомо, але її підтримали салдати полку ім. Богдана Хмельницького й кірасири. Почалася страшна колотнеча, крик, галас.

„Машиніст прискорив хід потягу і відїхав за стацію.

„Між тим до вокзалу почав наблизатися другий ешалон Богданівців, з якими сталося теж саме. Колиж перший поїзд відїшов від ст. „Київ-Пасажирський”, його обстріляли кірасири з ружів і скорострїлів, а на Посту Волинському обезброїли.

„Докладні відомости ми подамо тільки тоді, коли все буде вияснено слідством, яке вже призначене Військовим Генеральним Комітетом і судовою владою”.

З приводу кривавих подій на залізниці було скликане спеціальне засідання Центральної Ради 27 липня, на якому події були освітлені так (Вістник Укр. Військ Генер. Комітету ч. 910):

„З приводу диких ганебних подій на київському вокзалі і Посту Волинському 27 липня було скликане засідання Малої Ради. На засідання прибули майже всі члени Генерального Комітету і багато представників партій. Всі присутні надзвичайно схвильовані. Засідання весь час проходять нервово.

„Перший виступає з докладом про розстріл козаків полку Богдана Хмельницького член Генерального Військо-

вого Комітету поручик Левицький, який разом з лікарем Сивошашкою робив в цій справі слідство.

„З тих матеріалів, які він добув як від салдатів-Українців, так і від зовсім приватних людей, які добровільно приходили й свідчили про ті чи інші подробиці, видно, що події проходили так:

„Перший і другий ешалони полку ім. гетьмана Богдана Хмельницького було погружено до 3 годин дня. За цей час стоянки на стації „Київ-Товарова” до 9 годин вечером (чи не навмисне затягнулася до ночі відправка ешалонів? — В. К.) у козаків Богданівського полку помічався дуже гарний настрій. Коло вагонів зібралася компанія родичів, знайомих; чулась гармонія, пісні. Є свідки, які кажуть, що коли потяг з першим ешалоном рушив, то Богданівці дали кілька стрілів у повітря, але другі свідки підтверджують, що цього не було. Цей факт не встановлений. Коли він був, то не викликав ніяких інших вистрілів. Не було також ніяких вистрілів коло стації пасажирської, повз яку проходив поїзд. Тільки аж коло мосту, що за пасажирською стацією, невідомо ким був зроблений спочатку один, а потім кілька вистрілів по ешалону. Далі більше десятка стрілів було зроблено з Кадетської Рощі. Але перший ешалон не стріляв і спокійно дійшов до ст. „Пост Волинський” та був пропущений далі.

„Коли через пів години проїздив другий ешалон, то по йому почали стріляти зі всіх боків.

„Ріжні свідки показують, що були стріли з гори, з Соломенки, з Жилянської і Степанівської вул. і од нових будівель, що проти пасажирської стації. Багато свідків кажуть, що кулі летіли також через стацію. Останні оказання підтверджуються дірками на вагонах, які стоять повз лінії залізниці.

„Колиж другий ешалон вийшов у поле, то його почали обстрілювати з боку Кадетської Рощі.

„Один свідок розказує, що чув, як кірасир хвалився, що він випустив дві пачки набоїв по Богданівцях”.

„Коли перед семафором стації Посту Волинського по-
тяг затримали, то виявилось, що в ньому трое убитих і
шість поранених. Під час цієї стоянки всі козаки потроху
заспокоїлись і дехто навіть заснув. Але несподівано вмент
почулися вистріли з гори. З ешалону стали одстрілюватися.
Завязалася перестрілка. По ешалону почали стріляти зі
скорострілів.

„Богдановці почали кричати, що це непорозуміння, що
вони здаються.

„Кірасири почали кричати: „кидайте зброю і виходь-
те — ми вам покажемо вільну Україну!” При чому як по-
казують майже всі свідки, кірасири били Богдановців при-
кладами, а одного офіціра поранили штиком.

„Як вияснило дознання, серед кірасирів є тільки три
легко поранених, тоді як серед Богдановців тільки вбитих
16, щож до поранених, то кількість їх не зясована, бо ба-
гато розбіглося з ешалону під час розстрілу.

„Далі Левицький переказує показання кількох свідків
(сторожі з залізниць, одного єврея і інших), які вказують,
що для ешалона була зроблена засідка.

„Один кірасир розказав, як він з товаришами видерли
з рук одного Богдановця рушницю, а потім убили його
прикладами.

„Селянка з Поста Волинського розказала, як на її очах
два кірасири, вглядівши, як один салдат вилазив на городі
з картоплі, прибігли до нього й зарубали шаблями.

„На запитання Шрага, хто розпорядився викликати на
Пост Волинський ескадрон кірасирів, Левицький оповідає,
що не знає хто і як це зробив, але відомо, що прийшов
приказ з Київa.

„На запитання Зільберфарба, що робили під час роз-
стрілу козаків офіціри кірасирів, Левицький приводить
показання одної жінки, яка розказувала, що офіціри кіра-
сирів керували стріляниною і що стріляти зі скорострілів
почали по команді офіцірів”.

„Член Всеукраїнської Ради військових Депутатів, Ве-
личко виступає з додатковим докладом. З його слів вияс-

нюється, що Київська військова влада, на чолі з командантом генер. Цицовичем та іншими офіцерами-Росіянами задалегідь розставила кірасирів і донських козаків навмисне для того, щоби розброїти Богдановців та заарештувати їх.

„Один свідок, заявляє Величко, чув розмову Цицовича з офіцерами-Донцями та офіцерами з одної школи прапорщиків, при чому Цицович сказав, що по його пляну треба Богдановців погрузити у вагони, вивезти з ешалонами до Посту Волинського й там розброювати всіх.

„Член Комітету Центральної Ради О. Гермайзе, котрий пішки ходив до самого Посту Волинського здовж залізниці розпитував людей та самих кірасирів про те, що скоїлось у ночі, робить повідомлення про те, що з т. Фуневичем чули, як в гурті кірасирів велася завзята протиукраїнська агітація а один з кірасирів казав, що „Центральну Раду треба розігнати й ми це зуміємо зробити”.

„Гермайзе з товаришами підійшли до того кірасира й запитали його, як він зветься, але той ні назвати себе не захотів, ні до команданта не пішов, як від нього вимагав Гермайзе, а пішов до своїх кірасирів. Туди ж пішов і Гермайзе з товаришами. Там зустріли їх дуже вороже й навіть ротмістр Дельвед Гільдев уперто не хотів покликати згаданого кірасира та поведився з Гермайзе дуже нечемно. Взагалі кірасири ведуть погромну агітацію проти всього українського народу і один з них при т. Гермайзе сказав, що „ми всегда хахлов стріляли і будем стрелять”.

„По тих відомостях, які зібрав т. Гермайзе, кірасири на Посту Волинському спочатку стали ображати й бити офіцерів-Українців, а потім без всякого приводу з боку Богдановців, по приказу ротмістра Дмитрієва почали їх розстрілювати з двох скорострілів. Потім добивали поранених прикладами й навіть проколювали у спину шаблями.

„Генеральний секретар В. Садовський, а потім М. Левицький переказують свої вражіння про те, як на вокзалі ведеться слідство.

„Слідство розпочалося по наказу головного начальника військової округи п. Оберучева. Але слідчі військової

власти, яких викликали для розслідування „бунту”, не знайшли фактів, щоб вказували на бунт, і через те відмовилися вести слідство, хоч на цьому настоював Оберучев. Виявилося, що офіцерів Богданівського полку на ст. Пост Волинський було заарештовано незаконно. Це й примусило знову розпочати слідство на нових основах.

„Між иншим під час розмов на вокзалі вияснилося, що наказ про арештування офіцерів Богданівського полку зробив сам Оберучев.

„З окремих запитань членів Малої Ради та відповідей на них (цю частину беру з „Ради”) виявляються ще деякі характеристичні факти. Між иншим Х. Крижановський повідомляє, що в будинку проф. Грушевського на Панківській вул. мешкає один московський офіцер, котрий, коли розпочалася стрілянина, відчинив вікно і теж почав стріляти до вокзалу. Коли його на другий день спитали на що він стріляв, то той відповів: „Ми вирішили устроїть маленьку перестрелку”.

„Слідство російською владою велося дуже однобоко. Член комісії, генерал, увесь час намагався знайти докази, що Богдановці теж стріляли, але його вигадки збивав другий член комісії, Українець, котрий трапив туди через те, що він є слідчим того участка, де ведеться слідство; тоді старший член комісії слідчого Українця відправив геть, а на його місце взяв другого, з иншого участку.

„Не відомо хто з вищого військового начальства у Києві дав приказ арештувати офіцерів-Богдановців, начеб такого приказу ніхто не давав.

„Треба зауважити, що по військовому статуту ніхто не має права заарештовувати офіцерів, які йдуть з ешаломом.

„Військовий слідчий, який почав вести справу про „повстання Богдановців”, відмовився вести її, бо на його думку ніякого повстання не було. Коли-ж звернули його увагу на те, що салдати-кірасири роззброювали і навіть били офіцерів-Українців, то слідчий добачив тут елемент повстання і знову взявся за справу.

„Генеральний Секретар військових справ С. Петлюра на запитання деяких членів Малої Ради, з свого боку дає пояснення в цій справі. Він ще зрання послав телеграфічне повідомлення у ставку Головнокомандуючого Південно-Західними фронтами (Главкоюз) і звідти йому відповіли, що главкоюз призначив особливу комісію зі ставки, на чолі з одним генералом, котра має розслідувати справу, а також звелів випустити заарештованих офіцерів-Богдановців.

„На запитання одного з членів Ради „що робить і думає робити в справі цій представник „русской революційної власті” командуючий військом Київської Округи Оберучев — Петлюра прочитав копію телеграми Оберучева до Главкоюза, в котрій сказано, що ніби то Богдановці, проїзжаючи поїздом, розпочали стрільбу у вартових, котрі стояли біля вокзалу, а потім стріляли коло Посту Волинського в кірасирів і що в наслідок цієї стрільби вбито й поранено „поміж кірасирами, Богдановцями і публікою” коло 30 людей. (Відомо, що з кірасирів поранено тільки двох, а Богдановців коло 20 убито й багато поранено).

„Далі Петлюра розповідає, що він їздив до Оберучева і говорив з ним про ту погромну протиукраїнську агітацію, котра ведеться поміж кірасирами та донськими козаками, які стоять у Києві. Оберучев на це сказав, що він ручиться за те, що в Києві ні українського, ні якого иншого погрому не буде.

„На останку Петлюра каже, що він зараз їде до телеграфу, щоб говорити з „Главкоюзом”, котрого сповістить про нові дані слідства”.

Тому, що дебати в цій справі цікаві тим, що освітлюють ті обставини, які склалися тоді в Києві взагалі у взаємовідносинах між українцями, представниками російської влади і неукраїнської демократії, вважаю необхідним подати їх тут. (Цитую з „Ради”).

„І. Маєвський (укр. с-рев) з приводу запевнення Оберучева, що погромів не буде, каже, що з цих слів можна

зробити висновок, що вся справа погромів є цілком в руках Оберучева і що він керує ними по своєму бажанню.

„Доротов (рос. соц.-дем.) протестує, що Оберучева безпідставно обвинувачують в робленню погромів. Йому відповідають, що обвинувачення немає, є лише здогади.

„Л. Чекаленко (укр. с-д.) доводить, що Оберучева не можна у всьому обвинувачувати, бо в штабі Київської військової округи лишилися усі ті контр-революційні сили, які були й за старого ладу. Треба подбати, щоб був змінений увесь склад військової влади на Україні.

„Салтан каже, що треба подбати про утворення безстороннього слідства в справі цих подій. Промовець радить доручити генеральному секретаріатові військових справ вжити заходів до забезпечення спокою в Києві, бо на обіцянки Оберучева цілком покладатися не можна. Щоби заспокоїти ворожість одної частини населення проти другої, треба генеральному секретаріатові спростувати неправдиві газетні звістки. Полк Богдана Хмельницького повинен лишитися в Києві, а російські залоги з українських міст повинні бути виведені, а в першу чергу донські козаки та кірасири з Києва. Оберучеву не місце в Києві з багатьох причин і треба подбати, щоб його негайно усунено з посади командуючого військами та переведено слідство над всею його діяльністю. Всі ці заходи треба зробити ще й для того, щоб заспокоїти вояків-Українців на фронті, бо коли цього не зробиться, то це може ще збільшити паніку на фронті і може Українці почнуть через те відти тікати.

„Крижановський підкреслює, що між Українцями і не-Українцями в Києві утворилися такі відносини, що далі жити так не можливо. Проти Українців стоять явно реакційні сили в особі тих самих донських козаків та кірасирів і через те, промовець згоджується, що цих вояків треба негайно з Києва вивести. Що до Оберучева, то він, на думку промовця, має якусь просто хоробливу нетерпимість до українського війська. Коли Оберучев запевняє Центральну Раду, що їй нічого не загрожує, то це й не дуже приємно, бо порука Оберучева є ґрунт дуже хиткий, а крім

того Центральної Рада завжди спиралась на іншу зовсім силу.

„Поза чергою робить повідомлення про те, що робиться у Боярці, член Ради Військових Депутатів Самійлович. Там на полях лежить ще чимало постріляних Богданівців; деякі з них ще тої ночі порозбігались, а решта стоять серед поля, оточені кірасирами з двома скорострілами. Богдановці ще від учора нічого не їли і не пили, також не мають шинелів і мерзнуть тепер у вечері на дворі. Шинелі їхні лишилися у вагонах, але кірасири до вагонів Богдановців не пускають. Селяне приносили Богдановцям їсти, та кірасири не допустили передати їм.

„Сухових (рос. соц.-рев.) каже, що всі ті матеріали, які тут передали поруч. Левицький і другі, не можуть дати цілковитого розуміння подій, але все-ж таки вони на стільки гарно освітлюють справу, що можна сказати з певністю: Перед нами наслідки „підпольної“ провокаційної роботи темних сил. Коли ми хочемо припинити цю роботу, ми повинні скласти з членів Центральної Ради комісію, яка розслідувала б докладно цю справу, а тоді вже, маючи ясні і точні відомости, виносити якісь резолюції. Також треба подождати з осудом діяльності Оберучева до того часу, поки слідча комісія не представить певних відомостей.

„Я — каже далі Сухових, — стверджую, що вся мінута діяльність цього чоловіка сама за себе говорить. Також треба подождати з висилкою козаків і кірасирів. Хіба ми можемо бути певними, що другий полк, хоч би він був і український не ставби на перешкоді революції, коли ми так легковажно почнемо обвинувачувати їх?

„Доротов (рос. с.-д.) каже, що події на вокзалі стали через провокацію. Київ завжди був чорносотенним містом, і ми, демократія російська й українська, винні в тому, що тепер чорна сотня має силу.

„Нам треба тісніше здвигнути ряди демократії, не дивлячись на національності і в цьому будуть підвалини нашої перемоги. Визнаючи, що у нас завжди бракувало єд-

ности, ми повинні шукати причини сумних подій в нас самих, а не обвинувачувати одного чоловіка”.

По декількох ще промовцях Центральна Рада одногосно українськими голосами (проти голосували усі представники москалів та жидів), ухвалила таку резолюцію:

„Комітет Української Центральної Ради, обміркувавши події, котрі виникли у Києві 26 липня підчас виїзду частини полку ім. гетьмана Богдана Хмельницького на фронт, стверджує:

„1) Що дальше посилення на фронт полку ім. Богдана Хмельницького а також взагалі й перебування його в сей час на фронті, представляється цілком неможливим з огляду на той настрій обурення, котрий цілком натурально запанував у згаданому полку після розстрілу його ешалонів 26 липня.

„2) Що інтереси революції вимагають негайної українізації всіх гарнізонів на Україні.

„3) Що діяльність начальника Київської Військової Округи полковника Оберучева, з огляду на його небажання, через вороже відношення до справи українізації війська, працювати в контакті та згодою з Українською Центральною Радою та його нетактовні розпорядження вже не перший раз викликають у Києві серйозні заворушення серед місцевого населення та війська.

„4) Що такий характер діяльності полковника Оберучева не дає також ніякого забезпечення спокою у Київській військовій окрузі і зокрема в Києві надалі.

„Зогляду на це Комітет Центральної Ради ухвалює зажадати від Російського Військового Міністра та від інших військових властей по приналежності:

„а) щоби негайно було припинено дальшу відправку на фронт полку ім. Богдана Хмельницького до його цілковитого заспокоєння, а також повернено той ешалон полку, котрий уже вийшов;

„б) щоби в інтересах революції і спокою в краю було негайно виведено з Києва кірасирів і донців та заміщено

їх складеними з місцевої людности частями, в порозумінню з Центральною Радою;

„в) щоби полковника Оберучева було негайно усунено з посади Начальника Київської Округи і нового начальника округи було призначено в порозумінню з Українською Центральною Радою.

„Комітет Центральної Ради стверджує, що тільки негайне виконання цих жадань може внести певне заспокоєння в українські військові маси та запобігти захитанню справи оборони українським військом України і Росії.

„Цю резолюцію Комітет Укр. Центр. Ради ухвалює переслати належним російським властям по телеграфу срочно”.

Звичайно ніхто з тих властей потрібної уваги на цю резолюцію не звернув, а навпаки почали до Києва доходити точні відомости, що у Петрограді затівається широкий і рішучий похід проти Центр. Ради, з якого метою, як у уже сказав раніше, був виданий закон 2 серпня.

В кінці цього засідання була вибрана слідча комісія в складі: Суховиха, Дороготова, Порша, Ковалевського, Бітлякова, Панченка, Марцинюка.

З цією слідчою комісією працювала також комісія від Генерального Комітету на чолі з Левицьким, яка одночасно працювала і з комісією, призначеною „Главкоююзом”. Через три-чотири дні слідча комісія Генерального Комітету представила йому ось такий доклад з даними вже точно і непохитно установленими:

„Погрузка ешалонів скінчилася в третій годині дня. Паровиків не було і ешалони чекали на стації. Перший ешалон виїхав зі стації „Київ-Товаровий” в 9 год. 40 хв. у вечері.

„При виїзді з товарової стації ешалоном був зроблений салют на честь Києва. Але після цього почувлися вистріли з боку залізничного дипа. Вистріли були зроблені у потяг з ешалоном. Стрільба по ешалону увесь час збільшувалась, і коли перший ешалон підійшов до пасажирської стації, в нього почалася зі стації стрілянина. Стреля-

ли міліціонери, не дивлячись на протести публіки і стрільба з їх боку продовжувалась аж доки не проїхав потяг з ешалоном. Після того, як перший ешалон проїхав, кірасири та міліціонери бігали, перебалакувалися й нарешті, набравши набоїв, пішли до залізничних торів і тут зробили засідку поміж будинками та вагонами, готуючись зустрінути другий ешалон полку ім. Богдана Хмельницького.

„Другий ешалон вирушив після першого через 40 хвилин. Перед виїздом начальник попередив салдатів, щоб вони не салютували, щоби запобігти провокації. Салдати обіцяли. Коли потяг з ешалоном рушив, почувлися поодинокі вистріли з боку Батиевої гори. В цей час поранено козака полку ім. Богдана Хмельницького, який тут-же повалився.

„І що далі, то стрільба по ешалонові набірала все більшої та більшої сили. Стріляли у поїзд і з правого і з лівого боку. Чулися вистріли з боку Жиланської вулиці. Стріляно з вікон будинків. Підїжджаючи до ст. „Київ І.“, ешалон обстріляно з боку нового вокзалу, а також з Жиланської вулиці. Коли ешалон підїхав до пасажирського вокзалу розпочалася стрільба. З вагонів почулося „не стріляйте“. Поранених з публіки не було. Коли експертиза розглядала місцевість і будинки, то слідів куль з боку ешалонів не знайдено. Увесь час, як потяг ішов, його обстрілювали, доки не став ешалон за мостом біля кадетського корпусу. В той час, як потяг стояв, стрільби ніякої не було. Під час стоянки зроблені були перевязки раненим. Ранених було 8 душ, а убитих 5 душ.

„Коли поїзд рушив і дійшов до Поста Волинського, тут ешалон затримали по наказу команданта стації „Київ І.“ З високого насипу П.-Волинського почувлися вистріли в потяг. Начальник ешалону наказав погасити вогні і не виходити, але не дивлячись на це, стрільба стала частішою і потяг взяли під обстріл скорострілів. З насипу хтось вказував і направляв стрільбою, наказуючи стріляти низче, бо кулі влучали в дах.

„З вагонів почувлись крики і стогін, а з деяких вагонів були окремі вистріли у відповідь на обстріл з насипу.

„Частина ешалону, перелякана розстрілом, почала розбігатися, хто в чому був. Спинивши стрільбу, кірасири оточили ешалон і скомандували, щоб Богдановці виходили, залишивши зброю. По виході з вагонів Богдановців окремими групами почали відправляти на стацію, при чому поводитися з ними по азійськи: лаяли їх і били прикладами. При роззброєнню ганьбили і знущалися над салдатами ешалону. При сьому кірасіри з погрозами кричали: „Ми вам покажемо автономію”. Самі кірасіри посвідчили, що одного Богданівця було вбито вже після того, як у нього одібрали рушницю, а другого зарубано шаблею. Лікар ешалону просив у ротмістра дозволу попередити поранених. Але ротмістр не дозволив і поранені лежали без помічі до самого ранку. Офіцерів Богдановців було теж порозброєвано, при чому їх ображали і насміхалися. Ешалон одвели на запасну путь. Офіцерські речі були розкрадені. Самих офіцерів завели у власний вагон і по наказу Оберучева повезли до Києва.

„Убитих салдатів Богдановців налічено 16, а поранених до 30 душ. З кірасирів тільки два поранені. Точно полічити поранених не пощастило, бо вони розбіглися і по одинці тепер вступають до шпиталів.

„Частина другого ешалону була відправлена на ст. „Боярка”, де зустріли їх кірасири і донські козаки, які вивели їх з вагонів на майдан. Перед обеззброєними Богдановцями виставлено було скоростріли, а коли Богдановці прохали дати їм торби, де були харчі, козаки та кірасири відповідали погрозами.

„Колиж боярські селяне принесли у день Богдановцям їсти, то кірасири прогнали селян, приказуючи: „вот ми покажем хахлам автономію, ми скоро заведем порядкі старіє!...” Взагалі-ж кірасири увесь час лаялись та погрожували Центральній Раді і всім Українцям. Треба зазначити, що є посвідчення про те, що кірасири з самого ранку готувались до розстрілу Богдановців. Про це є відомости в Раді Військових Депутатів (не українській — В. К.) Київської Округи”.

Такі дані про події були зібрані слідчими комісіями, навіть і урядовою „главкоюза”, в якій працювали також і агенти військової округи.

На засіданнях Генерального Комітету М. Левицький робив доповіді про хід і умови розслідування, в яких констатував, що урядові агенти штабу фронту і військової округи ведуть слідство в напрямку встановлення вини Богдановського полку, допускаючи іноді перекручування добутих даних, або не внесення в протокол тих, що ясно свідчать про загода організований розстріл полку, або дають вказівки про невинність Богдановців.

Так напр.: зі всіх кулевих пробоїн у вагонах, бараках, будівлях тощо, ясно випливає, що вони всі є наслідком стрілянини в бік ешалону, а ті члени комісії намагаються доказати, що ці пробоїни йдуть з боку ешалону, або в крайньому разі з нев'язного напрямку. Між тим напрямок стрілянини по кулевій та вихідній дірці легко определить навіть той, що ніколи не бачив кулевих дірок.

Майже всі члени комісії тільки й були тим захоплені, щоби установити вину Богдановців, чому цілими годинами вишукували хоч би випадкових кулевих пробоїв, що свідчили б про стрілянину з ешалонів по кірасирах, міліції і т. д. Або шукали фактів, які показували б на бунт Богдановського полку.

Даних про бунт полку, або навіть поведінки його, яка б виправдала не то що стрілянину по ньому, чи обеззброєння, а навіть збільшення звичайних мір охорони при відправці кожного полку, кожного ешалону, урядовій комісії добути не пощастило.

На ті обставини, що вказували на злочин кірасирів, міліції та військової влади включно до командуючого військами, якому вже по перших даних можна було поставити обвинувачення в „нероспорядительності” та в „приняті ізлішніх мер предосторожності не визвання обстоятельствами”, що привело до кривавого фіналу, комісія жадної уваги не звертала, не дивлячись на те, що на це вказували члени Генерального Комітету й Центральної Ради.

Нарешті, коли вже остаточно з'ясувалася вина у подіях неукраїнської сторони та невинність української, від Нач. Штабу Верховного Головнокомандуючого була одержана така телеграма:

„1) Слідча комісія комітету Центральної Ради в справі сутички кірасирів з Богдановцями по наказу генерала Корнілова скасовується, а всі добуті нею матеріяли передаються слідчій комісії, присланій до Київа із Ставки Головнокомандуючого Південно-Західного фронту.

„2) Усі військові чини одкомандіровані до Всеукраїнської Ради Військових депутатів, повинні негайно повернутися до своїх військових частин”.

Таке розпорядження дає генерал Корнілов в той час, як слідча комісія Центральної Ради була цілком юридично-правною навіть з точки погляду всеросійського масштабу, бо вона була від краевого парламенту, визнаного вже всеросійським урядом.

Всі члени Всеукраїнської Ради військових депутатів мали право перебувати в Києві на загальних підставах того революційного часу, як уповноважені делегати певної частини військ у своєму виконавчому органі. В додаток до всього Всеукр. Рада Військових депутатів уже мала дозвіл військового міністра і всеросійського уряду залишатися в Києві, як затверджена ним революційна організація (до речі сказати, затвердження для загально-російських таких організацій не було, а про існування їх військова влада лише мусіла оголошувати наказом по війську, після того, як вони „самочинно поставали”), а крім того всі члени Ради Депутатів були членами й Центральної Ради, чому теж мали право лишатися в Києві.

Звичайно Главковерху було на це вказано Центральною Радою й депутати не виїхали з Києва. Слідство-ж довелося припинити, не довівши до кінця, бо цим розпорядженням було дане право військовим і іншим особам неукраїнським не давати пояснень слідчій комісії Центр. Ради, що унеможливлювало нормальний хід праці.

Два-три дні раніше перед цією телеграмою одержано телеграфічне розпорядження від Оберучева, який виїхав негайно ж після розстрілу до штабу фронту, щоби там персонально дати належне освітлення подіям, про усунення з посади командира Богданівського Полку члена Генер. Комітету бойового підполковника Ю. Капкана, який „не соответствует своему назначению”, хоч мав усі бойові відзнаки до „Георгієвського оружія” включно та був сім разів поранений в останній війні. Капкана було приказано тримати під „домашнім арештом” і призначити над ним слідство за „неповіновеніє пріказанію начальства”. Таксамо за таке ж „неповіновеніє” при „усміренії Полуботковцов” ставився тим же розпорядженням під суд член Генер. Комітету Генерального Штабу генерал Кондратович.

Не дивлячись на дуже „тщательное” слідство, Оберучеву вини їх знайти не пощастило і Капкан знову був повернутий командувати полком, коли той вже був на фронті, а проти Кондратовича „неудавшееся” слідство було затерте.

Центральна Рада й Генеральний Комітет на телеграму командуючого Південно-Західним фронтам генерала Корнілова про припинення слідства рішуче протестували перед верховним командуванням і петроградським урядом, та, вказуючи на добуті попередні дані, з яких випливало, що розстріл Богданівського полку було діло „провокації” темних сил, настирливо домагались, щоби слідство було ведене в напрямку добутих вказівок.

Наслідком цього була призначена нова слідча комісія, але все таки без участі українських представників. Комісія ця підлягала безпосередно Штабові Верховного Головного Командуючого.

Оберучев зі Штабу Південно-Західного Фронту поїхав до Штабу Верховного Головнокомандуючого, а звітам до Петербурга. В наслідок заходів та інформацій Оберучева було обурююче повідомлення нач. штабу генер. Духоніна Центральній Раді, який у відповідь на її категоричне домагання вивести з Києва кірасирів і донців, щоби заспокоїти розхвилювавшийся український нарід та армію, при-

слав телеграму з зазначенням, що „ні кірасіри ні донци” з Києва виведені не будуть.

Свою роботу в Ставці Главковерха та в Петербурзі, а також наміри й мету поїздки Оберучев сам досить добре схарактеризував у своєму інтерв'ю зі співробітником „Біржевих Ведомостей” з 4 серпня 1917 р., після того, як відбув довгі „авдієнції” у своїх партійних товаришів: керуючого військовим міністерством Б. Савенковом та головою правительства А. Керенського.

В інтерв'ю цим Оберучев, між іншим, сказав:

„Я не хотівби висловлювати свого погляду на те, хто винен в сутичці Богдановців з кірасирами, до закінчення слідства комісією київського випадку. Але коли безумовно заявляють, що в тих випуватцях є кірасіри, я мушу зазначити одно: салют боевими патронами дали перші Богдановці, а опісля наступила відповідь кірасирів. На другий день після сутички я виїздив до Головної Квартири, де зробив доповідь про все, що сталося, генер. Корнілову. Він наказав мені приїхати сюди для доповіді Керенському. Я zostався ще у Петрограді, бо сюди має приїхати Корнілов. З його участю відбудеться нарада, на якій буде порушено українське питання. Мені здається трохи дивним поспішне домагання Ради, щоб я пішов до димісії. Треба було хоч трохи почекати на вислід слідства. Я особисто стою за широке національне самоозначення України. Я люблю Україну, довго жив у Києві, сам я — член партії соціалістів-революціонерів, але мушу заявити: инша річ широке національне самоозначення, яке може внести організацію Україні, инша знову — національне військове гурпування, яке помагає розкладови та дезорганізації армії. Треба мобілізувати народні сили. До автономії я відношуся прихильно, але до поповнення війська спеціально Українцями — негативно. В моїй діяльності, яко головнокомандуючого військами я змагався до установаження добрих взаємовідносин між національностями України. Я все був на точці погляду Ради в справі розв'язки національного питання, але я був проти націоналізації українського багнета, який міг внести нелади на фронті”.

Мабуть своїх плянів Оберучеву на тій нараді перевести не пощастило, бо він подав рапорта про звільнення його з посади Командуючого Військами Округи.

У рапорті цім він, між іншим, каже:

„Існування поруч зі штабом округи окремого воєнного штабу, а саме Українського Військового Генерального Комітету, який працює без жадного звязку з окружним штабом і робить плутанину у всіх плянах, перешкаджає мені належним способом переводити набір військ (яке тоді зовсім ніде не могло бути переведене у всій Росії — В. К.) та працювати поза фронтом. Не маючи жадної можливости боротися з сим хоробливим для армії явищем — бо я у своїй боротьбі цілком самотний — і не маючи жадної підтримки, я прошу увільнити мене від обовязків команданта округи аж до того часу, коли тимчасове правительство знайде можливим і потрібним використати мое знання й сили в іншій полі. Яко гарматчик-академік я може буду більше придатним на іншій полі, а не на військово-адміністраційній посаді, на якій через складну ситуацію та відсутність спільности в поглядах різних органів влади я зроблюся некорисним, а тимсамим може й шкідливим”.

На сей рапорт він отримав такі відповіді:

„Прощу Головну Квартиру дати Вам необмежене підтримання. З свого боку вважаю ваше уступлення тепер неможливим, бо ваше знання теперішнього стану справ в Окрузі й ваша всім відома ідейна робота та готовість служити вітчизні до кінця роблять вас незамінимими. Володченко”. (Командуючий Південно-Зах. фронтом. Шкільний Товариш Оберучева — В. К.).

„Приєднуюсь до погляду генерала Володченка й вважаю Ваше уступлення неможливим. Прощу лишитися на Вашій посаді. — Керенський”.

Таким чином для України ще на довше був залишений цей „покровитель” українського прагнення до автономії, під „високою” рукою якого мали можливість жити й розвиватись цілком вільно та безпечно самі найчорніші контр-революційні організації й зберігатись різні пержитки дореволюційних часів, та існувати антидемокра-

тичні, антиреволюційні осередки, щоби лише вони були протиукраїнські. В той саме час поза межами України вони були зліквідовані, а колишні їх члени не сміли показати своїх голів зі схованок.

Всі ці „Киевлянини”, „Союзи Югоросов” (бувший Союз „Русских людей”), „Союзи ім. Гоголя” і „прочая і прочая” спокійно могли тут існувати у революційні часи лише завдяки особливій „благосклонності к ним” російського „начальства України” і вільно організуватися в значну силу, та явно виступати проти українства, а з ним і проти самої революції.

Поминаючи „Киевлянина”, „Югоросов” і інших, наведу як один з клясичних документів — протест проти українізації „Малоросії” професорів університету в столиці України, розпублікованому перед розстрілом Богдановців. В ньому між іншим читаємо:

...,Мова йде про осягнення чогось більше ніж крайової автономії. Керманічі українського руху змагаються до повного політичного відокремлення від решти Росії тих областей, котрі уважають українськими. Для розв'язки питання в сім дусі й напрямі немає ґрунту в попередній історії Малоросії. Така розв'язка йде в розріз з інтересами не тільки „великорусского”, але й „малорусского” племені. Нема ніяких підстав твердити, що воно відповідає почуттю і бажанню більшости місцевого населення. Змагання до заміни загальноросійської літературної мови утвореною й не досить розробленою українською мовою загрожує затримати розвиток освіти того народу, який примушений нею буде користуватись, і не може бути пояснене інакше, як бажанням зруйнувати вікову культуру й духовну зв'язь між „великорусским” і „малорусским” племенами. Такий напрямок розв'язання українського питання Рада університету вважає суперечним з найбільше життєвими найсвятійшими інтересами російської держави (читай: „Єдиної і неделімої Росії” — В. К.) й „россійського” народу (читай: московського — В.

К.) На жаль, тимчасове правительтво на стільки не виказало протиділання сему рухови, але знайшло навіть можливим увійти в переговори й згоду з керманічами українського руху та, не запитавши місцевого населення наперед, рішило про долю величезного краю, згодившись на утворення краевого органу. Рада університету вважає своїм обовязком заявити, що узнає таке відношення російської правительственої влади до українського руху не тільки небезпечним для російських загальних інтересів, але й юридично неправильним тому, що питання про автономію тої або другої області, що входить в склад російської держави, може бути розв'язане лише волею цілого російського народу, висловленою через його представників на Установчому Зібранню”.

Цей документ одночасно направлений, як що не більше, й проти самого тимчасового уряду, але він мовчки „благосклонно” приймається „к сведенію”, бо там є елементи протиукраїнські. „Контрреволюція не страшна, аби лише вона йшла проти українців” — така можна гадати була девіза соціалістично - революційної влади російської.

**
*

В той час, як українська преса, на підставі добутих слідством матеріалів, ставила прямо обвинувачення Оберучеву і „іже с ним” за розстріл Богданівського полку, даючи тим привід, або до притягнення до відповідальности за інсинуації і безпідставне обвинувачення в злочині вищу краєву владу, або до вичерпуючого розслідування діяльности цієї влади, — всі представники влади мовчали, крім самого Оберучева, який вживав персональних заходів перед „Єя Величеством — Всеросійською” владою, щоби там заручитися „Височайшим благоволенієм” і підтримкою.

Отже перша частина заходів регабілітації самовільства й злочинства місцевої сатрапії з методами дореволюційної деспотії була виконана точно. Виконати другу частину: заткати рот місцевій „общественності” і пресі

за повідомлення фактів і правдивих висновків уже не можна було, бо як-не-як була-ж воля слова — відбувалася революція. Тому на підтримку своїй центральній владі та її агентам прийшла російська революційна преса, ведучи систематичну кампанію проти українства, перекручуючи фактичні обставини при розстрілі Богдановців. Вона ще перед свіжими могилами жертв обпльовувала їх, ганьбила їх найсвятіші ідеї, за які вони чесно боролися, не виймаючи меча з похви, що могли б зробити раніше, якби хотіли стати на шлях боротьби насильством.

Для ілюстрування цього наведу виписки, що маю під рукою, з двох українських газет того часу.

„Робітничая Газета” в статті під наголовком „Чашу терпіння переповнено” між іншим пише:

„Українська Центральна Рада вимагає рішуче усунення з посади командуючого військами округою п. Оберучева. Така вимога запала в звязку з „випадком” 26 липня на залізничному дворі, на Посту Волинському й далі по дорозі з ешалонем першого українського полку ім. Б. Хмельницького. Дуже багато чуток, що ніби викликають довіря, говорять за те, що діявольську провокацію старанно зорганізовано. Хто тут винен, покаже безсторонне слідство. Поведінка п. Оберучева відносно українського населення Києва та всієї країни вже давно більше ніж підозріла. Що п. Оберучев не має довіря більшості населення країни, се факт і уже з огляду на се він повинен уступити. Нехай п. Оберучев в інциденті 26 липня білший від голубиці, нехай він ні словом ні ділом до тої історії не причасний; нехай, як і раніше у випадках, коли валилися трупи українських козаків, він нічого не знав і не знає, то і в таким разі хіба можна виправдати таке незнання, таку нерозпорядність, що є простим висновком звичайної нездатности?

„І так зробимо над собою зусилля й признаємо, поки всієї справи не розкрито, що п. Оберучев тільки нездатним сьогодні, як був учора, як був позавчора й що дня. Такий нездатний командуючий, за нездатність якого Ук-

раїнці платять молодим життям, повинен бути усунений, якщо сам не має совісти усунутися. Постанову Центральної Ради можна тільки витати”.

„Рада” у статті: „Як добрі приятелі освітлюють „Богдановськія собитія” — пише:

„Надзвичайно цікаво уявити собі, як київські кореспонденти столичних розповсюджених так широко газет оповіщають „об’єктивно” всю Росію про сумні події у Києві 26 липня. Коли-ж до цього додати, що тимчасовий уряд і взагалі вся Росія на підставі цих телеграм уявляли картину тих подій кривавих, то стане досить ясно усім, чому „Богдановці” лишилися винними у всій цій події, а „бідні кірасири” — святі та божі янголи. Перед нами кілька таких телеграм київських кореспондентів. Ось що сповіщає телеграмою кореспондент московської газети, „Рускія Ведомості”, газети, яку навіть ми, Українці, вважали досі за найбільше порядну і об’єктивну російську буржуазну газету. Так от що сповіщає з слів свого київського кореспондента ця „честная русская прогрессивная газета”. (Щоб залишити увесь специфічний кольорит цих телеграм, подаємо їх без перекладу на українську мову):

„Разследование ночной стрельбы на Киевском вокзале устанавливает такія обстоятельства: Ешелон с салдатами Українцами проходил через вакзал. Когда вагони поравнялись с пероном, вдруг роздалсь вистрели по кірасирам, несущім на Киевском вакзале караульную службу. Вистрели роздалсь со стороны Українцев, заявляющих: „Производим салютаційную стрельбу”. Однако, в результате этого салюта три кірасири оказались убитими і несколько человек із публікі раненими. Поезд с Українцами бил остановлен, Українцев попробували арестовать; они оказали сопротивленіе. Завязалось форменное сраженіе: ружейная стрельба потрясала далеко окрестности, вселяя паніку среди жителей. Бой то прекращался, то разгарался с новой силой, много українскіх салдат разбежалось, много арестовано. В результате боя, как пока определілось, убито с обеих сторін 12 человек, ранено — 29. Следствие производится”.

Як бачимо з цієї телеграми, „убито с обоєх сторон 12 человек, ранено — 29” і ще „убито 3 кірасіра”. Відомо-ж, що було ранено всього 2 кірасіри, а ні одного не вбито.

„Вбито-ж 16 Богдановців”

„На другий день ця-ж газета вже сповіщає: „По до-подвітільним даним, во время перестрелки между салдатами украинского полка імені Богдана Хмельницького і кірасірами убито і ранено около 100 человек”.

„Обидві ці телеграми з великим смаком і, видаючи їх за правдиві, передрукувала „Рѣч”. Третя, теж „поступова” „Русское Слово” так сповістила сотні тисяч своїх читачів про події 26 липня: „Когда поезд пошел к Посту Волинскому, в 15 верстах от Кіева, то здесь бил уже отряд із 80 кірасирів, которые потребували видачі зачінщіков. В етом било отказано, но кірасіри окружілі оба поезда, выставілі пулемети і сталі осипать вагони градом пуль. Завязалась стрельба, с обоєх сторон оказались десятки убитих і ранених. Вскоре прібил новий отряд кірасір. Богдановци почувствовали серьезное положение і здалісь”.

„Четверта столична газета „Раннее Утро”, так „освітлює” ці події: „Генеральное сражение”. На первой станції поезд со вторим ешеленом бил задержан і окружен кірасірами, потребовавшими от Богдановцев сдачи, получил на троекратное требование отказ, кірасіри выставілі пулемети і после предупреждения открылі стрельбу. „Богдановци” отвечали тем же. Завязалось настоящее сражение, в результате которого оказались десятки убитых і ранених. „Богдановци” потерпелі полное поражение, сдались і билі обезоружени.

„Із кірасіров убито 4, ранено 12. Точния данния о потерях „Богдановцев” еще не известны”.

„Як бачимо кожен кореспондент сповістив свою „правду”. У кожного з них були свої „певні” відомости про число убитих і ранених кірасирів, тоді як тільки усього два кірасіри були ранені, а убитого ні одного. Так Росія „інформується” про події на Україні.

„Тут ми подали всього кілька заміток з поступових газет, а про те, як сповістили такі газети як „Новое Время” й казати нічого.

„Подаючи оці відомости, не можемо минути ще одної звістки, властиво розмови комісара уряду при Ставці Верховного Головнокомандуючого п. Філіненка, який у розмові з співробітником „Русского Слова” про криваву розправу з Богдановцями сказав таке: „Когда ескадрон кірасирів в числе 180 человек спешіліся і відкрилі огонь по Українцям, полтори тисячі салдат українского полка немедленно сдали свое оружие.

„Разве это, заключае Філіненко, не является показателем того, что такая армія не в состоянії захищать ні революції, ні государства!”

„Це слова одного з найвидатніших діячів російської революції, комісара революційного уряду.

„Чи можна ще собі уявити більший цинізм?

„Виходить на думку пана Філіненка, що Богдановці, щоб виявити свою хоробрість і здатність до оборони революції й держави, повинні були справді заподіяти „генеральное сражение” з кірасирами.

„Як про це висловлюється „Раннее Утро”, повинні були відповісти кривавицею на кривавицю?

„Деж у пана Філіненка було сумління, коли він дозволив собі так висловитись? Коли читаєш отакі думки та телеграми „собственных корреспондентов”, тратиш просто віру в людей, в їх щирість, в усе святе, що лишилося ще у людей.

„Адже-ж і фактично справа стояла так, що Богдановці не могли оборонятися від розстрілу їх кірасирами, бо коли й були у них рушниці, то 95% без набоїв. Нарешті була ніч і більшість Богдановців уже спала і їх сонними захопили з кулеметами, та і не почувачи за собою вини, вони виходили на зустріч кірасирам з голими руками, роздягнені, в одних сорочках. А в той час кулемет у вагон з сонними Богдановцями „жарив і жарив” собі, — про це п. Філіненко нічого не каже, плямуючи честь невинних людей, серед яких тільки убито 16 душ!

„Серце од болю й сорому за людей стискається...
„Ви!! Коли-ж навчитесь говорити правду?”

Ніколи. Не навчилися вони, москвини різних кольорів, говорити правду там, де вона торкається українсько-го визвольного руху і бе по „Єдиной і Неделімой”. Вони всі добре знають правду, але ніколи її не скажуть так довго, як довго не відмовляться від своєї „Великої Россії”.

Події на київському вокзалі захвилювали українську людність, українське вояцтво і зі всіх кінців колишньої Росії та з фронтів до Центральної Ради вплинули тисячі гострих протестів, запитів, тощо. В самому Києві і найближчих околицях українське населення, робітництво і військові почали виявляти ознаки надзвичайного хвилювання, яке могло б вилитися у форму масового активного повстання проти кірасирів, дончаків, представників московської військової влади й нарешті проти правих угруповань, організацій та осіб.

Щоби заспокоїти розхвилювані маси, українська влада видала відозви, що розрядили напруження й до певної міри заспокоїли політичну атмосферу.

Комітет Центральної Ради на своєму засіданню 28 липня ухвалив видати до населення таку відозву:

„Громадяне! 26 липня цього року в Києві стались сумні події, через які пролита була кров поруч у боротьбі за волю.

„Темні контр-революційні сили скористувались з тяжких для всієї революційної демократії подій і отверто сіють національну ворожнечу, нацьковують одну частину людности на другу і вояків на вояків. Комітет Центральної Ради цим оповіщає громадян, що згідно з постановою Центральної Ради утворена слідча комісія, в якій беруть участь і представники неукраїнських революційно-громадських організацій і їй доручено докладно розслідувати події.

„Комітет Центральної Ради закликає громадян спокійно вичікувати закінчення праці слідчої комісії, будучи

цілком певним, що винні за даремно пролиту кров будуть знайдені і належно покарані.

„Семі невинно загинувших згідно з постановою Комітету Ц. Ради будуть забезпечені”.

Друга відозва була оголошена в імені Генерального Секретаря Справ Військових С. Петлюри. Вона була така:

„Доводжу до відомости населення, що з приводу подій звязаних з відїздом 26 липня на фронт ешалонів українського козачого імені гетьмана Богдана Хмельницького полку мною вжито всіх заходів, щоб виявити на світ усю правду про ці події. З мого наказу переводиться слідство членами Генерального Комітету і членами Всеукраїнської Ради Військових Депутатів з участю фракції військових депутатів Київської округи. В звязку з цими сумними подіями я звернувся через представника Генерального Комітету до Головнокомандуючого Південно-Західним Фронтом з проханням призначити спеціальне військове слідство з участю військових членів Центральної Ради. Така слідча комісія призначена і приступила до діла. Правда буде вияснена і виновники в смерті невинних людей будуть покарані як закон велить.

„В найближчому часі наслідки слідства в межах можливого будуть подані до відомости громадянства. Повідомляючи про це людність, а також Українців вояків, як на фронті, так і в тилу, закликаю їх до спокою і порядку: хай всі схвильовані подіяні будуть певні, що вжито всіх засобів, щоб встановити правду і потягти до суду винуватців. Отже заховаємо, особливо в цей страшний час, коли нашій Україні загрожує страшна небезпека від зовнішнього ворога, належний спокій, і не будемо піддаватись впливам окремих тяжких подій. Генеральний Секретар Справ Військових Петлюра”.

Як я вже сказав раніше, ця слідча комісія праці своєї не закінчила, бо була розвязана генералом Корніловим.

Розстріли у Києві москвинами українського національного полку заворушили увесь український загал, викликавши з боку його тисячі гострих, обурених протестів. Наведу виїмки з деяких типових, щоби з'ясувати характер

їх та домагання українського організованого народу й війська. Ці домагання слалися тисячами до петроградського уряду, а також і до Центральної Ради.

Подаючи нижче виписки з протестів та постанов різних українських військових та цивільних організацій, вважаю потрібним зазначити, що я тут вибрав типові своїм характером для тих тисяч інших, що надходили до Києва. Ці вимоги були стихійного характеру, а тому й були одноманітними, як кожний інший стихійний рух.

Впершу чергу наводжу цілу постанову 21-го армейського корпусу, що стояв на Північному Фронті в районі Риги. Ця постанова одна з найкоротших, але й найбільш річева та типова.

„Зібрання Українців 21-го армейського (українсько-го) корпусу 6 серпня 1917 року.

„Після доповіді про події 26 липня у м. Києві одногласно ухвалило послати до Центральної Ради та Генерального Військового Комітету таку резолюцію: „Вражені сумними кривавими подіями у м. Києві, що сталися з відїджаючим на позицію полком Богдана Хмельницького, на якого був упорядкований озброєний напад темних сил спільно з кірасирами та Донцями, в результаті чого маються поранені та вбиті і, вважаючи на ту систематичну агітацію бувших націоналістів і союзників⁹⁾, що нині, прикриваючись безпартійністю та марксизмом, ведуть широку контр-революційну агітацію проти Центральної Ради і українства взагалі, ми вимагаємо, щоб Центральною Радою спільно з краєвими демократичними організаціями на Україні було вжито рішучих заходів проти тієї агітації (нацькування провокаційними засобами одної частини людности проти другої), яка ведеться темними силами, наприклад „Кієвляніном” під керівництвом Савенка та Шульгіна.

„А через те постановлено слідує:

⁹⁾ Чорносотенні члени Союзу Русскіх Людей.

„1) „Кієвлянін”, як газета чорносотенна в минулім і сучаснім, вважаючи на її контр-революційний напрямок, мусить бути припинена негайно.

„2) Військові частини кірасирів і Донців, котрі приймали участь в організовано-провокаційнім нападі на полк Богдана Хмельницького і стоячи в селах деморалізують людність, вносячи своїм пробуванням неспокій в місцеве життя, негайно мусять бути виведені з України, а на їх місце поставлені українські військові частини.

„3) Висловлюємо надію, що обібрана комісія в справі розслідування причин кривавих подій знайде справжніх винуватців і законно покарає їх.

„4) В цілях забезпечення спокою країни — на адміністративних посадах, що займають люди невідповідні своєму призначенню, як начальник київської міської міліції Лепарський та київської військової округи Оберучев — мусять бути замінені людьми по представництву Центральної Ради. Голова зібрання М. Литвиненко, Товариші: Семяга та Гак, Писарі: Опаренко та Коваль”.

Історія повторюється. В старі козачі часи українство боролось проти московських залог по містах України та проти тих стародавніх „Командуючих Військовими Округами” — воевод, так і тепер знову розпочалася та сама боротьба. Стара царсько-боярська Московщина не звертала уваги на ті протести України, а натомість систематично збільшувала залоги та затискала міцніше Україну в ярмо московської адміністрації. Так само й нова революційно-демократична Московщина (Росія) ігнорувала українські домагання та все шукала засобів, щоби і в революції скріпитися на Україні.

Між іншим тут не зайвим буде зазначити, що не дивлячись на недовіря до російської влади, де дивлячись на те, що всі домагання українців систематично ігнорувалися, українські війська чесно й по геройськи виконували свої обовязки на фронтах.

Ось як цей самий „мітингуєчий” та протестуючий 21-й корпус через два тижні від наведеної вище постанови-протесту виконав свої військові завдання на фронті.

Німці почали наступ в районі Риги. Майже всі російські військові частини відходили без бою, тікаючи перед ворогом в повному безпорядку. Навіть самі німці в своїх військових наказах підкреслювали, що становище російської армії під Ригою рятував лише 21-й український корпус.

26 серпня (всі дати даю по старому календарю) 1917 року Генеральний Комітет послав таку телеграму командирові 21-го українського корпусу:

„Зважаючи на велике зацікавлення долею людей вашого корпусу, як українізуемого з боку Центральної Ради і широких кол українського громадянства в звязку з відступленням від Риги, уклінно прохаю телеграфувати, як підтримали Українці честь і боеве ім'я славетного корпусу. — Петлюра”.

У відповідь на це командир корпусу 31 серпня прислав таку телеграму:

„Посвідчую, що в боях 19, 20 і 21 серпня дві дивізії відважно виконали своє трудне завдання і стримали натиск Німців, що був зроблений в північно-східному напрямі від місця переправи через Двину. З неменшою відвагою частини третьої дивізії видержали бої в районі озера. Одну дивізію введено в бій з 25 серпня і частини її виявляють порив наступання і непохитність. Командир 21 корпусу генерал Скалон”.

Пізніше цей корпус як націоналістичний саме російське військове командування дезорганізувало й знищило, а корпусний командир попав навіть під суд. Але про це мова буде далі.

Ось тут можна собі уявити, якої сили волі й карности вимагали обставини від українського вояка, щоби він в часи революції, коли навколо нього всі „істинно-русскіє” сини мітингують і перед ними російська влада запобігає, а натомість українців провокується, ігнорується та пере-

слідуеться та розстрілюється в самім Києві, він міг стати до бою й виявляти „наступательний порив”.

Ось виписки з постанови іншої військової частини:

„Довідавшись про сумні події з Богдановцями, одногослосно ухвалили прохати Центральну Раду: а) негайно домагатися виводу з Київа контр-революційного війська; б) Центральна Рада має взяти в свої руки слідство в цій справі та притягти до відповідальности всіх винуватих, які-б понесли законну кару; в) домагатися усунення з посади начальника київської військової округи Оберучева, начальника міліції Лепарського, яко нездатних, а замість них призначити людей, яких вкаже Центральна Рада”...

З постанови не військових організацій:

„Довідавшись про події з ешаломом Богдановців, ми, представники громадських установ Бердичевського повіту, рішуче домагаємось:

1) вжити всіх заходів, щоб було покарано всіх винуватих в цій провокаційній справі;

2) щоб начальника Київської військової Округи було усунено, як нездатного до цього місця, а замість нього призначено другого, по згоді з Центральною Радою;

3) щоб полк Богдана Хмельницького було zostавлено у Київі, а ешалон, котрий пішов на позиції, було повернуто назад;

4) щоб полки кірасирів та Донців було виведено з Київа і негайно українізовано гарнізони на містах України.

„Звернувши увагу на провокаційно-погромний напрям газети „Киевлянін”, нагадуємо, що ми не забули тої ганебної роботи, яку з давніх давен провадив брехливий „Киевлянін”, котрий не може існувати, щоб не нацьковувати одної частини людности на другу. Український нарід із зневагою відвертається від такої газети і в згоді з національними меньшостями іде своїм шляхом до братерства народів”.

Ще з іншої постанови:

„Загальне надзвичайне зібрання 16 сибірського стрілецького полку та 544 себежського пішого 31 липня с. р.

з приводу останніх подій у м. Києві ухвалило односторонню таку резолюцію для надіслання телеграфом військовому міністрові Керенському та військовому Генеральному Секретареві Петлюрі: З статті у часописі „Русская Воля” ч. 178 про сумні обурюючі події у Києві 26 липня, видно, що кірасири, Донці та міліція утворили над їхавшими на фронт козаками полку імені Богдана Хмельницького нечуване насильство й знущання, схоже цілком на працю поліцаїв старого загинулого ладу. На факт розстрілу Богдановців ми дивились, як на працю низки жандармів, для котрої немає нічого святого, для котрої не існує таких слів, як „воля, братерство та рівність”. Ми вимагаємо розформування цієї зграї жандармів, виводу з Києва міліції й заступлення її новою, українською. Ми вимагаємо усунення з посади Командуючого Київською Військовою Округою полковника Оберучева та начальника міліції Лепарського й закриття чорносотенної часописі „Киевлянин”. Ми вимагаємо самого широкого обслідування цього злочинства й суворої кари винуватцям. Спокій та лад у Києві утворить і сама Центральна Рада. Геть жандармів та провокаторів, які під гаслом утихомирювання хочуть знищити величний національний рух відродження України”.

Такі телеграми сотнями йшли зі всіх фронтів і просторів колишньої Росії. Адресувалися вони до військового командування, до петроградського правительства, Всеросійського Совіта Робочих і Салдатських Депутатів та до Центральної Ради.

Всі ці „общерусскія” чинники жадної уваги не звертали на ці палкі, правдиві, кровю писані протести і вимоги українського народу. Нечутливими вони залишались, бо це-ж протестували „разрушители единаво революціонного фронта”. Одні мовчали, роблячи вигляд, що не дочули, що не зрозуміли, а другі цинічно іронізували над „етімі іскусственними, роздутими протестами”. Навіть сам Оберучев цинічно дивувався, що яке, мовляв, діло до його особи якимось українцям з Сибіру, чи з Півночі, з Туркестану і т. д.

Наведу тут виписку зі спогадів¹⁰⁾ цього „ставленніка” руської демократії, соціаліста революціонера. Уступ цей немов би то наївний, а по суті цинічний, що дуже влучно характеризує психологію цього „чесного демократа і революціонера”, а також „і всея російської демократії”.

„В самом Кієве собрался совет неведомых Українцев военных і от імені Українцев всего гарнізона винес постановленіє, что так как полковник Оберучев является врагом украинского войска і України, то ми постановляем не исполнять приказы полк. Оберучева.

„Надо било выступить етим самозванным безответственным лицам, чтобы следом за ними пашли і другія.

„І с разних сторон, то полковие совети українських частей, то групи українських салдат в полках присілалі свої постановленія о том, чтобы Оберучев ушел с поста командующего войсками”.

Не тільки так цинічно висловлювався сам Оберучев, що протести про нього є лише наслідок „безответственных выступлений Українцев”, але й пославші його душити український національний рух дивилися таксамо.

Для їхньої московської психології, здавалося, була не зрозуміла вся ціна гарячої української крові, пролитої Оберучевим на весні революції, коли скрізь ще лунав гимн свободи. Заплющували вони очі, аби приглушити свою людську совість, на те, що для українського народу на шляху його визвольної боротьби все більше й більше накопичувалися гострі тернові колючки, що кривавили його тіло, що болюче дерли його душу, яка рвалася до національного відродження.

Вихована (на превеликий жаль) душа українського народу, його психологія, в глибокій вірі в братерство народів, вірі в рівну достойність всіх людей вірила в те, що з упадком деспотичного ладу йому не доведеться боротися з другим народом, якого здавалося, також той лад давив, не доведеться боротися за своє право на вільне національне життя. Але в цій вірі ховалася та страшна трагедія укра-

¹⁰⁾ Оберучев К. М. „В дні революції”, стор. 117

їнського народу, якою він тепер спокутує свій ідеалізм, свою віру в братство народів, свою віру в право, як право, але не як насильство, або уступку насильству. Страшною їдкою було затруєне вино „братнім” московським народом у тій чаші, з якої український нарід спільно пив з московським на знак свята революції, на знак розкріпощення від деспотії народів колишньої Росії.

Чим далі, тим вино те було отруйніше, бо в нього спочатку краплина за краплиною, а згодом цілими кучлями почали москвини підливати отруї. І нарешті не спинились перед тим, щоби цю чашу переповнити невинною кровю синів українського народу.

Московська психологія, первородства москвина серед народів колишньої Росії, а то і всього світу, не хотіла, а може й не могла, зрозуміти того, що кров Богдановців була тою краплею, що переповнила через вінця чашу терпіння українського народу, що викликало у нього гострий, гарячий, болючий і справедливий протест. Але замість того, щоби прислухатися до того протесту, написаного кровю невинних жертв московського засліплення, московська демократія, представники московського революційного народу, що звались „Всеросійським Временним Правительством” не звернули уваги на ці протести. Ті жадання українства, що йшли з самої глибини справедливо обуреної душі, потоптано в багно московських інтересів, в багно „єдиної неделимой Росії”, ніби то для „збереження єдинаво революціонова фронта”.

Оберучев, Кирієнко, Лепарський, кірасири, донці, „Киевлянин” і „іже с німі суція” залишилися в Києві непорушеними та отримали ще більшу підтримку і „одобреніє” з Петрогаду.

Жертви цієї, навіки незабутньої для українського народу, в його „свободном і добровольном сожительствіє” з північним сусідом, ночі святого Пантелеймона, залишаться навіки незабутніми й завжди кров їх гарячою, пекучою смугою буде прокладати провалля між Україною й Московщиною. Цієї крові віками не можна буде стерти й вогонь її мусить горіти завжди, не згасаючи, там, де Мос-

ковщина буде шукати порозуміння з українським народом, щоби нагадувати про віковічні злочини Московщини супроти України і казати нам: „стережись свого зрадливого північного сусіда!”

**

У „Вістнику Українського Військового Генерального Комітету ч. 9—10” п. Варницький описує похорони жертв ночі святого Пантелеймона так:

„Похоронна комісія по улаштуванню похоронів забитих козаків призначила їх на 30 липня в 5 годині вечером. Ще за дня були перевезені тіла козаків до військового шпиталю. Члени похоронної комісії звернулися до єпископа Дімітрія, щоб він прийняв участь в цих похоронах, але він, не довго думавши, відповів, що слідство ще не скінчилось і він не може піти на похорони. Страшенно це дивує нас. Невже треба ховати по якомусь „пашпорті”, як це робилося за царів? А може забороняють це канонічні правила?

„І ті теплі слова, які єпископ казав до цих козаків, коли вони ще були живими, тепер для нас, живих, кажуться мертвими. За два дні забули кращих українських дітей. А це все робиться від того вітру, який періодично повіває на Україну з північної сторони.

„В чотири години вечером біля каплички київського шпиталю були тисячі душ людей, котрі прийшли провести в останній раз до могили своїх кращих синів, забитих темними силами.

„В пять годин вечером прибули всі делегації, прибув і М. Грушевський. Почали виносити жовті дубові труни з садку за капличкою і ставити у три ряди перед каплицею на ослонах. Труни покрили червоними китайками. Навкруги стояли з вінками представники ріжних українських організацій м. Києва. Написі на стяжках вінків були такого змісту: „Братам, козакам безвинно склавших голови на порозі волі своєї рідні Неньки-України”. — Від Членів Українського Військового Генерального Комітету 26—30 липня 1917 р.

„Жертвам, які загинули від владу маючих на нашій — не своїй землі”. — Від товаришів Богдановців.

„Вас задушили кати, але України не задушать” — Українська фракція Ради Салдатських Депутатів.

„Дорогим козакам-мученикам, загинувшим від рук ворогів волі України” — Рада писарів Укр. Генер. Комітету.

„Душі Козацькі! Моліть Бога за Україну. — Від бухгалтерії Української Центральної Ради”.

„Жертвам насильства!” — від Укр. Соціал-Демократ. Робітничої Партії.

„Жертвам контр-революції” — від співробітників Укр. Центральної Ради.

„Спіть-спочивайте, жертви злочинців, ворогів братерства і волі. Козаки I-го Українського імені гетьмана Богдана Хмельницького полку”. — Всеукраїнська Рада Військових Депутатів 26 липня 1917 року.

„Вічна пам'ять борцям за волю України, загинувшим від ганебних рук провокаторів” — від київського робітничого клубу.

Тут не стану перечислювати написів усіх вінків, що наводить п. Варницький, а лише зазначу, що їх були сотні, а крім того труни були засипані живими квітами. Всі написи на жалібних стрічках мали однакову думку, однакову оцінку тих, хто зробив цей кривавий злочин.

„І під час співу (пише Варницький) „Вічна пам'ять” десятки тисяч людей стали на коліна і в кожного на очах виступили сльози. Самі кріпкі чоловіки плакали як малі діти. Картина надзвичайно сумна. Відправили похорон. До гробів підїхали прості селянські вози, навіть з рублями, запряжені круторогими волами з червоними стрічками біля рогів. Вози були квітчані і встелені квітами, гілками дерева та листям. Погоничі в українських вбранях. На кожний віз кляли по одній труні, а на останній дві труни. Музика почала грати похоронний марш і похоронна процесія рушила. Попереду йшла сотня Богдановських козаків

на конях; потім більше сотні вінків від різних українських організацій та інституцій. Далі несли корогви, йшла півча та священники; несли чорні прапори, на яких були такі написи: „Безвинним жертвам організованих ворогів Вільної України”, „Першим жертвам перемоги темних сил міста Київ”.

На червоному прапорі від партії соціал-революціонерів було нашито чорними літерами: „Контрреволюція пролила братню кров, але не розбила рядів борців за волю”. Усього різних прапорів було до 30.

„Позаду гробів йшли представники центральних українських установ і організацій з М. Грушевським і С. Петлюрою на чолі. З початку процесія йшла Госпитальною вулицею вниз до критого ринку і вийшла на Хрещатик. Кругом море людей, котрі з плачем провозжали процесію. Трамваї поставали: всі вікна високих будинків заляті людськими головами. Музика без перестанку грає похоронний марш, „Марселезу”, „Ще не вмерла Україна”. Дійшли до Царської площі. Тут скупчились десятки тисяч народу. Увесь косогір „Володимирської гірки” з зеленого зробився квіткою з народу, яка робила дуже пишне вражіння. Багато людей плакало. Далі процесія простягалася по Олександрівській вул. до Фроловського монастиря. В осьмій годині вечера з великими труднощами з Подола винесли труни на „Замчище”, де колись була кріпость і боронила Київ від нападу ворогів. Звідціль видно Дніпро й чудові українські краєвиди. Могили вирили не глибоку. Труни положили у два ряди. Кругом ями поставали різні організації з вінками й труни закидали живими квітами. Дуже тяжкий мент був, коли співали „Прийдіть, останне цілування”. Після відправи похорону козаки почали загортати труни землею. Мабуть ні одна душа не осталась без того, щоб в яму не вкинути грудочки землі. На дворі уже стало темніти. Над могилою говорило дуже багато промовців...

„Як казали промови, то декілька разів з тисячі людей виривалися слова: „Ганьба”! „Помста”! В одинадцятій

годині в ночі проспівали всі „Заповіт” і тричі „Вічну пам'ять” і помаленьку почали розходитись. У кожного родилась мрія до самої завзятої боротьби з ворогами.

„Хай ця свята могила забитих козаків за волю України покладе нову сторінку нашої історії, хай бачить з київських гір уся Україна і готується до боротьби та великої організації. Тільки організованість дасть нам таку міць, що ніхто її не розібе”...

„Робітнича газета” між іншим з приводу похоронів писала:

„Шіснацять молодих трупів — се спроба прорвати фронт революції. Революція в сей час дійсно мусить боротися на два фронти, проти двох ворогів і хто знає, який з них страшніший!...

„Се ми ховаємо революцію, самих себе, частину свого „я” кладемо в домовину. Хто з нас забезпечений, що на його голову не впаде новий удар ворога?...

„Промовці закликали усіх до боротьби за волю з захвалим ворогом, що нацьковує нарід на нарід...

„У лютому Петроград бачив на своїх вулицях море червоних прапорів і тисячі людей з бадьорими революційними піснями... То ховали жертви революції...

„У нас сум, гнів. Там ворог був поконаний... Тут із трупа вилазить гадюка. Там не було ворога, а ми тут знаємо, хто ворог, та не знаємо, де його знайти”.

У Московщині, відповім я. У московській психології, що прагне до якогось дивно-незрозумілого месіянства, що прагне до порабощення своїх сусідів, що прагне до панування свого деспотичного зарозумілого, егоїстичного „я”, що так яскраво схарактеризоване у московських прислів'ях: „моєму нраву не препятствуй”, „ізетру в парашок”, „в баранній рог ізогну”, „шапками закидаєм” та іншими.

30 липня (12 серпня н. ст.), увесь полк Богдана Хмельницького був відправлений в дієву армію, а Оберучев жив

заходів, щоби й там цей український полк було раховано як полк „бунтівників”, як полк небезпечний для ладу й спокою в районі його розташування. Тому полк був спочатку зосереджений в районі кавалерійського корпусу та знаходився на становищі заарештованого. В неможливо тяжкому стані перебував він, майже позбавлений харчування й іншого постачання. Старшинство полку навіть було позбавлене права виходити за межі частин своїх сотень, куренів, тощо, навіть в районі свого полку і т. д. Нарешті командир корпусу переконався, що його ввели в блуд, давши лиху атестацію про Богдановський полк. Це він згодом сам заявив представникам полку, зазначивши при тім, що цей український полк є одна з найліпших військових частин, яку він взагалі стрічав. Полк був звільнений з арешту і відправлений на фронт. Хоч все ж на фронт його не направили до якогонебудь українізуючого корпусу, чи дивізії, а навпаки, заслали між суто московські частини.

В реляціях фронтового командування не раз було зазначено, що Богдановці виконали з честю свій військовий обов'язок, не дивлячись на те, що навкруги них стояли другі полки, що за активні операції Богдановців проти ворога загрожували перестріляти зі скорострільів „хахлов” за те, що, мовляв, вони „дрочат протівника”. Богдановський полк точно виконував боеві накази командування, чого інші полки вже давно не робили.

Нова слідча комісія у Києві, призначена Ставкою Верховнокомандуючого, мала категоричний наказ „установить віновність” Богдановського полку, а також і українських установ. Не дивлячись на всі свої старання, цього вона зробити не змогла і припинивши свої провокаторські вишукування, чим скінчила своє „слідство”, що з „безпристрастієм” нічого спільного не мало, зробила таку постанову:

„Вислід комісії в справі полку ім. Богдана Хмельницького. Обміркувавши всі подробиці цього діла і порівнявши заяви свідків з об'єктивними даними, що добуті про-

токолами, дослідами і даними експертів, слідча комісія зробила такий висновок:

„1) що під час відправки 26 липня с. р. з стації Київ-Товарний першого та другого ешалонів 1-го українського ім. гетьмана Богдана Хмельницького полку, підполковник Васильковський, який доглядав за посадкою, не вжив відповідних заходів, щоби додивитися за правильністю посадки та поведінкою козаків. В наслідок цього багато з козаків тут же на товаровій стації напились і почали, ще до відправки ешалонів, стріляти з рушниць, як в гору так і з нахилом приблизно в 45 градусів. При цьому з боку начальників не було вжито відповідних заходів, щоби припинити стрілянину і відібрати набої;

„2) — 3)¹¹⁾... даних про нарочитий обстріл вокзалу і стрілянину в населення слідством не добуто ні відносно першого ешалону ані другого;

„4) що під час того, як другий ешалон проходив мимо пасажирської стації Київ, по вагонах ешалону, по власній ініціативі командіра ескадрона штаб-ротмістра Віка була відкрита стрілянина кірасирами, які розсипались „в цеп”, (в розстрільну — В. К.), при чому наслідком стрілянини було забитих 3 і 7—8 чоловік покалічених.

„5) що слідчій комісії не пощастило установити, хто з військових начальників дав наказ командірові кірасирського полку викликати на Пост волинський 2-ий ескадрон кірасирів, щоби одібрати зброю та арештувати ешалон;

„6) що на Посту Волинському окремі невстановлені слідством козаки 1-го українського Богдана Хмельницького полку виявили опір викликаному для обеззброєння ешалону 2-му ескадрону Лейб-Гвардії Подільського кірасирського Полку і зрікшись виконати вимогу що до видачі зброї, почали стріляти з рушниць по кірасирам;

¹¹⁾ У примірнику, що у мене був в руках „Вісти. Гол. Ком.” це місце вярване.

„7) що після обеззброєння другого ешалону окремі кірасири, слідством не встановлені, — поводитися нечемно з деякими офіцерами ешалону, так і з козаками, при чому деяких Богдановців ударами прикладів побито, а одного козака легко поранено шаблею біля правої лопатки;

„8) що кілька кірасирів, в числі котрих був Прокопенко, побили прапорщика Гладкого, після того як їх попередили ,що він офіцер.

„9) що перед виступом полку окремими особами велась агітація, щоб полк залишився у Києві, а кірасири та Донці-козаки були послані на фронт, при чому ці особи змагались схилити декотрі частини київського гарнізону до підтримання цих вимог, але ця агітація успіху не мала і переважна більшість поставилась до агітації негативно.

„Слідством також не встановлено, щоб ця агітація та спроба щодо поширення друкованої відозви „Вільні козацькі Думки” були в якому небудь причинному звязку з тим, що сталося 26 липня;

„10) Слідством також не встановлено даних, якіб викликали гадку, що окремі вистріли, які спостерегались декотрими свідками підчас проходження ешалону від товарної стації до Кадетської Рощі, розлягалися з ріжних місць як міста, так і Батиевої гори, Соломенки, території стації й кадетської Рощі, мали якенебудь відношення до самого факту проходження ешалонів полку ім. Богдана Хмельницького і слідча комісія знаходить, що ці вистріли повинні бути залишеними до категорії випадкових, які так часто чути в останній час в тих місцях.

„11) Звертаючись до правничої кваліфікації матеріялу добутого попереднім слідством, комісія знаходить:

а) в діяльності підполковника 1-го українського ім. гетьмана Богдана Хмельницького полку Васильківського та начальників 1-го і 2-го ешалонів того-ж полку, які не вжили заходів, щоби не було пняних серед козаків ешалонів, була припинена стрілянина і одібрані набої, є ознаки бездіяльності влади, себто вчинків, зазначених в 142 ст. 22 кн. Св. В. П. 1869 р. вид. 4.

б) що у вчинках козаків, як першого, так і другого ешалонів, які напившись проводили безладну стрілянину, як на території товарної стації, так і при проході ешалонів мимо міста і пасажирської стації, є ознаки злочинства, зазначеного в 2 ч. 192 ст. XXII кн. В. В. П. 1869 р., вид. 4.

„в) що у вчинках штаб-ротмістра гвардії кірасирського полку Віка, який наказав стріляти у другий ешалон полку Богдана Хмельницького, що проходив через територію пасажирської стації, є ознаки перевищення влади, себто злочинство, яке розглядається 141 ст. XXII кн. Св. В. П. 1869 р., видання 4.

„Приймаючи до уваги: 1) що справа, яку розслідувала комісія по ознакам 110 ст. XXII кн. С. В. П. 1869 р., в. 4., припиняється порядком, встановленим приказом В. В. 1917 р. за ч. 336, через те, що не знайдено винуватих; 2) що обвинувачення начальствующих 1 укр. ім. Б. Хмельницького полку в бездіяльності і штаб-ротмістра Віка в перевищенні влади і кірасира Прокопенка, що образив офіцера, які виникли при провадженні слідства, не стосуються одне до другого і зявляються цілком незалежними одна від другої справами і 3) обвинувачення козаків 1-го українського полку, згідно з II част. 192 ст. XXII кн. С. В. П. 1869 р., вид. 4., не стосуються також до других вище згаданих справ і підлягає полковому судови.

„Слідча комісія, керуючись 348 ст. 24 кн. Св. В. П. 1869 р., в. 4., постановила: надіслати цю справу Головнокомандуючому арміями Південно-Західного Фронту для розділу і законного направлення військовим слідчим в полковий суд і для припинення в Київський Військовий Окружний Суд”.

Таку постанову ухвалила „безпристрасная” слідча комісія.

За розстріл невинних 16 козаків ніхто з винних не мав жадної кари, не дивлячись на те, що ініціаторами й виконавцями цього злочину нераз показані свідками й фактами, відкриті й доказані. Але комісія всі такі факти старанно замазувала й багато їй коштувало, щоби скласти таке ци-

нічне, білими нитками неправди шите наведене „определение”.

Українству завдано тяжку поразку. Кров молодих жертв залишалась не відомщеною. Злочинці Пантелеймонівської ночі, починаючи від російських соціялістів-революціонерів (Оберучева) до архиправих чорносотенців (генерал Обошешев — начальник штабу Округи) та „Кієвлянін” святкували перемогу свого єдиного фронту проти українського руху. Українські центри, українські провідники реально спізнали своє безсилля супроти москочців на Україні.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I.

УГОДА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ З ТИМЧАСОВИМ УРЯДОМ

Подвійність праці С. В. Петлюри, як голови Комітету та як секретаря військових справ. — Настрій українців-вояків стає більше національним. — Комісар Савінков пробує обмежити діяльність Генерального Комітету. — Руссоцентристи упертійше наступають на українські військові організації. — Інструкція Тимчасового Уряду Генеральному Секретаріатові. Протести українців вояків проти Інструкції Тимчасового Уряду.

Розстріл Богданівського полку, ганебно переключені факти при розслідуванні цих подій урядовою комісією, не покарання винуватих і залишення на посаді командуючого Військами Оберучева, проти якого було загальне обурення не тільки українського війська, але взагалі всього українського свідомого громадянства, залишення на Україні й у Києві козачих і других неукраїнських кавалерійських частин, а разом з тим висилка на фронт українських, були для ширшого українського загалу ознаками безсилля в боротьбі українського центру з Петроградом.

З другої сторони нехтування Петроградом усіх політичних вимог українського народу. Пасивна й активна боротьба всіх руссоцентричних чинників проти українського національного організаційного руху, виступи окремих військових начальників проти проведення тих чи інших заходів коло українізації армії, хоч і дозволених вищим командуванням, а також ігнорування українських військових організацій та безправний їх стан штовхали українське вояцтво на шлях самочинних виступів з домаганням українізації тих чи інших частин війська, або вони самочинно здійснювали українізацію їх

в революційному порядку. Це московським начальством тоді охрещувалося „самочинними виступами”, „бунтами” і т. д.

Генеральний комітет, стоячи на ґрунті необхідности влиття розбурханого моря українського вояцтва в певні організовані форми, що зміцнюють силу українського військового руху, а разом з тим запобігають можливості дійсної анархії у війську, весь час вживав заходів, щоби надати якнайбільше пляномірности й доцільности так званої українізації армії. Ще з перших початків революції й майже до описуваного тут періоду вдавалося це робити, але чим далі, тим більше здавалося, що ось-ось дійсно українізація армії вилететься в стихійне „самочинне”, так би мовити, здійснення її. Одночасно з тим почало відчуватися, що й авторитет Генерального Комітету, як безсилої організації проти московських революційних організацій та різного „начальства”, потроху захитувався.

Генеральний Комітет коштувало це надлюдських зусиль, щоби ще довше тримати під своїм моральним впливом українське вояцтво, та разом з тим крок-за-кроком у „революційного начальства” московського виборювати права собі й українському вояцтву.

Як один з типових наказів Генерального Комітету того часу, що мав метою підтримувати пляномірність українізації армії, наведу наступний:

„Наказ Генерального Комітету ч. 6. Останніми часами на Україні почали Українці-вояки в різних місцях формувати українські полки та інші військові одиниці й, сформувавши вже такі частини, звертатися до Генерального Комітету з проханням затвердити їх.

„Генеральний Комітет вважає необхідним звернути увагу Українців вояків на те, що так робити не можна. Думка про організацію українського революційного війська, яке боронилоб здобутки революції та стоялоб на стороні інтересів демократії, вірна, — і коли українська демократія засвоїла її, то це тільки свідчить про здоровий розум української демократії та про те, що у нашого

демократичного вояцтва є непохитна й активна ініціати-
ва в здійсненню такої думки.

„Витаючи її, вважаючи її дуже цінною, Генеральний Комітет повинен тільки звернути увагу Українців-військо-
вих на те, що справу широкої організації українського
війська треба переводити в життя по певному пляну і од-
ній якійсь системі, а не в роздріб.

„В противному разі буде плутанина й безладдя.

„Українські зїзди і Українська Центральна Рада дору-
чили всю справу організації укр. національного війська
Генеральному Військовому Комітетові. Генеральний Комі-
тет уже має такий плян, уже і приступив до неуклінного
переведення його в життя. Щоб довести цю справу до ша-
сливого кінця, треба, щоб ніхто й ніщо не завважали
праці Генерального Комітету. Отже Комітет, відповідаю-
чи перед цілою Україною за справу, прохає товаришів
Українців і наказує їм не формувати на власну руку й не-
залежно від Генерального Комітету ніяких військових ча-
стин, а в кожному окремому разі порозуміватися з Ге-
неральним Комітетом, увіходити з ним у згоду й тільки ма-
ючи вказівки від нього приступати до діла. Тих, хто під-
биває до самостійних, неорганізованих вчинків, Генераль-
ний Комітет наказує не слухати, як людей, що не люблять
порядку і шкідливих для нашого діла.

„Всяку здорову думку, ініціативу й активну енергію
в справі організації українського війська Генеральний Ко-
мітет буде витати, приймати до уваги і піддержувати, але
разом з тим, дбаючи про однастайність справи, він не мо-
же допустити, щоб їй шкодили поодинокі непляномірні
виступи чи окремих людей, чи цілих гуртів, бо в таких ви-
ступах криється велика небезпека для справи.

„Ото Генеральний Комітет, закликаючи всіх вояків до
спільної праці і згоди, упевнений, що цей наказ усі вояки-
Українці приймуть до уваги і спільними силами та одно-
стайними організованими зусиллями допоможуть йому до-
вести до бажаного кінця дуже складну й відповідальну
справу організації українського демократичного війська.
— Український Військовий Генеральний Комітет”.

Наказ цей і подібні йому заходи Генерального Комітету мали б цілковито реальне значення та виконувалися б українцями-воєнками лише в тому разі, коли б вони наочно бачили поступ в українізації армії, та не бачили безоглядно ворожого відношення до себе всіх революційних і неревольюційних московських чинників. Тому, що цього не було, тому що увесь час українізація, звичайно не з вини Генерального Комітету, товклась „вокруг да около”, подібні накази мали лише незначний стримуючий вплив.

Петроградський уряд і московське військово командування весь час не хотіли бачити стихійности в українському русі взагалі, а у військовому зокрема. Вони увесь час охрещували його вигадкою певного невеличкого гурту людей, яких вони звали в ліпшому разі „шовіністами” а то й просто „німецько-австрійськими агентами”. Тому Генеральному Комітетові доводилося вести уперту боротьбу за своє управління, за здобуття собі відповідних позицій, а також і українським військовим організаціям та українському воєцтву.

Комітет чим дальше тим більш рішуче виступав перед міродайними чинниками на боротьбу за українізацію, що викликало в свою чергу в колах урядових російських і вищого командування армією обурення за його настирливість, за його „руйнуючу” політику і за „безответственное” хозяйнування в „русской” армії.

Поставлений обставинами й своєю компромісово лояльною тактикою, щодо інтересів всеросійської армії, між молотом і наковальнею (молот — українське воєцтво, а наковальня — московська влада та загал), в страшному напруженні своєї праці, Комітет в той час і в самому собі мав час-від-часу певну дисгармонію. З приводу дальшої тактики серед членів його часто розгорялася гостра боротьба, а це не могло сприяти успіхови праці. Щоби згладити гостроту боротьби та зробити працю Генерального Комітету більше сконцентрованою, була зроблена, так би мовити, внутрішня реорганізація самого комітету. Замість колективного керуючого його органу — „президії комітету” без голови, лише з головуєчим на загальних засі-

даннях перейдено до наступної організації: Голови комітету, заступник голови, секретар і два члени президії. Головою комітету був обраний С. Петлюра, раніше „головуючий на засіданнях „К-ту“; заступником голови В. Кедровський, секретарем С. Колос, а в президію С. Письменний та М. Полоз, а коли останній виїхав до Петрограду, то, здається, А. Певний. В такому складі Генеральний Комітет був до кінця свого існування. За мною крім того залишалося й надалі керування „мобілізаційним відділом” — цебто головним нервом Комітету по українізації армії.

Вибори С. Петлюри головою Комітету не задовольняли деякої части членів його й вони повели проти С. Петлюри боротьбу, а згодом і проти самого Комітету. Боротьба ця дійшла до того, що три члени Комітету, на чолі з підполк. Поплавком, який при великій своїй працьовитості й енергії, але завдяки повній відсутності пляномірності і систематичності у праці залишався, після передачі мені мобілізаційного відділу, членом комітету без точно окресленої праці, їздили до Главкоюза генерала Корнілова зі скаргою на „розлогающую армію” працю Генерального Комітету. Вони пропонували йому розігнати Комітет, утворивши з них український псевдо-комітет.

Здається, таке їх „ходатайство” відповідало настроям і замірам самого Корнілова. Важко сказати, чим прочанство було би закінчилося, якби представник Генерального Комітету при штабі фронту, кооптований член його Микола Удовиченко, не вжив зі свого боку відповідних, тактовних і рішучих заходів до спаралізування цього вчинку. До речі сказати, вина вся за це прочанство до Корнілова падала на підполковника Поплавка, який пізніше, в 1920 році, добровільно повернувся з закордону до праці у большевиків. Коли б не генерал Кондратович, що випадково впутався в цю справу, він, Поплавко, був би виключений з членів Комітету, а то була висловлена їм всім однакова кара — лише догана.

З другого боку й сам С. Петлюра, ставши головою комітету, почав більш яскраво, ніж то було раніше, намагатися провадити військову політику на власну руку, ста-

раючись все більше й більше вийти з-під впливу комітету навіть при вирішенню засадничих питань. Між тим комітет перед своїми виборцями відповідав за свою діяльність, як такий в цілому, бо з'їзди обрали всіх членів комітету рівноправними, не визнаючи, хто мав бути головою. На цьому ґрунті почали іноді виникати між головою комітету й самим комітетом непорозуміння. Тоді на своїх засіданнях комітет змушував свого голову до необхідности коритися директивам комітету, як такого. Все ж треба зазначити, що С. Петлюра весь час відзначався своєю широкою ініціативою, кипучою та енергійною працею. Але, на жаль, не було у нього, як мені та й другим членам комітету здавалося, потрібної настирливости у проведенню в життя плянів Комітету. Були у нього яскраві, сильні пориви стати на шлях рішучого переведення політики й завдань Комітету, які зрештою переходили до компромісової тактики, до льояльного поступовання супроти вишого військового командування.

Не стану тут я судити, чи відповідала ця його тактика обставинам того часу, чи ні, це хай скаже історик. Зазначу лише те, що в практичній своїй роботі я стояв трохи на іншому шляху й часто порушував цю льояльність своїми розпорядженнями щодо перевозки українських ешалонів, або взагалі українізації певних частин, особливо в залагах України. Також не беруся судити, яка була більше доцільна тактика, але зазначу, що часто і С. Петлюра робив такі рішучі кроки в проведенні в життя того чи іншого пляну Комітету, що тоді вся його льояльність летіла шкереберть. Але це траплялось лише поривами і лише іноді здавалось, що С. В. Петлюра намагався своїй „самочинности” супроти „інтересів русской армії” надати методично-пляномірний характер, але такої тактики він довго не дотримувався.

Я теж іноді пасував і здавав свої позиції, звичайно знаходячи тоді виправдування в реальних обставинах часу, хоч може тепер і не видержуюче критики.

Особливо С. В. Петлюра почав провадити свою власну політику у війську тоді, як став Державним Секретарем

Справ Військових. Ставши таким, він майже з першого-ж дня хотів зробити Генеральний Комітет якимсь виконавчим органом при Генеральному Секретаріаті, а то в кращому разі, лише дорадчим органом.

Звичайно Генеральний Комітет на це не пішов і провадив свою власну політику, в той час як голова його, він же Генеральний Секретар, провадив свою політику більш лояльну до Петрограду і Ставки, та більш компромісову.

Тут треба зазначити, що та компромісовість С. Петлюра була викликана загальною тактикою Центр. Ради, а особливо її Генерального Секретаріату. Про це С. Петлюра не раз говорив мені особисто, коли ми сходилися в одному з номерів готелю „Ермітаж”, де ми жили, щоби „по душам поговорити”. В такі коротенькі часи, після голодного обіду в „Ліфляндській столовці”, ми часто дообідували солдатським житнім хлібом з сіллю та запивали доброю водицею. Тоді в товариській бесіді, в тісному колі з трьох, найбільше чотирьох осіб, а частенько лише в двох сам-на-сам ми щиро обговорювали ситуацію та плян роботи надалі. Тут вже не взязані жодною протокольною чи статутовою формальністю, говорили все, що лежало на душі.

В такі часи С. Петлюра скаржився, що йому важко працювати в Генеральному Секретаріаті, де нема людей, щоби дійсно визнавали всю вагу необхідности доброї своєї армії. Для них українізація армії була потрібна лише по стільки, по скільки вона є організуванням українського революційного елементу, як „Селянська Спілка”, скажу, між селянами. Більшости генеральних секретарів зовсім не ходило про організацію своєї армії, а сам голова Секретаріату В. Винниченко виступав не раз гостро проти „мілітаризму” й носився з думкою скоршого розпуску всякої армії та створення міліції замість регулярного війська.

З другого боку політикани з Центральної Ради та Секретаріату навіть боялися своєї військової сили й недолюбували С. Петлюру, боячись, що спираючись на військо, він зможе диктувати їм свою волю. Отже в такі часи

„розмов по душам” С. Петлюра не раз скаржився на своє тяжке становище, бо з одної сторони його тисне Генеральний Комітет та військові, вимагаючи більшої рішучості в творенню армії, а з другого боку Центральна Рада та Секретаріат стримують його в рамках лояльності до російської влади. Не раз висловлював гадку необхідності зрезигнувати зі становища Генерального Секретаря по Військовим Справам і цілковито віддатись праці в Генеральнім Комітеті. Я особисто й інші члени Генерального Комітету, здається кілька разів на офіційних засіданнях Комітету, були проти уступлення С. Петлюри з Секретарства Військових Справ. Тоді міг би на місце його прийти Микита Шаповал, що на всіх парах перся на це становище, або Микола Ковалевський, чи Порш чи який партійний „Хлестаков”. Тоді могло б прийти до одвертої боротьби між Генеральним Комітетом та Військовим Секретарем, що українській військовій справі звичайно пошкодило б.

При С. Петлюрі, як Генеральнім Секретарі, у нас хоч і виникали, як я вже сказав, деякі конфлікти, то вони мали характер нашої внутрішньої справи й на загал не виходили. Частенько у мене з С. Петлюрою були непорозуміння на тому тлі, що я проводив в життя тактику Комітету, а він Генерального Секретаріату та керманців Центральної Ради. Тому, залишаючись персонально в якнайліпших відносинах зо мною, С. Петлюра в службовому відношенні, так би мовити, іноді хотів позбавитися моєї настирливости. Це особливо помітно стало, коли після третього Універсалу Центральної Ради Генеральний Комітет почав творити військове міністерство. Тоді всі члени Комітету вимагали від С. Петлюри, щоби я був на становищі першого товариша військового секретаря, на що він неохоче згодився й навіть мого призначення не перевів через постанову Комітету Ради, хоч в приказах по військовому міністерстві зачислення мене на цю посаду було оголошено. Наперекір мені він запросив другим товаришем військового секретаря, теж члена Генерального Комітету О. Жуковського, що більше працював, як наш представник у Петрограді при Головному Штабі, а тому й не був так звязаний з іншими

членами Комітету, як я. Цей самий Жуковський пізніше був невдалим військовим міністром, а в часи Директорії, в 1919 році будучи на службі У. Н. Р., увійшов в таємні зносини з більшовиками за кордоном та одночасно вів інтриги проти самого С. Петлюри, який до нього ставився з великим довірям і був до нього прихильний всією своєю душею. В 1921 році А. Жуковський повернувся до більшовиків на Україну.

Поки увесь Генеральний Секретаріят був революційним і не мав признання з боку російської влади, ще міг і С. Петлюра вести більш „самочинну” політику військову, але коли Секретаріят діждався „благодаті” — його визнано тимчасове російське правительство краєвим органом влади, то тоді Військовому Секретареві, якого не було признано, стало зовсім неможливо вести військову політику і С. Петлюрі доводилося виступати більше як голові Комітету. Але про це буде мова далі.

Завдяки такій аномалії декілька разів ставало питання в Генеральному Комітеті про вибори другого члена Комітету на голову його. Многократні дебати по цьому питанню іноді викликали гостру бурю в Комітеті, але до остаточного позитивного висліду не доводили. Комітет серед своїх членів не знаходив кандидата на голову, який зібрав би потрібну більшість голосів його членів, а тому С. Петлюра остався й на далі головою Комітету, присвячуючи між іншим мало часу праці самого Комітету. Тому тягар її лежав на останніх членах президії К-ту та в значній мірі на заступникові голови. Склалося так, що на С. Петлюрі залишилася головна репрезентація Генер. Комітету на зовні, а також можливість домагатися у Ставці й Петрограді своїх завдань, як Генерального Військового Секретаря, виступаючи в імені Військового Генерального Комітету, як його голова. Як військовий Секретар С. Петлюра після другого Універсалу Ради виступати офіційно перед російським урядом і Вищим командуванням не міг, бо по згоді Центральної Ради з Тимчасовим урядом такого Генерального Секретаря Центр. Ради не було.

Така подвійність становища С. Петлюри мала негативні й позитивні сторони. Головні з них були: позитивне те, що він, як голова Комітету міг офіційно зноситися з російськими вищими урядово-військовими чинниками, була певна координація праці Генер. Секретаря і Ком-ту, та зовнішня одностайність; а негативне те, що він зв'язував революційний розмах праці Генер. Комітету, втягував його до більше компромісової політики, ніж був настрої серед його членів. Незадоволення, що почало зростати серед українського війська угодовською (так воно кваліфікувало) тактикою Генер. Секретаря, падало і на Генер. Комітет.

Уже після наступу 18 червня серед українського вояцтва почали наростати настрої необхідності прискореної самоорганізації, та все більше й більше відокремлення властивих українських інтересів, від загально-російських. Наростання таких настроїв форсувала поведінка всеросійської влади, та всіх „общеруських” революційних і контр-революційних чинників. Чим далі, тим більше до Генерального Комітету надходили голоси з місць, з військової стихії, що все більше й більше самоорганізовувалась, а тому рішучіше, конкретніше висловлювала свої бажання, надії й вимоги. А вимоги ті були радикальнішою політики й тактики від керуючих своїх центрів, відповідаючих виключно, або в крайньому разі, в першу чергу інтересам лише України.

В ті часи ми вже мали з фронту такі голоси:

„Той, хто стежить за політичним життям Росії з початку революції, той добре зрозумів, чому нашій революції увесь час загрожувала небезпека.

„Мені досить ясно, чому ті місця нашої великої держави, котрі дуже прислухалися до Петрограду, завше ставали на непевний шлях і наслідком своєї праці мали одну дезорганізацію...

„Всі добре зрозуміли, що на Петроград нічого покладати надії, що з Петрограду тхне, як із смердячого багна. Вони бачили, що коли Петроград сам собі не дасть ради,

то як же він може бути прикладом для інших? Вони не забули, що в такий тяжкий для Росії час потрібна надзвичайна любов до свого рідного краю (України), великий патріотизм"... („Укр. Голос", орган XII армії).

Почали надходити все більше й більше з армій фронту та далекого запілля постанови більше рішучі, більше ясні й недвозначні, як до тепер. Типовою для них буде наступна постанова надзвичайного з'їзду українців XII армії 8—9 (21—22) серпня.

„Вислухавши доклад делегатів до Укр. Ц. Р. про сучасне політичне становище України й вищих її інституцій та відношення тимчасового уряду до українського військового руху, надзвичайний зїзд зауважив:

„а) З початку революції і до цього часу українське громадянство силкувалось іти до волі, рівенства й братерства в згоді з братнім російським народом та тимчасовим урядом, але й досі не бачило щирого до нас відношення, а навпаки: що дали нам лівою рукою, те одібрали правою.

„б) У звязку з подіями на фронті та в тилу, вища військова влада ввела смертну кару й цим напам'ятала, що обовязок революційної армії — захищати революцію від ворогів зовнішніх і внутрішніх, але ми бачимо, як контрреволюційні елементи за плечима виздоровлюючої армії роблять свою безчесну роботу, прикриваючись плащем соціалізму.

„в) Ці вороги трудящого люду своїми темними подіями довели революційну Росію до становища, з якого найпевнішими висновками будуть такі два: або німецьке хазяйнування, або царизм.

„г) Одступлення (в інструкції Генер. Секрет.) Тимчасового Уряду від декларації 3 липня до Українців свідчать, що від нього уже нічого чекати правди й таким побутом примушує нас йти по шляху Фінляндії¹⁾, бо кучої автономії нам не треба.

¹⁾ Тоді вже Фінляндія відсепарувалася від Росії. — В. К.

„г) Коли тимчасовий уряд в найрішучіший час про-
бує, чи не зречимося ми своїх домагань, то ми рішуче й
отверто скажемо — „ні!” і не зречемося ні перед яким
страханням, а всіма силами будемо стояти проти такої по-
літики тимчасового уряду до українського народу, яку
вживав і Микола II-ий з його метою „о единой неделимой
Россії”.

„д) Приймаючи це все на увагу, зїзд закликає всіх
Українців вести рішучу політику щодо здійснення найшир-
шої національно-територіяльної автономії України, памя-
таючи великі слова I-го універсалу: „Од нині ми самі бу-
демо творити своє життя”.

„е) Понеже на Україні дуже розповсюджена літерату-
ра і агітація кадетів²⁾, що темну людність може повести
до небажаного шляху, прохаємо Центр. Раду через агіта-
ційно-просвітню секцію військових депутатів розпочати
як найширшу агітацію національно-соціалістичну й тим
самим захистити наш рух від впливу літератури кадетів.

„є) Підтримуючи Ц. Раду в досягненню всього, що ми
прохаємо, ми всі або загинемо, або здобудемо Право і Во-
лю України!

„А вас, брати Росіяне, ми ще раз закликаємо до поро-
зуміння, до згоди.

**„Про розстріл кірасирами Богдановців та притягнен-
ня до суду ген. Кондратовича та полковн. Капкана.**

„1) В розстрілі кірасирами козаків полку імені Богда-
на Хмельницького надзвичайний зїзд бачить провокацію
й зрадництво революції.

„Вимагаємо, щоб ці жандарми були негайно вислані
поза межі України і понесли заслужену кару за своє зло-
чинство.

„Нехай на нашій Ненці-Україні не знайдеться місця
для зрадників революції!

„Досить уже нам піклування різних непроханих опі-
кунів про порядки у нашім краю!

²⁾ Конституційно-демократичної партії. — В. К.

„Прокляття винувникам кривавого діла, а безталанним жертвам революції — Богданівцям вічна пам'ять!..

„Полкові ім. гетьмана Богдана Слава!

„2) З приводу притягнення до суду генерала Кондратовича та полк. Капкана ми, представники від 110,000 озброєного українського народу, заявляємо:

„а) якщо хоч один з наших громадських, або військових діячів буде безпідставно заарештований, чи усунений з посади, на якій він працює на користь України, або його існуванню загрожуватиме небезпека з боку урядовців і установ російських, то ми **озброєною рукою** будемо боронити їх від таких нападів.

„3) Ми вимагаємо: а) щоб замінили на Україні російські залоги українськими;

„б) замінити міліцію українською міліцією;

„в) усунути з посади командуючого Київською військовою округою полк. Оберучева;

„г) на всі посади призначити кандидатів, виставлених Центральною Радою”.

Я тут привів одну з найпізніших резолюцій цього часу, яка є, так би мовити, підсумком тисяч тих резолюцій та постанов, що надходили до Генерального Комітету.

Генеральний Комітет, а зокрема я, як завідуючий мобілізацією українських сил, не міг у своїй праці ігнорувати цих голосів з місць. Тому чим далі, тим більше рішуче ми почали провадити свою працю, відповідно до інтересів українського народу, відсовуючого на другий плян інтереси цілої Росії.

Московські „влада імуші” чинники теж мобілізували сили й все більше ставало ясным, що ми йдемо до конфлікту з Петроградом і Ставкою. Конфлікт цей неминуче прийшов би, як би не виступ Корнілова, що розбив єдиний проти-український фронт.

Підготовляючись до рішучої атаки проти українського національного руху. Тимчасовий уряд видав 15 (2) сер-

пня 1917 р. спеціальний закон, по якому тяжко мусіли каратися всі ті, що загрожують „єдінству Росії”. Спираючись на цей закон, петроградський уряд одного ж часу поставив питання про арешт Українського Військового Генерального Комітету й лише знаючи величезний моральний авторитет його серед 4½ мільйонів українського вояцтва, яке могло розвалити увесь фронт від Чорного моря до Балтійського, він не став на цей шлях, що неминуче вів до катастрофи фронтів.

Замість того Петроград рішив накласти „узду” на Генеральний Комітет та на Центральну Раду своєю „Інструкцією”.

Тому, що московська цивільна й військова влада рахувала Генеральний Комітет неправною організацією й числилася з ним лише по стільки, по скільки до того змушувала її реальна сила зорганізованого українського вояцтва та жива підтримка, ми вимагали закону, розпорядження, або наказу для легалізації нашого комітету.

Отже, побоявшись арештувати Комітет і щоби звязати йому руки до діяльності, та поставити його в необхідність порушити певний закон, чи угоду, що дало б виправдування майбутніх репресій проти членів Комітету, управитель Військовим Міністерством Б. Савінков затіяв таку гру.

Комітет домагався розпублікування в законному порядку „для сведенія і руководства”, кому це належати-ме, статуту його, затвердженого другим Всеукр. Військ. З’їздом. Для можливих редакційних поправок і неістотних погоджень з міністерством в цьому статуті, при кабінеті Військового Міністра був член Комітету Михайло Полоз. Замість затвердження статуту Борис Савінков прислав до Києва таку телеграму:

„Беручи на увагу попередні переговори тимчасового правительства з представниками Центр. Ради, сучасний стан української справи і остаточно вироблений спільний погляд тимчасового правительства на автономію України, і її межі, (губернії — В. К.), військовий міністер визнав

можливим затвердити Український Військовий Генеральний Комітет з умовою точного з'ясування його прав і обов'язків, а також з тим:

„1) щоб Комітет признав для себе і для всіх українських військових організацій та військових частин обов'язковим цілковите підлягання військовим властям;

„2) щоб Комітет не розпоряжався безпосередньо ніякими військовими частинами і ніякою категорією воєнно-служащих та воєнно-обов'язаних Українців;

„3) щоб дати допомогу військовому відомству в справі формування українських частин в межах, які встановлятимуться по дорученню тимчасового правительства вищою військовою владою і щоб так саме обмежувалося втручання Комітету в обсяг порядкування військових властей в дієвій армії на Україні та по всій Росії.

„Через те Український Військовий Генеральний Комітет може бути затверджений тільки після того, як буде подано докладний статут діяльності Комітету на вказаних вище підставах з додатком списку персонального складу його членів. Керуючий Військовим міністерством Савінков”.

Генеральний Комітет, на чолі зі своїм головою одногосно відкинув навіть всяку мову про погодження на такі умови своєї праці та вирішив й далі зберігати всю повноту своїх революційних прав. Після цього ще більше ставала перед Генер. Комітетом потреба мобілізувати активніше всі сили українського вояцтва, готовлячись до недалекої рішучої боротьби за права українського вояка. Для цього треба було зберігати та концентрувати свої військові сили на Україні, більш інтензивно стягати на Україну все, що тільки можливо з-поза меж її, витісняючи звідси московські війська.

Ще до цієї телеграми негайно по розстрілі Богдановців, Комітет повів інтензивніше працю саме в такому напрямкові. В той самий час Генеральний Секретар Справ Військових виясненням на зовні більш уговою військовою

політики мусів маскувати характер дійсної праці Генерального Комітету.

Тому, що тактику й політику, яку виявив Генеральний Секретар, було корисно для доказу турботи про інтереси „всєя Росії” українськими провідниками військовим рухом, розголошувати, лише вона й була відома широким масам українського вояцтва. Разом з тим напрям праці Генерального Комітету мусів від часу до часу старанно маскуватись, чому він був відомий лише небагатьом відповідальним особам на місцях і зовсім невідомим для широкого українського вояцтва.

Ставлячись негативно в значній своїй більшості до тактики компромісів Генерального Секретаря, вояцтво почало також опозиційно настроюватись і до Генерального Комітету, вважаючи його військову політику такою-ж, як Секретаря, що одночасно був і головою Комітету. Тут можна сказати, що дійсно „хахол” сам себе перехитрив — так було в нашій військовій політиці, що зрештою вдарило нас самих.

Зростаючи та поглиблюючись, ця опозиція привела до тих настроїв перед третім військовим з'їздом, що були висловлені в передовій статті „Українського Голосу” ч. 41, де між іншим говориться:

„...Не виносьте уїдливих резолюцій, бо їх уже винесено доволі!

„Не для того ви приїхали, щоб тільки вислухати нудні та повні глибокого жалю слова представників військового Генерального Комітету про те, що Росіяне не звертали уваги на їхні прохання, чи не пускали їх до телеграфного проводу.

„Не для того ви зібралися, щоб почути, що тепер піде все гаразд, що Оберучев уже подався в одставку, що Генеральний Комітет потроху признають, бо дозволили вже військовим частинам відповідати на його телеграми...

„Не розїзджайтеся, поки Військовий Генеральний Комітет не буде відповідальним перед Всеукраїнською Радою Салдатських Депутатів і поки на чолі Комітету не стоятиме златна людина” (підкреслення газети — В. К.).

Така опінія склалась про діяльність Генер. Комітету та голови його, Генерального Секретаря ,С. Петлюри, не дивлячись на те, що останній часто робив героїчні революційні зусилля до переведення певних конкретних справ на користь виключно українську, не рахуючись з тим, що це шкодило загально-російським інтересам.

Безпосередною причиною такої однобічної опінії були розпорядження Генерального Секретаря, в такому дусі, як для зразку навожу тут:

„...Яко Генеральний Секретар в справах військових закликаю всіх Українців, де-б вони не були, на якому фронті не воювали-б, стати в цю страшну для революції й нашого краю хвилину в обороні фронту України та революції. Закликаю вас слухати військової командної власти і піддержати її, бо військова власть порядкує й заправляє обороною нашого краю. Майте на увазі, що небезпека велика й тільки порядок та слухняність може врятувати нас від лиха. Кожен Українець повинен пам'ятати, що де-б він не був, на яким-би фронті не воював, — скрізь він, обороняючи фронт, боронить волю України та революцію. Справа вимагає від нас усіх, щоб ми найліпше в сю хвилину піддержували порядок і накази військової влади. І коли справа вимагає, щоб якась українська частина з тилу їхала не тільки на Південно-Західний, або Румунський фронт, але й на всякий інший, то треба безумовно їхати, бо є один великий фронт оборони наших прав, нашої волі й скрізь наші брати, наші земляки вимагають від нас нашої братньої допомоги. Піддержуйте малодушних, умовляйте непевних, покажіть приклад незміни. Всіх нас зєднала любов до рідної України та бажання захистити революцію. Покажемо, що ми справжні сини України, що любимо свій рідний край і все оддамо, щоб сласти його від загину. — Генеральний Секретар по справам військовим С. Петлюра”.

У другому наказі читаємо: „...„Кожен Українець мусить пам'ятати, що, де-б він не був, на який-би фронт його не післали, всюди він захищає Україну й волю. Як Генеральний Секретар Військових Справ, закликаю вас в цю грізну

годину допомогти військовому начальству та підтримати його розпорядження всіма силами і засобами”...

Такі відозви-накази оголошувалися Генеральним Секретарем в той час, як Генеральним Комітетом провадилася уперта праця по збиранню українських військових сил на Південно-Західному та Румунському фронтах, відповідно інтересам української визвольної боротьби, та домаганням самих українців-вояків.

Завдяки упертості й настирливості Комітету, та вимог самих ешалонів, що направлялись із заплілля на фронт, в той час як московські ешалони вже зовсім не йшли, Гол. Рос. Ген. Штабові, як я вже згадував, доводилось міняти маршрути українських ешалонів і направляти їх до українізованих частин українських фронтів. Крім того уперті домагання Комітету були про перевід на українські fronti з Північного й Західного фронтів українізованих уже частин, як напр. 21 корпусу, та 10-го. Десятий корпус був переведений на Румунський фронт, а 21-го так і не пощастило перетягнути.

Військове командування та Петроград добре бачили реальну практичну роботу Генерального Комітету в керуванні українцями-вояками, відповідно інтересам свого завдання, а тому страшенно ненавиділи Комітет. Тому, що С. Петлюра був головою Комітету, то ця ненависть, це недовіря були сконцентровані на нього. Його льюальні накази, як Генерального Секретаря, ними не бралися на увагу. Тому, що ті накази не мали жадного реального значіння, льюальність його для московської влади здавалася лише маскуючим криком.

Пригадуючи діяльність С. Петлюри в ті часи, я схильюся до тої думки, що дійсно, оцінюючи так накази Генер. Секретаря, Військове командування не помилялось. С. Петлюра в практичній роботі як голова Комітету був дійсно багато далі від льюальности до московських міродайних чинників, ніж то здавалося на зовні.

Така подвійність становища С. Петлюри та подвійність тактики привела, як я вже зазначив, до значного спа-

ду його популярності серед українського вояцтва а серед вищого військового командування довіря він також не мав. В свою чергу це все відбивалося й на Військовому Генеральному Комітеті. Замість сидження на двох стільцях в особі свого голови та Генерального Військового Секретаря Комітету треба було б ясно й отверто піти тим шляхом, по якому він фактично йшов, чим він повернув би собі попередні свої позиції серед українського вояцтва, бо це було конче потрібним для успіху боротьби.

В той час, як Генеральний Комітет поставив уже ясно собі завдання зберігати український військовий елемент від даремного нищення його на фронтах, як гарматне мясо „русской армії”, Генеральний Секретар вирішив формувати „батальони рятування України”. З цією метою ним була видана така відозва:

„Верховний Головнокомандуючий дозволив після мого прохання сформувати в Київській військовій окрузі 4 батальони „Рятування України”. Згадані батальони комплектуються з числа тих вояків, які є в тилкових частях, або виписуються зі шпиталів, а також вільних від військової служби. Батальони формуються по штатові не окремого батальона. По скінченню формування кожен батальон має відправитися до одної з українізованих дивізій і ввійде цілком в склад одного з полків цих дивізій.

„Батальони повинні бути сформовані в найближчій часі.

„Закликаю згадані категорії Українців-вояків, не військово обовязаних вступати до „батальонів Рятування України” і на ділі доказати готовість самопожертви для рятування нашого рідного краю”.

Відозва (наказ) ця відновлювала, хоч і частково лише для цих батальонів, принципи організацій українського війська, які були ще в перші часи революції при початках організації першого українського полку ім. Богдана Хмельницького. Ці принципи були запропоновані московсько-військовою владою і тоді з обуренням відкинуті масами

українського вояцтва. Правда, і тут Генеральний Секретар мав на увазі в першу чергу інтереси формування українського війська, але вони так далеко були заховані, що українці-вояки не могли навіть догадатися про це.

Зрештою з цих проектів формувань нічого не вийшло. Новий спад авторитету серед українського вояцтва Генерального Секретаря дав вказівки московському командуванню на те, що за Генеральним Секретарем навряд чи стоять широкі маси вояцтва.

Все це тільки сприяло намірам Петрограду-Ставки перейти до ліквідації керуючого українського військового центру. Особливо такі приготування стали помітними з часів перейняття верховного командування генералом Корніловим.

Одночасно наведеною вже телеграмою Савінкова про Генеральний Комітет одержано було зі Ставки розпорядження членам Всеукраїнської Ради Військових Депутатів негайно повернутися до своїх військових частин. Це значило б касування Ради, коли б члени її виконали цей наказ. Врятувало Раду лише те, що депутати її були й членами Центральної Ради, а Центральна Рада була вже визнана тимчасовим урядом як український парламент.

В „Новій Раді” з приводу цього вміщено було таку коротеньку замітку:

„На засіданню Малої Ради у вечері 14/27 серпня, після затвердження нового складу Генерального Секретаріату, Вротновський-Сивошапка подав звіт про подорож в ставку Верховного Головнокомандуючого. До ставки Сивошапка їздив за тим, щоб полагодити справу з відпустками членам Всеукраїнської Ради військових депутатів, котрим наказано було повернутися до своїх військових частин. Вияснилося, що в Ставці не знали того, що всі 132 члени Ради Військових депутатів є разом з тим і членами Центральної Ради.

„Коли Верховний Головнокомандуючий генерал Корнілов і начальник його штабу генерал Лукомський докладніше ознайомилися зі справою, то сказали, що всім цим

132 членам вони затвердять відпустки після того, як Центральна Рада пришле від себе повний їх список.

„Мала Рада ухвалила на другий-же день післати, такий список до ставки окремим післанцем, якого дасть Рада Військових депутатів.

„На запитання одного з членів фракції українських соціалістів-революціонерів про те, як розуміти таке затвердження й чи не є це з боку Ставки нехтування Ради Військових Депутатів, — Вротновський-Сивошанка відповів, що від розмови з генер. Корніловим у нього осталося таке вражіння, що генералові не дуже подобається існування Ради Військових Депутатів”.

Як відгук настроїв і відношення Ставки до українських військових центрів був інцидент, що виник між делегацією Ради Військ. Депутатів, та начальником Штабу Округи ген. Оболешевим. Обелешев, знаючи свою марку, як з'їдливого чорносотенця-реакціонера, тримав себе завжди перед всіма революційними чинниками „ніже трави, тіше води”. Він не перестаючи плазувати перед ріжними московськими комітетами і комітетчиками, дозволив собі до делегації Всеукраїнської Ради Військових Депутатів, вибраної від 2½ міль. українського вояцтва, поводження, яке зазначене в протоколі засідання Ради від 13/26 серпня 1917 року.

„Постанова Всеукраїнської Ради Військових Депутатів на засіданню 13/26 серпня 1917 року:

„Заслухавши доклад делегації до начальника Штабу Київської Округи генерала Оболешева, в котрім делегація зазначила неможливе поводження генерала Оболешева, а саме:

„1) Делегація була принята генералом Оболешевим через пів години і то в сінях, а не в кабінеті.

„2) Генерал Оболешев підчас розмови дозволяв собі говорити з делегатами в підвисшенім тоні та вживати виразів, негідних генерала революційної армії.

„3) Коли делегація зазначила ген. Оболезеву, що Всеукр. Рада Військових Деп. є інституція правосильна, визнана декларацією тимчасового уряду від 3 липня біжучого року і це підтверджено телеграмою Главковерха Брусілова, а також військовим міністром Керенським підчас його розмови з президією В. Р. В. Деп., то Оболезев відповів, що генер. Брусілов „уже много напутал в українском вопросе”, а Керенський „гаваріл вам одно, а нам другое” і, приймаючи на увагу відношення генер. Оболезева до „Совета Салдацкіх Депутатов Кіевскаго Военного Округа”, — Всеукр. Р. Військ. Депут. постановила:

„1) Поводження ген. Оболезева з представниками українських військово-революційних організацій вважати невідповідним сучасному ладові, загрожуюче здобуткам революції.

„2) Вимагати негайного усунення ген. Оболезева з посади Наштабу Київської Військової Округи без призначення його на якусь посаду на Україні.

„3) Вимагати призначення суду над ген. Оболезевим за порушення п. п. 1 й 8 декларації прав салдата.

„4) Домагатися від тимчасового уряду призначення ревізії діяльності чинів штабу Київської Військової Округи.

„5) Вважаючи, що діяльність генерала Оболезева не могла бути невідомою полк. Оберучеву, яко начальника округи, який своїм байдужним відношенням до діяльності генерала Оболезева дав йому можливість гальмувати роботу революційних військових інституцій, Всеукр. Р. В. Деп. вбачає явне потворство і поблажку генералові Оболезеву з боку полк. Оберучева.

„6) Зв'язуючи все з попередніми контр-революційними подіями в м. Києві, В. Р. В. Депутатів ще раз підкреслює, що чини Штабу К. В. Окр. на чолі з полковником Оберучевим не відповідають свому високому призначенню, а тому вимагає негайного усунення їх з посад.

„7) Всі ці постанови неодмінно і негайно довести до відома військового міністра, а також всіх рад військових

депутатів на Україні, закликаючи ці останні до єдності в боротьбі з темними контр-революційними силами”.

Як звичайно й ця постанова жадних позитивних наслідків не мала, бо це була постанова української революційної організації, а не „общеруской”; жадання яких переводились урядовими чинниками при одному лише наляті.

Тут вважаю необхідним сказати про так звану „Інструкцію Центральній Раді” та як на прийняття її Радою реагувало українське військо.

На підставі згоди з міністрами тимчасового правительства та на основі повідомлення про це петроградського уряду й другого Універсалу Центральної Ради вироблено „конституцію” України по згоді з національними меншостями та представлено її на затвердження Тимчасового Уряду.

„Конституція” ця називалася „Статутом Вищого Управління Україною” та мала такий зміст:

На підставі згоди з Тимчасовим Правительством дня 3 липня (ст. ст.) 1917 року орган революційної демократії всіх народів України — Українська Центральна Рада, що має підготувати Україну до остаточного здійснення автономного ладу і довести її до Українських Установчих Всенародних Зборів і Російського Установчого Зібрання, — утворює Генеральний Секретаріат, який являється найвищим органом управи на Україні.

Діяльність Генерального Секретаріату зазначається тимчасово такими головними пунктами:

§ 1. Найвищим краєвим органом управи на Україні є Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради, який формується Центральною Радою, відповідає перед нею і затверджується Тимчасовим Правительством.

§ 2. Формування Генерального Секретаріату Центральної Рада здійснює через свій комітет.

§ 3. Центральна Рада затверджує Генеральний Секретаріат в цілости, висловлюючи йому довіру.

§ 4. В склад Генерального Секретаріату входить 14 Генеральних Секретарів, а саме секретарі: в справах внутрішніх, фінансових, військових, харчових, земельних, юстиції, доріг, генеральний контролер і генеральний писар.

Примітка: При секретареві в національних справах призначається три товариші секретаря — від великоросів, євреїв і поляків. Товариші секретаря в ділах своєї нації мають право реферату і рішального голосу в сих справах у Генеральному Секретаріаті. Товариші секретаря в національних справах затверджуються Комітетом Ради.

§ 5. Свою власть Генеральний Секретаріат здійснює через всі урядові органи на Україні.

§ 6. Всі урядові органи на Україні підлягають власти Генерального Секретаріату.

Примітка: Генеральний Секретаріат установляє, які органи, в яких межах і в яких випадках мають зноситися безпосередно з Тимчасовим Правительством.

§ 7. Всі урядові посади на Україні коли вони не виборні, заміщаються Генеральним Секретаріатом або підвладними йому органами.

§ 8. При Тимчасовім Правительстві має бути статс-секретар для справ України, якого призначає Тимчасове Правительство по згоді з Центральною Радою.

§ 9. Статс-секретар має пильнувати інтересів України у всій роботі Тимчасового Правительства і в разі потреби переслати законопроекти через Генеральний Секретаріат на розгляд Центральної Ради.

§ 10. Генеральний Секретаріат передає на санкцію Тимчасового Правительства ті законопроекти, які розглянула і ухвалила Центральна Рада.

§ 11. Генеральний Секретаріат передає на затвердження Тимчасового Правительства тимчасові фінансові обрахунки видатків на потреби України, які розглянула і ухвалила Центральна Рада.

§ 12. Тими коштами, які надходять на рахунок Центральної Ради, розпоряджується Генеральний Секретаріят по бюджету, ухваленому Центральною Радою.

§ 13. Генеральний Секретаріят ті справи, які він вважає найважливішими, передає на розгляд Центральної Ради.

§ 14. Діяльність Генерального Секретаріату, відповідального перед Центральною Радою, контролюється нею шляхом запитань по всім справам.

Примітка: Порядок запитань має бути зазначений окремим наказом.

§ 15. В перервах між сесіями Центральної Ради Генеральний Секретаріят відповідає перед Комітетом Центральної Ради, який виконує всі її функції, окрім зазначених в § третім.

§ 16. Коли Генеральний Секретаріят не згоджується з постановою Комітету в якійнебудь справі, остання переноситься на розгляд Центральної Ради, яка скликається негайно.

§ 17. Коли Центральна Рада висловлює недовіря Генеральному Секретаріатові, він подається у відставку.

§ 18. Всі акти Центральної Ради і Комітету контрасигнуються Генеральним Секретаріатом.

§ 19. Всі закони Тимчасового Правительства мають силу на Україні від дня проголошення їх в Краєвм Урядовм Вістнику на українській мові.

Примітка: В надзвичайних випадках Генеральний Секретаріят проголошує їх іншим способом.

§ 20. Всі закони, адміністративні приписи і постанови, проголошені українською мовою, публікуються також і на мовах: російській, єврейській і польській.

§ 21. В справах внутрішнього розпорядку роботи Генеральний Секретаріят виробляє свій наказ.

Такий проект конституції України, будучи затвердженим Тимчасовим Правительством, дав би правні підстави існування автономної України й він впливав з характеру переговорів та умови з Тимчасовим Правительством. Але

петроградський уряд замість затвердження його, видає свою „Інструкцію” Генеральному Секретаріатові України, яка зводила Генеральний Секретаріат лише до передаточної, пересильної інстанції на Україні, що була позбавлена всіх прав урядування.

Ось цей документик, на який спромоглася російська революційна демократія в часи, коли вона співала гимни свободі, рівності й братерству.

Проклятий дух цього ганебного документу й досі тяжким кошмаром давить Україну, бо й большевицька „самостійна Україна” не має державно-національних прав навіть таких, які допускала ця „інструкція”.

„Тимчасова Інструкція для Генерального Секретаріату Временного Правительства на Україні:

1. На час до вирішення Установчими Зборами питання про місцеве управління, вищим органом Временного Правительства по справах місцевого управління Україною являється Генеральний Секретаріат, котрий призначається Временним Правительством на пропозицію Центральної Ради.

2. Повновласти Генерального Секретаріату поширюються на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську, за виключенням млинського, суражського, стародубського і новозибківського повітів. Вони можуть бути поширені і на інші губернії чи частини їх в тій разі, коли утворені в цих губерніях, на підставі постанови временного правительства, земські установи висловляться за бажаністю такого поширення.

3. Генеральний Секретаріат складається з Генеральних Секретарів по відомствах: а) внутрішніх справ, б) фінансів, в) хліборобства, г) освіти, д) торгу і промисловости, е) праці, а також Генерального Секретаря по національних справах і Генерального Писаря.

Крім цього при Генеральнім Секретаріаті існує, для контролі його справ, Генеральний Контрольор, який бере участь в засіданнях Секретаріату з правом рішального голосу.

В числі секретарів не менше чотирох повинні бути особи, які не належать до української національності.

При секретаріаті для національних справ встановляється три посади товаришів Секретаря з тим, щоб всі найбільш численні національності на Україні мали кожна свого представника в особі секретаря, або одного з його товаришів.

4. Генеральний Секретаріат розглядає, розробляє і подає на затвердження Временному Правительству проекти, що торкаються життя краю і його управління. Проекти ці можуть бути, перед поданням їх Временному Правительству, внесені на обговорення Центральної Ради.

5. Повновласти Временного Правительства в справах місцевого самоуправління, що входять в компетенцію перелічених у ст. 3. відомств, здійснюються через Генеральний Секретаріат. Докладніше визначення цих справ буде подано в особливому додаткові.

6. У всіх справах, зазначених в попередній статті, місцеві власти краю звертаються до Генерального Секретаріату, який після зносин з Временним Правительством передає розпорядження і накази останнього місцевим властям.

7. Генеральний Секретаріат подає список кандидатів на урядові посади, обовязки яких входять у круг означених в ст. 5 справ, які обсажуються по призначенню Временного Правительства.

8. Зносини вищих державних установ і окремих цивільних відомств з Секретаріатом і окремими секретарями по належності, як рівнож останніх з вищими державними установами і відомствами, відбуваються через особіного комісаря України в Петрограді, призначеного Временним Правительством; таким самим способом направляються законодатні наміри і проекти, які торкаються місцевих справ України, а також і заходи загально-державного значіння, що виникнуть в окремих відомствах або обговорюватимуться в міжвідомствених і відомствених комісіях і вимагатимуть, через спеціальне відношення їх до України,

участі представника управління комісара в зазначених комісіях.

9. В негайних і неодкладних випадках вищі державні установи і відомства передають свої накази місцевим властям безпосередньо, сповіщаючи одночасно про ці накази Секретаріят.

Підписали: Міністер-президент Керенський, міністер юстиції Зарудний. Петроград, 4 серпня 1917 року”.

Головне в цьому документу те, що Центральна Рада зводилася на ролю якогось дорадного органу й то лише тоді, як Секретаріят того забажає; військового секретаря, секретаря шляхів, пошти і телеграфу зовсім не допускалося. А останній пункт інструкції давав можливість Тимчасовому Правительству робити свої розпорядження на Україні, які воно захоче й кому схоче. Вже немає чого говорити про виключення третини України з компетенції Генерального Секретаріату, та ще й з ехидною припискою про можливість згоди земств на придучення цих земель до України і т. д.

На пленарних засіданнях Центральної Ради 18-24 серпня (ст. ст.) по гарячих і довгих дебатах прийнято до керування Генеральному Секретаріатові „Інструкцію Центральної Ради”.

Памятаю, що особливо бурхливі дебати відбувалися на фракційному засіданню Соціалістів Революціонерів та на засіданнях Центрального Комітету партії.

З приводу того 1) що „інструкція” ця являється абсолютно незадовольняючою навіть мінімуму домагань організованого українського громадянства; 2) що нею тимчасовим урядом порушена угода з Центральною Радою від 3 липня; 3) що вона була всупереч всяким принципам етнографії та самоозначення населення; 4) що вона, суперечно здоровому розумові, штучно карбувала живе тіло України, відокремлюючи одну третю України; 5) що вона є просто ганебним документом, над змістом якого не можна навіть дискутувати — не виникало ні в кого з членів Центральної Ради, чи просто українців жодних вагань.

Скрізь, всіма однодушно, одноголосно документик цей оцінювався абсолютно негативно.

Дискусії велися в другій площі. В них обговорювалися тактика Центральної Ради та всього українства на майбутнє, що дало б найбільш успішне досягнення в національній боротьбі. „Інструкція” ця бралась на увагу по стільки, по скільки її можна було б рахувати як один з перших, хоч може й не таких важних кроків на шляху до завойовання певних позицій. Лише постановка питання з прийняттям „інструкції” в таку площу дала можливість прийняти її Центральною Радою до відома. Питання це було на стільки гостре й на стільки Центральній Раді довелося насилувати себе, щоби з гнівом не відкинути зовсім цю „інструкцію” й не оголосити угоду 3. липня з тимчасовим урядом розірваною, що напр. фракція Соціалістів Революціонерів розкололась. Величезна частина її, понад 70 душ³⁾, здержалася від голосування, вважаючи необхідним „інструкцію” відкинути, негайно зірвати з Т. Урядом і стати отверто на шлях дальшої революційної боротьби.

Власне кажучи, самого й прийняття цієї „інструкції” не було, а було лише певне замаскування поновлення Центральною Радою своєї революційної боротьби, яку вона послабила була після угоди 3. липня.

Ця постанова Центральної Ради така:

„1. Вислухавши реферат Генерального Секретаріату Української Центральної Ради про переговори з тимчасовим правительством у справі затвердження Генерального Секретаріату й вислухавши видану 4 серпня тимчасовим урядом інструкцію Генеральному Секретаріатові, Українська Центральна Рада признаючи, що інструкція:

„1. продиктована недовірям до змагань усієї демократії України;

„2. пересякнена імперіялістичними тенденціями російської буржуазії у відношенню до України;

³⁾ В тому числі військовики — члени партії С. Р. й нас двох. Михайла Пилоза та мене — членів Ц. К. партії С.-Р.

„3. ломить згоду української Ц. Ради з Тимчасовим Правительством від 3. липня;

„4. не дає можливості демократії України утворити владу на цілій території, заселеній українським народом;

„5. звужує й ослаблює значіння влади Генерального Секретаріату, не охоплюючи усіх краєвих справ і потреб населення України (справи: харчова, військова, судова, комунікації, пошт і телеграфів⁴);

„6. перешкоджує утворенню й праці міцної революційної краєвої влади (§§ 6 і 9);

„7. признаючи, всупереч порозумінню української й неукраїнської демократії, невідповідаюче взаємним відносинам націй в краю число (4) Генеральних Секретарів для представлених в Українській Центральній Раді неукраїнських національностей, має на цілі знищити єдність української та неукраїнської демократії;

„8. цілком не відповідає потребам і бажанням не тільки українського народу, але й національних меншостей, що живуть на Україні —

„Українська Центральна Рада вважає необхідним твердо й рішуче вказати тимчасовому правительству:

„а) що інструкція з 4 серпня стоїть у суперечности з угодою Укр. Ц. Ради з Тимчасовим Правительством від 3. липня, з якої тільки могла й може виходити Центральна Рада в своїй роботі підготовлення всієї України до автономного ладу, Українських Установчих Зборів і „Всеросійського Учредительного Собранія”;

„б) що інструкція служитиме перешкодою в дійсній роботі по організаціях краю, викликаючи зайві та непотрібні загострення й ослаблюючи сили та твердість революційної краєвої влади;

„в) що в інтересі добрих взаємовідносин між Україною й Росією необхідно в найкоротшій часі поробити заходи в цілях переведення в життя тих норм взаємовідносин між Тимчасовим Правительством і відповідальним пе-

⁴) Те саме, що у большевиків при „Самостійній Рад. Соц. Републ.”.

ред Центральною Радою Генеральним Секретаріатом, які випливали з угоди третього липня.

„II. В інтересах найшвидшого встановлення доброго ладу, закріплення й поглиблення здобутків революції на Україні та здійснення необхідних для цього заходів. Укр. Центр. Рада вважає необхідним:

„1. Подати з числа 14 секретарів — 9 секретарів, зазначених в інструкції, на затвердження Тимчасовому Правительству;

„2. Доручити комітетові Укр. Ц. Ради й Генеральному Секретаріатові виробити статут, що визначав би взаємовідносини між Українською Центр. Радою та її Генеральним Секретаріатом;

„3. Доручити Генер. Секретаріатові виробити ряд законопроектів у справі пляномірного задоволення трудових мас населення, а саме: в робітничій справі, земельній, харчовій і просвітній;

„4. Порушити перед Тимчасовим Правительством справу війни й миру, скасування смертної кари і інших репресій;

„5. Негайно приступити до підготовчої роботи по скликанню Установчих Зборів України і Всеросійського Учредітельного Зібрання;

„6. Звернутися до всіх націй України і, вказавши на всі хиби тимчасової інструкції, закликати трудові маси населення усієї України до організованої боротьби за свої інтереси і до об'єднання коло Української Центральної Ради”.

Увесь Генеральний Комітет стояв за те, щоби зовсім відкинути цю інструкцію та йти далі більше рішучим революційним шляхом боротьби за домагання українського народу. Тому, незважаючи на те, що по інструкції Генерального Секретаря Справ Військових не могло бути, Комітет постановив, щоби й на далі С. Петлюра залишався Генеральним Секретарем, опираючись у своїй діяльності не так на Генер. Секретаріат, як на Генеральний Комітет.

На цьому ґрунті в першому-ж засіданні, по прийнятті інструкції, Секретаріатові трапився інцидент.

Голова Секретаріату В. Винниченко, відкриваючи перше засідання його, оголосив, що на нім присутним є, в інформаційних цілях, з правом дорадчого голосу, голова Генер. Комітету С. Петлюра. Останній, заявивши, що він рахував свою присутність тут як повноправного Генерального Секретаря, а не як голови Генерального Комітету, на що його Комітет не вповноважував, залишив збори.

Генеральний Комітет був обурений такою податливістю, з першого-ж кроку по прийняттю інструкції, ще не затвердженого Петроградом Генерального Секретаріату й знову підтвердив свою постанову, що С. Петлюра мусить бути в складі Генер. Секретаріату як рівноправний Секретар, в протинному разі там бувати йому на засіданнях немає чого. Комітет же тоді стане на шлях ведення військової політики цілковито на власну руку, не даючи Секретаріатові про військові справи жадних інформацій.

Військовий Генеральний Комітет ухвалив послати мене для переговорів від імени Комітету з Головою Генерального Секретаріату В. К. Винниченком та з Головою Центральної Ради М. С. Грушевським в справі призначення С. В. Петлюри на становище Секретаря Військових Справ. Таку ж постанову зробила й Всеукраїнська Рада Військових Депутатів, уповноваживши свого голову Саватія Березняка відбути такі самі переговори.

Умовившись з Березняком, ми відвідали спершу В. К. Винниченка. Ми з'ясували йому, в якій справі нас уповноважено переговорити з ним. В. К. Винниченко відразу заявив нам, що умова з Тимчасовим Урядом укладена й ухвалена Центральною Радою. Згідно з тією умовою не може бути в складі Генерального Секретаріату — Секретаря Військових Справ, а тому нема чого про цю справу говорити. Така категорично-негативна відповідь В. К. Винниченка викликала з нашої сторони не менш категоричне домагання, що українські військовики домагаються, щоб Генеральний Секретар по Військовим Справам обов'язково був у складі

секретаріату, навіть коли б довелось з'їгнувати „Інструкцію Временного Правительства”.

Наша заява поіритувала Винниченка. Він схопився із за столу й, ходячи швидкими кроками по кабінеті, піднесеним голосом вигукнув:

„Що це таке!? Салдатеска хоче диктувати нашому урядові свої домагання? Це недопустимо!”

На це я, при підтримці Березняка, не менш рішуче з притиском зазначив, що вся праця Центральної Ради й сам Генеральний Секретаріат увесь час спиралися й спираються на українську організовану військову силу. Коли Генеральний Секретаріат не хоче мати проти себе масових протестів українського вояцтва, то він повинен уволити волю організованого вояцтва. Генеральний Комітет та Всеукраїнська Рада Військових Депутатів будуть рішуче підтримувати домагання вояцтва мати в складі Генерального Секретаріату, Генерального Секретаря Військових Справ. На найближчому засіданні Малої Ради ми поставимо це домагання рішуче. А одночасно будемо просити С. В. Петлюру підписувати свої розпорядження по війську, як Генеральний Секретар. Нехай собі Тимчасовий Російський Уряд його не признає, але ми, вояцтво, признаємо його „явочним порядком”.

На цьому ми вийшли з кабінету Винниченка, не звертаючи уваги на його протести проти „самоуправства” військових.

Після відвідин В. К. Винниченка ми вдвох з Березняком пішли до голови Центральної Ради М. С. Грушевського. Михайло Сергієвич вислухавши нас уважно, зазначив, що справа досить складна. З одної сторони ми прийняли „Інструкцію” Тимчасового Уряду, яка, справді, далеко відійшла від тої угоди, яку було вкладено в Києві з представниками Тимчасового Уряду. З другої сторони він розуміє, яке обурення викличе у війську відсутність Генерального Секретаря Військових Справ в уряді України.

Ми досить спокійно обговорювали цю справу й нарешті прийшли до рішення, що С. В. Петлюра буде підписувати всі свої розпорядження та звернення до україн-

ських військовиків, як Генеральний Секретар Військових Справ, беручи участь в засіданнях Генерального Секретаріату з правом дорадчого голосу. А як Голова Українського Генерального Комітету буде звертатися до російського командування та до російських державних установ.

Таким чином утворилося подвійне становище С. В. Петлюри, яке ми вважали буде переходовим, бо в революції не буває на довго установлених норм. Дійсно після проголошення Третього Універсалу С. В. Петлюра став повноправним Секретарем Військових Справ, а Генеральний Комітет влився до складу Військового Секретаріату та Головного й Генерального Штабів.

Ставши Генеральним Секретарем Військових Справ, за згодою Малої Центральної Ради, С. В. Петлюра повів свою працю, як повноправний Генеральний Секретар. Уже з перших днів свого нового становища він оголосив „Заклик Військового Секретаря”, який дослівно був таким:

„Народе Український!

„Саме тоді, як відроджується до нового життя наш край, саме тоді, як Центральна Рада стає найвищим органом на Україні, а Генеральний Секретаріат бере в свої руки розпорядчу владу, щоб поряdkувати всією Україною і завести той лад, якого хочуть люди наші, саме в цей час чорна хмара насувається на нашу рідну землю.

„Ви знаєте, що деякі полки, скаламучені шпіонами пройдисвітами, не стали слухатись військової власти і почали самовільно відступати з позицій. Ворог тим скористався, прорвав фронт і тепер уже суне на землю нашу. Юрба дезертирів почала тікати попереду і руйнувати добро наше та новим лихом загрожувати і жінкам і дітям нашим. Вища військова влада вживає зараз всіх сил, щоб внести порядок і перетворити військо в дужу силу, яка б зупинила наступ ворога і захистила Україну від лиха руїни.

„Ми повинні допомогти військовій власті в цій великій справі. Не ховайте дезертирів, а ловіть їх і відсилайте куди треба. Спасення України в наших ру-

ках. Тільки ми можемо врятувати нашу землю. Тільки ми не допустимо, щоб урожай, який вже зжали жінки і діти наші та старі батьки, не попав до рук ворога і щоб останню худобу не відібрав він од нас.

„Зараз цілий ряд дівізій і корпусів на фронті призначено перетворити в українські, отже невдалечі матимемо велику національну армію. З усіх усюд поспішають до цих дівізій та корпусів українці салдати і офіцери. Формуються зараз чотири баталіони „Рятування України” при першому українському запасному полкові: один курінь (баталіон), в Чернигові, один в Кременчуці, два в Києві. Тисячами і десятками тисяч їдуть українці до своїх братів — в українські дівізії, щоб стати з ними плече до плеча і не допустити до загибелі добра нашого і бути тою непорушною скелею, об яку розіб’ються напади ворога.

„Я, як Генеральний Секретарь по справах військових Центральної Української Ради, і Український Військовий Генеральний Комітет, що працює разом з мною і при мені, всі сили покладаємо, щоб як найшвидче допомогти українзації війська і тим врятувати Україну.

„Допоможіть же, брати, і ви нам в цій справі. Загрійте любов’ю Вашою синів і братів Ваших, що на фронті в українських дівізіях боронять наш край і життя своє оддають для нього. Покажім їм, що ви опікуєтесь тяжкою долею їх і пам’ятаєте про них. Допоможіть тим жінкам салдатів, що опинилися зараз самі, впоратися з хазяйством, зжати та змолоти хліб. Збирайте для наших українських дівізіій подарунки і все, що ви дасте і пожертвуєте для них — все це ми перешлемо нашим воякам братам на фронті. Жертвуйте гроші, хліб, полотно, тютюн, мило, сало, всяку страву, — за кусок рідного хліба, за все од щирого серця подякують вони батькам, жінкам і дітям своїм. Налагодьте і організуйте цю справу широко по всій Україні. Розмножуйте цю відозву в десятках і сотках тисяч примірників, розклейте їх скрізь, на залізничних станціях, пристанях, зверніться до комісарів, комітетів ріжних, щоб з хати до хати поширити цю відозву, і з рук до рук передати її, щоб вона стала відомою по всій Україні і щоб на ню з щирим серцем і опікою відгукнулась ціла Україна. Генеральний Секретар по військових справах: С. Петлюра”.

З цієї відозви бачимо, який тяжкий харчовий та матеріальний стан був армії, що тяжко від'ємно відбивалось на її моральному та боевому становищу.

**

Сам С. Петлюра досить рішуче взивав до оборони своїх „революційних” прав Генерального Секретаря, що зрештою й примусило Генер. Секретаріят числитися з ним, як з повноправним Генеральним Секретарем Справ Військових.

Щоби не гальмувати й не дезорганізувати українсько-го руху, особливо військового, я бачив самотній вихід в скорім поваленні цієї ганебної „інструкції”, що могло статися лише наслідком смілого розриву з Петроградом. Підраховуючи нашу не остаточну підготовленість до такого кроку, що міг би викликати навіть збройну боротьбу з Московщиною, я гадав необхідним заснувати відповідний таємний орган, що перевів би підготовчу працю до такого кроку. З цією метою я три-чотири дні по прийняттю „інструкції” поїхав до тодішнього лідера партії С.-Революціонерів М. М. Ковалевського. Знайшов його в земельному Комітеті на Рейтеровському перевулкові, де віч-на-віч висловив йому свою думку й просив, коли він згодиться взяти на себе труд по організації такого органу. Він цілком згодився з моїми плянами та охоче взяв на себе організацію комітету, не повідомляючи навіть інших членів Ц. Комітету своєї партії. Вирішено було, що про існування такого комітету будуть знати лише його члени.

За декілька днів перше засідання цього комітету відбулося в кабінеті голови Центральної Ради М. С. Грушевського, який увійшов в комітет. Крім М. Грушевського в комітеті були: голова Генер. Секретаріату В. Винниченко, Генер. Секретар М. Порш, М. Ткаченко, М. Ковалевський, М. Салтан, голова бюро Ц. К. партії С.-Р., С. Петлюра і я.

На засіданнях цього Комітету були намічені приблизно такі принципи дальшої праці його членів. М. Грушевський, як голова Центральної Ради мусів впливати своїм авторитетом на всі групи Центральної Ради, щоби політика їх відповідала завданню підготовки України до майбут-

ньої отвертої збройної боротьби з Петроградом. В. Винниченко, яко голова Генерального Секретаріату мусів провадити так політику Генер. Секретаріату, щоби серед українського громадянства набирати все більших та більших симпатій, одночасно дискредитуючи на Україні петроградську владу. Це мусіло б утворити сприятливий психологічний ґрунт серед українських широких мас, необхідний для майбутньої збройної боротьби, коли прийде з Московщиною до загострення конфлікту. Також і сам Генеральний Секретаріат мусить бути його головою підготовлений до такої боротьби, щоб бути готовим у відповідний час викликати отвертий гострий конфлікт з тимчасовим урядом.

С. Петлюра й я мали своїм завданням найінтенсивнішу військову підготовку до збройної боротьби з Московщиною, коли б до такої дійшло. Взагалі час розриву з Петроградом ставився в залежності головним чином від військової нашої підготовки.

М. Порш мусів провадити продовольчу політику так, щоб до рішучого часу в розпорядженні Ц. Ради були відповідні продовольчі ресурси, а також продовольчі бази для української армії, розміщені по пляну, виробленому з нами (С. Петлюрою та мною).

Останні члени комітету мусили допомагати Комітетові в своїх партіях проведенням в життя його чергових завдань.

Робота була розпочата інтенсивно й підготовка пішла досить прискореним темпом. Можна було гадати, що десь з нового року — на весну найпізніше, прийде можливість рішуче відмовитися від всяких петроградських „інструкцій”, не боячись наслідків, а також сміло можна буде тоді скликати українські установчі збори. Вже тоді ми не вірили, що російські збори відбудуться в призначений час.

Але наступні події всі наші пляни й карти спутали. Тому, коли прийшло до большевицького повстання в Петрограді в жовтні місяці та до захоплення ними влади, ми були лише в періоді розпочатої підготовки до перебрання всієї влади на Україні в свої руки, а тому покищо навіть у самому Києві не мали ми відповідної військової сили.

Таким чином до активної збройної боротьби більш інтенсивна підготовка з українського боку лише розпочалась в той час, як з боку московської контр-революції вже довгий час велось досить отверто приготування до рішучої боротьби проти всієї революційної демократії, а в тому числі, навіть в першу чергу, проти українського національного руху. Що контр-революція готовилась до активного походу проти українського національного „сепаратистического” руху й навіть уже розпочала перші спроби активного здушення його, від цього не треба було навіть дуже й ховатися, бо московська та „общеруська” революційна демократія ставилась до „решітельних дійствій проти шовіністическаво українскаво двіженія, что розбиваєт єдінство фронта демократії”, прихильно й тут вона йшла нога-в-ногу зі своєю контр-революцією. Невдача виступу Корнілова знищила наростаючу силу контр-революції, спутала карти „общеруськой” демократії, збила її з пантелику й на стільки ослабила, що вона уже не змогла боротися у себе проти контр-революції з ліва, а тому впала, не знищивши українського національного руху.

З приводу „Інструкції” українські військові маси реагували дуже гостро-вороже. „Інструкція”, мов той удар електрики сполошила відразу всіх українців-воjakів. Всі маси його запротестували проти такого „ганебного” (слово, яким прозивається у всіх протестах) поступовання тимчасового уряду. Протести проти „шахрайства”, „злочинного недодержання умови 3-го липня”, це та форма, в якій вони висловлювали свій протест.

Сотні телеграм й постанов-протестів залляли Генер. Комітет, Центральну Раду й майже всі вони одночасно в копії були направлені до тимчасового уряду.

Українське військове море захвилювалось з новою силою, з новим поривом. Настрій необхідного найскоршого переходу до рішучої боротьби з Петроградом опанував всім українством. Українським керуючим центрам, щоби не дати вилитися цьому збуреному активному настроєві в

анархічні форми ,треба було скорше стати на чолі більш активної акції, бо інакше гнів українського вояка поклав би кінець довній його терплячці й вичікуванню „мирного полагодження взаємовідносин”. Тоді воно могло б піти само до боротьби, минаючи свої керуючі центри.

Атмосфера згущувалася. Настрій необхідности розриву з льюолітетом до Петрограду та повернення знову на шлях революційного будування своєї державности доходив свого кульмінаційного пункту. Але тут трапився виступ Корнілова, що на деякий час відтягнув увагу українських мас від боротьби з „Временним Правительством” і взагалі з московськими революційно-соціялістичними централістами. До того ще з'їзд колишніх народностей Росії, що відбувся в Києві, та Демократична Нарада у Петрограді, разом з Корніловщиною значно охолодили наростання протимосковської активності й тим затримали самопідготовку мас до активної боротьби.

Одночасно з тими факторами з'явилася шалена агітація большевиків, які, вміло використовуючи націоналістичні настрої українського вояцтва, зручно доводили йому, що всі кривди українському національному рухові йдуть з Петрограду лише тому, що там в уряді сидять „псевдо-соціялісти, соглашателі з буржуазією” і т. д. Мовляв, як тільки большевики прийдуть до влади, то українці не будуть мати перешкод до влаштування свого національного життя, згідно своїм бажанням, аж „вплоть до атделенія”. Ця агітація внесла певний розклад в національний фронт українських мас, що остаточно підорвало їх сили, коли прийшов час стати до збройної боротьби з цими кривавими вовками, що до захоплення влади ходили в овечих шкурах, проповідуючи необмежену свободу, мир і хліб.

Щоби дати хоч приблизну уяву настроїв українського вояцтва, створених інструкцією, дозволю собі тут навести виїмки з деяких документів того часу.

Українська фракція Ради Військових Депутатів у Києві ухвалила наступну резолюцію ще перед розпублікуванням „інструкції”:

„Українська фракція Ради Військових Депутатів Київської Військової Округи звертає увагу тимчасового уряду, що коли негайно не буде затверджено статута Генерального Секретаріату в редакції Центральної Ради виробленій 16 липня с. р. на основі згоди з міністрами: Керенським, Церетелі та Терещенком у Києві 3. липня, то це буде загрозувати революції, сприяти контрреволюційним заходам і внесе національну ворожнечу, наслідком якої будуть анархія й громадянська війна”.

Ця постанова, так би мовити, робила висновок можливих подій з підсумка тогочасних настроїв широких українських мас.

По оголошенню „інструкції” орган Української Ради Північного Фронту „Український Голос” в передовій статті, після ґрунтовної критики інструкції, між іншим, писав так:

„...Ось вам, Українці, наша автономія, а це нам наше самовизначення! Ось те, чого ми так чекали, чого ми так бажали, ізза чого наші батьки, брати, сини склали свої голови. Чи думав наш батько Тарас, що революція дасть Україні дитину, яка виявилась на світ божий в цій „інструкції”?

„Чи такі були мрії у наших прадідів та в нас самих?

„Фортуна сміється над нашими мріями та дає нам після боротьби за 200 років щось таке чудово-смішне. Але пам’ятайте, що фортуна у наших власних руках, що повернути її ми можемо самі. Не треба журитись, а треба набиратися духу, сили. Ми мовчали, не дивлячись на велику ворожнечу; не докоряли російській демократії тим, що в неї робиться; соромилися сказати їм про свою величезну роботу, про свою творчість; не відповідали як слід на злі випадки проти нас, бо ми боялись, щоб нас не обвинувачили у чомусь поганому. Це була наша помилка.

„Ми повинні на зїзді Українців нашої армії⁵⁾ сказати своє власне слово.

⁵⁾ XII Армії.

„Годі вже казати: „це непорозуміння, російська демократія не розуміє нас!” Такі вислови треба відкинути, бо нас добре розуміють.

„Ми теж добре розуміємо, що колиб Україна була десь на Камчатці, то ніхто не ставивби нам таких злих су-перечок.

„Але вони сліпі й не бачуть в розвитку нашого тала-новитого народу своєї користи. Дійсний крамар ніколи не буде обмірювати та обвішувати, бо знатиме, що цим він вельми не розбогатіє, а лише відібе покупців.

„Не обвинувачуйте Центральну Раду, бо вона тільки тоді матиме силу, як ми будемо її підтримувати та пока-зувати свою силу.

„Організуйтеся-ж,єднайтеся, Українці! Набирайте си-ли, бо як буде сила, то буде й право. Як самі не візьмемо, то ніхто нам нічого не дасть.

„Борітеся — Поборете!”

Такі голоси чулись з низів, з гушавини українського національного війська.

Трохи пізніше читаємо у тому ж „Укр. Голосі”:

„Резолюція представників від губерній і повітів, які не ввійшли в „автономну” Україну:

„Ми представники 3-го (надзвичайного) зїзду Укра-їнців XII армії, мешканці катеринославської, харківської, херсонської, таврічеської губерній, Кубанської Области і українських повітів холмської, вороніжської та бесараб-ської губерній, в числі 83 делегатів від 61,500 озброєних Українців, є ніби одірваними (по інструкції тимчасового уряду) від України, будучи міцно звязаними з нею інтере-сами як національними, так і соціяльними, рішуче заявля-ємо: на інструкцію не звертаємо жадної уваги, а визнаем себе підлягаючими тільки українським інституціям само-врядовання й будемо міцно боронити їх права й вольно-сти”.

Українці 8 армії на своїх зборах ухвалили таку поста-нову:

„...Вітати Центральну Раду й Генеральний Секретаріят, як своїх великих представників і оборонців волі України

та домагатися через них від російського тимчасового уряду:

„1. негайного затвердження всіх 14 Генер. Секретарів на Україні;

2. Протестуючи з великим жалем і обуренням проти поділу України, домагатись злучення всієї України в один автономний край;

3. Що-б всі вояки-Українці без усяких перешкод, де тільки це можливо, виділялись в окремі військові частини;

4. Що-б найшвидше був скликаний 3-тій військовий український зїзд;

5. По всій Україні щоб було організовано вільне козацтво для захисту народнього добра й волі;

6. Щоб гарнізони на Україні були скрізь з українського війська;

7. Щоб з України було забрано все військо, що прислано туди захищати панські інтереси;

8. Російська республіка щоб була обявлена федеративною і демократичною;

9. Щоб всі сили й заходи були приложені для негайного скінчення війни між всіма воюючими державами”.

Зїзд від українців Південно-Західного Фронту зробив такі постанови:

1. „Довідавшись про відмову Сената республікувать інструкцію Генеральному Секретаріатові і вважаючи цей випадок як останні потуги відстояти вмираючу позицію централізму, зїзд зазначає, що на сю відмову не треба звертати ніякої уваги, позаяк і сама інструкція не задовольняє українського народу, Генеральний же Секретаріат незалежно від яких би то не було інструкцій уряду повинен поширювати і поглиблювати свою працю в напрямку створення автономного ладу на Україні”.

2. „Український військовий зїзд Південно-Західного Фронту, обговоривши сучасне становище України і визнаючи, А) що Тимчасовий Уряд не додержав згоди з Центральною Радою від 3 липня і тим самим порушив права

українського народу; Б) що не прийнявши статута Генер. Секретаріату виробленого Центр. Радою, Тимчасовий Уряд знехтував бажання та вимоги українського народу і позбавив його права на волю самовизначення в російській республіці; В) що, поділивши на двоє Україну, тимчасовий уряд намагається розбити єдність української демократії, порушує принципи автономії в територіально-етнографічних межах; Г) що, не затвердивши Генеральних Секретарів по справам: продовольчій, військовій, шляхів, пошти й телеграфу та судовій, тим самим викликає: 1) повне скономічне безладдя, продовольчу руїну на Україні; 2) гальмує справу організації українського війська, що викликає неспокій і обурення вояків і цим загрожує єдності фронту; 3) збільшує розрух транспорту і загрожує повною анархією в краю і на фронті; 4) ставить в ненормальні відносини пошту та телеграф до місцевих громадських і краєвих інституцій і утворює дезорганізацію такого важного державного апарату; 5) руйнує місцевий суд і тим збільшує загальне безладдя, насильство та грабушки на Україні, зїзд постановляє:

„1. Рішуче домагатися від тимчасового уряду, щоби він в точности визнав права народу України, зазначені в статуті Генерального Секретаріату, виробленому Центр. Радою 16 червня.

„2. Домагатися від тимчасового уряду негайного видання акту про прилучення до автономної України Харківщини, Катеринославщини, Херсонщини й Таврії та повітів з українським населенням; Курщини, Вороніжчини, Бесарабщини, а також Холмщини, згідно з волею народу, висловленою на зїздах цих губерній та повітів.

„3. Звернутись до Центральної Ради, щоби вона доручила Генеральному Секретаріатові в повному його складі (14 секретарів) прийняти всю владу на Україні в територіально-етнографічних її межах і тим забезпечити лад і спокій в цілому краю”.

В такому дусі ухвалювалися численні резолюції та постанови на всіх фронтах, на всіх широких просторах колишньої російської імперії й надходили з місць, як кажуть, і Богом забутих, так напр. з'їзд Українців Кавказького Фронту в Трапезуїді ухвалив такі постанови:

„III. Про українську Центральну Раду: Вияснивши вагу і значіння Центральної Ради, I-ий укр. військовий з'їзд Кавказького Фронту заявляє, що Укр. Ц. Раду він вважає своїм народним парламентом, котрий до українських установчих зборів повинен бути єдиним найвищим органом влади для всієї України, в її етнографічних межах.

„З огляду-ж на те, що перебудування російської держави мусить пройти на принципі самоопреділення націй і що кожна нація сама мусить керувати всіма галузями свого життя, з'їзд вважає безумовно необхідним негайне заснування секретарств (міністерств): військового, продовольчого, шляхів, судівництва та поштово-телеграфічного.

„IV. Про Генеральний Секретаріат. Витаючи Генеральний Секретаріат Укр. Центр. Ради України, I-ий укр. військовий з'їзд Кавказького Фронту рішуче протестує проти того, що тимчасове правительство намагається обмежити права Генерального Секретаріату, втручаючись безпосередньо в справи керування краєм, і вимагає, щоб право керування краєм і оборона прав та спокою тих Українців, що живуть поза межами України, належало тільки Генеральному Секретаріатові, відповідальному перед усім народом України в особі Укр. Центр. Ради.

„V. Про поділ України. Вияснивши справу з поділом України, з'їзд ясно бачить тут те, що сим поділом тимчасовий уряд намагається роздерти на часті ціле природне тіло України для того, щоб зменшити сили української демократії й тоді наложити свою загарбуючу лапу на права й вольности нашого народу.

„Щоб ці ганебні заміри буржуазії та тимчасового уряду не здійснилися, I-ий військ. з'їзд Кавк. Фронту вимагає від Укр. Ц. Ради не рахуватися більше з тимчасовим уря-

дом і, відкинувши його провокаційну „інструкцію” поза межами Українського народу та організувати міцну демократичну владу на всій землі українській, в етнографічних межах її, і оповістити про це населення України Універсалом”.

Вояки в тих українських губерніях, що залишені були „інструкцією” поза межами України, скликали губерніяльні військові з’їзди для протесту проти поділу України, що розшматовував її живе тіло. Наведу тут одну з таких постанов-протестів, а саме губерн. з’їзду вояків Тавриччини. З’їзд цей по питанню сучасного політичного становища та українських установчих зборів постановив:

„Обміркувавши наше сучасне політичне становище, з’їзд визнає, що тимчасовий уряд, як і за часів царату стоїть на ґрунті централізації й неширокого (дволичного) відношення до українського національного руху взагалі, а тому: а) закликаємо всіх Українців не звертати у своїх домаганнях з революційного шляху; б) рішуче протестуємо проти інструкції тимчасового уряду Генеральному Секретаріатові й домагаємося затвердження секретаріяту по згоді 3 липня; в) протестуємо проти виключення зі складу України Тавриччини та інших українських губерній, які зазначені Центр. Радою; г) Запевняємо Центральну Раду, що вояки-Українці Таврії, обурені відношенням тимчасового уряду до наших домагань, по першому поклику готові стати до зброї на захист своїх національних прав; д) через це вимагаємо від Ц. Ради вжити всіх заходів до негайного скликання Укр. Установчих зборів, які вирішать долю України. Разом з тим з’їзд звертає увагу, що не дивлячись на те, що наказом по міністерству військових справ всім начальникам наказувалося не чинити ніяких перепон виділенню Українців в окремі частини, майже всі начальники військові, на місцях стоять на перешкоді українізації війська, часто не спиняючись навіть перед погрозою голодом відокремленим частинам; вони завжди стараються перевернути факти по своєму, щоби виставити Українців, як бунтарів. З почуттям гіркої образи ми, члени губерніяльного з’їзду, протестуємо проти такого поведження вій-

ського начальника. Маючи за собою велику моральну силу, право всякої людини жити своїм життям, ми вимагаємо, щоб негайно-ж було дозволено формувати не тільки маршові роти, а навіть окремі куріні й коші в залогах з українським кадром і своїм господарством і щоби всі зносини по військовим справам йшли через укр. військові організації; вимагаємо, щоб при штабі Чорноморської флотії був український комісар, як то є при штабі Одеської військової округи”...

На закінчення наведу постанову з'їзду 5-го українського армейського корпусу. Подаю її цілком з довгим мотивуванням, бо вона дуже влучно характеризує ті настрої, що панували серед українського війська. Вона освітлює, так би мовити, ті внутрішні настрої українського воїна, ті почуття його, що крились за всіма вже відшліфованими резолюціями.

Цей з'їзд ухвалив резолюції з такою передмовою:

• „Ми, делегати з українських частин війська, які тепер стоять на фронті, зібравшись на український корпусний з'їзд, обмисливши про стан річей на Україні та на фронті, згадавши про ті кривди, які чинив нам царський уряд і що не змінено ще республіканським урядом; пригадавши про ту ворожнечу і всякі наклепи як на український нарід, так і на його військо, ніби воно, військо, є дезертири, що не хочуть воювати, що вони, Українці, є вороги революції, вороги свободи взагалі і т. д.; пригадали й те, що на московській нараді⁶⁾ добродій Керенський, цей російський міністер-соціяліст, обізвав українське військо німецькими запроданцями, яке за німецькі марки хоче встромити ніж у спину великоруському народові, а увесь український нарід обізвав „лудою-предателем”, який за 30 сребряників продає „братський великоруський народ”. Не забудемо й того, що на тій же нараді, коли надійшла чутка, що Фінляндія оголосила себе незалежною, на принципі „самовизначення нації”, себто відповідно тому девізові, який виголо-

⁶⁾ Українці ту своїх делегатів не послали, бойкотуючи її. — В. К.

сив російський революційний уряд, добродій Керенський, цей міністер-соціаліст Великорос, гукав: Фінляндія є „достояннє великаво русскаво народа” і дісталась нам в спадщину від „самодержавних русскіх царей”, а через те „я, Керенський, кажу від імені російської демократії: „руки проч”. Памятаємо й те, як волею цього міністра-соціаліста і інших російських соціалістів був розігнаний фінляндський сойм.

„Не забудемо й того, як російські міністри-соціалісти заводили контр-розвідку по українським справам, і арештовували інвалідів, які повертались ізза кордону, тільки за те, що вони є свідомі Українці, а потім садовили їх по тюрмах і тримали цілі місяці. Це так вони поводитись з інвалідами-раненими, яких навіть ворог-Німець відпустив з полону на Україну.

„А в той час „столпи” російської революції, як Оберучев та Кириєнко, уживали всіх заходів, щоби не дати змоги утворити українське військо. Виводились навіть батальони українські з міст тоді, як російські полки переповнювали міста України, а в Полтаві, наприклад, справа стала надто прикро: „верний русскої революції” полк робив бешкети й тероризував місцеву людність. Коли про це стало відомо п. Оберучеву, останній, хоч і приїхав у Полтаву, але не знайшов великої провини за „русским полком”, бо інтересам великоруським вчинки цього полку не загрозували.

„Відома кожному Українцеві на фронті та ворожнеча й нетерпимість, яку проявляє великоруське офіцирство та військо відносно Українців салдатів, а також відомі й ті заходи російського уряду (таємні), які шкодять українзації війська на фронті.

„З усього цього Зїзд вбачає, що російський революційний уряд не тільки не допомагає справі поліпшення добрих стосунків поміж обома народами, а навпаки заняв становище вороже, а через те український корпусний зїзд постановив:

„1) Признати найвищим урядом Українську Центральну Раду, Український Генер. Секретаріят і Український Вій-

ськовий Генер. Комітет, і тільки їм підлягати і всі їх накази виконувати. Всякі військові розпорядження повинні бути стверджені представниками Української Центральної Ради.

„2) Зважаючи на те, що російські полки знаходяться в стані дезорганізації та деморалізації і в той час стоять на землі українській, З'їзд вимагає відокремлення Українців-воєнків з російських частин і негайно сформування полків, дивізій, і т. п. з українським командним складом і поставити на межах України її власне українське військо.

„3) З'їзд постановив, щоби останні українські міністри (почти, залізниць, військовий і інші) були негайно затверджені тимчасовим урядом.

„4) З'їзд постановив вимагати приєднання до України Катеринославської, Харківської, Тавричеської, Херсонської та інших земель України.

„5) З'їзд вимагає виводу російських військових залог з України і замінення їх військом українським.

„6) З'їзд вимагає усунення всіх вороже настроєних до українського народу урядовців і замінення їх улюбленцями народа — урядовцями Українцями.

„7) З'їзд вимагає, щоби поранені і хворі Українці не вивозилися поза межі України, а інваліди-Українці не арештовувалися при переїзді з закордону в Росію.

„8) Протестуємо проти наказу, виданого російським урядом про виселення мешканців прифронтової полоси, позаяк селяне Українці цієї полоси годували українське військо в той час як російське інтенданство одмовляло українському війську і на будуччину не може гарантувати доставку продуктів в армію.

„З'їзд постановив післати делегатів до Української Центр. Ради та Укр. Військ. Генер. Комітету й оголосити

ці постанови, а про наслідки своїх переговорів довести до відома тих військових частин, що їх оголосили”.

Не стану тут наводити навіть виїмків з тисяч резолюцій постанов, наказів, приговорів тощо, якими невійськові українські маси засипали Центральну Раду. Зазначу лише одне, що вони були не менше рішучі заяви проти угодовської політики Центральної Ради, проти прийнятої нею інструкції та, нарешті, проти всякого кооперування українських центрів з Петроградом.

Здоровий національний інстинкт українського народу вказував йому дійсний і одинокий шлях забезпечення своїх національних інтересів і шлях досягнення ним своїх власних національних ідеалів.

Що самі провідники українського національного руху своєчасно так оцінювали настрої українських мас, свідчить хоч би напр. заява в інтерв'ю С. В. Петлюри⁷⁾ де сказано:

„...Українські народні маси виставляють багато більші й ширші національні домагання ніж наші політичні провідники.

„Українські салдати змінилися дуже за скільки місяців революції. Між ними змінилося дуже почуття організації й єдності та збільшилась свідомість **в національних та політичних справах.** Організації українських вояків на фронті стали міцніші, а також вимоги й тон організованих вояків підвищились значно. Українські вояки вірять твердо, що їх справедливі домагання мусять бути справджені, що немає вже повороту з дороги до їх мети: Вільної України”...

Але в той саме час, той самий С. Петлюра, підлягаючи загальному настроєві українських політичних провідників, змушений був, як Генеральний Секретар, провадити національну військову політику повну недомовок, „соглашательства”, бо такий був тоді офіційальний напрям політики, яким шла Центр. Рада.

7) В.ст. Генер. Ком-ту, №. 18-20.

II.

БУНТ ГЕНЕРАЛА КОРНІЛОВА

Анархія і безсилля Тимчасового Уряду. — На засіданні Херсонської міської Думи. — Бунт Корнілова і заходи Генерального Комітету для ліквідації його. — Відозва Центральної Ради проти Корнілова. — Об'єднаний Комітет у Києві для боротьби з контр-революцією. — Тимчасовий Уряд оголосив Російську Республіку — Арешт штабу Південно-Західного фронту на чолі з А. Денікіном. — Спільний протест військових комітетів: українських, литовських, латишських, мусульманських, польських та естонських проти проголошення Єдиної Російської Республіки.

Всі члени Військового Генерального Комітету, як я вже раніше згадував, російським військовим командуванням рахувалися дезертирами з „русской армії”, а тому й були позбавлені всякого утримання на своїх військових посадах в армії. Між тим до членів загально російських військових організацій такої мірки не прикладалося. Навпаки, вони в додаток до свого постійного утримання одержували ще кошти „командіровочні”, тощо. Я це згадую, як один лише з тих численних випадків неоднакової мірки „законности” революційних організацій „общеруских” і національних.

Центральна Рада також не мала засобів, щоби виплачувати утримання членами Генерального Комітету, потрібних для проживання в Києві. Тому самі члени Комітету мусіли якось задовольнятися своїми власними засобами. Отже для полагодження в ті часи важних для мене фінансових справ я мусів був на коротенький час 2—3 дні, приїхати до дому, в Херсон.

**
*

Нарешті сиджу у вагоні. Вирвався з якогось казана, де все кипить, шипить, шкварчить, клекоче. Де завжди все поспішає кудись, де всім ніколи, де всі мають десятки різних справ і одна важніша другої й одну треба розв'язати поперед другої... Там не знаєш, де кінчиться одна робоча доба, де починається друга. Там не встигаєш рахувати тих

діб, бо кожна пролітає одна швидше від другої. Там губиш дати, числа днів губиш, їх назви.

„Кур'єрський” потяг, яким я їду, пробігає вже другу-третю станцію, а в ушах усе стоїть той київський алярм, той галас, той відгомін голосів з різних численних засідань, пояснень, відповідей, запитів і т. д. Там, в Києві, в тій величезній революційній машині, де кується і остаточно оформлюється революційна воля українця, народу та надлюдсько інтенсивна праця, праця, що примушує жити лише одними нервами, триває без перерви дні — тижні — місяці.

Часами мене там охоплювало почуття, що вже не хватає тут повітря, вже воно важке, крутить від нього в голові й думки починають плутатися в ній і, здається, гублять свою послідовність, свою логічність. Тоді бувало так хочеться хоч трохи свіжого повітря, цілющого повітря від самої землі, повітря зі своїх широких рідних степів, вдихнути його повними грудьми, щоби набути нової, живої сили, щоби хоч трохи визволити свою думку, усе своє ество від безконечної немов би то якоїсь „свистопляски” революційного сінема.

Хоч дуже не надовго, їду даліше від цих постійних, безконечних нарад і засідань. Віддаляюсь від того центру, куди зо всіх сторін України увесь український революційний наряд несе будівельний матеріял національного відродження й скидає його в одну купу, з якої працівники центру українського руху повинні вибрати потрібні цеглини та й інший матеріял для відбудови нашого національного життя. Якість і розміри будівлі залежить у великій мірі від якості та кількості матеріялу. В такій самій мірі форма, доцільність, краса й витривалість тої національної будівлі залежать від архітектора (центру), від уміння його розрахувати всі витривалости будови, від уміння використати матеріял так, щоби його не залишилось незужитим і щоби також проєкт не вимагав більш, ніж того матеріялу могло бути придбано.

Там, де розпочавши малу будівлю, підраховуючи перше прибуття матеріялу, приходиться згодом увесь час по-

ширювати, збільшувати її, а то й деякі частини зовсім перестроювати; там, де треба з купи хаосу вибирати лише справжні тверді, добре обпалені цеглини і скріплювати їх таким-же матеріалом, щоби не було ушкоджень, що можуть все завалити, треба бути геніальним архітектором, треба прикладати титанічних зусиль. Між тим, сам центр головним чином складався з тих сил, що змогли „самотужки” в умовах повного поневолення й безправства набутися деяке лише початкове знання тої праці, за яку революційні обставини та потреба негайної праці примусила їх взятись. Чи знайдуться „самородки”, чи знайдеться той геній в центрі, що зможе повести певним, правдивим напрямком усі наші слабкі сили, та щоби силою свого генія примусити їх працювати, як одну стройну машину, як один ширій робітничий гурт, що дійсно здібний до творчої й велетенської праці чи ні!

Коли ні, то ми будемо шихтити, шкварчати, деренчати, але посувати свою працю наперед так розбіжно, так кволо й невміло, що можливо тільки чудо допоможе довести її до щасливого закінчення.

Такі думки запанували в моїй голові, коли я, заплющивши очі, сидів у вагоні.

Лише моя глибока віра в геній українського народу, безмежна віра в силу його масового руху, віра в силу його колективної волі, віра в те, що Україна переживає часи свого відродження, що приведуть многострадальний нарід до здійснення його ідеалів у власній державі, заспокоювала мене тоді, а тепер вона є тим животворним огнем, що допомагає перебороти всі тяжкі удари національного й особистого емігрантського життя. На моє велике щастя віра ця не вгасає, незважаючи на всі страшні пережиті часи, а навпаки, чим далі тим кріпшає, перетворюючись у фанатизм.

**

Потрохи пасажири обзнайомилися поміж собою та розпочали свої звичайні подорожні розмови на тему біжучих подій, що мене особливо цікавило й я уважно прислухався до їх розмов.

Цю поїздку я хотів використати також і для того, щоби почути трохи „голос землі”, та поглянути на працю київського центру здалека. Так само як на гори дивиться турист, щоби зрозуміти загальну схему їх, їх обриси, їх величність, одноцільність, відходить геть, геть подалі, щоби дрібні деталі й часткові особливості стушувались і не псували б загальної картини, так хотілось і мені глянути на Київ.

На жаль, бажання це не здійснилось, бо я був спішно викликаний до Києва знову, в той час, як тільки що почав свої обсервації тільки з першого наміченого пункту, чому лише з первісним, коротким, однобоким враженням довелося вернутись назад. Звичайно, в своїй дальшій роботі на це своє враження базуватися я не міг, тому воно не вплинуло на зміну моєї тактики. Замість того, щоб побувати у Миколаєві, Одесі, Єлисаветі, Катеринославі і інших містах, я прямо з Херсону вернувся до Києва, що дуже звузило мої спостереження.

У вагоні темою розмов, звичайно, була революція. Як і завжди подорожні розмови не мали певної системи, певної суцільності й закінчення, тому вслухаючись в них, можна мати лише певні обривки настроїв подорожуючих.

Коротко кажучи, в них можна було підмітити незадоволення кволою тактикою Центральної Ради в розв'язанні земельного питання та питання миру. Головною провідною думкою були ці дві теми.

І коли в земельному питанні чулися деякі голоси виправдуючі складність переведення пляномірно певної земельної реформи, то відносно миру чулися рішучі висловив необхідности негайного миру, бо „Годі вже страждать народу”... „Нової зимової війни ніхто не видержить, а кінця їй не видно. Та й союзники наші нічого не роблять, щоби закінчити її”... „У нас тепер є багато своїх справ, а тут ще й ця війна”. Чулось переконання у всіх, що „німець помириться й не захоче наших земель, бо йому теж не мед” і т. д.

Досить гостра була зо всіх кішців критика Тимчасового Уряду, недовіра до нього й навіть ненависть. А тому, що

Центральна Рада „панькається” з ним, то й розчарування в її революційності та здивування в тому, що „вона наша, вона-ж краща далекого петроградського уряду, знає, що треба нам, простому народові, але того не робить”.

Свідомі українці нарікали:

„Казали, що будемо творити свою волю власними руками, а тимчасом увесь час бігають до Керенського на поклоніння та просять дозволу. Як наш нарід хоче, так значить повинні й робити, а коли „руські” хочуть інакше, то хай собі там у себе так і роблять” — почувсь чийсь рішучий голос.

„Так, как же так, таваріщ? Разве все ми не на одном фронте кров пролівали? Разве не однаково страдали, а теперь когда слабость, то разными путями іті? Нет, таваріщ, нужна й дальше держатсь вместе”.

Ага, подумав я, ось таки нарешті обізвався голос про традиційний „котелок”, та „разве не одна нас вош ела”.

„Якщо маєш охоту воювати, та слухати свого Керенського, то й слухай! Ніякий тобі чорт не перешкадає”.

„Не слухатсья Керенскаво і не ваевать, а нужно і дальше вместе іті. Кагда для вас, таваріщ, Керенській не харош, то й для нас он не лучше. От ми і далжни вместе, значіт і протів етаво, значіт етаво буржуазнаво. — Пані-маєш?”

„Розумію. Але-ж то ви його собі полюбили, посадили, то й цілуйтеся з ним, а нам яке діло? Ми маємо роботи й з своїми Генеральськими Секретарями”.

„Да ведь ето-ж генерали, буржуї, не лучше наших”...

„Та то вже не твоє діло? Ми й самі не дурні. Дамо собі раду!” — перебив сердито перший.

Далі знов розмови злилися в загальний гамір голосів. Чулося щось про Мілюкова, Леніна, Грушевського, Керенського, Винниченка, Петлюру, большевиків, німців, „ахтанту” і т. д. Я, сидячи, поволі задрімав. Прокинувся ранком вже недалеко Херсону.

Ще з двірця попрохав по телефону зібрати о третій годині дня Гарнізонну Українську Раду, якій я хотів дати інформації та інструкції щодо біжучої праці.

До цього часу я сам поінформувався про настрій тут від своїх старих знайомих, від колишніх своїх співробітників і вчителів національної та земської праці.

Пів до третьої години я був уже в помешканню Гарнізонної Ради, сподіваючись стрінути там декого з окремих членів Ради, що раніше прийдуть. Я хотів з ними приватно обмінятися коротко думками. Але я застав усіх членів Ради в повному зборі, що з великою нетерплячкою чекали на мене. Як звичайно, я був зустрітий оваціями, привітальною промовою і т. д. Треба сказати, що ця нікому не потрібна й нічого незначуча пошана чомусь мене завжди ставить в ніякове становище. Я просто цього не люблю й при найменшій нагоді уникаю такої помпезности, що дуже часто, на мою думку буває зовсім не широкою.

Тут я подав якнайширші інформації про Центральну Раду, Генеральний Комітет, Генеральний Секретаріат та про працю їх в минулому й про намічену працю на майбутнє. Інформації мої Рада прийняла до уваги з видимим задоволенням і в свою чергу голова Ради поінформував мене про працю Ради в залозі.

По засіданні один з активніших членів Ради пан П.⁸⁾ властиво дійсний проводир її давний мій знайомий, запропонував мені піти до мене, або до його й поговорити там ще приватно. Пішли ми до мене, запросивши ще одного активного члена Ради, на пляшку доброго меду з моєї власної пасіки.

Щирі, цілком одверті наші розмови тривали майже до ранку. Прощаючися, пан П. сказав мені приблизно таке, що резюмувало наші розмови:

„Бачите, Володимире Івановичу, як справа стоїть тепер. Бачите, що ви там у Києві, увійшовши в згоду з тимчасовим урядом, майже вибили ґрунт зпід ніг у нас,

⁸⁾ Плузник.

революційних організацій. Ви розумієте, що до угоди Центральної Ради з Петроградом на Україні представники російської влади і „общерусскія” революційні організації почували себе зовсім непевними. Вони боялися нас, бо не знали, на який шлях своєї політики ступить Центральна Рада. Вони не знали її дійсних сил і гадали, що вона, коли не тут у нас, в Херсоні, то в інших містах повна господня. Вони думали, що йдучи вперед, вона нарешті порве остаточно з Петроградом і стане повним володарем на Україні. Угода підбадьорила їх, бо вони прийшли до висновку, що „не такий страшний чорт, як його малюють”. Тому стали знову нахабними, знову більш упертими у своїй проти-українській роботі.

„Ми, українські організації, попершу теж гадали, що Центральна Рада свого революційного шляху не залишить і дійсно стане повним господарем на Україні, а тому знаходили в цьому собі підтримку, були сміливі, максимально активні й тим тримали наші маси в руках і вели їх безапеляційно за собою. Угода примусила нас зменьшувати свою активність і звузити свої домагання, бо у нас склалося таке вражіння, що далі, впереді, немає уже нічого, за що треба боротися, а залишилося лише полагоджувати в перних межах законности чергові справи біжучого дня. Ставши на цей шлях законности, ми загубили дуже й дуже в нашій впливі, в нашій вазі, що залежали від нашої революційности, яка імпонувала масам і давила на наших ворогів.

„Правда, ви тут пояснили нам справжній стан. Тепер він уявляється для нас другим. Ми знову зможемо знайти в собі революційну енергію, але це не те. Перш за все ви знаєте, що значить, коли при наступі перервати „наступальний порив” певної військової часті. Цеж веде або до повного „проїгришу боя”, або до втрати вже здобутих позицій, але ніколи не веде до „виїгришу боя”.

„Ви знаєте, що треба після цього багато часу й інтенсивної підготовки, щоби знову „наступальний порив” відновився. Отже благаємо вас, кличемо вас всіх, виведіть нас з пасивности, пробудіть у нас новий „наступальний

порив", бо без нього ми не втримаємося на здобутих позиціях. Наша перемога лише в наступі!"

Розпрощалися. Пішли вони. Уже зовсім видно, стало на дворі, а сон довго не приходить. Здається, дійсно він правду сказав. Аджеж революція це бій, а тому психологія мас, що бере участь у революції, мусить підлягати тим же законам, що психологія солдатів, які ведуть бій.

Дійсно, ми там у далекому центрі почали вже забувати психологію мас. Почали на обставини дивитися так, як вони нам здаються у віддалі, через „тридевять земель”, не аналізуючи їх критично. Ми почали губити свою революційність і стали перетворюватися в бюрократію. Треба нових, свіжих сил на зміну нам!

**

По обіді стрічаю члена гарнізонної Ради й міської Думи пана Малечу.

— Ви, Володимире Івановичу, сьогодні приходьте на екстренне засідання Думи. Будуть обговорювати телеграму Керенського про допомогу фронтаві. Нам треба при тій нагоді поставити й нашу справу більш широко, принагідно скористувавшись вашим перебуванням тут, для зміцнення нашої національної групи.

Вечором приходжу на засідання Думи. Народу сила. Натовпом його забиті всі найближчі проходи до залі засідання так, що я ледве до неї пропхався. Балькони в залі, а також усі бічні проходи, та місця позаду крісел „гласних” членів Думи щільно заняті сторонніми слухачами. Між ними видно майже на половину солдатів у розхрістаних „гімнастюрках”, з різними „фасонами причосок”, та козацькими (як у Дончаків) „віхрями” чубів. Все це галасує, горлає, чомусь хвилюється, про щось спорить. Тут-же поруч за столом голови Думи сидить командир місцевого полку, начальник залоги Константінов, закликаний на засідання як „сведующее лицо” (експерт).

Засідання Думи почалося, як звичайно, з запізненням на годину-півтори.

Хоч до обговорення належало питання не політичне, все таки засідання набрало форми „великого політичного дня”. Це цілком було звичайним і характерним для праці місцевих самоврядувань в ті бурхливі революційні часи. В часи, коли головним питанням дня, головною проблемою, що захопила всі уми широких верств населення, навіть раніше зовсім аполітичних, була політика, була політично-революційна боротьба. Кожна конкретна, зовсім не політична справа, викликала політичні дебати, дебати „на злобу” дня. Тимбільше на цьому засіданню Думи, коли на повістку дня було поставлене питання матеріальної допомоги фронтові, неминуче, здавалось, мусіло було прийти до політичних дебатів на тему необхідности й доцільности продовження війни. Але прийшло до другої політичної теми, очевидно більше цікавої й актуальнішої для руссоцентричних „гласних” Думи, ніж питання війни, а саме: гарячі дебати увесь час відбувалися в площині критики тактики українців взагалі, а Центральної Ради зокрема, що намагаються „ізмєніть великої Росії” і сепарувати від неї Україну.

Не стану тут переказувати тих аргументів, які вороги українства висовували проти національного українського руху й ті закиди, що вони робили українським діячам, бо все-ж було загальне, типове для представників усіх верств російських централістів-шовіністів і жадного нового аргументу сказано не було. Зазначу лише деякі моменти цього засідання, характеризуючи до певної міри зовнішню форму тої боротьби, що противники українства повели проти нього.

Після того, як голова засідання прочитав гістєричну телеграму тимчасового уряду з закликом до місцевих самоврядувань дати негайну допомогу голодуючому фронтові, розпочались дебати.

Першими „застрельщиками” виступали старі „отці города”, що всю вину за розпочату анархію на фронті, анархію в продовольчому житі країни валили на голови „центробежних сіл”, на голови „шовіністичних національностей” і зокрема на українців, що своїм непослухом, „оді-

нокаво законнаво, революціоннаво, всеросійськово правительства”, дезорганізують пляномірність його праці та вносять розвал у всі галузі державного життя.

Виходило так, що якби не національне питання, то була б „божая благодать на великой земле русской”. Навіть більше того, національна ворожнеча й національні домагання „разжігаються” невеличким гуртком українців, інтелігентів-сепаратистів, а тому, мовляв, жадний масовий національний рух на Україні не існує.

Першим з українців виступив п. Малеча, який в гарячій промові закликав централістів подивитися на український національний рух більш уважно й не заспокоювати себе тим, що це дрібне випадкове явище, роздуте гуртком шовіністів. Український рух треба прийняти таким, як він в дійсності є, та навіть прийти на допомогу українській інтелігенції, щоби надати цьому стихійному рухові більш організованих форм.

„Бо коли, панове, ви й далі будете виступати проти українського національного руху, коли вашим відношенням до нього, вашою боротьбою з ним будете далі дезорганізувати його, вносити анархію, а разом з тим і дратувати українські національні маси, то українська народня стихія вас всіх змете. Змете вона, розторочить усі ваші хисткі перешкоди, що ви будуете й намагаєтеся будувати на шляху її тріумфального національного походу. Під тою руїною поховає вона не тільки вас, але й ті ідеї, за які ви боретесь, ті ідеї, які ви протиставите їй. І чим більше буде тих перешкод вами збудованих, чим упертіше ви будете боротися, тим з більшою силою буде удар по вас нашої національної стихії, тим більша буде руїна, тим глибше будуть поховані під нею ваші ідеї. Схаменіться, поки не пізно!” — закінчив п. Малеча цими словами свою промову, що була вкрита гучними оплесками українців та протестами руссоцентристів.

Промова ця привела до повної несамовитости лідера херсонської революційної демократії російського соц.-революціонера зайди Аносова.

До революції в Херсоні ніхто навіть не чув імени цього „вождя” революційної місцевої „русскої” демократії. Родом він сам був десь з Центральної Росії й попав в Херсон ще до революції, — в каторжну тюрму. Революція визволила його з каторжних кайданів і він, людина мало інтелегентна, але, очевидно, досить сильної волі, об'явився соціал-революціонером і вождем революційної демократії.

Між іншим, увесь час в Херсоні уперто говорили, що він відбував каторжну тюрму як звичайний кримінальний злочинець, засуджений за грабіж. Чуток цих ні сам Аносов не спростовував, „бо не було часу, як вождю”, ні хто-небудь інший. Більш ідейні російські старі революціонери, яким іноді вказували на нев'яснене минуле їхнього лідера, відповідали в тому сенсі, що „хоч би він і кримінальний каторжник був, то тепер це значіння особливого не має, бо він тоді був лише жертвою несправедливих соціальних взаємовідносин старого режиму”.

Оцей самий зайда, після промови п. Малечі, як ошпарений вискочив на катедру й почав несамовито щось викрикувати, погрожувати кулаками українцям, грозити всьому українському народові за „ізмєну Расії, за ізмєну революції, за сепаратізм” і т. д.

Звичайно, його „таваріці” і „публіка” старанно плескали своєю „вождю”.

З його „промови” я зрозумів лише, що головним аргументом у нього проти українства було те, що українці „лопірають⁹⁾ нагамі” свободу, здобуту революцією, бо українці силоміць хочуть змусити його, вільного революційного „громадянина”, підлягати своїм законам. Мовляв, українці хочуть накинути йому свою волю й примусити визнати Україну, хочуть примусити його згодитися з тим, що він живе на Україні, а не в Росії і т. д.

„Ну, а еслі я не хачу падчінітєся вашім законам!? Еслі я не хачу прїзнавать вас, прїзнавать вашу Україну, то что ви мне сделаєте — спрашиваю вас?!” — закінчив він свою „блискучу” промову і піднісши кулаки в гору, став в над-

⁹⁾ Топчуть.

мінну позу, викликаючи до бою, або просто до звичайного ляпасу.

Чомусь мені боляче досадно зробилось, що в імені мого рідного міста, тут в цій залі, серці цього міста говорять анальфабетичні промови чужі зайди з невідомим минулим.

По нім говорило ще два-три слабеньких промовців з протиукраїнського табору. Промови їх були бліді й трохи внесли заспокоєння підвищеного вже настрою членів Думи та „публіки”.

Нарешті слово моє. За часи революції доводиться говорити мені в цій залі вперше. Хочу спробувати навести збори до повістки засідання, бо видно, що наш спір не закінчиться і за три дні. Сказав я приблизно таке:

„Дозвольте мені, панове, поперше говорити, як місцевому „обивателю”. Отже, як місцевий „обиватель” я трохи здивований телеграмою правительства. У мене западає сумнів, чи по справдішній адресі звернувся петроградський уряд. Він вимагає від нас, місцевих людей, допомоги, головне продовольчої, для армії. Це в той час, як ми самі не можемо справитися зі своєю власною продовольчою руїною. Це в той час, як нашому місцевому населенню з кожним днем все тяжче і тяжче стає задовольняти себе харчами. Причини цього залежать не від нас. Це по перше руїна транспорту. По друге повне самоуправство різних урядових продовольчих агентів, що самі вносять хаос і руїну в економічне життя, в економічний обмін нашого краю. По третє, і мабуть саме головне, це повна розпущеність військових у запілля. Вони грабують запаси продовольчі, нищать інтендантські й інші бази, склади. Вони гальмують і дезорганізують транспорт. Ця розбештана, розхрістана, розперезана салдатська маса нищить в пні добробут нашого населення, бо робить великі потрави збіжжа, самоуправні покоси хлібів, грабує все, що тільки попадеться під руку й продає та „переганяє на самогонку”. Крім того військові захоплюють цілі маршрутні продовольчі потяги, що йдуть для нашого населення, грабують їх, або силою направляють туди, куди хочуть. Ми мусимо отверто також

і на цю причину продовольчої катастрофи в краю та на фронті вказати тимчасовому урядові. Ми мусимо зазначити, що не йому слід до нас звертатися, а ми повинні до нього звертатися, щоби він усунув ті чинники руїни, що в його владі та в його компетенції, які руйнують наше економічне життя й порушують спокій нашого краю. Ми мусимо звернутися до уряду зі словами: Припиніть ту анархію, що сіє армія в запілля! Примусьте салдата бути не гандляром, не грабіжником, не свавільним, а дійсно бути салдатом!! Примусьте його тримати лад в краю та не забувати своїх прав і обов'язків. Коротко кажучи, запніть на всі гукі свого розхристаного салдата, підпережіть його розперзаного, а то замість салдата він в кращому разі схожий на розхристаного „босьяка”!

Промову свою я говорив гаряче з великим притиском на кожне слово, звертаючись в напрямку сірих гуртків у публиці, солдатів. Хотів прочитати, яке на них враження робить, коли їх так бештає офіцер і член Українського Генерального Комітету (я був в уніформі з українськими погонами).

Бачив лише, як більшість їх почала помалу обсмикуватися, запинатися, та пригладжувати свої чуби. Ясно, вони ще не були остаточно здеморалізованими. Їх ще можна було, як кажуть, привести в християнський вигляд.

„Тепер дозвольте, панове, говорити мені, як українцеві.

„Не стану я тут полемізувати з попередніми противниками українського національного руху, бо їм уже відповів п. Малеча. Що торкається до промовця, який говорив після п. Малечі, „таваріща” Аносова, то, на жаль, всі його аргументи проти українського національного руху не є гідними уваги політичного діяча. Вони мені пригадали картину, коли серед базару якийнебудь смертельно п'яний стоїть і вигукує, заплітаючися язиком: „Що мені всі... Наплювать мені на всіх... Я сам собі пан!... Не хочу, не піду та й годі!...” Поки не підійде поліцай, або соцький, та не відведе його до буцигарні.

„Також хотів би я, щоби п. Аносов уявив собі картину, колиб напр. я забрався десь в його Рязань, чи Тулу й там,

на таких само поважних зборах, почав би таксамо викрикувати, як він тут: „Ви хочете, щоб я признав тут вашу Московію!... Я цього не хочу!... Не признаю!... Тут мусить бути Україна” і т. д. Гадаю, що він назвавби мене не дуже „лестним” для мене епітетом.

„Що торкається до продовольчої руїни, до загально-го зросту анархічних проявів на Україні, то тут велика вина петроградського уряду, а через нього й російської демократії. В той час, як центральними українськими революційними органами вживаються всі заходи до того, щоби український національний рух тримати в своїх руках, тримати його в певних організованих формах і тим запобігти можливій анархії, ви, панове, російська демократія, намагаєтеся дезорганізувати цей рух. Ви намагаєтеся вирвати провід в ньому з рук української демократії та скерувати його, проти волі українських широких мас, в напрямку ваших централістичних тенденцій. Мусимо вас запевнити, що українські маси не підуть за вами. А між тим ви підкопуєте їх довіря до своїх національних вождів і тим кидаєте їх на шлях сепаратних виступів, на якому вони легко можуть потрапити до рук невідповідальних провідників. Своїми постійними відмовами в найменших національних домаганнях українського народу, постійними образами його національної чести, запідозріннями і т. д., ви примушуєте його ставитися до вас всіх гостро-вороже. Ви нервуете його й тим можете викликати його на необмірковані й непередбачені гострі виступи в обороні ним своїх революційних домагань.

„Отже я констатую, що винне російське правительство, а з ним і вся російська демократія, за ту руїну життя на Україні, виразником якої є та телеграма, яку ми тепер обговорюємо.

„Ні поділом України, який перевело тимчасове правительство, ні інструкцією Генеральному Секретаріатові ви не зменшите енергії нашого національного руху. Навпаки, ви збільшите її і ризикуєте тим, що нарешті доведе наші вимоги до цілком несподіваної вами межі.

„Що торкається до тих вчинків, що творить на Україні російська армія з її терором і грабіжництвом населення, то

це також, гадаю, не може сприяти спокою на Україні, тому й руйнує нормальне економічне життя, що не дає можливості давати для фронту потрібне збіжжя. Поводження деяких військових частин, що вважають себе на чужій для них „хохлацкой” території, таке, що воно викликає гостре вороже реагування всіх Українців вояків і Генеральний Комітет щодня одержує десятки телеграм від них з протестами проти перебування на Україні вояків, що нищать наш добробут в той час, як Українці-вояки на далеких фронтах виконують свій обов'язок і супроти Росії.

„Гадаю, панове, що зі сказаного висновки напрошуються самі, а саме:

„Перше — тимчасовий уряд мусить визнати всі домагання українських національних організованих мас, що були не раз висловлені Центр. Радою.

„Друге — неукраїнська демократія на Україні повинна точно зрозуміти відношення сил і стати до співробітництва з українською, а не вести недоцільну боротьбу зо всією українською національною масою.

„Третє — з України мусять бути виведені як найскорше всі неукраїнські військові, в першу чергу залога і запілля армії, та замінені Українцями.

„Тимчасове правительство і російська демократія мусять нарешті зрозуміти, що в себе в хаті господар завжди краще знає все і ліпше господарює ніж його сусіди, що прийшли до нього. Та й де ви бачили, щоб сусіди, або гості, хоч і дуже добре заприятені, господарили на власну руку в свого сусіда! На нашу думку одинокий вихід для рятування фронту та революції в Росії є опертися на провви здорового націоналізму в народів бувшої Росії.

„Коли-ж ви, панове, й надалі будете продовжувати політику царату й намагатися навязувати нам з далекого болотяного Петрограду свою волю та старатися аранжувати наш національний рух відповідно вашим централістичним намірам, то горе буде вам!”

Промова моя була вкрита демонстративними оплесками українців, що були в залі, при повній мовчанці інших. З противної сторони не було зроблено навіть одного ви-

ступу, або вислову проти. Лише майбутній міський голова, що належав до російської Конституційно-Демократичної партії, мій знайомий лікар Б. Ф. Бонч-Осмоловський підбіг до мене, схватив за руку й міцно стискаючи її, схвилювано (він дуже нервова особа) сказав: „Благодарю вас, благодарю! Хоть я і не вполне согласен с вами, но благодарю вас за искренний і смелый тон вашей речи, а так-же і за то, что вы дали возможность услышать нам прекрасную украинскую речь”!

В міській Думі українці говорили по українськи, а другі „гласні” по московськи. Не знаю, чому п. Осмоловський дякував мені за мову, коли в Думі увесь час виступав п. Малеча, що володіє чудесною українською мовою.

По мені виступав з промовою другий член партії „Кадетів”, поляк, визначний адвокат і громадський діяч А. А. Гржибовський.

Свою промовою він, здається, хотів внести примирливий настрій та головним чином звертався до українців з „гарячей просьбой і дружеским, как поляка а не „русскава”, советом” не розбивати фронту єдиної російської демократії й не „увлекаться національними требованиями, а напреч все усилія для победы над внешнім врагом”. Мовляв, „національний вапрос во всей широте разрешит учреждение сабраніе”. Такий лейтмотив був його промови.

Довелося мені знову в короткій промові відповісти А. Гржибовському в тому сенсі, що мене не дивувало, коли виступав Аносов москаль-шовініст проти українського руху, але я не можу зрозуміти поляка, якому так мила централістична російська політика. Я навіть не знаю, чим пояснити такий виступ п. Гржибовського: чи ненавистю до українців, чи яничарською любовію його до Росії. Але все ж боляче стрічати в лавах руссоцентристів поляка, нарид якого Росія гнітила не менше ніж нас, українців.

На це, здається, сам Гржибовський зробив репліку, що він поляк, але „російський громадянин” і любить „Великую Росію”.

На цьому засіданні Дума не зробила певної постанови з приводу телеграми Керенського, а остаточне рішення

відклала до наступного засідання. Але це засідання в цій справі мабуть і не відбулося.

Йдучи до дому з Думи уже пізно в ночі, я міркував над тим, що чув, бачив і пережив сьогодні в Думі.

Мені думалося, що сьогодні я побачив не тільки одну з сторінок нашої національної боротьби у себе дома на провінції, але це був також напад чужонаціонального нам міста на наше село.

Дійсно саме місто Херсон складається з 3/4 українського населення, хоч в масі своїй зовсім несвідомого. Воно себе вважало „руським”. Такі щоденні його вирази, як „куркуль”, „шибеник”, „кат” та інші, які були виключно українськими й московська мова їх не знала, воно вважало себе „руськими” і думало, що говорить на чистій московській мові. Між тим москвинам було досить важко зрозуміти це „южнорусское наречіє”. Московське „чиновничество”, московська бюрократія, демократія, тощо вбили нашому міщанству в голову, що воно „руськое”. Між тим всё воно вийшло з околичних сіл, хуторів, слобід, одні назвиська яких кажуть про їх національне обличчя: Тягинка, Музикині хутори, Зеленівка і т. д. Всі околичні поселення заховали цілковито свою українську мову, а по революції виявили активний національний рух. Досить було міському „руському” висунути носа за останній будинок міста, як він уже тут в „Новоросії”, відтягої „мудрою інструкцією” тимчасового уряду від України, натикався на маси зовсім іншої національної ідеології, на маси, для яких він сам був чужим. Тому, що місто не могло залишитися самітним, бо попросту фізично не змогло б жити, воно пішло на село, щоб підбити його під себе. Село „чужим” не хотіло вірити, та й вже неохоче входило з ними навіть у звичайний товаровий обмін.

Різниця національної свідомости міста та села на Україні, гадалося мені, мусіла значно поглибити ту вороженечу між ними, що була вже викликана другими причинами, більш-менш загальними для всієї революційної Росії.

Задаючи собі питання: хто в цій боротьбі переможе, я не вагаючись відповідав, що, звичайно, село, бо воно му-

сить місто подавити своєю масою, своєю економічною силою. Такою відповіддю я заспокоював себе, впевнюючись в неминуче позитивнім висліді нашої національної боротьби.

Тоді глибше в цьому напрямкові я аналіз не зробив, бо думки довго не затримувалися на одному певному питанні, а переносилися з одного на друге й вихром кружляли в голові. Такі вже тоді часи ми переживали. Що міста будуть фортецями московської, навіть збройної боротьби з українським національним рухом, я великої ваги не надавав, бо не вірив, щоб Московщина раніше України прийшла до мілітарної сили, яка дасть їй можливість повести збройний напад. Як події показали, в цьому була велика помилка, а тоді так думала більшість провідників українського національного руху.

**

Виходячи на другий день ранком з дому, я біля воріт стрів поштаря, що ніс мені телеграму.

Читаю її: „Генерал Корнілов виступив проти тимчасового уряду крапка Центральна Рада ухвалила всіма засобами підтримати уряд крапка. Прийміть всі міри, щоби на півдні українські організації негайно поінформувати і вжити відповідних заходів Петлюра”.

Перечитую вдесьте цю телеграму... І якось дивно несподіваним мені здається, що Корнілов „виступив проти Тимчасового Уряду... Здавалося, що між ним, верховним головнокомандуючим, і Тимчасовим Урядом була знайдена спільна мова й „шерховатости”, що були між ними після московської державної наради вже стушувалися. Особливо ми, українські військові організації, почали відчувати єдність між цими всеармійськими і всеросійськими верхами, що в повному контакті й дуже ретельно, однаково з обох боків, почали все більше нас здушувати.

Корнілов виступив!... Ця надія московської демократії виступила проти неї!...

Ми, українці, мусимо допомагати тій демократії, що нас душить, що веде жорстоку боротьбу з нами, провокує нас, оббріхує, тощо!

Але Корнілов і наш ворог. Він ще більше небезпечний ніж петроградський уряд, бо коли він переможе, то буде мати в своїх руках всю військову силу. Крім того, коли два наших вороги б'ються між собою, й ми допоможемо одному з них знищити другого, в даному разі більше небезпечного для нас, то це буде і наша користь!...

Такі думки панували в голові моїй, поки я їхав до нашої гарнізонної ради.

Там уже була метушня. Всі знали, що Корнілов виступив, але ніхто не знав, і не тільки українська рада, а, як потім виявилось, і представники петроградської влади, та й сам совдеп, що робити і як поставитися до цього факту.

Прочитавши членам ради телеграму, я дав відповідні дерективи вжити заходів, щоби не допустити до виступів на користь Корнілова, не спиняючись перед арештами, хоч би самих відповідальних осіб з військової та цивільної влади.

Також запропонував з'ясувати негайно військам всю небезпеку для революції, а зокрема й для нашої національної боротьби в перемозі Корніловської реакції. Такі самі інструкції я негайно телеграфічно вислав до Одеської Української Військової Ради, Миколаївської, Єлисаветської, Сімферопольської та Севастопольської (чорноморської фльоти).

Цей перший день виступу пройшов без інцидентів в названих містах і вже в ночі для мене ясно стало, що більш-менш широких верств виступ на периферіях не захопить. Може лише дійти до дрібних ексцесів та до арештів окремих осіб, що виявлять намір, проявлять акцію для піддержки Корнілова. Навіть, якби Корнілов переміг в центрі й захопив владу, то це, на мою думку, викликало б лише анархію та горожанську війну.

Правда, маси були вже незадоволені своїми революційними вождями. Вони вже десь у глибині бурлили незадоволенням, але це незадоволення було якраз малою революційністю, на їх думку, тимчасового уряду. Натомість був у них значний потяг вліво, а не вправо, хоч і лівизна ця головним чином базувалася на небажання продовжува-

ти війну, та на затягненні земельної реформи. Якраз ідеологія Корнілова була протилежною цим бажанням мас. Вони відчували, що перемога Корнілова мусіла продовжати війну „до кінця, до повної перемоги над врагом”, а також привела б до реставрування старих, земельних відносин.

Зокрема для українських мас Корніловщина була ще й страшною загрозою їх національним домаганням.

Тому гасло не з Корніловим, а проти Корнілова, було революційними масами й військами дуже активно підтримане й Корніловщина так легко, порівнюючи, була зліквідована.

На другий день раннім потягом я виїхав через Миколаїв до Києва. У Миколаєві потяг мусів стояти щось години півтора-дві, а тому я поїхав до гарнізонної української ради. Особливого руху, щоб виходив за межі звичайного, на вулицях Миколаєва я не примітив. Лише, коли їхав назад трамваем, то по Глазенаповській вул. стрів одне грузове авто, в якому було десятка півтори солдатів, видно якоїсь технічної частини, які розкидали по вулиці „літучки”. Високо над авто на двох стовпцях тримали вони білий плякат з червоним написом: „Да здравствует Ленин — друг человечества!”

Ось, майнула думка, перші овочі корніловського виступу. Хоч по правді признатися, це мене дуже не турбувало, бо большевиків тоді ми всі занадто недооцінювали, як силу організуючу собі спільників, силу розкладаючу своїх ворогів, та страшних ворогів нашого національного руху.

Далі, без особливих подорожніх пригод, хоч і з великим запізненням я приїхав до Києва. Був четвертий день виступу Корнілова.

Київ мене здивував своєю нервовістю й метушною, викликаною виступом Корнілова. Мені, що приїхав тільки-що з провінції й бачив там той спокій, який скрізь панував, (коли він донебудь порушувався, то, гадаю, скорше то робилося не прихильниками Корнілова, а представниками революційного правительства та численними „обще-

руськими" революційними організаціями), вся ця метушня здавалася зайвим переляком.

Дізнаватися про хід корніловського виступу мені вдалося лише на великих залізничних стаціях, де потяг довго простоявав.

Там я звертався до організацій залізничників, що майже всі були українськими й дійсно вели боротьбу з Корніловим. Робили вони це в той спосіб, що ешалони, направлені Ставкою Корнілова перед виступом і під час виступу в напрямку Києва, а деякі, можна було догадатися. Москви, Петрограду, Могилева (там була Ставка), а особливо з ударниками чи „Донцями”, посиляли не по намічених маршрутах, а зовсім в інші напрямки. Завозили їх часто в „тупіки”, в кінцеві бічні стації, на запасові тори великих станцій і загороджували їх різними грузовими вагонами, відчеплювали на півстанціях, або на маленьких станціях паротяги і т. д. Нарешті ешалони одної військової частини направляли в різні сторони, заставляючи їх „блукати” без жадного зв'язку зі своїми штабами. Звичайно, в цей час під „гарячу руку” така доля спіткала не лише „корніловські” ешалони, а і інші, про які поставав у залізничників сумнів. Треба зазначити, що ні одного українського ешалону ця „боротьба” не зачепила. Вони йшли своєю чергою, може лише іноді з запізненням.

Коли пізніше я більше докладно ознайомився з проти-корніловською боротьбою, то довідався, що дійсно її вивели на своїх плечах головно залізничники.

Корнілов в масах підтримки й навіть співчуття не знайшов, тому й провалився дуже легко. Якби ми тоді не переживали такі бурхливі, нервові часи, коли найменша дрібниця росла до великанських „революційних”, або „контрреволюційних” розмірів, то й корніловщина не мала б такого галасу й не з таким би „тріском” провалилася. Вона була б потихенько зліквідована дивізіями війська.

В дорозі до Києва я прочитав відозву Центральної Ради з приводу бунту Корнілова. Ось та відозва, що знайшла широкий прихильний відгук серед українського воєнства та народу:

ВІД УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Люті вороги волі народньої та нового ладу піднялися, щоб повернути старі осоружні порядки, щоб повернути панування царя та його слуг. Скористувавшись з того великого лиха, що сталося в останні дні на фронті, верховний головнокомандуючий генерал Корнилов, отой самий, що дався добре в знаки трудящому селянству, повстав проти тимчасового правительства.

26 серпня він разом з іншими генералами зажадав щоб тимчасове правительство передало всю власть державну до його рук. А коли тимчасове правительство рішуче відкинуло таке злочинне домагання та скинуло його з посади, генерал Корнилов розіслав скрізь накази до війська та людности, щоб вони не слухалися тимчасового правительства, а щоб слухалися тільки його.

Народи Землі Української!

Робітники, селяне, саддати і всі інші громадяне нашого краю!

Велике, тяжке лихо сталося б, коли б генералові Корнилову вдалося повернути народ і військо проти правительства. Полита кровію народною, завойовала тяжкими жертвами воля була б знищена. Селянство і робітництво було б вкрай зруйноване та вкинуте в колишню страшну панську та царську неволю.

І тому Українська Центральна Рада кличе всю людність України до дружної боротьби проти Корнилова, проти всіх темних та ворожих сил.

Українська Центральна Рада кличе всіх людей Землі Української не слухатися наказів Корнилова і інших ворогів революції.

Українська Центральна Рада оповіщає всіх громадян сел і городів України, що законне правительство в Росії тільки тимчасове правительство російське, а на Україні — Українська Центральна Рада та її Генеральний Секретаріат.

Українська Центральна Рада та тимчасове правительство стали в добрій згоді разом до оборони народніх прав, до боротьби з ворогами революції і взяли власть до своїх рук.

Народи України!

Настав небезпечний час.

Станьте ж дружно і міцно коло тимчасового правительства і Української Центральної Ради на оборону нового ладу. Напружте свої сили до того, щоб не попустити повороту старих порядків.

Сила організованого свідомого народу непереможна.
У Києві, 1917 року. Серпня 28 дня.

(„Нова Рада”, 29 серпня 1917. № 124).

**

По приїзді до Києва, першим, хто мене стрів ще в готелю, де я жив, був підофіцер колишньої моєї скорострільної команди Назаров. Він оповів мені, що Кавказька Туземна Кінна Дивізія (Дика Дивізія) в повному складі тепер веде наступ на Петроград. Дивізією керує генерал князь Гагарін. Це той самий Гагарін, що з початку революції військовим міністром Гучковим був призначений на заміну генерала Багратіона „як більше ліберальний”, а між тим він був більше всіх загорілий реакціонер у дивізії.

Оповів мені Назаров, що дивізія була перевезена, як казали начальники, в район станції Дно, щоби там її переформувати в кінний корпус. Проект переформування цієї дивізії в корпус був ще до революції, тому нікого не здивувала перевозка її з південно-західного фронту аж під Петроград. Але коли оголошено, що дивізія йде на Петроград, щоби звільнити його і тимчасове правительство від захопивших владу большевиків, для більш свідомої частини вершників дивізії явилось це підозрілим, бо раніше не було чути, щоби большевики захопили владу. Нарешті наказ Корнілова почасті їм відкрив очі, показавши, що тут є щось інше. В район дивізії розпорядження тимчасового правительства в останній день не дійшли, чому вершники її залишилися зовсім непоінформованими. Щоби розвіяти свої підозріння, скорострільні команди й гарматна бригада послали своїх представників до відповідних революційних організацій в Петрограді, а вершники мусулмани до свого мусулманського совіта.

Українці-ж вислали його, Назарова, до Києва за інструкціями, поставивши йому в обов'язок одержати їх від мене, бо в командах старих офіцерів-українців уже не було — вони були замінені кавказцями, навіть не спеціалістами.

Звичайно, я дав йому негайно відповідні категоричні інструкції щодо виступу Корнілова, а також, щоби при першій нагоді українці-скорострільники покинули дивізію й перейшли зі скорострільними, по можливості зберігаючи повну організацію команд, до найближчої української частини. Згодом це було виконане й команди перейшли до Одеського скорострільного полку, коли дивізію перевезли на Кавказ.

У Києві я застав уже сформований об'єднаний комітет по боротьбі з контрреволюцією, що складався з представників українських і неукраїнських організацій. Робота цього Комітету обмежувалася кипінням у власному сосі, та вислуханням частих повідомлень Оберучева про його „фронт” проти Корнілова, бо всі потрібні розпорядження й інформації по Україні та фронтах робилися Генеральним Секретаріатом. Цікаво, що в той час, як представники петроградської влади у Києві Оберучев і комісар його Кірієнко ніяк не могли звязатися по телеграфу з Ставкою, з південно-західним фронтом. („Трудно було войті в звязь з Петроградом, но, наконец, удалось”¹⁰⁾), органи Центральної Ради мали цілком вільний звязок не тільки з цими пунктами, але й зі всією Україною й фронтами. Пояснюється це тим, що ці представники тимчасового уряду серед поштовиків великим довірям не користалися, а тому їм було унеможливлено самими поштовиками вести розмови з небезпечними Ставкою та Юзфронтом. Взагалі п. Оберучев, боячись „усіденія” Центральної Ради, тримав себе так, що коли б дійсно довелось Раді активно боротися з корніловщиною, треба було б починати з Оберучева. Наступна резолюція Центральної Ради, ухвалена в часи корніловщини, поруч з другими, що визначували заходи

¹⁰⁾ „Оберучев. В Дні Революції”.

боротьби з Корніловим, торкалися спеціально Оберучева й Кірієнка:

„Беручи на увагу вороже відношення командуючого військами Київської військової округи К. М. Оберучева та комісаря при окрузі Кірієнка до українського питання й цілковиту неможливість утворити організаційний контакт з представниками краєвої влади в справі революції, Центральна Рада лічить названих осіб, займаючих вищі військові посади, небезпечними за для спокою країни”.

Ця резолюція Центральної Ради також, як і всі попередні та тисячі протестів українського війська, українських організованих мас, залишилася „голосом волюючого в пустині”. Петроградський уряд лише в часи небезпеки, лише для використання в свою користь авторитету Центральної Ради, звертався до неї з проханням підтримки, даючи обіцянку вволити її „справедливия” домагання. Центральна Рада давала свою підтримку Петроградові, небезпека проходила, й тоді він знову продовжував звичайну своєю політику негачії усіх її домагань, та почасти й провокування її разом з ганебними наклепами на український національний рух взагалі.

„Общеруская” демократія, звичайно, була або підголосками свого уряду, або навіть „застрельщиками”, коли вважала, що той протиукраїнську політику провадить „недолжним образом”.

Заходи проти корніловського виступу були прийняті військовими українськими організаціями негайно після одержання ними, в першу ж добу виступу, розісланої всім їм інструкції. В той же час, командуючий військами Оберучев „тихотно добівался” звязатися з фронтом і Ставкою.

Інструкція ця була наступна:

„Повідомяю телеграму Генерального Секретаріату, розіслану губернським і повітовим комісаром, а також головам земських управ і комітетів: „з приводу небезпеки, яка загрожує краєві й всій Росії з боку контр-революції, по постанові Центральної Ради, Генеральний Секретаріат, як вищий орган урядової влади на Україні, працюючий в тісному звязку з тимчасовим урядом, предписує вам втри-

матися від виконання розпоряджень як Корнілова, так і інших урядовців, коли вони не посвідчені секретаріатом. Бути готовим до знищення контр-революційних заходів. Негайно доводити до Генерального Секретаря по внутрішнім справам про випадки ворожого відношення до тимчасового уряду, Української Центральної Ради й її Генерального Секретаріату". Совітам: „Борючись з контр-революцією, Українська Центральна Рада закликає усі совіти робітничих, селянських і воєнських депутатів бути завжди в зв'язку й контакті з нею і повідомляти Генеральний Секретаріат про всі випадки ворожого відношення до Уряду й Центральної Ради або її Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради". Секретар по справах військових — Петлюра".

Впродовж першої ж доби виступу Корнілова майже від всіх українських більших військових організацій надійшли повідомлення про цілковиту підтримку Центральної Ради в боротьбі з контр-революцією. Лише в одному 34-му корпусі генерала Скоропадського був склався з початку якийсь невиразний настрій. Про це пізніше представник Генерального Комітету в цьому корпусі, член Комітету Ф. Селецький, повідомляє Генеральний Комітет так:

„Поки мені ще не пощастило в'яснити, чи то випадково так сталося, чи був тут чийсь певний плян, але саме на передодні виступу Корнілова в 34 корпусі почалась агітація якихсь людей. Агітація мала очевидну мету викликати заколот серед війська й натравити одну його частину проти другої.

„До речі доводиться сказати, що ця агітація йшла від неукраїнських елементів, що були головне на командних посадах у корпусі, і, хоч вона не була отверто направлена проти Українців, але всетаки привела до того, що на мітингу, скликаному невідомими особами, виникли дикі сцени, лайки й навіть бійки, жертвою яких став один з популярних в корпусі поруч. П.

„Це було в неділю 27 серпня.

„29 було свято і на цей день знову було призначено мітинг.

„Саме в цей час стало відомо про замах Корнілова та інших генералів. При тій настрою, який утворився 27-го, цілком природно було чекати нових ще більших вибухів проти офіцерів і особливо проти вищих командирів.

„Відповідальні громадські діячі корпусу зрозуміли всю небезпеску моменту й цілком свідомі того, що всякі заколоти та дезорганізація тільки збільшують шанси контр-революціонерів, твердо рішили дати рішучу одсіч всім, хто сіяв смугу. Для Українців ясно було, що в цей час, більше ніж коли, потрібне єднання всіх демократичних сил біля одного центру, і цим центром для всіх була Українська Ц. Рада.

„Тоді ще не можна було сказати, до яких розмірів досягне контр-революція, які групи населення вона захопить і які форми прийме, але для Українців було зрозуміло одно, що щоб не трапилось, а волю України треба боронити до краю і йти тим шляхом, який буде вказано Центральною Радою.

„Комітет і всі військові ради корпусу всіх сил вживали, щоби недопустити ніяких організованих виступів, не обдуманних заходів, закликаючи всі демократичні організації, щоби під їх керівництвом у відповідний момент організовано і одноставно встали на боротьбу з контр-революціонерами.

„Серед таких обставин, які тоді були, не можна було й сказати про довіря до вищої командної влади. Необхідно було на цей час взяти керування військом комусь, хто ще може мати авторитет і довіря у вояцтва. І з цією метою було утворено при штабі корпусу тимчасовий комісаріят з 3-ох осіб, представників Ц. Ради, армейського комітету і корпусного к-ту. Разом з тим з наказу армейського комісара було поставлено контролю на телеграфі. Таким чином уся справа керування корпусом була в руках комісаріяту, який ставив своїм найближчим завданням не допустити ніякої дезорганізації у війську й ждати вказівок з центру.

„За такий центр ніяк не можна було визнати Петроград, бо між Петроградом і корпусом стояв Корнілов з

своїм військом і тому навіть телеграми з підписом Керенського зустрічалися з недовірям: чи справді їх Керенський писав?

„При таких обставинах всі, навіть не-Українці, на об'єднаному засіданні всіх рад, корпусу за такий центр одноголосно визнали Київ. І очі всіх в цей час звернулися до Центральної Ради і від неї одної ждали собі поради.

„Цими заходами керівничим органам корпусу пощастило досягти того, що спокій і порядок в нім під час корніловського повстання не порушувався. Корпус признав над собою єдину демократичну владу од нижчих її органів до найвищих і тим довів своє свідоме відношення до подій і свою вірність ідеалам революції на Україні і в Росії...”

Щоби з'ясувати, чому в цьому „чисто” українському корпусі були не-українці й чому було в ньому недовіря до свого старшинського складу, знову вважаю потрібним підкреслити, що майже весь вищий командний склад його був з старшин не-українців. Причиною тому було: з одного боку брак свідомих ранг, а також те, що командир корпусу підбирав виключно відомих йому, я сказав би навіть просто „своїх людей”. Навіть начальник штабу корпусу, цей фактичний господар його, був заклятий ворог українства, генер. штабу полковник Петін, що тепер працює у большевиків, лише „во імя ідеї собіранія землі русской”, посідаючи одну з відповідальних вищих посад.

Сам командир корпусу, ген. Скоропадський, в часи корніловського виступу, був в його Ставці, виїхавши туди (як офіційно пояснювалось), в справі українізації корпусу, але без відома Генерального Українського Комітету. Крім того і в цьому корпусі зовсім не українізувалась артилерія, а навпаки, чомусь старанно зберігався „руській” її склад від розмішки українським національним. Про останній факт свідчить лист до редакції „Вістник Укр. Військ. Генер. Ком. № 17” гарматчика хорунжого Степаненка, в яким він, між іншим каже:

„...В середніх числах місяця серпня в штабі Двинської військової округи (де я був на службі) була одержана те-

леграма через Військ. Генер. Комітет, що главнокомандуючий південно-західним фронтом згодився на цілковиту українізацію 34 армейського корпусу і з приводу цього бажано, щоби офіцери Українці, як піхоти, так і з артилерії (це було підкреслено в телеграмі) переводилися до цього корпусу.

„Дізнавшись про таку телеграму я подав рапорта й одержав згоду на перевод від свого начальства й свої документи, поїхав до 34 корпусу. Але, коли я приїхав на місце, то тут і виявилось, що всі розпорядження щодо українізації війська виробляються „в теорії по штабах та інших військових інституціях”, а на практиці виходить щось інше.

„В штабі корпусу, спитавши з якою метою я приїхав, відповіли, що у них артилерія не українізується і що мене не можна призначити зараз у жадну бригаду через те, що вони не хотять приймати до себе Українців.

„Мене хотіли відіслати назад у штаб Двинської округи, але я став прохати, щоби мене залишили на деякий час при корпусі, бо може ця справа негайно виясниться і я зможу потрапити у бригаду.

„Начальник штаба вволив моє прохання і лишив тимчасово при штабі, а щоб я був „у діла”, призначив на посаду „воєнного цензора” при місцевій почті”...

Тут, звичайно, вина падає й на Генеральний Комітет, що цілком довірявся „щирости” українізації корпусу самим командиром корпусу й майже зовсім не ставив вимог щодо ширини тої українізації. Генеральний Комітет був лише постачаючим апаратом людей для корпусу, та мав свого представника там для допомоги праці комкора, а не для проведення в корпусі своїх намірів та політики.

**

Коли вияснилось, що штаб південно-західного фронту на чолі з главнокомандуючим фронтом генералом Денікином став на боці Корнілова, то українська фронтова Рада, в порозумінні з російським комісаром фронту, та фронтовим совітом, перевела арешти в штабі. Для арештів і

підтримки порядку були вжиті головне українські військо-ві части, що були в Бердичеві, або були притягнені туди при перших відомостях про виступ Корнілова.

Взагалі доводиться констатувати, що українські військо-ві части й українські організації під час цього виступу відіграли дуже важливу роль в ліквідації його та локалі-зації й підтриманню порядку взагалі, без чого могло лег-ко прийти до анархії.

Виступ Корнілова серед війська та широких револю-ційних мас остаточно підорвав довіря їх, що уже й без того було значно захитане, особливо большевицькою про-пагандою, до тимчасового уряду. Тому українці ще більш інтенсивно почали штовхати свої революційні центри ста-ти на шлях більш активної політики в здійсненню своїх національних ідеалів. Той безапеляційний послух, який вони виявляли до Центральної Ради, та піднесеність їх ак-тивності й міцна зорганізованість були б твердим ґрунтом для більш рішучої політики Центральної Ради, коли б во-на на цей шлях стала.

Коли до цього взяти на увагу ту розгубленість, яка запанувала в петроградському уряді, той різкий спад його впливу на всі військові та революційні маси, що принесла корніловщина, то можна сміло сказати, що тоді вже був момент, коли Центральна Рада могла й мусіла почати сво-їми власними руками творити волю свого народу. Не ста-ла вона на цей шлях тому, що в ній самій ще не визріла ідея самостійної України. Прямкування до цього було б одиноким шляхом більш рішучої національної політики.

Центральна Рада тоді зробила тяжку в своїх наслідках помилку, пішовши й далі за тодішнім ідеологом безогляд-ного українського федералізму, проф. М. Грушевським. По корніловщині революційним масам взагалі, а українським зокрема треба було дати нові яскраві кличі, за якими б вони пішли, а той хто дав би ці кличі, міг би й на далі ци-ми масами керувати. Центральна Рада це розуміла, але не знайшла в собі мужности порвати раз на зважди з політи-кою своїх постійних компромісів і половичности, не раху-ючись з тим, що завдяки цьому вона поволі втрачала свій

революційно-національний авторитет в українських масах.

Вона лише більш яскраво висунула клич переведення в життя справжньої федерації колишніх народів Росії, для чого покликала їх у Київ на з'їзд. Творці цього завдання не взяли в розрахунок те, що здійснення його залежало не тільки від України, але й від тих, з ким вони гадали творити федерацію, чому легко могло прийти до невдачі, що й сталося.

Крім того ця ідея була вже не новою й не настільки яскравою, та зрозумілою масам, що могла їх повести за собою, а особливо вона не могла боротися з тими приваблюючими гаслами, які висунули большевики. Далеко захованої гадки, що коли всі колишні народи Росії утворять свій федеративний центр у Києві, то тоді гегемонія Московщини, яку мали до спільки закликати пізніше, буде зневалізована, звичайно, широкі маси не змогли зрозуміти.

Отже, час, коли в масах ясно визначилась зневіра в дотеперішні революційні ідеї й вони почали шукати нових більше приваблюючих, більш яскравих, Центральна Рада прогайнувала, а маси поволі почали піддаватися впливові большевицької демагогії. Коли нарешті Ц. Рада стала на той шлях, по якому за нею безперечно раніше пішли б широкі маси українського народу й вона одинока залишилась би їх керівником, було пізно, бо найбільш активні революційні маси вже були в руках большевиків.

Тимчасовий уряд теж зрозумів настрої широких мас революційного народу й в свою чергу кинув новий клич, проклямувавши Російську Республіку, але він теж помилився й широких мас народу це не захопило. Розчарування народу в ньому було таке глибоке, що цим, порівнюючи, блідим гаслом довіря мас не можна було повернути (це могло зробити хіба негайне скликання установчих зборів — кажу про Московщину). Так само проклямування Російської Республіки, не-федеративної, не стільки не задовольняло колишні народности Росії. Яскравим висловом цього були ті численні постанови різних національних організацій і міжнаціональних об'єднань, якими вони відіз-

валися на цей акт тимчасового уряду. Для ілюстрації наведу одну з таких постанов з'єднаного засідання бльоку національних організацій XII армії 5 вересня 1917 р. військові виконавчі комітети: український, литовський, лотиський, музулманський, польський та естонський.

„Зєднане зібрання національних військових організацій XII армії, висловившись з приводу сучасного грізного політичного моменту, прийшло до висновку, що необхідне саме найтісніше обєднання всіх національних організацій, щоби боронити загальні життєві інтереси пригноблених націй від заходів дискредитувати їх стремління й ставити ріжні перепони до дальшого розвитку їх. Демократичним національним організаціям доводиться констатувати, що такі заходи існують не тільки з боку всіх контрреволюційних елементів Росії, але й з боку російської демократії, яка оголосила гасло самовизначення народів і в той же час робить в національних питаннях крок за кроком назад на користь буржуазії”.

Постанова ця була ухвалена в додаток до наступних постанов Виконавчої Ради Українців XII армії від 4 вересня:

„1) **З приводу оголошення республіки.** Вислухавши акт тимчасового уряду про оголошення російської республіки, ми від імені 110,000 узброєних вояків, синів знесиленої України, заявляєм, що терплячи на протязі шести місяців, не жалкуючи за життям, йшли ми поруч з революційною демократією Росії й вели боротьбу з ворогом, мріючи не за територіяльні захоплення та контрибуції, а виключно маючи одну, загальну ідейну мету війни: за самовизначення народів, рахували продовження війни потрібним задля здійснення тільки цього принципу.

„Покладаючи надію на те, що одвічні втрати українського народу нарешті братнім народом Росії будуть оцінені, ми терпляче чекали вирішення свого національного завдання тільки волею всього народу на всеросійських установчих зборах.

„Після оголошення-ж цього урядового акту (оголошення Росії Республікою) стало видно, що ми, як були

так і залишилися перідними дітьми того краю, межі якого обліті нашою кровю, і що акт цей, не зясувавши майбутности Російської Республіки, як республіки федеративної, показує на те, що тимчасовий уряд не хоче прийняти до уваги вимог 35 мільйонного українського народу й ігнорує нашими національними інтересами; тому ми протестуємо проти видання тимчасовим урядом акту про оголошення республіки, не спитавши на те народньої волі; але коли тимчасовий уряд взяв на себе відповідальність за оголошення форми управи краю, то ми вимагаємо негайного оголошення й другого акту, який оголосив би російську республіку „Демократичною й Федеративною” з наданням Україні прав повної, широкої національно-територіальної автономії.

„2) **З приводу затвердження Генерального Секретаріату.** Виконавча Рада Українців XII армії, після обмірковання цієї справи визнала: що затвердження секретаріату таким робом і в такому складі тимчасовий уряд ще раз виявив знуцання над законними вимогами й правами українського народу; западто схвильовані такою зневагою своєї національної достойности, від імени всіх вояків-Українців XII армії вимагаємо негайного затвердження Генер. Секретаріату в кількості (14 секретарів) запропонованій в Петрограді українською делегацією секретарів, без втручання в справу розподілення тек.

„3) **З приводу резол. Всеукраїнської Ради Військових Депутатів.** Розглянувши резолюцію Всеукр. Ради Військ. Депутатів від 27/28 серпня ц. р.¹¹⁾ з вимогою до Укр. Центр. Ради, взяти по всій Україні всю владу в свої руки та по питанню українзації війська, проводити в життя постанови 2-го Всеукр. Військ. Зїзду, заявляємо, що цілком приєднуємось до резолюцій Всеукр. Ради Військ. Депутатів, вимагаємо від Центральної Української Ради негайного проведення в життя цієї резолюції по всій території етнографічної України й визнаємо можливим дружне жит-

¹¹⁾ Під час виступу Корнілова. — В. К.

тя народів виключно тільки у федеративній республіці, за для здобуття всього цього віддаємо до розпорядження Української Центральної Ради всі свої сили й життя”.

Такими постановами, лише з більшими чи меншими варіаціями, була знову засипана Центральна Рада та Генеральний Комітет. На жаль, вони до голосу їх не прислухались як слід, та й пізно вже було витягати консеквенції з них, бо слушний час пройшов. Треба було вести нову інтенсивну підготовку до дальшого кроку, що завершував би національно-політичні прагнення українського народу. Але з причин внутрішнього порядку в самій Центральній Раді, яких я тут аналізувати не буду, вона цього не зробила.

Корніловський виступ дав ясний доказ, що особливо в часи революції, без відповідної психологічної підготовки широких верств революційних мас народу, неможливо, навіть генієві, якби такий явився, провести в життя свої наміри. На жаль, ця яскрава наглядна лекція не була тоді, кому слідувало, взята на увагу й українські народні маси опинилися згодом в чужих руках.

III.

В СТАВЦІ ВЕРХОВНОГО ГОЛОВНОКОМАНДУЮЧОГО РОСІЙСЬКИМИ АРМІЯМИ

Наміри Корнілова ліквідувати українські інституції. — Домагання українських військових організацій поза межами України, на Україні та на фронтах. — 21-ий український корпус. — Антиукраїнські сили шаліють. — Проект плану упорядкування українізації. — На прийнятті у Керенського і генерала Н. Духоніна. — Керенський крутить. — Ознаки втрати ним популярності серед війська.

Виступ Корнілова був фактором, який з великою силою захвилював усе море революційних мас. Та й було чому їм хвилюватися, бо виступ Корнілова був скерований проти революції, проти революційних організацій. Прямуював він до військової диктатури зо всіма проявами її жорстокого „покарання бунтарів”, а бунтарями тоді була вся

колишня Росія, крім нечисленних осіб з вищого генералітету та зі старої бюрократії.

Наступний наказ Корнілова, перехвачений у Ставці, досить правдиво освітлює мету його виступу, як помсти, в першу чергу, за революцію, за „уніженіє і оскорбленіє родіни” — „Оболешеву¹²⁾”: арештувати полковника Оберучева в першу чергу по одержанню приказу й захопити телеграф у Києві. Арештувати писарів штабу, яко людей, що стоять близько до полковника й можуть виступити активно в обороні революції. Вислати на зустріч генерала Цитовича¹³⁾ зі штабовими офіцерами для команди та управління, які, стрінувшись з військом Ставки, повинні арештувати ради солдатських і робітничих депутатів та **українські інституції**. Проф. Цитовичу¹⁴⁾: скасувати соціалістичні видання й арештувати їх редакторів. Передати генералові Батогу¹⁵⁾ відомости про студентів, які брали визначну участь у мартівським русі. Суковкину: повідомити про настрій горожан та про результати агітації згідно з пляном, виробленим на московській нараді. Медер¹⁶⁾— генерал губернатор міста. 26. серпня. — Генерал Корнілов”.

Правда, полк. Оберучев рахує цей документ вигадкою газет, але це суті справи не міняє, бо якби хто захотів конкретизувати мету виступу Корнілова, то в такому смислі це було б найправдивіше зробити.

**
*

Після нещасливого виступу большевників 3/16—5/18 липня, коли вони були розгромлені військами „вернимі временному правительству”, вони повели шалену агітацію в тому сенсі, що тимчасовий уряд є „соглашательский” з буржуазією, що він веде до контрреволюції і т. д. І отже тепер, коли ця контр-революція виступила, а підготовка

12) Генер. Оболешев — начальник штабу Київської Військ. Округи.

13) Комендант Києва.

14) Ректор університету у Києві — реакціонер.

15) Головний Війск. прокурор півд.-зах. фронту.

16) Комендант Києва при царі, відомий своєю жорстокістю та дурніством.

до цього була якась при незрозуміло-таємничій для мас співучасті самого правительства, большевики для своєї демагогії набули надзвичайно цінний козир. Вся ця історія з Львовим, що ніби то в імені Керенського вів переговори з Корніловим про диктатуру, була зрозуміла масами як дійсна змова Керенського з Корніловим проти революції. Мовляв, коли лише Керенський в останню хвилину побачив, що Корнілов хоче сам захопити владу в свої руки, а його, Керенського, залишити в стороні і т. д., він виступив проти Корнілова. Коротко кажучи, большевики на цю тему пустили були в маси тисячі різних варіацій „подробиць”, „достовірних відомостей”, тощо.

Само тимчасове правительство теж значно улегшало успіх пропаганди большевиків тим, що так гостро заапельювало до революційних організацій, війська, народу, із закликом виступити всіма засобами на боротьбу з контр-революцією. Таким чином оборону революції поклато воно на самий революційний нарід, виявивши перед ним своє безсилля в боротьбі з контр-революцією. Тому в широких масах склалось враження, що їх революційне правительство є безсильним в боротьбі з контр-революцією й не може забезпечити маси від можливих в майбутньому, може ліпше зорганізованих виступів з права. Отже, на їх думку, треба було шукати якогось виходу зі свого zagrożеного становища й маси почали хвилюватися, шукаючи його. В цій новій розбурханості, в недовірі їх дотеперішнім своїм вождям, большевики черпали свою силу. Крім того невдачі на фронтах, затяжна війна, непорядкованість продовольчої справи ще більше зміцнювали ґрунт для большевиків і інших невідповідальних авантюристів-пройдисвітів.

**
*

До цього часу українська військова справа находилася в такому стані.

Відбулися українські військові з'їзди на всіх теренах колишньої Росії. Як зразок перших постанов з'їздів з далекіх областей Росії наведу постанову Омського (Сибір) окружного з'їзду, яка голосить:

„Український зїзд делегатів Омської військової Округи, обміркувавши дозвіл військового міністра укомплектувати і поповнювати українські корпуси на фронті виключно Українцями з запасових частин, постановив: 1) пропонувати командуючому військами зробити срочне телеграфне розпорядження, щоби в кожній залозі Омської округи охочі Українці, як офіцери так і салдати були відокремлені в окремі частини; 2) усіх організованих Українців Омської округи негайно й одночасно направити в розпорядження Військового Генерального Комітету для поповнення українських корпусів на фронті; 3) щоби до відправлення нікого з Українців не відправити в жадні командировки”. На закінчення була ухвалена така постанова: „Зїзд делегатів від козаків-Українців усіх залог Омської військової округи щиро вітає Центральну Раду й Український Військовий Генеральний Комітет, визнаючи їх як свій уряд, котрому цілком підлягаємо”.

З більш-меншими варіаціями були ухвалені такого ж змісту постанови військових зїздів: Іркутської військової Округи (Сибір), Казанської, Поволжа, в Ташкенті (Туркестан), усього закаспійського краю, Кавказької, Московської і інших Округ поза межами України. Також були засновані відповідні виконавчі військові українські органи, що мусіли постанови зїздів переводити в життя.

Майже всі зїзди відбулися по власній ініціативі вояків українців, що перебували там на місяцях, так, що Український Генер. Комітет, з причини кепської комунікації дізнався про них іноді через місяць-півтора.

Місцева військова влада, і також російські революційні організації ставилися завжди без найменшого виймку до українських домагань гостро-вороже. Тому вони вживали всіх заходів до зліквідування українського військового руху, до розбиття його, здеморалізування, тощо. У своїй боротьбі вони не спинялись навіть перед арештом окремих провідників національного військового руху, провокаційно обвинувачуючи декого з них у „всіх семи гріхах”.

Наприклад, в Ташкенті півтора місяця в тюрмі просидів прапорщик Ярошенко, по приказу командуючого вій-

ськами за „організацію національних частей”. В других місцях арештування обходилися більше коротким часом. Також дуже інтенсивно практикувались висилки „вне очереди” на фронт, переводи в глухі кутки Сибіру, Туркестану, тощо, більш-менш активних діячів українського військового руху і т. д. Але все те бажаних для руссоцентристів наслідків не давало і українці виходили переможцями, хоч часто зазнавши багато прикостей морального й фізичного характеру.

Бажання мати свою національну армію, яка б могла захищати свої рідні землі від всіх ворогів, було на стільки сильне, що нікого не страшила негайна відправка на фронт зі всіма його страхіттями. І чим більша була упертість ворогів українізації армії, тим настирливіші були домагання українських військових мас і нарешті звідти, де були окремі лише одиниці, почалась інтенсивна дезерція українців. Дезерція ця не була подібна на звичайну, коли люди тікають від виконання своїх обов'язків перед батьківщиною, ні! Українці дезертирували з запасових військових частин, з військових установ глибокого запілля, звідки вони б ніколи не попали на фронт. Дезертирували вони або прямо в боеві часті фронту, або частіше в українські маршові роти, що йшли на поповнення боєвих частин фронту. Тому російське фронтове військове командування майже завжди з здивованням констатувало, що українські маршові роти приходили до них збільшеними на 20-30-50 відсотків, а іноді вдвоє. А в той час „русскія маршевія роти” доходили на фронт в половинному складі, або й зовсім „розпилялись в путі”.

Крім маршових рот в Петрограді й Москві були сформовані цілі окремі українські дивізії, полки, гарматні бригади й різні технічні часті. Вони теж домагались відправки їх на Україну, або на фронт, але їх там затримували в столицях, як потрібні „надъожня”, добре здисципліновані війська.

Так напр. полковник А. Верховський, начальник Московської Військової Округи, що пізніше став військовим міністром Росії, дозволив сформувати один піший україн-

ський полк і гарматну батарею, які були названі запорозькими. На звертання українців з просьбою дозволити їм відокремитися у свої національні роти він поклав таку резолюцію: „Уважаю необхідним тепер, у період великого розкладу армії, будувати життя армії на органічних зв'язках. Теорія військової справи щиро рекомендує разом служити землякам. Все за тим, щоби використати при впорядкованню армії любов Українців до свого народу. Уважаю необхідним звести їх в українську частину, що можу зробити без шкоди з технічного боку. На фронт посилати їх цілими маршовими ротами, яких не ділити по полкам, а утворити з них окрему роту, зводячи в одну ті роти, які потерпіли й потребують поповнення. Не можна йти проти природного змагання народу, навпаки, треба використати його для спільної справи рятунку Росії”. Ось такі були мотиви тих, нечисленних осіб з вищого військового командування, які нарешті погоджувалися на українізацію армії.

В Петроградській залозі окремо зорганізованих українських військ нараховувалося до 60-ти тисяч. Найменше один полк в кожній гвардейській частині, а то й два, були українськими, якими керувала українська військова Рада Петроградської Залози.

Взагалі треба зазначити, що перед корніловським виступом Генеральним Комітетом уже було зареєстровано в заплді, поза межами України, більше мільйона українців-воjakів.

Звичайно далеко ширше стояла справа з українськими військовими частинами і організаціями на самій Україні. Не було найменшої військової залози, де б не було української військової організації, яка об'єднувала декілька сот тисяч, а то й десятків тисяч, як Одеська, українців-воjakів. На жаль, на Україні теж точилася весь час боротьба українців за свої домагання, коли вже не так яскраво як поза межами України, з представниками російської військової влади, то зате далеко більш жорстоко з „общерусскими” військовими і взагалі революційними організаціями. Цьому можна, було легко покласти кінець, якби російські вищі керуючі чинники ясно й недвозначно стали

хоч би на точку погляду полк. Верховського й своїми розпорядженнями не чинили б перешкод до самоорганізації українців. Цього не було, а гадалось їм, що вони зможуть „как-нібудь отделатся” від українських домагань.

Тому йдучи в одному місці на уступки, в другому в той час вживали всіх заходів, щоби український військовий рух задушити. Останнього їм не повелось зробити, але зате утворилася певна анархія в організованості українського руху, та витворювалися обставини, які примушували українців-воjakів самочинно, або, як тоді говорилося, „революційним порядком”, здійснювати свої домагання. Отже першим джерелом до внесення певної дезорганізації „українізацією” у війську була сама російська військова влада, російська демократія й правительтво, які боялися дати в руки українців певну армію. За таку короткозору свою політику врешті вони ж самі поплатилися в першу чергу, а за собою втягнули й Україну. Але про це далі.

На всіх військових фронтах, як я вже говорив раніше, також були фронтові, армійські, корпусні та інші українські військові організації, що являлись керуючими центрами українського військового національного руху в діевій армії.

В діевій армії, в часи корніловщини Генер. Комітетом було зареєстровано понад два мільйони воjakів-українців. При чому тут уже були українськими не тільки окремі роти чи полки, а навіть дивізії й корпуси. Загальна кількість українізованих дивізій досягала вже більше 30. З них назову: **на кавказькому фронті:** 127-му пішу дивізію; окремі полки в Туркестанських стрілкових дивізіях, а також важкий гарматний дивізіон у Трапезунді, та кріпостна артилерія; **на румунському фронті:** увесь X корпус (переведений з західного фронту); XI і XXII-гі корпуси, майже увесь XVIII корпус, та 4-та стрілкова залізна дивізія; дві кінних дивізії й другі більш дрібні частини; **на південно-західному фронті:** VI, XII, XVII, XXXIV корпуси; 74, 64-та і інші піші дивізії; **на західному фронті:** дві дивізії піших (не памятаю чисел, здається одна 135-та), а також окремі полки та батальйони в різних дивізіях; **на північному фронті:**

XXI корпус, а також окремі полки в дивізіях других корпусів. Багато українців вояків було також в частинах Сибірських стрілкових, Фінляндських стрілкових, Туркестанських стрілкових, та кінноті й артилерії.

Загально кажучи, в російській армії запілля й фронтів Генеральним Комітетом було зареєстровано до чотирьох мільйонів українського вояцтва, з якого відсотків 35—40 ще було розкидано окремими, невеличкими групами в армії, останні ж уже були зведені в більш-менш значні частини, починаючи з батальйонів і окремих команд.

**

Розвал російської армії, після корніловського виступу почав прогресувати не по дням, як кажуть, а по годинам.

В залогах на Україні почалася шалена агітація большевиків уже й проти Центральної Ради. На різних виборах: до совітів, до міських самоврядувань, тощо, в яких брали участь війська, майже завжди голоси їх поділялись на двоє: за большевиків і українців. Це ж саме все яскравіше почало вирисовуватися й на фронтах. При тім українці-вояки давали свої голоси на українські національні лісти, а москвини та інші на большевиків.

Дезертири з фронту та залог почали заповнювати всі залізничні на Україні, пробираючись до дому на Московщину. Все частіше почали вибухати військові ексцеси на Україні, викликані не українськими елементами.

На Україну насовувалась страшна анархія.

В той час українські військові частини, що зберігали повну дисципліну і порядок, були в більшій своїй часті розкидані поза межами України, де вони, гублячись в загальному морю анархії, теж не могли дати великої користі. Крім того заходячі до них відомости про ту руїну, що на їх рідній землі сіється чужинцями, викликали в них занепокоєння та хвилювання. Реагували вони на ці відомости досить нервово й лише сила національної дисципліни та авторитет своїх національно-військових організацій стримували їх від самочинного вирушення на Україну. Пригадаю для характеристики настроїв українців-вояків, що були поза межами України того часу, одну з сотень резолю-

цій, надісланих до Генерального Комітету й Центральної Ради, з неодмінним проханням скорше перевести українські війська на Україну, замінивши ними московські: „**Екстренне загальне зібрання української військової громади 8-го гренадирського Московського полку**, вислухавши доклад голови зібрання тов. Савчука про сучасне становище Росії, а особливо України, в зв'язку з руїною російської армії, одногослосно постановило: всіма силами стати на оборону російської революції й своєї рідної Неньки — Вільної України. Геть анархію й каламутну роботу темних сил — зрадників батьківщини й волі. Хай кожен товариш, син вільної України, а особливо брати-Українці пам'ятають, що руїна й занепад вільної революційної армії є загибель для здобутків волі. Хай кождий товариш, син вільної волі, не страшиться сказати баламутіві й зрадникові: руки геть!...

„Домагаємось негайного відіслання Українців-вояків в окрему, в полку, боеву одиницю і, як тільки буде можливість, відправити для стримання ворога проти України й захисту її від руйнування”...

Генеральний Комітет, Фронтowa Рада Північного фронту й ради XII армії вже довший час домалися, щоби було переведено на Південно-західний фронт з північного 21-ий український корпус. Принципова згода з боку відповідних вищих російських чинників уже давно була, але справа все таки гальмувалась, хоч декільки разів були випадки, коли з півночі війська перекидались на Україну. Корпус цей був прекрасно дисциплінований та мав дуже добрий командний склад, з яким жив дружньо, з повним довірям, хоч в більшості офіцери були неукраїнського походження. Українці-вояки ставилися до свого командного складу, хоч і не-українського, підкресляю це, з повним довірям, тому що той не чинив перепон до українізації корпусу, а навпаки, всіма силами допомагав йому. Двадцять перший корпус до війни стояв у Києві.

Українізація цього корпусу почалася з того, що делегація від вояків-українців, яких було в корпусі до 3/4, звернулася до свого командира, генерала Парського з про-

ханням згодитися на українізацію корпусу. Генерал Парський поставився до цього не вороже, уважно й звернувся до командуючого XII-тої армії з таким рапортом: „До мене звернулись українські організації полків корпусу з проханням, щоб розрішити Українцям організуватись в окремі військові одиниці.

„За цей час революції Українці відзначались від інших салдатів своїм спокійним серйозним відношенням до революційних подій, великою рівновагою й дисциплінованістю, а також чуттям глибокого, щирого націоналізму в кращім розумінні цього слова. Так, вони ні разу не зверталися з вимогами й не розпочинали ніяких самочинних і самовільних виступів, але завжди попереду просили дозволу й провадили свою працю лише за згодою й ухвалою начальства. В цей момент, дякуючи своїй зеднаности й серйозному відношенню до того нещастя, яке тепер переживає батьківщина, вони виявляють з себе дуже корисний боевий матеріал, який може вирости у велику силу, коли б уміти ним керувати.

„На основі всього цього я гадаю, що зовсім булоб можливим виділити Українців на першім часі в окремі роти в полках та іменувати їх „українськими”. Цим буде надана певна сталість самим полкам. А надалі розвиток цієї організації довести до батальонів в межах полків і батарей в межах бригад і відповідних частин спеціальних військ. На мою думку загальна справа від цього тільки виграє”.

На рапорті цьому командуючий XII армією поклав таку резолюцію: „Вполне согласен с мнением генерала Парского. В специальных войсках Украинцев можна сгруппировать в зводы ілі станції (телегр. роти). Генерал Данілов, 20 іюля 1917”.

Так почалась українізація цього корпусу, в якому жодних ексцесів і „недоразуменій” на національному ґрунті до часу повної його загибелі не було.

Взагалі справа з українізацією армії приходила скрізь „безболезненно”, де на чолі війська були гарні боеві генерали, а не полковники революціонери-емігранти типу Оберучева, або інші політики.

Корпус цей не раз цілком виправдав надії своїх начальників. Набільш яскраво це виявилось, коли після захоплення німцями Риги, Північна армія в дезорганізації й анархії безупинно сунулася в глиб краю й здавалося, що це вже початок розвалу фронту всіх російських армій, бо не було чим спинити на Півночі німецької армії. Один двадцять перший корпус, впорядкувавшись, почав ставити німцям опір. Нарешті він спинив їх і повів стрічний упертий бій, чим потроху втягнув за собою до бою і деякі другі війська, в першу чергу українські частини в XII і V арміях. Перші відомости про це подав до Генерального Комітету російський комісар Північного фронту Станкевич, телеграфуючи: „Лічу своїм обов'язком підкреслити, що в боях 8 вересня українські частини особливо відзначились не тільки мужньою завзятістю, обороною, але й лицарським переходом в контр-атаку на атакуючі війська ворога. Виключна відвага сил частин зазначається всіма військовими начальниками”.

Також українське військо уміло цінити й своїх начальників в той час, як останні війська в кожному своєму вищому начальнику бачили ворога свого, контр-революціонера і т. д.

Як найбільш яскравий приклад цьому наведу з життя тогож 21-го корпусу.

Після здачі німцям Риги, по розпорядженню комісара фронту був відданий під суд командир 33 дивізії, 21 корпусу, прекрасний боєвий генерал Скалон, нібито за невиконання наказу. В дійсности ж вина його була в тому, що поруч з ним стояли цілком здеморалізовані війська з таким же невдачним командуючим. Дивізійна Українська Рада на своїх екстренних зборах 31 серпня 1917 року з приводу оповіщення в „Извест. Сов. Салд. Депут. XII армії” під наголовком „Дело генерала Скалона”, **ухвалила таку постанову-протест:**

„Вражена віддачею до суду генерала Скалона, дивізійна Українська Рада 33 піш. дивізії проти цього рішуче протестує, позаяк досить добре не тільки нам і нашій дивізії, але й всій XII армії відомо, що 33 піша українська ди-

візія, тільки вона одна, на протязі 4 днів здержувала натиск Німців, аж поки наші частини вийшли зза Двини. Окремо-ж 33 дивізія, дякуючи досить хитрому й умілому розпорядженню генерала Скалона, дескільки разів була вратована від неминучого загину в тому становищу, в яке її ставив своїми розпорядженнями командир 43 корпусу, про що мається в дивізії багато доказів. А тому рада 33 дивізії вимагає від виконавчої ради XII армії, щоб вона вжила всіх засобів, щоби події негайно були освічені, позаяк величезна ганьба, падаюча на генерала Скалона, разом падає й на всю 33 пішу дивізію, котра цього з генералом Скалоном на чолі ні в якому разі не заслужила. Треба зазначити, що в одну з тяжких хвилин бою трапився такий випадок: начальник 186 дивізії генер. Вікторов, бувши егер, їдучи на автомобілі, на все горло кричав: „Спасайся, хто куда попало — немецкая кавалерія”, чим наводив страшний жах на знервованих вояків і вносив невимовне безладдя в відходячих частинах.

„Генерал же Скалон скрізь зявлявся, заспокоював, підбадьорував і повертав до бою салдатів, від жаху загубивших самовладу.

„Отже, не зважаючи на такі свої темні, обурюючі вчинки, генер. Вікторов одержав від командіра 43-го корпусу ген. Болдирсва велику подяку.

„З приводу цього Рада прохає виконавчу Раду XII армії вжити заходів, щоби військові частини не лишалися таких начальників як генер. Скалон, позаяк такі люди є дійсні й справжні начальники, а не лицеміри, що роблять не ділом, а лише язиком. Голова Дивіз. Ради Генштаба Капітан Мазюкевич. Товариш Голови С., Писар Б.”.

подаю тут лише один з більш яскравих прикладів. Перелічити ж усі випадки, коли українські війська ставали в оборону своїх начальників, в оборону офіцерського складу, хоч навіть зовсім не українського, а лише льяльного до українізації армії, — не перелічити. Було це в той час, коли неукраїнські військові маси почали проявляти все остріїші й остріїші ексцеси проти свого командного складу.

До кінця серпня місяця організоване українське вояцтво виросло в таку численну силу, що воно вже сміло могло стати на всьому військовому фронті, що переходив через територію України й замінити собою всі залоги на Україні.

Таке було бажання всіх військових українських мас і при відповідному співчутті петроградського правительства та верховного командування армії, воно могло б бути поволі здійснене без перешкод обороні фронту. Коли стати на точку поглядів виключно інтересів провадження успішно зовнішньої війни, відкинувши всякі питання національно-політичного характеру, то утворення на Україні міцної бази для фронту мусіло було імперативно диктуватися здоровим розумом. Крім того ця здорова база явилася б оздоровлюючим початком, оздоровлюючим центром проти почавшоїся анархії в колишній імперії. Україна стала б тоді не тільки твердою базою для зовнішньої оборони, а також і для забезпечення нормального розвитку російської революції. Тут я не стану судити, на скільки це відповідало б інтересам розвитку української національної революції. Про це хай скажуть історики.

Це нарешті зрозуміли й вороги українського національного руху, коли гадали, по захопленню влади більшовиками, перенести до Києва Ставку головного командування й навіть носилися з проектом скликання на Україні всеросійських установчих зборів. Але це вже було запізно. Посіяне їхніми-ж руками зерно анархії на Україні почало давати свої буйні плоди. Корпуси й полки російської армії на Україні, які так настирливо вони не хотіли замінити своєчасно українськими національними, відразу стали фортецями більшовизму й розповсюдниками страшної отрути всеросійської анархії.

Досить влучно полк. Оберучев характеризує у своїх спогадах політику всеросійських верховних властей щодо українізації армії. Він між іншим каже: „В звязку з деяким ускладненням в українізації військ і непевности позиції тимчасового уряду та вищої військової влади, що давали Українському Військовому Генеральному Комітетові дозво-

ли, протилежно отриманим мною безпосередно від Керенського директивам по цьому питанню, я виїхав до Ставки Верховного Головно-командуючого в кінці місяця липня”¹⁷⁾

Визнаючи всю перевагу українського війська над „общерусскою” збіркою „ратью” ,тимчасовий уряд і Ставка, також піддаючись упертості домагань українського організованого вояцтва, поволі від певного до певного випадку здавали свої непримиримі позиції щодо українізації армії й давали дозволи на переведення її. За дуже рідкими винятками „дозволи” їх завжди були видані вже по довершенню фактів. Тому правдивіше буде сказати, що не дозволи давались до українізації, а санкціонувалась така по її здійсненню в певних військових частинах. Це торкається головне боєвих частин війська.

В запасових частинах була та-ж сама поведінка влади, але пізніше, коли вже маршові роти зовсім не йшли на фронт, бувало самі начальники подавали ідею до відокремлення українських рот, щоби таким чином послати їх на фронт. При тому, звичайно, категорично обіцювалось, що вони підуть виключно на комплектування українських дивізій. Маршові роти з запасових полків ішли часто з недоученими навіть вояками; нераз треба було великих зусиль самим маршовим ротам і Генеральному Комітетові, щоби дійсно вони були направлені в українізуючі дивізії. Обурювання людей іноді доводило до того, що роти вже в дорозі відмовлялись іти далі, коли вони довідувались, що їх везуть не в українські частини, та домагалися виконання обіцянки начальників перед відправкою. Генеральному Комітетові доводилось в таких випадках телеграфічною дорогою полагоджувати конфлікти, добившись від Главн. Упр. Генер. Штабу у Петрограді, щоби певний український ешалон було зі зміною маршрутів направлено до українських дивізій. Були випадки, що все таки українські ешалони попадали в неукраїнські частини, часто збільшевичені, де їх завжди стрічали вороже. Це

¹⁷⁾ К. М. Оберучев: „В Дні Революції”.

також викликало певні конфлікти, не бажані на фронті, що давало претекст усім руссоцентристам піднімати рев проти українізації армії.

Ось приклади тому, як часто стрічалися на фронті українські поповнення „русскімі братами”.

„3 129 піх. Бесарабського полку сповіщають, що туди на поповнення прибула українська маршова рота, в складі якої маються національно-свідомі салдати й офіцери, яких Росіяне стрінули надто вороже, а командуючий полком, полковник Соколов відмовився прийняти їх. Тоді вже Українці-салдати, самі, не зважаючи на злобні пискання Росіян, розмістили своїх земляків біля себе, як гостей і поставили умовини командуючому полком, щоби вони негайно були зараховані в склад полку.

„Мимоволі виникає питання, чи можуть бути певні Українці за своє життя? — Проти якого фронту маємо стояти?” — питаються Генерального Комітету Українці полку.

Другий приклад:

„Сповіщаємо Генеральний Комітет, як ставляться до Українців офіцери Росіяне 137 Ніжанського полку, серед яких особливо визначається своїм україножерством підпоручник Неймак, командир 2-ої роти, в якій не-Українців всього дескілька чоловік. Він у присутности салдатів і офіцирів лає те все, що тільки має спільність з українством, кажучи: Українці здеморалізували армію, Українці „не йдуть на фронт”, всі українські зїзди виносять дурні резолюції, в Центральній Раді сидять теж дурні й взагалі всі Українці „хулігани”. Допомагає йому в антиукраїнській агітації поручник Стрітенський, який, між иншим, допустився такого, що, роблючи по наказу командира полку підрахунок Українців в полку, просто лаявся: „Я би всех Українцев разстрелял”. Українцями подано заяву в офіцирське зібрання, в якій вказується на нечесність, такого поведження панків-офіцирів, синків „гасподствующей нації”.

Фактів таких накопичувалося в Генеральному Комітеті безліч. Зо всіх кінців надходили повідомлення, одне нервовіше від другого, й у них все більше та більше почало від-

чуватися, що розпука бере українців-солдатів. Розпука ця з одного боку вносила депресію духа, а з другого — могла штовхнути теж і українців на шлях загальної анархії і ексцесів.

На всі звертання до Комітету, на всі протести українців-воjakів проти знущання над ними, проти знущання над їх найсвятішим національним почуттям не було фізичної можливості відповісти. Тому я звернувся через офіційний орган Генерального Комітету „Вісти. Укр. В. Ген. Ком.” зі статтею **„До слабих духом синів України”**.

В ній я, даючи відповідь на розпучливі численні запитання до Комітету: „що робити?!” між іншим писав:

„...так, борючись невпинно, твердо, непорушно, команда судна, перемагаючи одну хвилю за другою, одбиваючи один напад за другим, прямувала туди, вперед, до світу!...

„Море безупинно ревіло ,гуло, клекотіло і, то наче насміхаючись над відважною жменькою людей, що вийшли сміло на борню з ним, то з страшенним реготом свого безсилля й злості, з новою силою кидалось на судно. В бурхливості його чулися: то пекельний сміх сатани, то погрозливий грім могутнього велетня, то покірливий, ласкавий заклик покинути боротьбу.

„Ті, хто знав, що там біля маяка врятування, хто чув благання людей судна врятувати їх, йому жінки й діти довірили своє життя, — не звертали уваги на море, бо знали, що кинути боротьбу — загубити тих, що довірилися їм і згубити себе...

„Так і ви, дорогі товариші, славні сини дорогої України, не звертайте уваги ні на погрози, ні на глузування, ні на уговори ворогів України.

„Не вірте ніколи тим, котрі кажуть, що боротьбу за волю України треба покинути, або почекати трохи. Треба пам'ятати, що немає часу чекати, бо чим далі, вітер дме все дужче; море розбурхується все більше й коли тепер випустимо з рук стерно, або попустимо снасти, то тоді невідомо що станеться з судном: чи воно дійде до того маяка, котрий виведе його на широке, просторе своє вільне

життя. Не треба звертати уваги на погрози або глузування ворогів, бо це є ознака їх же безсилля. З вас сміються, над вами глузують, вам загрожують, вас проклинають, але прислухайтеся вам же, та ще й ваші вороги завидують. Завидують, бо у них немає такої щирої любови до свого рідного краю й рідного, обшарпаного, пригніченого люду, як у вас. Ненавидять і проклинають вас за те, а хіба ви винні, що у них немає такої щирої любови до їх краю і їх народу? Не забувайте, товариші, що немає більшої любови, як любов до свого обкраденого краю й пригніченого, темно-го народу.

„Знаючи все це, дорогі товариші, йдіть міцною й непохитною лавою за волю України, за волю усього пригніченого люду!

„Ніхто не може звернути Українців з шляху боротьби за закріплення волі свого пригніченого трудящого люду, та за утворення демократичного ладу!

„Слухайте ті, що хоч на одну хвилину спинився на роздоріжжю!

„Чуєте, як стогне Україна!? То ваші брати, сестри, батьки, матері й малі діти благають вас: „не лишіть нас рабами, голодних, голих у холодній, безверхій хаті. Здобудьте нам волю й землю!”

„Чуєте, славні сини України!?”

„Цей голос усього люду України ви, її сини, повинні чути!

„Хто одвернеться в цей час від своєї окраденої, заплаканої матері, хто не обітре їй сліз і дасть замість хліба камінь своїм дітям — прокляття тому й ганьба!

„Памятайте-ж це, дорогі товариші, й твердо, непохитно, сталою стіною, не зважаючи нінащо, йдіть вперед у боротьбі за право своїх пригнічених мас, у боротьбі за волю й землю! — В. Кедровський”.

Ставка і Петроград вели політику, або скорше зовсім не вели її, а лише спорадично задовольняли домагання українців для використання „Малоросов, как хорошій бо-

евої матеріал” і зовсім не хотіли дати їм можливості дійсно зорганізуватися в свою національну армію.

Тому часто робилося так, що те, що сьогодні дозволялося, завтра „по міновенію остроти і потребності” касувалося. До українізації призначались, як я вже говорив, або найбільше здеморалізовані частини, або ті, що стояли на найбільше активних ділянках фронту. Потім, коли українці „своє призначення” там виконали, для дальших поповнень ними давали інші частини. Генеральному Комітетові така поведінка верховної влади була цілком зрозумілою й ясною, тому він настирливо домагався зафіксування відповідними наказами певних частей армії як українських, щоби їх не було знову обернуто в „общерускія”.

Така позиція Комітету була дуже неприємною для „начальства” й воно, ведучи боротьбу з ним, обвинувачувало його завжди в „розвалі армії”, „в путаниці” певних мобілізаційних плянів і т. д. На допомогу своєму командуванню й революційному начальству приходила вся „общерусская” революційна демократія, преса і т. д. Біля українізації армії весь час була якась сатанинська „свістопляска” всіх великодержавних шовіністів.

Все таки життя й факти брали своє. З надзвичайними труднощами, після величезного морального й фізичного напруження, українці-воляки добивалися вирішення певного конкретного питання в свою користь, хоч це мало забезпечувало від того, що завтра або позавтра всі „уступки” будуть знову анульовані.

В той час, як з української сторони весь час вживались заходи до того, щоби українізації армії надати певну пляновість, систему й провадити її безболізно для армії, — з боку противної сторони все робилося навпаки, з метою розбити, обезсилити та здеморалізувати український військовий рух. Те, що це вдаряло також і по всій армії, очевидно нікого не турбувало, бо для наших ворогів було головне: щоби українці не мали своєї армії, бо тоді з ними „не справиться”. Цю думку висловив навіть Керенський перед представником Генер. Комітету при Ставці, полк. В. Павленком, сказавши: „Ви, Українці, хатіте

сабрать у себя свою армію, чтобы патом воевать с нами. Но только пасмейте! У нас ещо найдутся сіли, чтоб расчітаться с вами!”

Отже Ставка увесь час не давала потрібного наказу про українізацію армії, а все обходилося лише телеграфами, правда, іноді обіжного характеру, але вони також обіжно й касувалися „по міновенію надатності”.

Так, наприклад, дозволяється обіжною телеграфою переводити українців-вояків, коли боеві обставини дозволяють, в певні військові частини для українізації, але через декілька тижнів шлеться така телеграма: „У зміну телеграми 22 серпня сповіщаю, що начальник штаба верховного головнокомандуючого в порозумінню з головним управлінням генерального штабу наказав: документи на салдатів, котрі перейшли на службу в українські й у ті, що українізуються части до 20 серпня с. року, без задержки вислати по новому місцю служби цих салдатів, всіх же салдатів-Українців, що відлучилися після 20 серпня, рахувати дезертирами на загальних основах і з ними поступати по всій строгості законів”. Телеграма від 22 серпня вносила лише коректи до першої, підтверджуючи її, тепер висилається через дескільки днів третя, яка цілком касує перші дві й так робилося без кінця.

В Петрограді йдуть переговори про затвердження всіх військових українських організацій; про встановлення спеціальних національних комісарів; військові начальники налагодили взаємовідносини з українськими радами; солдати-українці визнають лише їх для себе авторитетними органами революційної влади та підлягають лише їх директивам, а главнокомандуючий південно-західним фронтом генерал Денікін видає наказ, що забороняє підлеглим йому начальникам входити в будь-які зносини з українськими військовими організаціями і т. д.

Звичайно це все лише дезорганізувало, дезоріентувало начальників у справі українізації та, не знищуючи її, лише гальмувало її й робило болючим процесом для армії.

Щоби нарешті раз на завжди покінчити з безконечною веремією „дозволів”, „заборон”, „змін” і „відмін”, Ге-

неральний Комітет, крім постійних його вимог про надання повної пляномірності й організованості українському військовому рухові, після корніловського виступу вирядив делегацію до Ставки верховного командування. Тоді Верховним Головнокомандуючим і військовим міністром був всесильний Керенський і ми сподівалися нарешті впорядкувати українізацію. В склад делегації увійшли: С. Петлюра, П. Скріпчинський та я.

Мною була вироблена і затверджена Комітетом наступна програма наших домагань у Ставі:

1) Видати наказ по фронтах про переіменування 27 уже українізованих дивізій, серед них три кавалерійські, в українські й далі поповняти їх виключно українським елементом.

2) Призначити для них запасові полки з тих, що стоять на Україні. (Такими чином досягалась українізація залог).

3) Гіоруч з українізацією салдатської маси мусить українізуватися командний склад, штаби, інженірни, транспортні, артилерійські та лікарські установи.

4) Видати наказ, щоб штаби й частини не робили перешкод переводити офіцирів-Українців в українське військо.

5) Щоби була призначена певна кількість офіцирів-Українців для освіти в академії генерального штабу.

6) Щоби в Київській і Одеській Округах військові школи були українізовані, а скінчивши їх призначалися в українські частини.

7) Щоби випускні Українці-юнкери призначалися відразу в українські частини.

8) Для пляномірності українізації та щоби знищити зайве перекидання рекрутів, ополченців, евакуованих і взагалі всіх Українців, прикликаних до війська з Київської, Одеської і південної частини Московської округи, комплектувати ними лише ті запасові частини, що стоять на Україні.

9) Чорноморську флоту, що тепер на 80% складається з Українців, далі комплектувати виключно Українцями. Також по зможі перевести до неї Українців-моряків з Балтійського моря, замінивши їх не-Українцями-чорноморцями.

10) Видати наказ по фронту й запіллю про законність існування національних військових організацій на тих-же підставах, на яких існують загально-військові організації.

11) Для полегшення українізації признати повноправними, як комісарів, представників Генерального Комітету, чи уповноважених відповідних рад при штабах українізованих дивізій, корпусів, а також при всіх арміях і фронтах, де є Українці-вояки.

12) Затвердити Генеральний Комітет з правами, зазначеними в статуті його, ухваленим другим військовим зїздом.

13) По мірі можливости перевести на фронт, що на Україні, українізовані частини, а в першу чергу 21-ий корпус.

Відповідно цим тезам були вироблені також цілком певні пляни українізації й проекти відповідних наказів.

**

Виправляючи до Ставки Головного Команданта Армії (початок вересня 1927 р.) осібну делегацію зі своїх членів: С. Петлюри, П. Скріпчинського і мене, Всеукр. військовий Генеральний Комітет хотів для більшого переконання „Ставки”, щоби домагання його були підперті генеральним Секретаріатом одноголосно, щето, щоби за ними дали свій голос і представники національних меншостей.

Як і треба було сподіватися, один лише член Секретаріату Рафес (жидівський с. д. Бунд) виступив проти домагань „українізації штика”. Але на другий день після годинного мого і В. Павленка переконування його, що це відповідає не тільки власно-українським інтересам, а також і інтересам усеї „руської” армії, він нарешті дав свою згоду. При тім на очах у нього заблищали сльози і він схвильовано сказав:

„Ви меня убѣділі підписать себѣ смертний пріговор”. Для нас залишилося тайною, в чому він добачав „смертний пріговор” собі. Цей випадок з Рафесом якнайліпше висвітлює відношення не-українців, навіть тих, що ніби то пішли разом з нами до українізації армії, а разом і до закріплення українством своїх позицій.

Одинадцятого вересня увечорі, окремим вагоном, який нам дали „самочинно” залізничники, бо вища московська влада в Києві забороняла дати його нам, ми виїхали до Могилева, де в той час перебував „Верховний Головнокомандуючий” Керенський.

На другий день ранком ми були уже в Могилеві.

О десятій годині я зі Скрипчинським у супроводі представника Генер. Комітету при ставці В. Павленка пішли до потягу-канцелярії „Глаковерха”, щоби там умовитися про прийняття нашої делегації Керенським, а також поінформуватися самим та поінформувати про суть наших домагань тих з його оточення, що можуть зробити відповідне підготування для наших переговорів.

Тут стрів нас дуже ввічливо помічник начальника штабу „глаковерха” Вирубов. З Вирубовом я стрівся вперше. Він зробив враження високоінтелігентної людини, вислухав нас уважно, обговорив з нами деякі деталі і точно, всебічно з’ясував для себе суть наших вимог. Мені тоді здавалося, що він добре зрозумів усю вагу запропонованих нами упорядковань в українізації армії, а може не тільки зрозумів, як інтуїтивно відчув усю силу і вагу українського національного військового руху, тому, здавалося, наша точка погляду знайшла в нього повне співчуття.

Тут-же я також перший раз стрів комісаря Південно-західного фронту Йорданського, який зробив враження досить блідої, невиразної особи, з дуже обмеженим політично-партійним об’ємом.

По умовленні про прийняття нашої делегації ввечером Керенським, ми опустили потяг. На пероні двірця я стрів двох колишніх унтер-офіцерів моєї роти, які тепер були в так званому ударному корніловському полку, що в цей час грузився в ешалони, щоби залишити Могилів. Роз-

мовляючи з ними, я почув із невеличкого гурту солдатів „вїрних временному правительству і революції”, що тримали охоронну службу при Ставці, голосний насмішливий вигук, що викликав гучний сміх серед усього гурту:

— „Гляді-ка! Наш Серой пашол!” (В російській армії „Сірим” насмішливо-образливо прозивали новобранців).

Я подивився в бік кивка голови того, що говорив і там побачив, як швидко первовим ходом ішов від вагонів Керенський.

— Ну, подумав я, і не високо ж стоїть у Ставці авторитет Керенського!

Увечорі Керенський прийняв нас у своєму вагоні. З нашого боку були: Петлюра, Павленко, Скрипчинський і я. З Керенським були: Вирубов і ще кілька вищих офіцерів штабу. Всі розмови вели Петлюра і Керенський, а з інших рідко хто вставляв своє слово, або давав пояснення.

Керенський глибоко сидів у кріслі і, здавалось, уважно, з великою терпеливістю слухав пояснення, виводи і домагання Петлюри. Обличчя Керенського і вся його постаць робили враження, що він перетомлений до краю, тому він лише іноді, якимось мляво, ставив свої питання, або висловлювався проти. Останнє робив він рідко і стримано. Очевидно він уже був до наших вимог приготований і мав свою вироблену думку. Майже з усіма доводами Петлюри, видимо, погоджувався, через що нам здавалося, що на цей раз наші вимоги будуть задоволені.

З уваг Керенського врізалися мені в пам'ять головні дві. Переказую їх на пам'ять, тому не ручую, що вони були такі слово в слово, але по змісту передаю точно.

Перша, що, мовляв „не думайте, що ваші українські часті краще другіх”, на що одержав від Петлюри пояснення і докази протилежні його думці. Також нас підтримав, не памятаю хто з присутніх штабовців увагою, що дійсно українські частини далеко кращі від інших у всіх відношеннях.

Друга увага його була: „Ви добиваєтесь українізації такого більшого числа дівізій, а вїдь у вас же для ніх нїт командного состава! Ви же не імїєте у себе офіцерів

вищих рангов!?” — В цій увазі він мав цілковиту рацію, бо до захоплення більшовиками влади, ми дійсно мали дуже мало офіцерів вищих ранг, а також генерального штабу, які признавались би до українства.

В цьому була також одна чи не з найбільших наших трагедій, що гальмувала організацію української армії.

Правда, пізніше, по большевицькому перевороті, спасаючи свою шкуру, їх сипнуло до нас більше ніж треба було й вони майже відразу обернулися „з русскіх офіцерів”. „з Малоросов” в українські націоналісти, а дехто поліз аж в націонал-патріоти, але це вже було запізно.

Звичайно більшість з них це робила лише з тактичних мотивів, щоб врятувати до слушного часу себе, потім знову обернутися в „русского офіцера”. Лише дуже незначна кількість дійсно прийшла щиро на службу свого народу.

З першої категорії досить велика частина відвіялася з української армії, коли існувала добровольча армія (Денікіна, Юденіча, Врангеля); друга частина пізніше, коли червона армія все більше почала бути „русской армією”, перейшла до червоних і лише невеличка частина залишилася в українській армії надовше, дехто, рахуючи, що й в ній можна робити своє „русское дело”, прикриваючись національною машкарою. Сказане не торкається тих фахівців, що пішли в нашу армію як фахівці, ясно зазначивши, що вони не-українці, бо вони найліпше й чесно виконали свої обовязки перед нашою армією. Тому їх треба поважати й уміти цінити.

На уваги Керенського нам було досить тяжко йому відповісти, а тому доводилось давати пояснення, чому ми не маємо таких старшин, та при яких умовах будемо мати, й інше, ходячи, як кажуть „навкруги та навколо”.

В це побачення умовлено з Керенським, що: а) він оголосить наказ про затвердження українськими 15 піх. дивізій разом із запасовими полками. б) Генеральний Військовий Комітет і інші українські військові організації будуть рівноуправнені і: в) решта наших вимог приймається на увагу і вони будуть по змозі в найкоротшім часі задоволені. Про технічне переведення всього цього в життя ми мусіли порозумітися з Начальником Штабу

„Верховного Головнокомандуючого” і Канцелярією військового міністра, яким він дасть відповідні директиви.

В ту ж ніч Керенський виїхав до Петербурга.

На другий день рано прийняв нас начальник штабу генерал Духонін. З цим високоінтелігентним, гарним генералом, усі ми були вже давніше знайомі, коли він був начальником штабу Головноком. Південно-зах. фронту. Прийняв він нас дуже вдоволено, але все таки стрінув, як старих знайомих.

Вислухавши наші домагання, а також розглянувши технічний плян їх переведення, він заявив, що з боку чисто-військового вони не викликають жадних заперечень. Навіть більше, він признав їх цілком відповідними для інтересів армії, а зокрема технічні пляни „прекрасними”. Отже, коли б усе від нього залежало, то він можливо лише з незначними поправками негайно згодився б на переведення їх у життя. Але тут є не тільки чисто військово-фаховий бік, а також значна домішка політичного характеру, що треба розв'язати безпосередньо з урядом.

Нас це здивувало, бо Керенський же з гори обіцяв дати відповідні директиви і очевидно виїхав зі Ставки, не зробивши цього.

Коли Петлюра коротенько переказав Духоніну наше побачення з Керенським, він відповів, що дійсно йому дані директиви, але такі, що далеко не вичерпують наших домагань, тому попрохав лишити в нього всі наші матеріяли до другого дня, коли він дасть остаточну відповідь.

Для нас стало очевидне, що Керенський дав директиви лише загального характеру, доручивши своєму начальникові штабу обміркувати наші домагання у всій повноті. На своє побачення з Керенським ми й дивилися, як на необхідність від нього мати принципіальну згоду на суть наших домагань, яку він нам дав, але не переказав цього Духоніну. Тому, що я мусів їхати до Петербурга на демократичну нараду, мені доручено нагадати там Керенському про наше побачення у Ставці і добути від нього точні, позитивні директиви для Духоніна.

IV.

В ПЕТЕРБУРЗІ

Стріча з українськими військами на охороні „Зимової Палати”. — „Да, ви щасливі”, що маєте українців-воєнків. — Сила авторитету Генерального Комітету. — „Слава Україні” в колишній царській палаті. — Пошана по „старорежимному і на странном языкє”. — Чи не привезти російських міністрів до Києва?

Прибувши до Петербурга, я перед демократичною нарадою поінформував представників Генерального Комітету, що були там при Головному Штабі, Генеральному Штабі і Кабінеті військового міністра, про справи у Києві і про останнє побачення у ставці з Керенським. Тут ми вирішили, що на другий день я й О. Пилькевич підемо до Керенського, щоб остаточно добути від нього конкретні відповіді на домагання Генер. Комітету.

На другий день пів до десятої години, маючи вже призначену авдієнцію, йдемо до „Зимової Палати”, де тоді жив Керенський і робив прийняття.

Підходимо до брами палати. Вартовий у погонах гвардейського стрілецького полку зупиняє нас і прохає показати наші „пропуски”. Тому, що їх не було в нас, я показую свою легітимацію члена Генер. Комітету. Читає він її один раз, перечитує вдруге і обличчя його розпливається у широку, привітну усмішку.

— Так, ви, значить, приїхали з Києва? З нашого Комітету, значить!? — питає по українськи.

— Так! — відповідаємо здивовано. — З Києва! А чому ви кажете: „З нашого Комітету”?

— Як чому!? Та ми ж український батальйон гвардійського стрілецького полку. Ось уже зо два тижні, як повнімо охоронну службу при палаті.

— То дуже приємно! — кажу, — але деж нам треба добути „пропуски”?

— Ні! Коли ви маєте легітимації, та ще наші київські, то більше вам нічого не треба. Йдіть просто до тих вели-

ких, вхідних дверей і відразу кажіть, що ви з Генерального Комітету, то там вас проведуть, куди слід”.

Не відійшли ми від нього і п'ять кроків, як він знову гукає на нас: „Вибачте, будь ласка! А скажіть, чи швидко заберете нас на Україну з цього гнилого болота!? Страшенно, як хочеться скорше вирватися звідси! Краще день і ніч вартувати там біля нашої Центральної Ради, ніж тут стерегти тих супостатів”!

Хто ті „супостати”, ми не перепитували, бо, здавалося, й так зрозуміли.

Підходимо до дверей. Тут вартовий не встиг роззявити рота, щоб спитати нас, як чуємо, перший вартовий від воріт кричить, що є сили:

— „То наші!! Члени Військового Генерального Комітету”!

Другий вартовий, вчувши це, в мить ставши струнко, взяв рушницю „на караул”.

Ми привіталися з ним і почули відповідь на всі груди „по гвардейському”: „Слава Україні!!”

Довгими коритарами, через цілу низку різних кімнат і заль, ми нарешті добралися до почекальні для тих, що приходять на аудієнцію до Голови Правительства і „Верховного Головнокомандуючого”.

Тут біля дверей до кабінету Керенського ми зголосились у „дижурного” секретаря, чи адютанта, не памятаю, до Керенського. Поруч із цим „дижурним”, по обидвох боках дверей, стояли вартові, які, почувши наші прізвища і „службовий стан”, виявили на своїх обличчях якесь почуття самозадоволення і ніби то „підтягнулись”. Влучивши хвилину, коли полковник Пилькевич, розглядаючи картини, що висіли по стінах почекальні, проходив близько мимо вартових, ті „взяли на караул”. Це здивувало багатьох із присутніх тут офіцерів вищих чинів і зацікавило їх, що значить таке відношення вартових до полковника Пилькевича.

Коли той пояснив, що ми члени Всеукраїнського військового Генерального Комітету, а вартові солдати українського батальйону, то один з генералів, зітхнувши тяжко, промовив:

„Да! ви щасливі! Вам не прийдеться навѣрно пережити того, що ми пережили, переживаємо і навѣрно дождьомся ще худшого!”

Почекавши з годину, ми попрохали, щоби Керенському зголошено нас окремо. Може він прийме поза чергою. „Дижурний” пішов до кабінету і за три хвилини ми мали відповідь, що „п. Верховноголовнокомандуючий” спішно їде зараз на засідання міністрів і просить нас зайти завтра о 10 годині ранку.

Виходячи з почекальні, ми при дверях стрінулися з підполковником, у якого на погонах були якісь знаки технічного війська, яких я не розпізнав. Уступаючи один другому дорогу, ми стрінулися нашими поглядами і пізнали один одного.

Передо мною стояв колишній капітан у 1915/16 роках, Муравйов. Це був той самий Муравйов, що потім розбив під Гатчиною війська вірні Тимчасовому Правительству, ставши на бік большевиків, а згодом „покоряв” Україну.

„А!! Здрастуйте! Ви что ж всьо займаєтесь своїми хахлацкіми дѣлами! О-о-о! Тепер, думаю, ваша берет!” — привітав він мене.

— Так, як бачите!

„Что, билі у него?!” — кивнув він головою в напрямку до кабінету Керенського.

— Ну, а що ви робите, пане полковнику? Та, дозвольте вас поздоровити з авансом.

„Я, что дѣлаю”? — почав він скороговіркою і очі його забігали ще більш нервово, ніж як це я памятав; було, давніше.

„Я тепер формірую свої ударня войська. Ви же меня знаєте! Ви же знаєте, что Муравйова ещо нікто і нікогда не побѣждал!? О-о-о!! Я тепер уже скоро окончу

свої формірованія і резнесу нѣмцев!... Р-р-разнесу в одін два мѣсяця, в дребезгі!! Ну, досвіданія, — я спешу!” — закічив він, виявляючи велику збентеженість. Ми попрощалися, побажавши один другому успіху.

„Хто він такий? Знаєте, він робить враження якогось божевільного, такий нервовий і дивний!?” — запитав мене Пилькевич.

— Так, він очевидно не при собі. Я його знав ще в одеській школі прапорщиків у 1915/16 роках, де він у ранзі капітана гренадирського полку Олександра II був ротним командиром у той час, як я там був інструктором. Звільнено його, здається, зовсім як психічно-незрівноваженого в наслідок тяжкого поранення і контузії на війні — пояснив я Пилькевичеві.

Тут я вважаю потрібним трохи більше спинитися на цій глибоко-трагічній персоні, про яку так багато говорилося й писалося, говорячи навіть, що він жандармський офіцер, поліцейський пристав і т. п.

Капітан Муравйов у 1915/16 роках був командиром роти Одеської школи Прапорщиків. Він старий кадровий, широко освічений офіцер, очевидно мав і загальну прекрасну освіту. В японській війні він був тяжко поранений, чому довго лікувався. В період довготермінових відпусків мандрував по Європі.

Велика війна застала його вчителем Казанської військової школи, звідки він пішов у Гренадирський імператора Олександра II полк. З тим полком Муравйов брав участь у боях проти німців.

Тут він знову був тяжко поранений (здається два чи три праві ребра розторощено) та сконтужений. Лише завдяки атлетичному складові свого тіла (він скінчив також „блестає” Імператорську фехтувальну школу й був прекрасним гімнастиком) він досить швидко очунав, але вже на фронт не був здібний.

У школі прапорщиків він виділявся з числа інших офіцерів своєю інтелігентністю, освіченістю та крайнім

лібералізмом. Часто говорили ми з ним „по душам” і він знав, що я український націоналіст та ще в додаток „красний”. Від одного нього я не вважав потрібним ховатися з своїми переконаннями, бо був певний, що він на жадну підлоту не здібний. Прямий, одвертий, чесний і гарний навчитель, він подобався юнакам, навіть можна сказати, що вони його любили.

Було в нього лише одне неприємне, що коли вийде він з рівноваги, а вивести його було легко, іноді він губив рівновагу при найдрібнішій причині, то тоді робиться звіром, скаженіє. В таких випадках він часто хватав першого, що попався під руку, юнака, душив його за горло, лаючи всіх на право й на ліво, починаючи з юнаків, аж до начальника школи і вище.

Це траплялось, треба зазначити, рідко, а по більшості обходився його приступ гніву лише буйною лайкою та погрозами. Швидко проходила буря і він, здавалося, страшенно страждаючи внутрішню, просив у всіх вибачення, трохи не зі слізми стыду.

Не сердились на нього, а скорше жаліли його, як нещасну людину, жертву війни.

Чим далі, тим випадки приступу „бешенства” з ним траплялися все частіше, чому нарешті він медичною комісією був увільнений, здається, зовсім від військової служби, а через років півтора я стрів його тут, як підполковника, формуючого ударні батальйони. Мушу додати, що непобідимість була його ідеєю фікс і горе було тому, хто при розборі тактичних задач насмілювався робити уваги невдалим рішенням його роти, або ще гірше, що вона прогнала бій. Тоді він відразу виходив з рівноваги, ганьбив усе й уся, доказуючи, що „Муравйова нікто і нікагда еще не победіл”.

В одній зі заль, через які ми переходили прямуючи до виходу, на зустріч нам, твердим кроком, „по строевому”, підійшов моторний гвардієць, підпрапорщик і відрепортував, звертаючись до Пилькевича, що він є фельдфебель „дижурної роти” при палаті і прохав нас зайти поздорови-

тися з ротою, яка, вже вистроєна в своїм поміщенні, чекає на нас. Звичайно, ми з великою охотою і цікавістю пішли за ним. Тут же у палаті, в одній з крайніх кімнат, була приміщена „дижурна рота”. Здається ця, кімната й перед революцією мала те саме призначення, була солідно улаштована, як військова касарня.

Увіходимо в кімнату, де без зброї стоїть вистроєна рота.

„Струнко”! — чується голосна команда, як тільки ми переступили поріг касарні.

Салютуючи проходимо повз фронт. Кожний вояк упялив в нас очі, в яких світиться лагідність і зацікавлення. На обличчях видно задоволення, що нарешті їх відвідує й оглядає своя військова влада. Я тоді в тій лаві людей вичитував гордість того, що й вони можуть показати себе у своїй красі представникам своєї військової влади.

Пилькевич у кількох словах сказав коротенький привіт і подяку за пошану та такий чудовий вигляд українців-воjakів.

„Слава Україні! Слава Центральній Раді! Слава Генеральному Комітетові! Слава!” — могутньо залунало в сотні „гвардейських” грудей.

Покотилася могутня луна слави України, що вирвалася такою бурею з цих грудей. Покотилася по всіх кімнатах, коридорах і залах цієї величезної, суворої, тепер напів-порожньої палати, центру колишнього деспотизму, а сучасної нещирості та змагання утримати на довше під ногами „царського насліддя Єдиную і Недѣлімую”. Ця луна, що розляглася по всіх палатах, викликала у мене почуття того, що розколина в „Недѣлімії” досягла уже самого серця її і потрясає еством усієї „Єдиної”. Таким відгуком вона відбилася в моїй душі.

Поінформувавши коротенько воjakів про наші національні справи, ми попрощалися з ними і звернулися до виходу під вигук голосів: „На Україну нас забирайте скорше!” „Там наше діло, а не тут”! „Вітайте Центральну Раду, вітайте Генеральний Комітет, батька Грушевського,

Петлюру"! „Менше просіть у Петербурзі, а робіть своє діло самі"! „Ми допоможемо"!... Й інше ще довго долітало до нашого вуха.

Фельдфебель провожав нас аж за браму. Всі вартові, повз яких ми проходили, віддавали нам пошану. Це дивувало проходячих тут військових і різних революційних діячів так саме, як тих, що бачили й чули в залі рапорт фельдфебля. Там навіть зібрався їх невеличкий гурток, який, роззявивши роти, дивився на нас, не розуміючи, що це все значить. Чому звичайним двом офіцерам віддають так старанно пошану „по старорежимному”, та ще й рапортує на „каком та странном языкѣ” фельдфебель, у той час, коли солдати давно уже перестали салютувати навіть старим генералам.

„Вибачте, що на хвилину вас затримаю і дозволю собі сказати вам два-три слова” — промовив фельдфебель перед тим, як ми мали уже попрощатися.

— Дуже просимо, кажіть!

„Чому ви з Києва усе їдете на переговори до Петербурга? Хіба без цього не можна якнебудь інакше!”

— Ну, а як же інакше? Адже треба багато справ полагодити безпосередніми переговорами. Це ліпше і скорше.

Ні, ми думаємо, що ви тут ні до чого не домоворитесь, бо їх треба лише примусити підписати те, що Україні треба”.

— Ну, як же ви їх примусите?

„Я гадаю, що треба привезти їх до Києва, та там і примусити”.

— Як же саме це можна зробити!? — питаємо зі здивуванням.

„Дуже легко! Ви тільки доручіть це нам, то ми їх з усім гуздром, так як будуть сидіти на раді міністрів, доставимо у Київ Центральній Раді. Ну, а там уже наша сила! Вони підпишуть усе, що скажете, а тоді нехай собі йдуть під три чорти!” — закінчив свої поради фельдфебель.

Ми злегка посміялися над його наївністю розв'язати таким шляхом наші взаємовідносини з колишньою Росією, хоч би навіть дійсно можливо було привезти міністрів до Києва, і сердечно попрощалися з ним.

— Ну, завтра питаємо Керенського, що значить, що він у Ставці казав нам, що українські військові частини не ліпші від російських, а тут доручається охорона Правительства власне українському війську, та ще в часи найбільш критичні й небезпечні, бо ми же стоїмо на передодні демократичної наради, а як поставиться вона до Правительства, то це велике питання!?

На жаль, це й залишилося лише наміром, бо, як звичайно, для прийняття українських делегацій Правительством і окремими міністрами в назначений час не знайшлося „вільного часу”, бо явилась випадково якась „несподівана дуже пильна справа”.

В той же день розпочала свою працю демократична нарада, в якій ми взяли участь як делегати від Генерального Комітету й тоді вже у нас не було часу добиватися аудієнції. Крім того ми й самі вирішили, що годі вже принижувати себе та оббивати пороги по міністерських „приймних”, випрохуючи собі аудієнцій, які все одно, зрештою, до нідочого позитивного не приводили.

Лише О. Пилькевич¹⁸⁾ та М. Полоз¹⁸⁾ були у військового міністра Верховського, який прийняв їх десь о сьомій годині ранком. У Верховського вони домагалися скоршого полагодження питання управління українських військових організацій та інших справ, що тичились до військового міністра. Я до нього не ходив, бо, зайнятий у військовій фракції демократичної наради, не мав часу, та й не було в тому потреби.

Питання наші, що торкалися верховного головно-командування армії, можна було розв'язати лише в Ставці, а не в Петрограді.

¹⁸⁾ О. Пилькевич був представником Генерального Військового Комітету при російському Головному Штабі, а М. Полоз при Канцелярії Військового Міністра.

V.

ВСЕРОСІЙСЬКА ДЕМОКРАТИЧНА НАРАДА.

Українському Військовому Комітетові не дають права представництва. — Коаліція з буржуазією, чи проти буржуазії? — Напад Керенського на українців. — Наказ Центральної Ради своїм делегатам. — Вся російська демократія проти українців. — Російська демократія дурить сама себе. — Церетелі поправляє, Троцький та інші більшовики протестують. — Погроза „революційного” солдата. — Деклярація Всеукраїнської Ради Військових Депутатів. — „В Якутську область пошлі вон!”. — Мізерне представництво українців у Всеросійському передпарламенті. — Українцям з російською демократією не подорозі. — З'їзд народностей колишньої російської імперії в Києві.

Почалась Демократична Народа. З першого ж засідання її у мене з'явилась якась зневіра до всього, що тут діялося. Я відчув якусь апатію до цього зборища, що здавалося мені дуже далеким, зовсім чужим.

Тому я вирішив триматися на ній як обсерватор, лише з інформаційною метою, щоб нарешті скласти собі, більш-менш, точну уяву, що то за „всеросійська демократія”, до співробітництва з якою прагнемо ми й кличемо її до себе. Записався я тут, між іншим, до військової фракції.

Демократична Народа була скликана з ініціативи Всерос. Совіту Салдатських і Робочих Депутатів, як противага „Московському Государств. „Совещанію”.

Також і тимчасовий уряд, що після корніловського виступу значно втратив ґрунт у себе під ногами серед російських революційних мас, мав на меті при допомозі демократичної наради знову притягнути до себе революційні маси народа.

На Демократичній Нараді дебатовалося головню два принципи організації всеросійської влади. Перший — організація влади чисто соціалістично-революційної, а другий — опертої на коаліцію всього демократичного російського суспільства, або, як казали, коаліція з буржуазією.

Розповім тут коротко перебіг Демократичної Народи в головних рисах, спиняючись ширше над тими моментами, що торкалися справ національностей.

У день відкриття Демократичної Народи 27 вересня (н. ст.) я з О. Пилькевичем та М. Полозом помандрували ранком до Александрівського театру, де мала відбуватися Народа.

Петроград, особливо район Александрівки, кипів, бурлив від величезної маси народу. Все про щось спорило, хвилювалося, щось дебатувало. Кожен хотів наперед дізнатися, що скаже Демократична Народа, чи знайде вона вихід з того тяжкого стану анархії, в яку вже попала Росія!? Що скаже уряд, що скаже Керенський? Як з миром з німцями? Чи буде на Народі Ленін, якого большевики включили в склад делегатів¹⁹⁾, хто переможе і т. д.

Ми з великими труднощами протиснулися до мандатної комісії. Пред'являємо свої мандати від Всеукраїнського Військового Генерального Комітету й просимо вхідні картки.

Переглянувши реєстр запрошених організацій на Народу, один з членів мандатної Комісії заявляє, що Генерального Комітету немає в реєстрі запрошених до участі в Народі.

От тобі й маєш! Всеукраїнська військова організація, що обрана на двох військових з'їздах представників більше ніж від двох мільйонів українського вояцтва, що репрезентує тепер до 4 мільйони озброєного українського народу, жодного права голосу на з'їзді російської демократії не має, а міжтим різні спілки дентистів, фармацевтів, повитух тощо, мають численних своїх представників.

На всі наші доводи та домагання, щоби нам було дане місце на Народі, хоч в „хитроумно” складеному реєстрі учасників Народи Генерального Комітету немає, ми одержали категоричну відповідь, що „ніяк нельзя, ведь Украинци і так достаточо мест імеют”.

¹⁹⁾ Тоді Ленін переховувався, бо уряд шукав його, щоби арештувати за протидержавну пропаганду.

— Як це так „достаточно” по вашому? — питаємо.

— А вот от Центр. Ради 15 человек, да от Всеукраинской Ради Войскових Депутатов — 3 места.

— Ну, та цеж буде 18 місць представництву 35-ти мільйонного народу, майже на дві тисячі делегатів. По якій же це аритметиці так гарно вираховано?

— Нет, ви не прави, ведь наверно будут Украинци от других общих групп і організацій, как їх члени, а ето даст безусловно значительное число ваших націоналістов.

Дарма було спорити й переконувати руссоцентристів в неслухності їх гадки, щоби не сказати більшого.

Побачивши, що тут зовсім не помилка, зовсім не випадковість, що Генерального Комітету немає, ми скористувалися тим, що Центральна Рада прислала тільки 9 делегатів і вписалися в число делегатів від Центральної Ради.

Нарешті ми в помешканні.

Тут чути страшний галас, як кажуть, „Содома й Гомора”. Ведеться шалена закулісова агітація, намічаються різні блььки, групи і другі об'єднання. Ціла низка таких агітаторів-організаторів обліплює кожного нового депутата й по своєму, або „накачує” його, або переконує, доказує, умовляє, тощо. Цю роботу ведуть не тільки делегати з'їзду, але очевидно спеціально прислані агенти різних партій. Як вдалося, зорієнтувавшись, вяснити, то найбільш інтенсивна підготовча праця велася большевиками. Приходилось дивуватись, як різні агітатори, не будучи членами наради, забралися в помешкання театру, яке, здається, так суворо охороняється „революційними салдатами” від входу до нього „посторонніх”.

Один за другим підбігають і до нас різні агітатори, інформатори, словом „накачевателі”. Але зачувши на запитання: „От какой военной організації ви, товарищі?” відповідь, що ми від Українського Комітету, відскакують від нас мов ошпарені. Очевидно ми не входимо в їх розрахунки, або просто є для них занадто „контр-революціонери шовіністи”, з якими безнадійно балакати. Лише большевики заводили з нами свої агітаційні розмови, смисл яких, коротко кажучи, був той, що — Долой сагла-

шателей! Далой слуг буржуазії! Далой агентів Корнілова" і спеціально для нас додаток: „Да здрастуєт самоопределенія!" Інші групи, як я вже сказав, з нами військовими, не говорили. Не знаю, яке відношення їх було до цивільних делегатів Центральної Ради.

Нарешті величезний театр переповнений вщерть. Прибуло більше ніж 1700 делегатів.

На сцені, де улаштований стіл для президії й катедри для промовців, з'являється голова Совіта Робочих і Садатських Депутатів Чхеїдзе. Схарактеризував коротенько причини, що привели до скликання цієї наради. Причини ці можна резюмувати так: Надзвичайно тяжке внутрішнє становище держави; не цілком ясне питання війни й миру; необхідність утворити міцне революційне правительство, яке, опираючись на весь революційний нарід, повело б Росію до світлої майбутности. Вкінці свого вступного слова він запропонував обрати президію Наради.

Президія була вибрана в складі 33 членів. Між ними Чхеїдзе (голова), Церетелі, Авксентев, Чернов та інші. З українців у президію увійшов член делегації від Центральної Ради М. Порш.

По виборі президії перший забрав слово голова Правительства й верховний головнокомандуючий Керенський.

— Слово належить голові совіта міністрів Александру Федоровичу Керенському! — виголошує Чхеїдзе.

В льозі Правительства (к. царська), в глибині театру просто сцени, над головним середнім входом, встає Керенський. Сходить в низ і з'являється в залі, прямуючи до сцени. Його стрічають гучними оплесками представники: міських дум, земств і виконавчих комітетів, кооперативів, економічних організацій, різних дрібних і декого з військових. Жодних оплесків не чути з лав представників національних організацій, лівих есерів та большевиків.

Тут треба зазначити, що взагалі большевики виявили надзвичайну свою фракційну дисциплінованість і зовнішню однудушність.

Заложивши свою праву руку за полу військового свого „френча”, Керенський, в акторській позі театральнотрагічним голосом почав свою промову.

Не знаю, може на когонебудь його манера говорити й робить велике позитивне враження, мені ж вона здавалась, завжди коли я його чув, а особливо тепер, занадто схожою на „паяснічанье”. Всі його вигуки надмірним голосом, всі його широкі жести, гримаси, похитування головою, притупування ногами та бігання по авансцені, а також в глиб і вперед, повторюю знову, робили на мене просто гнітюче враження. Жалість з’являлась, що революційним самодержавцем всієї колишньої імперії є такий гістєричний тип кльовна. Може в дійсності воно не так було, може Керенський справді був людиною залізної волі, як то він намагався показати формою, прийомами, а почасти й окремими реченнями своєї промови, але в мене було враження протилежне.

У досить довгій промові, складеній з коротких окремих речень, часто зовсім не звязаних одне з другим, він немов би то виправдувався в своїй вині щодо корніловського виступу. Довго він на цьому зупинився, але вияснити так, щоб сказати: „дійсно він тут не при чім”, йому, на мою думку, не пощастило. Щось залишилось недоговореним і багато дечого невиясненим.

Скаржучись гірко на пануючу анархію, він, надзвичайно гнівно погрожуючи, заявив, що він одержав з Гельсінфорсу²⁰⁾ телеграму про те, що 15 вересня „самочинно” розпочинає свою працю Фінляндський Сойм, на двері якого російським революційним урядом накладено печатки.

Коли він сказав далі, що російська фльота й залога Гельсінфорсу заявили, що не дозволяють тимчасовому правительству чинити насильства над фінським народом, почувися гучні оплески на честь фльоти й війська з лав представників національностей, большевиків, а також менш рясні з лав представників місцевих совітів.

²⁰⁾ Столиця Фінляндії.

Це страшенно роздратовало Керенського й він несамопитим голосом прохарчав-прокричав: „Ми знаєм, хто нам в Фінляндії змінені!” і кинув свій гнівний зір в бік лав, де сиділи представники національностей.

Не знаю, чи хтонебудь тоді зрозумів цей вигук, але я добре зрозумів. Він був направлений на адресу того народу, якому в Києві той же Керенський погрожував своїм „Руки прочь!”, а в Москві на „Государственном Савещеніі”, в якому українці участі не брали і яке було прелюдією корніловського виступу, він говорив: „Скажі мені, хто дал тебе 30 сребренніков”?

Тоді в Москві цим Керенський кидав пляму на український рух, обвинувачуючи його в зраді Росії та в „предательстві брата Москаля” за „німецькі марки”. Це характерна замітка до схарактеризування огидно-брутальної московської душі, що скрізь бачить підкупство, безідейність і „предательство” московських інтересів.

Гістеричний викрик Керенського на Демократичній Нараді був викликаний тим, що майже вся Гельсінфорська зала, а також значна частина команд флоту, що стояла в Гельсінфорській залі, складалася з українців. Коли Гельсінфорська Українська Рада довідалась, що петербурзьке правительство хоче вжити проти фінів війська „для подавлення їх самочіннаво осуществленія своїх національних стремленій”, запросила Генеральний Комітет, як бути. Комітет телеграфічно ж відповів, що українцям не треба виступати проти фінів, а навпаки, при потребі підтримати їх.

Крім того з тою ж метою „подавлення” тимчасове правительство, замість умовленого повороту на Україну 21 корпусу, задумало одну дивізію його послати в Фінляндію. Звичайно, Генеральний Комітет рішуче запротестував проти цього, заявляючи, що таке поступовання уряду є ніщо інше як провокація, коли військо одного пригнобленого народу, який бореться за своє визволення, гнобитель кидає проти другого такого ж пригнобленого народу, щоби здушити його визвольні змагання. Відповідна ж те-

леграма була надіслана в корпусну й дивізійну ради. Висилка дивізії у Фінляндію була „замята”, але дивізія ця була кинута на праве крило північного фронту в прибалтійські болота, де далеко від залізниць і різних баз терпіла страшні муки, поки не була остаточно знищена німцями.

До цього „Ми знаєм, хто нам змінив в Фінляндії” Керенський знайшов можливим на всеросійській нараді офіційно пустити неперевірену чутку, що ніби то німецька ескадра, ознайомившись зі станом річей, наближається до фінського заливу, щоби висадити у Фінляндії десант. Ця неправдива чутка, яка вже на другий день була спростована, викликала чулий відгук в серцях легковірною наговту, (гадаю, що це найліпше визначення цієї „Наради”) російської демократії, що викликало хуртовину гніву до тих, хто висловив своїми оплесками співчуття тактиці фльоти й війську в Гельсінфорсі.

Зчинився неймовірний гвалт, репет: „Слушайте, ізмєннікі, почему не апладируете!?... горлала „демократія” в наш бік, коли Керенський сказав про німецький десант. Деякі, очевидно з найбільш „патріотическі настроєних” депутатів-демократів, скочили зі своїх місць і погрозиливо розмахуючи руками, з оскаженілими обличчями, викрикували різні лайки, що не до описання, на адресу немосковських народностей. Цікаво, що весь гнів був спрямований проти лав народностей, а в бік большевиків майже ніхто не звертався, хоч ті більше демонстративно тоді оплескували. Як видно, тут гору взяв принцип: „то свої, со своїмі легче сочтьомся”.

Надзвичайно гнітюче враження зробила на нас, на народности, ця мерзотна сцена. Це факт, який глибоко врізався в душі наші, представників колишніх поневоленних народів, і він ніколи не може бути забутий в історії боротьби за наше визволення. Кожен з нас відчув, що тільки помилково, мабуть „по недосмотру” ми допущені сюди в залю Наради, а не посаджені в „крести”²¹⁾ на місце большевиків.

²¹⁾ „Модерна” в'язниця в Петербурзі.

Чхеїдзе, голова зборів, досить довго під час цієї ганебної сцени залишався спокійно сидіти, не призиваючи до спокою аудиторію. Коли вже дехто з крикунів захрип, а з гори нас, в літеральному значінні, вже добре обплювали, почувся дзвінок голови, який поволі заспокоїв „патріотів”. До порядку ж ніхто не був покликаний, не було навіть висловлено ні головою, ні ким іншим, як це звичайно хоч з чемности робиться, жалю з приводу таких тяжких образ делегатів.

Зробивши гучний, тріскучий, але дешевий ефект, нічого не доказавши і не виправдавшись, не вказавши нічого конкретного з плянів на майбутнє, Керенський при несамовито гучних оплесках тих, що й раніше йому плескали, тріумфально пройшов до своєї льожі.

У мене десь в глибині чувся голос: ну, й „расейская” демократія, як же ти недалеко відійшла від того мітингового натовпу, що складається з „почитателей ярмарочного-балаганного жанру”, а це був цвіт, мозок російської демократії, російських „государственных людей”.

На жаль, не маю тут у себе стенографічного відчиту з Народи, який залишився дома, на Україні й мабуть теж знищений разом з другими моїми паперами й цінною бібліотекою „культурними” московськими варварами і тому не можу переказати протокольного перебігу наради. Далі користуюся лише короткими замітками, що збереглися, а тому перекажу їй суть лише по двом кардинальним питанням: питанню коаліції та відношенню до немосковських народностей.

З боку прихильників коаліції, як самотнього засобу до врятування Росії від анархії виступали соціал-демократи меншевики, частина соціал-революціонерів, а проти коаліції большевики, представники національних меншостей Росії, та почасти праві групи, що стояли, хоч не дуже сміло висловлювались, за однорodne правительство, складене з міщансько-ліберальних елементів.

За коаліцією зокрема висловлювався колишній міністер юстиції тимчасового уряду Зарудний, який з місця в карієр пропонував довго не думати, а негайно розпочати

з правительством переговори в цім напрямі. Також з ко-
лишніх міністрів за коаліційне міністерство виступали
Пешехонов, Авксентев та Скобелев.

Проти коаліції з буржуазією виступали большевики
(Каменев, Зіновев, Троцький), ліві соц.революціонери
(Камков, Спірідонови), частина правих соц.-революціоне-
рів з Черновим на чолі. Також виступив в імени україн-
ської делегації проти коаліції М. Порш, оголосивши на-
ступну декларацію Центральної Ради: „Приймаючи запро-
шення на нараду демократії Росії, Комітет Центральної
Ради (Мала Рада) „доручає своїм представникам на Нара-
ді обстоювати такі домагання:

1. Сформування однородного революційного й соція-
лістичного уряду, відповідального перед демократією
всіх народів Росії.

2) Передання всіх поміщицьких, монастирських і цер-
ковних земель до скликання установчих зборів у завіду-
вання земельних комітетів.

3) Заведення контролі державної та краєвої влади над
продукцією і розподілом.

4) Передання у завідування краєвих органів влади най-
важливіших галузів промислу.

5) Оподаткування великого капіталу й майна та кон-
фіскація військових прибутків на користь окремих країв і
цілої держави.

6. Признання всім націям права на нічим обмежене са-
мовизначення.

7. Скликання кожною нацією та краєм, які того дома-
гаються, національно-краєвих суверенних установчих збо-
рів.

8. Передання цілої влади на Україні в руки української
Центральної Ради та її Генерального Секретаріату, складе-
ного на основі статуту з дня 16 липня ц. р. (статут складе-
ний Центр. Радою).

9. Признання недійсними таємних дипломатичних до-
говорів.

10. Пороблення рішучих заходів біля заключення миру, для чого негайно попередити союзників у ініціативі в справі відкриття мирових переговорів.

11. Негайного скасування смертної кари.

13. Розв'язання Державної Думи й Ради.

13. Скликання установчих зборів у призначений час без дальших зволікань”.

Найголовніші пакти цієї декларації були прийняті й національною секцією Народи, яка складалася з українців, жидів, білорусинів, грузинів, кавказьких гірських народів, бурятів і козаків під головуванням білоруса, посла до IV Державної Думи, Янушкевича. Також на пленарних зборах Народи, після промови Порша, солідарність з домаганнями Української Центральної Ради заманіфестували представники всіх народностей, включаючи також представника польської соціалістичної партії Плавського.

Увесь перебіг дебатів і взагалі робіт Народи залишав враження, що Народу скликано не для того, щоби дізнатися про думку всієї демократії, а щоби накинути демократії думку сучасних російських халіфів: Церетелі, Керенського, Чхеїдзе, Авксентева, Дана, Гоца та інших²²). Здавалося, що їм байдуже було, що думає Росія. Вони лише бажали через Демократичну Народу підперти свій захитаний авторитет „вождей революції”. Головним адвокатом їх був Церетелі й, правду кажучи, дуже талановитим, котрий виступав безліч разів, коли треба було боронити погляди цих „вождей”. В той час, як з іногородцями торгувалися за кожний їх виступ, за кожну хвилину їхніх промов, Церетелі виступав на всіх засіданнях в чергу, а ще більше поза чергою, по три-чотири рази з необмеженим часом промови. Коли більшість Народи голосуванням ясно виявляла свою думку, яка не сходилася з думкою аранжерів

²²) Згодом Церетелі та Чхеїдзе, а також інші грузини, які боронили в 1917 році єдиний фронт всієї російської демократії без поділу на національності, стали видатними діячами самостійної Грузії. Очевидно прийшли до того переконання, якого були українці з самого початку революції, що з московською демократією „каші не зварити”.

Наради, то Церетелі неодмінно виступав і починав „роз'яснювати”.

Так, між іншим, він увесь час збивав на свою думку Комісію двадцяти, яка була обібрана для вироблення проекту статута передпарляменту. Церетелі стримував її, щоб вона не заходжувалася біля цієї праці, бо, мовляв, одиноке врятування від катастрофи — це коаліційне правитель-ство і т. п.

Навіть не спинявся він перед пропозиціями „редакційних поправок” до резолюцій, прийнятих редакційною, або „согласительною” комісією, які часто зовсім міняли попередню думку комісії. Один такий випадок привів до величезного скандалу, що мало не зірвав всієї наради. Так, резолюцію про передпарлямент він передагував так, що редпарлямент має бути затверджений правительством в той час, коли всі представники груп і партій говорили виключно про те, що правитель-ство має бути відповідальним перед передпарляментом.

Коли це було зауважено Церетелі, він виступив з промовою, заявляючи, що, власно кажучи, він зробив лише редакційну поправку у виробленому раніше проекті резолюції, на яку всі погодилися.

З гострою відповіддю йому виступив большевик Каменев, який між іншим сказав: „Ви ето називаете „редакционной поправкой”, а в благоустроенных гусударствах ето називается гусударственным переворотом!”

Церетелі не залишився в боргу та в свою чергу виступив гостро проти большевиків, обвинувачуючи їх в „педерержках” власно в шахрайстві і заявив:

„Когда я буду следуючий раз гаварить с большевиками, то нужно будет взять пять писцов и двух нотариусов!”...

Це страшенно обурило большевиків і в їх імени виступив з сильною, гарячою промовою Троцький і закликаючи большевиків і других солідарних з ними в знак протесту покинути нараду, закінчив такими словами: „Ми звертаємося до народу, хай живе негайний чесний демократичний мир! Вся власть радам, вся земля народо́ви! Хай живуть установчі збори!”

Серед страшеного галасу й лайки большевики залишили зібрання. Стояв такий страшний галас в залі, що дзвонення величезного дзвінка голови довго не можна було почути. Нарешті заля трохи стихла й почувся голосний вигук. Чхеїдзе: „Прошу соблюдать парядок! Ето вам не на базаре таргавать!”

Збори заспокоїлися, а я відчув щось неприємне, огидливе від цього вульгарно-„ізвозчичого” окрику на адресу зборища, що зветься „Демократичною Нарадою”.

Не звертаючи уваги на те, що большевики вийшли, Нарада своє засідання вирішила продовжувати, хоч проти цього протестували представники національностей, залізничників, другої армії та інші.

У відсутності большевиків постійно проведено резолюції в редакціях Церетелі. Правда, Церетелі роз’ясняв, що хоч і буде передпарламент затверджуватися правительством, все таки воно буде відповідати перед ним морально. Це було всупереч попередніх думок майже всіх промовців, що висловлювались за фактичну відповідальність правительства, а не лише за моральну.

По прийняттю декількох резолюцій на катедрі промовців звідкись з’явився розхрістаний, розперезаний солдат, який почав, на здивовання всієї Наради і, здається, президії, домагатися вислухання його негайно, як представника Кронштадської залози.

У своїй кострубатій промові він погрожував демократичній нараді та всьому Петроградіві смертю, розстрілом, знищенням і т. д., кронштадськими батареями, гарматами яких наведені на Петроград, головне на „Александрівку”. Грозив, що гармати будуть стріляти негайно, якщо засідання буде продовжуватися „без наших таваріщей большевіков!”....

Дивний цей виступ, що безперечно був аранжований большевиками, викликав не менше дивне, щоб не сказати ганебне, реагування значної частини членів наради, які викрикували, здіймаючи великий галас: „Пашел вон!... Дезертір!... Давольно!... На фронт! Хуліган!” та інше. Замість того, щоб голова Наради заспокоїв промовця, по-

яснив йому неслухняність його виступу, всі кричали, галасували. Таке саме кричав і промовець, намагаючись перекричати всіх. Було це схоже на корчемне зборище добре підпитих гультаїв, а не на засідання поважної Народи.

Це поіритовання перекинулось також і на солдатів, що були на охороні біля театру й в театрі для підтримання порядку. Вони також почали голосно висловлювати своє обурення тим, що так нестримано ставиться нарада до солдатського делегата.

Цей інцидент почав було загрожувати можливістю розгону наради „революційними” солдатами та матросами, в додаток підюдженими большевиками. Але на щастя, здається Церетелі вжив рішучих тактовних кроків до заспокоєння „кронштадського делегата” та Народи. Це йому пощастило, дякуючи кольосальному його авторитетові.

Трохи згодом большевики вернулись в залю засідання.

**

Боротьба за коаліцію та проти неї досягла вершка перед поіменним голосуванням: хто „за коаліцію”, „проти коаліції” й зосередилася вона в особах Церетелі та Троцького.

Обидва вони прекрасні оратори, з тою лише різницею, що Церетелі бере своєю підкупчою щирістю й логічністю, а Троцький сильними, яскравими аргументами і вмілою маскованою демагогією.

Головною базою останньої, сильної промови Троцького було те, що коаліція й невідповідальність правительства підготувала ґрунт для „російського Бонапарта-Керенського”, (яка іронія: Керенський — Наполеон!) і дала йому волю та спромогу провадити шкідливу, особисту, самодержавну політику.

На думку Троцького, Росія переживає епоху історичного „міжцарствія”, коли заможні кляси не можуть взяти всеї влади в свої руки, а нарід не сміє її взяти. В такі мо-

менти неминуче народжується ідея третейського судді, диктатора, Бонапарта, Наполеона.

Та позиція, яку захопив Керенський, була відкрита слабкістю, нерішучістю революційної демократії. Думка його, що Демократична Нарада, яка розбивається по всіх питаннях на багато течій, але сходиться в одному, коли треба признати, що недостойно ні для великого народу взагалі, ні тим більше для народу, який переживає революцію, мати владу, що концентрується в одній особі, невідповідальній перед власним революційним народом. В такому сенсі говорив Троцький.

Ця промова його була вкрита гучними оплесками большевиків та лівих соц.-революціонерів та інших лівих груп. Але виступив Церетелі, який збудував свою промову на тому, що не коаліція винна в тому, що був підготовлений ґрунт для „російського Бонапарта”, а винна сама демократія, яка зробила з людини кумира й піднесла її на таку височінь, що в неї закрутилась голова.

Особисту політику Керенського, на думку Церетелі, породила безконтрольність і занадто велике довір'я революційної демократії до його особи.

Не відкидаючи, а вітаючи думку про відповідальність правительства перед демократією, вітаючи ідею передпарляменту, Церетелі дуже палко боронив ідею коаліції демократії з буржуазією. В оборону коаліції наводив аргументи, що для російської революції, не настав ще такий момент, коли соціалістичне міністерство могло би переводити в життя свою, а не буржуазну програму.

„Ви пропонуєте, казав він, укріпити владу, щоб вона користувалася довір'ям усіх народніх мас, довір'ям низів, але я скажу вам: хіба довір'я правительству будується на тому, який склад його?”

„Не на цьому воно будується, бо коли соціалістичне міністерство, з котрим ви звязуєте так багато надій, яких не могла до цієї пори справдити російська революція, не дасть вам всього того, що стоїть у його програмі, а найперше хліба й миру, то в очах тих самих мас не буде більше ненавистного міністерства, як міністерство соціалістичне”.

Той грім оплесків, що покрив кінець прекрасної, логічної, палкої промови Церетелі, показав, що не Троцький, а він переміг.

По нім виступало ще декілька слабших промовців „за” та „проти” коаліції й між іншими В. Чернов. На останній особі вважаю потрібним трохи спинитися довше, з огляду на його роллю провідника партії соц.-революціонерів.

Віктор Чернов виступав декілька разів з промовами проти коаліції. Нарешті схилився до того, що в крайньому випадку коаліція можлива лише з кращими, вибраними представниками буржуазії. Не дивлячись на те, що він забирав, порівнюючи, дуже багато часу в наради, все таки досить важко було точно зрозуміти, чого саме він хоче. Іноді здавалося, що він промовляє лише для промови, лише для того, щоб сказати й своє якесь „мудре” слово, або просто „блеснуть красноречієм”, та своєю красивою зовнішністю. Коли-ж дійшло до поіменного голосування, то на запитання голови Народи Чхеїдзе: „Таварішь Чернов, за коаліцію ілі протів коаліції?” Чернов відповів твердо й рішуче, з більшою певністю ніж промовляв: „От галосованія воздержіваюсь!”, розпочавши таким чином чергу тих, що власної думки не мали, а тому від голосування стримувалися.

Це „воздержіваюсь” зробило надзвичайно неприємне враження на Нарату. З уст деяких членів її почулися не дуже приємні епітети на адресу Чернова. Якимсь дивно-незрозумілим здалось його утримування в той час, як в довгих і частих своїх промовах він намагався навязати свою думку всім зборам, аж тут виявилось, що сам він певної думки твердо не мав.

Голосовання вияснило, що Нарата теж не має в більшості певної думки. Голоси її розкололися на дві майже рівні часті. Між іншим усі українці голосували проти коаліції.

Тут цікаво навести відомости, які голоси й яких груп розпреділились при голосованню: 1) професійні й робітничі союзи — за коаліцією — 25%, проти коаліції — 74%; 2) національні організації — за — 27.3%, проти —

72.3%; 3) рада робітничих і солдатських депутатів — за — 30.8%, проти — 69.2%; 4) міські думи — за — 52%, проти — 47%; 5) військові організації — за 54.4%, проти — 46.6%; 6) ради селянських депутатів — за — 59.7%, проти — 40.3%; 7) економічні організації — за — 68.6%, проти — 26.1%; 9) земства та виконавчі комітети — за — 80.5%, проти 19.5% і 10) кооперативи — за — 80%, проти — 14%.

Як видно з наведеного, організації, в яких власне був революційний провід, голосували проти коаліції. За коаліцією голосували ті, що мали невеликий вплив на розвиток революції, або по природі своїй мусіли бути аполітичними, як наприклад кооперативи. Треба також зазначити, що ці самі представники кооперації під проводом правого Меркулова висловлювалися категорично проти партійного принципу при виборах до передпарляменту.

Отже, аналізуючи наслідки голосування принципу коаліції, взявши на увагу, що вороги коаліції, як професійні робітничі союзи та національні організації, були дуже мізерно репрезентовані на цій нараді, далеко непропорційально їх дійсної сили, тоді ж, очевидно стало, що коаліцію з такими тяжкими потугами ледве народжену, спіткає недалекий кінець.

Віри в довговічність і життєвість коаліції не було навіть у її оборонців, хіба в одного Церетелі, а навпаки, перед всіма ясно стала неминучість загострення внутрішньої боротьби, яка розпочалась уже задовго до наради. Не міг ніхто іншого сподіватися ще й тому, що для тверезих слухачів, не упоених гістеричною промовою „Героя Революції” Керенського, ясно було, що правительству вже не має потрібної сили, щоби далі тримати хоч такий-сякий лад. Це було видно з тої частини промови Керенського, де він викрикував, що „у правительства єсть достаточна сіла, чтобы заставить повинуваться ему”... і ін. Чим більше він викрикував про міць правительства, чим більше погрожував „показать сілу правительства”, тим ясніше ставало, що у правительства залишилися лише: слова, слова й надмірна поза. Висновки ці досить добре підтвердив своєю до-

повіддю про стан армії військовий міністер полк. Верховський. Як він не намагався намалювати „картину благополучія”, все таки виходило так, що армія ізживає останню інерцію колишньої армії. Це незабаром скінчиться й вона полетить в прірву хаосу та анархії.

Власно кажучи, ухвала коаліційної влади не скільки не міняла дотеперішнього її характеру. Адже коаліційне правительтво було майже ввесь час з першого дня революції. Майбутній передпарлямент, який мусів би прислужуватися правительству й бути його адвокатом перед революційним народом, звичайно жодного авторитету серед революційних мас не міг мати. Тому переконання майже усіх співучасників наради було таке, що виходу з тяжкої ситуації не знайдено й події будуть далі розвиватися раніше визначеним шляхом.

**
*

Демократична Нарада була останнім пописом російської демократії своїм безсиллям і нездатністю до позитивної, творчої, державної праці.

І наче б то в помсту за свою бездатність, за свою безсильність, вона одноцільним міцним фронтом, роздратовано, ганебно, до краю по хамськи виступила проти представників колишніх пригноблених народів. Особливо дісталось нам, українцям, що були авангардом і провідниками для всіх народностей в їх спільних домаганнях.

Тут „общеруская” демократія, незважаючи на свій тяжкий стан, на свою внутрішню „междуусобіцу” стала до боротьби з „недержавними” народами, не відрізняючись у своїх методах, цинізмі та ідеології від старої царської Росії.

В той самий час, як демократична нарада ухвалила постанову звернутися до народів усього світу з закликом і слізним проханням рятувати російську революцію, висунувши наперед формулу миру без анексій і контрибуцій на основі самовизначення народів, сама вона до того самовизначення в себе дома поставилася вороже. Тут вона своїм відношенням до „етіх полячішек, українішек, белорусі-

шек, грузінішек”, тощо, показала, що самовизначення народів вона голосить лише „для наружново употреблення”, щоби брехливо блиснути на весь світ сяйвом волі для поневолених народів.

Тепер розповім про другу частину наради, що торкалась безпосередньо нас, „недержавних народностей”. Хочу змалювати фактичне відношення до немосковських народів російської демократії, яке вона виявила на цьому все-російському кворумі.

На Нараді було також три представники від Всукраїнської Ради Військових Депутатів: Березняк²³⁾, Величко і Куцяк, яким було доручено скласти декларацію в імєни Ради Військових Депутатів.

Коли вияснилося, що реєстр промовців на весь час Наради вже складений, якимсь невідомим шляхом „для непосвящених” і там представникам українського війська голосу не дано, делегатам Української Військової Ради довелося потратити цілий день 15 вересня, щоби попасти в реєстр.

При тім виявилось, що президія, без згоди всіх груп Наради, склала схему виступів і заявила представникам Української Ради Військових Депутатів, устами Пітіріма Сорокіна (рос. соц.-революціонера), що в цій остаточній схемі ніяких змін не буде допущено. Між тим туди не попали крім українських військових представників також і представники Всеросійського Музулманського Військового Шуро та інших національних організацій. Але зате автори проекту не забули дати навіть по декілька місць для промов представникам загально-російських політичних і неполітичних груп і підгруп, включно до таких „вершітелей судеб” російської республіки як союзи дентистів, аптекарських помічників та інших їм подібних.

Коли представники національних військових організацій після гарячого спору все таки переконали аранжерів Наради, що українці військові є представниками дійсно реальної сили, над ними „смілостівілісь” і послали до за-

²³⁾ Пізніше загинув у большевицькій в'язниці в Києві.

гальноросійських армейських організацій, що мали в реєстрі промовців одну свою загальну чергу. Там їх зустріли не менше „ласкаво”, з початку подарувавши всім національним військовим організаціям, з ласки комісара Войтінського, на промови 30 хвилин, щепто 3-4 хвилини кожній національній групі. Але потім, в наслідок безконечних сварок і упертих домагань, було дано по 10 хвилин на кожен національну військову делегацію. Перед самим їх виступом було збільшено до 15 хвилин, бо всі національні військові організації заявили, що 10 хвилинами вони скористаються лише для того, щоби заявити протест проти знущання над представниками національного війська.

Від імени Всеукраїнської Ради Військових Депутатів Величко виголосив російською мовою наступну декларацію Ради. З огляду на її важливість і характерність для тогочасних подій і настроїв, наводжу повністю:

1.

„Гіркий досвід минувого революційного часу, так „блискуче” увінчаний корніловщиною, — є доказом того, що російська революція не може далі йти по тому руслу, в яке її силоміць штовхали, затримуючи прямий природний її розвиток, буржуазні класи, партії й групи, в особах своїх представників при владі в центрі та на місцях.

„Гіркий досвід здійснення ідеї коаліційної влади, ідеї співробітництва з людьми, давно помершими для революції й дійсних інтересів краю, з людьми, яких саме життя відкинуло зараз же по „крушенію гучковщини” і мілюковського імперіялізму, як некудишні рештки, — це велика, невибачаема, може фатальна помилка революційної демократії, яку треба поспішити виправити, не гаючись ні хвилини.

„Перед очима всього краю, перед обличчям демократії всього світу „високодержавніе” мужі з партії „Народной Свободи” здійснювали Каїнів злочин перед краєм, прикриваючись красивим прапором „народної свободи” і юдиною любовю до Батьківщини.

„Державі незабутніми будуть їх безконечні політичні страйки в кабінеті, неодноразові втікання від влади якраз в ті хвилини, коли урядом робились рішучі кроки на зустріч інтересам демократії України (деклярація 3-го липня), назустріч інтересам демократії всієї Росії (деклярація 8-го липня) — у хвилини, коли перед ними оживав привід здійснення програми Чернова, цебто в ті хвилини, коли правительству потрібний був максимум сил і енергії, коли криза влади була загрожуюча для здобутків революції, була страшним ризиком для незалежного існування держави.

„Країна ніколи не вибачить їм підготовки співучасті у корніловській зраді, їх пилатовське обмивання рук у хвилі, коли необхідні були надзвичайні круті заходи у відношенню до зрадників, коли потрібне було найбільше напруження активних сил країни, щоби врятувати її від загрожуючої катастрофи.

„Країна також не вибачить і всеросійській революційній демократії, якщо вона і після таких важких уроків все ще буде шукати співробітництва з фактичними „предателями” революції й батьківщини, що проміняли останню на інтереси міжнароднього капіталу.

„Не місце їм більше біля стерна російської республіки!

„Революційна демократія повинна не хитаючись стати на тій стійці, котра приготована їй кровію народу ще в дні місяця лютого.

„Уся влада мусить перейти до рук революційної демократії й соціалістів, відповідаючих перед революційним парламентом, котрий мусить бути утворений в наслідок Всеросійської Демократичної Наради для безперервного функціонування аж до Установчих Зборів в призначений термін.

„Звідси, як прямий висновок ляже на демократію важкий тягар війни, для спинення котрої не зроблено досі майже нічого з боку правительства.

„Ми вимагаємо від революційної влади рішучих офіційних кроків в бік негайного припинення всесвітньої бойні, а в першу чергу скасування смертної кари.

„Не менше важким тягаром для революційної влади буде негайне проведення в життя корінних реформ в соціально-економічному життю країни, яких не можна відтягати до Установчих Зборів.

„Ми рахуємо, що радикальнішим засобом врятування країни від крайнього ступення катастрофічного економічного розвалу буде негайне переведення в життя тих основ і вимог, котрі не один раз були висловлені органами революційної демократії, котрі останніми часами знайшли найбільш яскравий відбиток у резолюціях Петроградського, Московського, Київського і інших Совітів робочих і солдатських депутатів.

2.

„В обшарі розрішення національних проблем в Росії взагалі і зокрема на Україні ми констатуємо тяжкі помилки російської революційної демократії.

„З самого початку революції, як тільки українська демократія почала випростувати свою спину, як тільки пронісся виринувший з глибини українського народу клич її федеративного устрою, як прямий наслідок її воскресення зі всіма її численними народностями, російська революційна демократія не виказала нам підтримки, на котру ми мали право розраховувати, хоч вона з першого дня революції зобовязала себе відносно нас проголошенням принципу самовизначення народів. Навпаки, в особі російської демократії ми несподівано стрінули опозицію. Організацію серед солдатів і селянських мас під прапором національно-територіяльної автономії України, організацію під прапором ідей федералізму і рівенства всіх народів Росії, російська революційна демократія розуміла як сепаратизм, як ніж в спину революції, як зраду Росії. Вона довго не бажала піти на зустріч вимогам українського народу в особі його верховного революційного органу — Української Центральної Ради.

„Російська революційна демократія своїм „равнодушієм” і часто ворожим відношенням до наших найістотніших потреб, параліжувала наші сили, відтягаючи їх від

реорганізації соціально-економічного життя на Україні. Вона не підтримувала нас у часи обговорення статута про конституцію України 16 липня, доручивши рішення долю наших взаїмовідносин баронам Нольде. Вона допустила й примирилась з інструкцією Генеральному Секретаріатові, що порушила угоду правительства з Українською Центральною Радою, примирилась з актом, який ляже незмиваемою темною плямою на совість соціалістів, що підписали його, як ознака імперіялізму, захвату, гвалтованого відокремлення від України губерній, заселених в подавляючій більшості українським населенням.

„У всьому цьому ми вбачаємо недовіря до нас, фатальне нерозуміння наших потреб, нерозуміння, або небажання розуміти, що в ці грізні хвилини все врятування країни можливе лише в організації Росії на нових підставах, цілком виключаючи усе те, що зв'язане з бюрократичним централізмом. Мало того, в цьому ми вбачаємо воскресення тіни Петра I, котрому належало крилате речення: „народ українській зело умен, но от етого ми не в авантоусе”. В цьому ми вбачаємо переляк російської революційної демократії перед привидами вільного народу, що забажав підвестись на таку височінь, щоби мати можливість стати поруч з пануючими народами. Цей переляк фактично мало різниться від переляку царських бояр і патріярха Нікона, говорившого з занепокоєнням, що „малоросіянін сам собой, яко сатана стояті хочет”.

„Ми звертаємось до російської революційної демократії:

„Не відроджуйте ви тіни давно перетлівших прадідів, що вкрили себе незавидною славою сатрапів. Прислухайтесь до голосу народів Росії, що залунав в колиці ідей федералізму — Київі. Перейміться довірям до нас, зрозумійте наші потреби, без задоволення яких ми не можемо більше жити як нація. Дайте нам свою братню руку. Ми її братньо стиснемо й підемо разом на барикади, здобувати своє право у вічній боротьбі.

„Наші вимоги до революційної влади:

„1. негайно затвердити статут про конституцію України, ухвалений Центральною Радою 16-го липня.

„2. Затвердити Генеральних Секретарів по справах харчування, юстиції, шляхів, пошти й телеграфу та війська.

„3. Включити в компетенцію генерального секретаріату Катеринославську, Херсонську, Харківську і Тавричеську губернії (включаючи Крим), установивши для більше точного розмежування принцип референдума”.

3.

„В обшарі проблеми реорганізації армії по принципу національно-територіяльному, російська революційна демократія повинна також зробити корінну переоцінку цінностей.

„Клич-єдність революційної армії — бездушний, коли армія розкладається по всім швам, коли немає внутрішньої єдності, спайки, моральних звязків між окремими її частинами. Зовнішня єдність, одноманітність уніформу і прапорів, що віють над армією, — це не є запорука дійсної внутрішньої єдності армії.

„З другого боку, реорганізація армії по національно-територіяльному принципу, по ознакам національним не порушує внутрішньої її єдності, а навпаки, скріплює її.

„Події під Галичем, Калушем, Станиславовом і на Румунському фронті, де безнастанно гинули українські полки, витримуючи всю вагу бою на своїх раменах, де беззавітна хоробрість українських частиц, не виключаючи й тих, кого провокація оточила ореолом „слави” дезертирів, констатована навіть генералами Брусіловим, Рогозою, Черемісовим, Щербачовим і другими; події під Ригою, де безнадійно жертвували собою вкраплені в загальну масу українські, лотишські й другі національні части; виступ Корнілова, коли українські та другі національні військові організації скрізь доказали свою вірність революції та ідеї законної влади; нарешті звернення міністра-голови до представників Українського Військового Генер. Комітету (якому тепер немовби то забули дати місце на нараді —

В. К.) за допомогою в боротьбі з корніловщиною, — все це явища, що мусіли б заставити більше пильно задуматись над своєю тактикою людей, які стояли й стоять на чолі революційної армії.

„Ми, представники озброєного українського народу, бачимо єдиний вихід зі склавшихся трагічних обставин в армії та в певній мірі в запілля в повному довірю до національних військових організацій, в реорганізації армії на національно-територіальному принципі, в націоналізації залог на Україні і в інших областях Росії.

„Як перший крок до здійснення цієї програми на Україні, повинно бути усунення від військових посад таких людей, котрі, не розуміючи національного моменту в армії, вносять дезорганізацію в організовані українські частини.

„До нашої останньої вимоги приєднується голос крові Богданівців, що невинно пролита під час відправи їх на фронт, в наслідок недогляду, а може й свідомої провокації людей, що сидять на відповідальних військових посадах на Україні.

„При умові задоволення цих вимог буде запобіжено численним можливим тяжким випадкам, які в процесі війни, а особливо в процесі демобілізації могли б повстати.

„По скінченню війни ми перші приєднаємо свій голос до голосу тих, хто запоруку загального добра, прогресу й різного миру бачить у загальному обеззброєнню та в заміні регулярної армії народньою міліцією”.

Закінчуючи коротеньку промову по прочитанні цієї декларації, Величко сказав: „Українці вважають необхідним передати владу революційній демократії, соціялістам, через тимчасовий парлаємент, утворений на конференції. Українці жадають рішучих офіціяльних кроків в напрямі до заключення миру. Українці вказують на помилки демократії в справі розв'язання національних питань, головню української справи; вони кличуть демократію мати довіря до Українців і протягнути до них руку в спільній боротьбі проти ворогів революції. Українці жадають реорганізації армії на національних засадах!”

Деклярацію Ради Військових Депутатів та промову Величка стрінито гучними оплесками представників всіх народностей, крім москвинів та „общерусов”.

Але останні й не мовчали.

Вони не позістали „безучастними зрителями”, ні!

Вони реагували майже на кожне речення декларації, майже на кожне речення Величка, як і взагалі кожного українського промовця, чи іншої „недержавної народности”.

Реагували вони дуже жваво, гостро, іноді так бурхливо, що не давали говорити, але головою зборів до порядку їх не було покликано ні разу.

Треба було бути представником „народности”, треба було особисто бути в тій залі найвищої наради вождів російського революційного руху, вождів російської демократії, чути їх зойк ненависти власними ухами й бачити їх безмежно хамську поведінку власними очима, щоби зрозуміти те почування глибокої образи, почування безмежного болю за потоптання цим натовпом, іноді впрост звіринного, представників общеруської ідеї пригноблення „недержавних народностей”, всіх найсвятіших почувань національних, демократичних і загально людських.

Деклярація Всеукраїнської Ради Військових Депутатів була тою першою червоною ганчіркою бикові, що вивела його з рівноваги „революційного благодушія” і довела його до повної несамовитости, до оскаженіння.

Гірка правда про ігнорування українських потреб, сказана цілком одверто прямо у вічі тим, що іменують себе російською демократією, виразниками волі всього „общерусскаво” народу, заставила їх розперезатися та виявити дійсне, нічим неприкрите своє обличчя.

Кульмінаційного пункту досягло „негодованіє подліної руской демократії” тоді, як вона почула в декларації вимогу з’єднання всіх земель України. Тут уся зала почала божевільно кричати, погрожувати, лаяти, ганьбити й проклинати українців-„шовіністів”.

Особливо чути було серед страшного галасу, гуркіту ніг і стільців, якими демократія, претендуючи на першенство, місіянство, верховодство, висловлювала своє роз-

дратовання „дерзостю українішек”. Лунали вигуки: „Кавказ, Московскую губернію заберіте себе!... Сибірсь тоже ваша!... Довольно!... Пашел вон!...

Ми сиділи в останніх рядах партеру й почували себе немов ми серед величезної клітки розіритованих звірюк. Така в мене кваліфікація склалась тоді, цього зборища, хоч була промайнула ще одна думка, що це далеко не звірі, а просто „барбоси”, що зірвалися з ланцюгів. Коли сам Керенський, їхній вождь, кваліфікував їх як „взбунтованих рабов”. Ніяково й дивним нам здавалося, що ми прийшли сюди, щоби протягнути їм свою руку й стиснути їхню по товариськи з одвертим, щирим серцем!...

Над самими нашими головами, в льожі партеру, де сиділи представники якихсь революційних організацій, хтось, нахилившись через бар'єр льожі до нас, реве на все горло: „А в Якутською область не хатіте!?... Слышите, е-ей! В-и-и! В Яку-у-ут-ска-а-ю Область пашлі-і-і вон!...”

Поруч зо мною сидів член Генерального Комітету М. Полоз. Та червона морда, що це кричала, почала в якогось оскаженінні плювати на нас.

Дивлюся, М. Полоз, надзвичайно нервова людина, раптом скаче з місця й дереться на стілець, увесь блідий, викрикуючи: „Морду набю! Кацапська харя”.

Я хватаю Полоза за руку, стримую його й прошу заспокоїтись.

— Кинь, Михайле! Хай йому чорт! Нам не личить реагувати в такий спосіб, як вони поведяться! Ми-ж не мусимо спускатися до такого дикого стану, як вони!... Годі! Заспокойся?! — прошу Полоза, що увесь блідий трясеться в нервовому афекті, немов у пропасниці.

Поволі заля заспокоюється й декларація Величком читається далі, в супроводі різних насмішок, шпичок, тошо з боку, „русской демократії”.

В той день були взагалі виступи народностей в своїх національних справах. Те відношення до них, яке увесь час проявляла російська демократія, заслуговує уваги, щоби

його зафіксувати назавжди. Воно мусить увійти в історію визвольної боротьби пригноблених народів колишньої Росії, як ілюстрація московської бруталності.

Представники Грузії, Вірменії, Латвії, Білорусі, Музулманів та інших народів виступали під акомпаньямент іронічних заяв голови наради Чхеїдзе²⁴).

Як тільки дійшла черга до виступів народностей, Церетелі вніс пропозицію зменшити на половину й без того малий час для виступів. Нарада своїм голосуванням, звичайно пропозицію, ухвалила й лише гострий протест всіх національностей та заява їх покинути збори примусили Церетелі зняти свою пропозицію, навіть уже проголосовану.

По виступі української делегації від Центральної Ради Чхеїдзе знову зробив спробу зменшити час для виступів національностей, зробивши таку образливо-іронічну заяву (передаю стенографічно': „Я должен возбудить вопрос о самоопределеніи настоящаво сабранія. Это необходимо тем болѣе, что палажительное решение етаво вапраса нісколька не замедліт самоопределение народов, а наабарот, ускорит ево. Я снова предлагаю сакратить время для араторов вдвое”. Але одностайний протест, під проводом української делегації, всіх народностей і на цей раз примусив членів президії відмовитися від своєї пропозиції.

Коли вже було біля 12-ої години ночі, Чхеїдзе зробив знову насмішливу й образливу заяву: „Для таво, чтобы висказались все національності, нужен еше час времени. Я думаю, что кворум будет”. Між тим кворума давно же не було. Майже всі стільці в залі були порожні, а з 25 душ президії лишилося всього четверо, та й то ті, хто увійшов до нього від національних організацій.

Таким чином виступів народностей слухали лише ті, хто на власній шкурі коштував становище пригноблених народностей. Тому народности мусіли сумно поговорити між собою, поскаржитись своїми болячками між стінами

²⁴) Згодом сам став грузинським самостійником, розпівнавши нарешті московську душу.

порожньої залі й розійтись о другій годині вночі з тяжким, гірким почуванням на душі.

Російська демократія, коли їй не пощастило перекричати, залякати, зганьбити так народности, що вони самі відмовилися б від виступів, збойкотувала їх і залишила на самоті. Цим вона дала до зрозуміння, що їй пануючій немає жодного діла до її невольників. Раби не сміють мати „своєво сужденія“! Раби не сміють скаржитись на свої болячки! Раби повинні сміятись, коли пан їх б'є й з вдячності за це панське „соізволєніє“ цілувати його руку! Такий внутрішній зміст мало те відношення російської демократії до демократії народностей. Таким воно залишилось і в часи визвольної боротьби всіх народностей, що були поневоле-ними царатом.

По заяві Чхеїдзе не було ніодної промови, яка не починалась би й не кінчалась протестом. Так наприклад: член Державної Думи Янушкевич провів аналогію між цензурою Думою 3-го липня й демократичною нарадою. „Там, казав він, звертаючись до Чхеїдзе, були порожні лави, коли виступали ви, а тепер порожні стільці, коли виступаємо ми, представники пригноблених народів Росії. Але настав час, коли ви, котрих не хотіли слухати в Державній Думі, святкуєте перемогу й ми сподіємося, що й ми дочекаємося таки того дня, коли будемо святкувати свою повну перемогу над тими, хто не хоче вислухати нас на Демократичній Нараді“.

А представник Білоруської Центральної Ради звернувся з особливим закликом до української делегації, щоб вона розповіла у себе дома, як російська демократія цікавиться голосом і долею пригноблених народів.

Всі виступи представників мали характер почуття гіркої образи за висміювання їхніх національних почувань. Всі вони констатували, що даремно російська демократія намагається так легко відмахнутися від визвольних змагань поневолених народів і намагається загнати із в підпілля, щоби знову вкинути їх в пекло національного поневолення. Майже всі попереджали, щоб російська демократія не переоцінювала своїх сил і не недооцінювала сили

національного руху поневолених народів. Але все це залишалося „голосом вопіючого в пустині” й не доходило до вух хорих на *mapia grandiosa* руссоцентристів.

Останнім виступав від грузинів Чхенкелі, який між іншим сказав: „От ми слухали желанія, надежди всех народностей Росіи, но не слухали ми здесь, к сожаленію, національно голоса великаво велика-рускаво народа. Очевидно он еще не самоопределился ілі ему не нужно самостоятельной національной жізни”.

Дійсно, національного голосу московського народу тут не було чути, а виступала лише штучна національність „російська”.

Для „русоцентристів” мало було прямих їх виступів проти національностей, а особливо проти українців, а тому вони знайшли потрібним аранжувати провокаційно-брехливий виступ „представника” молдавської народности.

Коли всі промови національностей закінчилися, коли список ораторів, як про це голосно заявив голова зборів, був вичерпаний, був допущений ще один „сверх програмний” виступ „молдаванина” з дивною заявою від „центрального виконавчого комітету на Румунському фронті”. Той комітет нібито доручив йому зі всією рішучістю протестувати проти „хижого наміру Української Центральної Ради прилучити Басарабщину до України”.

Дивовижність цього виступу, не кажучи вже про зміст його, збільшується тією легкістю, з якою він стався. Адже всі національні організації билися цілими днями, гризлися до останнього, щобн здобути хоч одну хвилину для промови й місце на катедрі, а тут цей наче з неба звалився на трибуну й почав викладати свій довгий протест, без найменшої заборони того самого Чхеїдзе, який потім рішуче відмовився дати слово українським делегатам для спростовання нісенітничі „молдавського делегата”.

Дивовижність цього виступу поглиблювалась ще й тим, що ні Чхеїдзе, ні хто інший з президії не знав, хто цей „молдованин-протестант” та яке його прізвище. Це ще більше підкреслило, що увесь цей виступ був кимсь наспіх аранжований з боку, а може „по начертаню свише”.

Українські делегати вживали всіх заходів, щоби вияснити, хто він був, але ніяк не могли цього зробити, бо „протестант” зник, як у воду пірнув.

Тоді ми почали вимагати від голови наради Чхеїдзе, щоби мандат того „делегата” обов'язково був з'ясований. Чхеїдзе пообіцяв це зробити на другому засіданні. Але пройшло одне засідання, друге, а Чхеїдзе наче б то забув свою обіцянку, хоч ми надсилали йому увесь час записки з відповідними вимогами.

Нарешті член Військової Ради Депутатів Куцяк, по досить гарячому нагадуванню Чхеїдзе, ультимативно зазначив йому про можливість публичного скандалу, як що він не вживе більше рішучих заходів до вияснення, кого саме він допустив виступати з інсинуаційною промовою в „обороні” молдаванського народу.

У відповідь на такі категоричні домагання ми почули з балкону 3-го яруса ще більше таємничий голос ніж самий виступ, що то в справі Басарабщини виступав член Кишиньовської Ради Робітничих і Салдатських Депутатів — доктор Морозов (видно, що „чистокровний” молдованин з Вятки, або з Перми).

Але дізнатися, хто це сказав, нам не пощастило, бо скільки ми не шукали, ні доктора Морозова, ні того, що говорив з третього ярусу, не знайшли.

А в той час російська преса робила своє діло, розносячи по всіх усядах, не пошкодувавши чорної фарби на коментарі, „протест молдавського населення” проти нового його „гнобителя”, українців.

Взагалі треба зазначити, що тоді вся російська преса теж далеко не відійшла від тих, які кричали нам: „В Якутську область”!

Вона в один голос забила на тривогу про сепаратизм, про розвал „єдності, революційного фронту” і т. д. Плямувала виступи представників національних організацій як тільки могла, розхвалюючи в той час виступ грузина-вояка, який пішов проти представника соціалістичних національних партій грузина Нуцугідзе й заявився за „Велику Росію”.

А Черновський орган „Дело Народа” не посоромився у своїй „Інтермедії” вилити цілий цебер помий на виступи „братніх” славянських народів, вихопивши декілька невдалих виразів з промови білорусина Соболевського та з промови від фракції українських соціалістичних революціонерів, яку виголосив Микита Шаповал.

Орган Центрального Комітету Ради Робітничих і Салдатських Депутатів „Ізвестія” у своїм звіті про виступ української делегації підкреслює з великим задоволенням, як члени наради зустрічали представників українських фракцій соціал-демократів і соціал-революціонерів зневажливими вигуками: „Неужелі еще Українці? — А далі „Ізвестія” від себе іронічно додають: „Наконец-то виступлення Українцев закончілись”.

Я тут згадую лише дві газети груп, що не так вороже, як інші ставилися до ідеї самовизначення народів. Навіть афішували свою терпимість самовизначення народів. Говорити ж про пресу інших груп зовсім не приходиться, бо там на адресу національностей, особливо українців, було вилито стільки помий, стільки гідоти, що потонеш, коли хоч крочок поступиш.

**
*

Демократична нарада підходила до кінця своїх засідань, що мали утворити мертвонароджений передпарлямент. Не стану я тут спинятися на цій невдалій спробі російської демократії утворити тимчасовий парламент, бо вона питання цього не розвязала, та ще вдаток натрапила на цю думку занадто пізно. Були зусилля утворити щось таке, чого й сама демократія не знала, хоч і мала у себе прекрасний зразок, Українську Центральну Раду, створену українською демократією майже з першого дня революції. Але „снізойті” до того, щоб взяти зразок з організації та позичити організаційного хисту „в україншек”, її пансько-великодержавна психологія не допускала. Тут я спинюся лише на тому, яке місце в передпарляменті відводилося національностям, що склали майже половину населення колишньої Росії.

При конструюванні передпарляменту представників національностей спіткала ще більше прикра пригода, ніж на справі домагання голосу на Нараді. Виявилося, що на думку президії, національності повинні мати в передпарляменті всього 8 представників на 308 місць, не рахуючи сюди представництво цензових груп, які як відомо є русоцентристами.

Після рішучих протестів супроти цієї несправедливості, російська демократія „змилиувалась” і вділила 25 місць разом на всі національності.

Таку „милость” і „ласку панську” ґрунтовно мотивував докладчик Войтінський, вказавши, що „по справедливості” національностям належить лише 8 місць у передпарляменті. Разом з тим Войтінський додав, що, таваріші „Малороси” (дословний вираз), Білоруси й інші будуть мати своє представництво й від інших груп: військових організацій, міських дум, земств, тощо.

На підставі цієї заяви представники військових національних організацій звернулися до бюро фронтових організацій з проханням, щоби вони з 26 своїх місць дали Всеукраїнській Раді Військових Депутатів, музулманському центральному військовому Шуро й білоруській Військовій Раді хоч по одному місці, але в цьому рішуче було відмовлено.

Зазначені військові національні організації подали до президії Наради такий протест:

„Беручи на увагу заяву т. Войтінського, що недостача національного представництва компенсується представством від других груп, ми, представники військових національних організацій, звернулися до бюро фронтових організацій з проханням дати в передпарляменті:

„6) Всеукраїнській Раді Військових Депутатів, що об'єднує біля 3-ох мільйонів вояків, одне місце:

„2) Всеросійському Музулманському Шуро, яке об'єднує біля 1½ мільона — одне місце.

„3) Білоруській військовій Раді — одне місце.

„Ми гадали, що ця скромна вимога не стріне жадних перепон, тим більше, що підрахування реальних сил наших організацій давало нам повне право вимагати не менше 1/4 всього армейського представництва. Тому, що бюро фронтових організацій категорично відмовило задовольнити наші вимоги, ми звертаємося до президії Демократичної Народи з проханням дати по одному місці згаданим організаціям.

„У випадку відмови ми повинні будемо ухилитися від участі у виборах, апелювати до загальних зборів і до поспівших нас організацій”.

На цю заяву жодної відповіді президія не дала, а коли до неї звернувся за відповіддю член Ради Всеукраїнських Військових Депутатів П. Куцяк, то його в самий брутальний, нечемний спосіб випровадили ні з чим, гнівно зазначивши при тім, що своїми „дрібницями” націоналісти перешкаджають великій державній праці.

Правду кажучи, великого лиха в тому, що на одне місце українці в передпарляменті мали б більше чи менше, не було, бо все одно, вони туди своїх представників зовсім не послали.

**

Увесь час Народи я намагався якнайдокладніше скласти собі враження про російську демократію, щоби нарешті зрозуміти її. З цією метою я бував майже на всіх зборах партій, груп, об'єднань, тощо й пильно вслухався до промов там, вдивлявся в настрої і т. д.

На жаль, мушу констатувати, що дуже тяжке враження я виніс від цих спостережень. Здавалося мені, що скрізь я бачив людей далеких від реального життя. Я бачив людей, може з прекрасним теоретичним знанням, з великою теоретичною підготовкою й практичним стажем революціонерів, але не скажу, щоб там були практичні політичні діячі, щоб між ними можна було знайти більш-меншу кількість людей, яких називають „державними мужаи”.

Чув я чудові теоретичні промови Чернова, чув я гістеричні промови Спірідонової, чув промови Дана, Гоца,

Камкова, Мартова та інших, „ім же чісла несть”. Всі вони здавалися далекими від сучасності. Всі вони буяли в обшарі теоретичних міркувань, будувань і висновків. І з великим сумом я думав, хоч і сам був не чужий для тої категорії теперішніх „перестроїтелей гасударства на нових началах”, що партійна робота, робота в підпіллі, стрілянина в того чи іншого представника пануючого режиму, з запалом складені проклямації й жвава, уміла праця в конспіративній друкарні, не дають ні підготовки, ні знання, потрібних для практичної державної роботи.

Здавалося, що ніхто не може розібратися в сучасних реальних взаємовідносинах сил, що ніхто не може так оцінити політичні й психологічні настрої розбурханого революцією моря народніх мас, як большевики. Мое було враження, що вони були самотні реальні тоді політики, що дивилися на обставини так, як вони є, а не на всі факти через призму своїх вузько партійних настроїв і жадань. Правда, ясно було ще й те, що вони одні лише знали, чого хочуть. А хотіли вони за всяку ціну захопити маси у свої руки, не спиняючись перед жодним засобом демагогії, потураючи самим низьким інстинктам натовпу.

Також у „великих виступах” на пленумі самої Народи я бачив в багатьох ораторів теж саме, що, так би мовити, за кулісами було, але тут уже з великими додатками фальшу й нещирости. Самотнім оратором, що весь час робив враження абсолютної щирости і кристальної чесности, незважаючи на його часті „роз’яснення” та „редагування”, був Церетелі. З черги інших визначався також своєю демагогією, цинічним перебріхуванням фактів і навіть тільки що сказаної промови його противником, Троцький. Він у певних випадках був сміло отвертим, коли на уваги інших ораторів, що кликали не спиратися „на чернь”, заявляв: „Ми знаєм, что ми от черні можем погібнуть, но ми всьо такі виведем ейо на уліцу, когда нам ето нужно будет”.

Ці наведені слова Троцького звучали як насмішка над гістеричними викриками Керенського (замість ділання):

„У правітельства ещо достаточно сіл, чтобы заставіть себе повинуваться!...”

Вертався я до Києва з важким настроєм. Сумні думки панували в голові. Тепер уже для мене цілком ясно стало, що з російською демократією нам українській демократії не по дорозі. Не можемо ми йти ні з тими, ні з другими, а перед нами лежить свій власний безкомпромісовий з північчю шлях.

Ці свої враження та міркування я висловив у „Вістнику Українського Військового Генерального Комітету” з 30-го вересня 1917 року, в статті під наголовком: „Демократична Нарада та українські домагання” (підписана ця стаття псевдонімом).

Тому, що ця стаття є ніби резюме до написаного про Нараду вище, гадаю не зайвим навести тут її дослівно:

„Ідучи до Петрограду на Демократичну Нараду, ми, українці, вірили в те, що російська демократія, зустрівшись з нами й побалакавши безпосередне, зрозуміє наші домагання, подасть нам руку й далі ми підемо єдиним революційним міцним фронтом, але „не так сталось, як гадалось”.

„З перших же засідань стало ясно, що в самої російської демократичної немає єдності, що дуже яскраво зазначилося під час виступів окремих фракцій з деклараціями, при голосованню резолюцій, а особливо при призначенню кількості місць у передпарламенті ріжним групам.

„З великим задоволенням пригадуеш наші українські з'їзди. В якому підвищеному настрою всі вони проходили! Панувала завжди на них єдність демократичної щирої думки й любові до пригніченого люду та України. Зовсім не так зустрічали у Петрограді промовців від робочих, салдатів, фльоти, котрі були прислані на Нараду не партійними організаціями, а безпосередньо масами. Замість того, щоб вислухати спокійно тих промовців, їх зустрічали страшенним гвалтом, свистом і викриками: „вон, далой, не імеете права гаваріть” і т. д. Яке страшенно деспотичне відношен-

ня „демократії” до демократичних заяв найдемократичніших представників.

„Сумне вражіння також робили гучні випадки під час виступів декотрих осіб, хоч з дійсно правдивими, щирими промовама, але не відповідаючими настроєви якоїнебудь частини членів Народи. Особливо вороже й образливо ставилася значна більшість аудиторії до виступів українських делегатів. Почувався міцний централістичний настрій серед членів Народи. Великоруська демократія, включаючи більшовиків, тримала себе по старому звичаю, як велико-державна й знову треба підкреслити, що відношення до українців було таке, яке може бути лише в пана до раба, піднявшого не в міру свою голову.

„Хотілося сказати, ні, більше, хотілося кричати, щоб на увесь світ залунало: „Чого ви лютуете?! Ви, що оголосили на увесь світ боротьбу за самовизначення народів; ви, що визнали права горожанина й чоловіка; ви, що йшли під прапором з гаслом рівності, братерства й свободи, виявляєте такий страшний дух, самодержавія” великоруської національності. Чому ви не даєте для всього світу прикладу розкріпощення націй, зєднаних з вами тяжкою рукою самодержавія? Хіба ви не розумієте, яке велике значення має та надія на російську революцію, яку ви чули від музулманів закордонних? Хіба ви не розумієте того, що коли на вас покладають надії пригноблені народи всього світу, то ще більше мають права тепер на вільний розвиток ті народи, що безпосередньо перенесли тяжкий гнет абсолютизму й своєю кровю купили волю й право вам оголосити боротьбу за самовизначення всіх народів?!”

„Але кому це було казати, до кого апелювати? До тих, які в боротьбі за свої інтереси осліплені; до тих, хто своїх же мучеників ідеї побиває камінням?

„Сумне вражіння робило відношення російської демократії до наших національних питань. Але не сумувати треба! Треба взятися з новою силою, з новою енергією за боротьбу в здобуттю права свому народові та в здобуттю волі України.

„Як виступ Корнілова з'явився погрозою для всієї революційної демократії й високо підніс її революційний порив, так і відношення до Українців російської демократії повинно з'явитися тим елементом, котрий примусить тісніше зєднати наші національні ряди й більш рішучими, твердими кроками йти вперед, до здобуття своїх прав!

„Час настав знову рішуче змінити свою тактику. Треба не забувати того, що революція не скінчилася, революція відбувається й до досягнення своєї мети ми повинні далі йти більше широким і рішучим кроком революційної творчості”.

Так оцінював виследи демократичної наради я. Так їх оцінювали інші українські делегати. Так оцінювала їх значна більшість свідомого українського загалу.

Україна почала інтенсивно підготовлюватись до рішучого, важкого, але не останнього кроку.

В той час, як різні народности колишньої царської імперії, на Демократичній Нараді в Петрограді у відповідь на свої прагнення до повернення собі тих, або інших національних прав почули погрози російської демократії за проторити їх в „Омську губернію”, або впрост насмішку й глузування, в Києві відбувався з'їзд поневолених народів Московщиною. Цей з'їзд відбувся 21-28 вересня. Скликала його Центральна Рада, виконуючи постанову Квітневого Українського Національного Конгресу. На цей „З'їзд Народів” прибули представники литовців, латишів, естонців, татарів, грузинів, білорусів, жидів, молдованів, бурятів, козаків та Союзу козачих військ. На цьому З'їзді був також присутній представник Тимчасового уряду — Максим Славінський. Значна більшість учасників з'їзду належала до різних соціалістичних партій.

Увесь з'їзд пройшов під гаслом перебудови колишньої царської імперії на федерацію колишніх поневолених народів з рівними правами для московського народу. Навіть представники козаків гаряче підтримували ідею федерації. Разом з низкою різних ухвал, з'їзд виніс таку основну постанову:

1. Головною хвибою державного устрою Росії, як при старім ладі, так і після революції, є надмірне зосередження законодапної і виконавчої влади;

2. Збудована на цім принципі державна машина не може справно йти та гальмує розвиток держави;

3. Через велику економічну ріжнотанітність країв і народів Росії, зосередження влади затримує розвиток господарської самодіяльності людности, причинюється до визиску окраїн неробочими клясами центру, а тим самим і до економічного занепаду цього осередку;

4. Упорядкування цілої низки економічних справ життя трудового населення, як земельна та переселенська справи, господарська допомога і таке інше, потребують гнучкого і різнородного національного адміністративного апарату, пристосованого до місцевих і побутових особливостей населення;

5. Ніколи не бувала що-до свого напруження в світі війна поставила перед державною машиною особливі вимоги що-до швидкості та продуктивності її роботи, вона показала цілковиту свою нездатність, не маючи змоги задовольнити найнеобхідніших життєвих потреб і досить часто пригнічуючи громадську працю, яка могла б задовольнити ці потреби;

6. Теперішній безлад, як на фронті, так і в тилу, по всіх відділах державного життя має своїм джерелом централістичний лад;

7. Для рятунку держави від тої руїни, яка на неї чекає, конче треба зараз же перебудувати державу на зовсім нових підвалинах, які не лишали б жадної можливості централізації;

8. Треба мати на увазі, що історія виробила два типи устрою для величезних держав; а саме: або централістичний (унітарний), або федеративний;

9. Головне домагання сучасної демократії — широка участь громадян у державнім життю і потреба порядкувати цим життям законодапним, а не адміністративним спо-

собом (наприклад, обрахунки видатків), можливе тільки при федеральнім устрою держави;

10. Республіканський лад може міцно стояти тільки в федеративній державі, бо в централістичних державах можна легко робити зміни державного ладу через захоплення центральних установ;

11. Центральна влада може мати довір'я всіх верств людности, а значить, і мати силу, тільки при федеративнім устрою;

12. Через те, що Росія складається з багатьох народів, які мають більшу чи меншу національну культуру, історичне минуле та в економічному відношенні вони складають окремі своєрідні кола — єдино придатною формою федерації є така, котра оснований на національній підставі;

13. Великі краї, заселені одною національністю, можуть на бажання поділитися або на кілька федеративних одиниць або, лишаючись одною федеративною цілістю, дати автономію окремим частинам краю;

14. Ті національності, котрі, як, наприклад, жидівська, розпорошені по всій державі і ніде не мають свого краю, користуються правом мати екстериторіяльно-персональну автономію.

Зважаючи на всі згадані міркування, З'їзд Народів, скликаний Українською Центральною Радою, ухвалює, що Росія повинна бути федеративною демократичною республікою”.

Це були основні постанови З'їзду. Крім того З'їзд ухвалив постанови: а) про обсяг компетенції центральних органів федерації; б) принципи і проект розмежування федеративних одиниць; в) державна мова і мова окремих країн; г) права національних меншостей; г) шляхи до здобуття федеративного ладу; д) організація союзу народів федералістів; та е) біжуча політика й тактика федералістів.

Між іншим у справі установчих зборів З'їзд зробив таку ухвалу:

„З'їзд народів вважає: що, незалежно від скликання російських установчих зборів, повинні бути скликані на демократичних підставах Краєві Установчі Збори, котрі мають встановити, як норми відносин країв до центральних органів федерації, так і певні форми внутрішньої організації автономних установ даного народу чи краю”.

Так само З'їзд присвятив увагу майбутнім мировим переговорам і ухвалив постанову, що в майбутній мировій конференції з осередніми державами в представництво Росії повинні входити й представники заінтересованих народів Росії. Була ухвалена постанова про Раду Народів у Києві з означенням складу Ради та її компетенція. Для співробітництва з Всеросійським Урядом було ухвалено створити Раду Національностей при Тимчасовому Уряді, яка мала б замінити „Особое Совещаніє по Областной реформе”, що вже працювала при Петроградському Уряді.

При закінченні своєї праці З'їзд обрав Раду Народів і призначив її осідок у Києві. На голову Ради було одноголосно вибрано Михайла Сергійовича Грушевського. Учасники З'їзду тишили себе надією, що московська революційна демократія і московський народ зрозуміють, яке велике завдання перед ними поставили народности колишньої царської імперії, що вважали справжню російську федерацію початком федерації народів Європи, а може в майбутньому й усього світу. Рада Народів мала зібратися на перше своє засідання в листопаді 1917 року, але большевицький переворот у Петрограді та московський наступ на Україну стали на перешкоді.

Тимчасовий Уряд і вся російська демократія, не говорячи вже про реакцію, стрінула вороже як самий З'їзд Народів у Києві, так само й ідею перетворення колишньої царської імперії в справжню федерацію народів, базовану на признанню рівноправности всіх народів, разом з московським, й сформовання федерації на підставах свобідного договору між вільними національними державами.

Таке ставлення цілого московського загалу до волі й бажань немосковських народів, а зокрема погрози жорстко розправитись з тими, що „растаскуют” царську спад-

щину, привело до того, що всі народности відвернулися від Тимчасового Уряду й всієї російської централістичної демократії. Тому, коли Петроградському Центрові й московській демократії довелося боротися проти комуністичної контрреволюції, народности залишалися в тій всеросійській боротьбі нейтральними, намагаючись не допустити захоплення більшовиками влади в їх краях.

Московський імперіялізм і жадоба бути пануючим народом в колишній царській імперії призвела до того, що владу спочатку на Московщині, а згодом, після кривавої боротьби, захопили в свої руки більшовики — новітні будівничі московської імперії, яка все була загрозою цілому світові, по традиції історичного московського гасла: „Наша Матушка Рассея всьому свету галава”.

Для молодой Української Республіки наступили часи тяжкої кривавої боротьби проти московського комунізму, який, прикриваючи свої московські імперіялістичні наміри, проголошував для всіх народів повну свободу і незалежність.

В боротьбі проти прагнень українського та інших народів колишньої царської імперії об'єдналися всі московські групи, починаючи від більшовиків і до найбільш реакційних верств московського народу, включаючи до того увесь московський старшинський склад армії і фльоти. Всі ці групи по різному й в одмінний спосіб боролися проти „сепаратизму” поневолених народів. Для України наступили тяжкі часи кривавої боротьби за права свого народу, боротьби за свою самостійну державу.

(Кінець першого тому).

Баден біля Відня, 27 листопада 1922 року.

ПОКАЗЧИК ІМЕН

Сторінки, на яких імена трапляються:

- Авксентієв — російський соціаліст — 485.
- Аносов — лідер російських соціалістів у Херсоні, україножер — 419, 422.
- Багратіон, князь — командувач Кавказькою Туземною Дивізією — 26, 28, 432.
- Барановський Христофор — член Центральної Ради, кооператор — 199, 200, 202.
- Березняк Саватій — голова Ради Військових Депутатів — 393, 493.
- Білецький Спиридон, Ген. Штабу Штабс-Капітан — член Українського Військового Генерального Комітету — 155.
- Бірецький — полонений галичанин — 211.
- Близнюк — член Української Соціалістичної Робітничої Партії — 60.
- Бондаренко — бунчужний Полуботківського Полку — 255.
- Бонч-Осмоловський, лікар в Херсоні — член Конституційно-Демократичної Партії — 425.
- Брусілов, генерал — командувач Південно-Західним фронтом — 171, 185, 186.
- Бубіков — член Комітету Державної Думи — 8.
- Буденний — більшовицький генерал — 188.
- Буділович — контр-розвідник при штабі Західного фронту — 277.
- Варницький — член Української Військової Ради — 352, 353.
- Василенко — член Комітету УРСПартії — 60.
- Василівський Ф. О. — Херсонський губ. статистик — 50.
- Веселовський С. Ф. — член Комітету Укр. Робітн. Соціалістичної Партії — 60.
- Васильченко — письменник — 99.
- Величко — член Української Військової Ради — 323, 493, 499.
- Вербицький Петро — член Одеської Гарнізонної Ради — 95, 96.
- Верховський, полковник — російський військовий міністр — 185, 447.
- Вишиченко В. К. — голова Генерального Секретаріату — 19, 52, 56, 133, 140, 183, 187, 255, 263, 301, 392, 393, 397, 414.
- Вирубов — полковник в особистому штабі Керенського — 464.
- Воевідка, УСС., лікар — полонений у Дарниці — 196, 197.
- Войніч — прапорщик скорострільної команди — 63, 64.
- Войтінський — член Демократичної Паради — 507.
- Володченко, генерал — командувач Півзахідним фронтом — 336.

- Вороной ... прапорщик; згинув під гетьмансько - московськими багнетами — 35.
- Врангель, барон — командувач Добровольчою Армією — 466.
- Вротновський - Сивошанка, ветеран. лікар — член УВРади — 32, 43, 116.
- Гаврилюк Ілько — член 2-го військового З'їзду — 23, 26, 35—38, 85, 96, 108, 128, 131—134.
- Гермайзе О. — член Центральної Ради — 323.
- Геройський — контр-розвідчик при штабі ПЗхідного фронту — 277.
- Гладкий — прапорщик полку Богдана Хмельницького — 358.
- Глинський, полковник — член Комітету Полуботківського клубу — 167.
- Голубович В. О. — член Керовничого Комітету в Одесі — 94.
- Горемика-Крупчинський — член УВГ-Комітету — 187, 253.
- Граждан, солдат — член УВГКомітету — 187.
- Грибовський А., адвокат — член Херсонської Мійської Думи — 425.
- Григорів, штабс-капітан — комендант Бердичева — 279.
- Григорів Никифор, голова Київського Совета Солдатських Депутатів — 312.
- Грушевський М. С. — голова Центральної Ради — 59, 60, 128, 204, 324, 352, 354, 392, 393, 396, 414, 439.
- Грушецький Гнат — старшина скорострільної команди — 172.
- Гутор, генерал — командувач ПЗхідним фронтом — 272.
- Гучков — військовий міністр Тимчасового Уряду — 432.
- Гагарін, князь — командувач Кабардинською Бригадою — 28, 432.
- Гец — рос. соціаліст-революціонер — 310, 485, 508.
- Дабіжа, князь — член Комітету Визволення України і Бессарабщини, 9.
- Дан — російський соц.-революціонер — 310, 485, 508.
- Данілов, генерал — командувач XII армією — 452.
- Дедов — прапорщик скорострільної Команди в Одесі — 99—102.
- Деникін А. — командувач П. Зах. фронтом — 192, 466.
- Дельвельд-Гільдієв — ротмістр кірасирів — 323.
- Ддушок Василь — УССтрілець — 206, 207.
- Дмітров — ротмістр кірасирів — 323.
- Дмитриченко Василь — старшина полку Богдана Хмельницького — 170.
- Доратов — член Мійської Ради в Києві — 326.
- Дорошенко, підпоручник — член Одеської Військової Ради — 96.
- Драгомірецький — член Комітету УСР Партії — 60.
- Драмба — член Комітету Визволення України і Бессарабщини — 9.
- Дробницький, підпоручник — член Військової Ради в Одесі — 96, 100.
- Духонін Н. — начальник штабу ПЗ-Фронту — 185, 280, 304, 34, 467.
- Ебелов, генерал — командувач Одеської В. Округи — 93.
- Ефремов Сергій — член партії УСР. — 99.
- Жлоба — большевицький командувач армією — 188.
- Жуковський О. — член УВГКомітету — 154, 187, 368.
- Замойський — польський емігрант в Парижі — 8.

- Зарудний — міністр рос. Тимчасового Уряду — 388, 483.
- Зазарин, осавул — командувач Куреня Смерти — 296, 297.
- Заяць, генерал — начальник Саратовської залози — 320.
- Зверковський Зенон — польський емігрант — 8.
- Зільберфарб — член Малої Ради — 322.
- Зіновієв — комуністичний лідер — 484.
- Зінченко — старшина скорострільної команди — 172.
- Іванів Михайло, ген. майор — член УВГКомітету — 155, 186.
- Ізбітський — старшина полку Богдана Хмельницького — 170.
- Іорданський — комісар ПЗ. Фронту — 464.
- Каменев С. — большевицький лідер — 484.
- Камков — російський лівий соц-революціонер — 484, 509.
- Канкан Юрій, полковник — командувач полком Богдана Хмельницького — 58, 187, 193, 253, 255, 258, 334, 372, 373.
- Катаржі, ген.-майор — Комітет Визволення України і Бессарабщини — 9.
- Кедровський В. — заступник Голови УВГКомітету — 85, 154, 155, 187, 305, 365, 459.
- Келер — генерал — 30, 31, 32.
- Кельсєєв — російський емігрант — 7.
- Керенський О. Ф. — Прем'єр Тимчасового Уряду, Головнокомандуючий Арміями — 68, 87, 109, 113, 118, 127—129, 162, 241—246, 268, 269, 272, 273, 275, 309, 335, 336, 349, 388, 400, 406, 407, 414, 417, 425, 445, 456, 464—470, 480, 481, 485, 488, 491, 509.
- Кірієнко — рос. соц. — демократ, комісар Київської Військової Округи — 143, 267, 351, 432, 433, 434.
- Ковалевський М. — лідер української партії соц.-револ. — 396.
- Кондратович, Генерального Штабу, генерал-майор — член УВГК. — 155, 186, 187, 259, 260, 275, 334, 365, 372, 373.
- Константинів, полковник — начальник Херсонської Військ. залози — 71, 72, 74, 75, 76, 79, 417.
- Колос Сергій — член УВГК. — 154, 187.
- Корнілов, генерал — командуючий арміями — 26, 68, 107, 275, 281—283, 303, 315, 333, 335, 373, 410, 427—436, 438, 439, 443, 445, 479, 512.
- Корольчук — член Полуботківського Клубу — 167.
- Котляревський — осавул в Осетинській Бригаді — 65.
- Котовський — командувач большевицькими військовими з'єднаннями — 188.
- Картані — Дегенверх — 287.
- Кочубей, князь — ад'ютант Скоропадського — 284.
- Крижановський Христофор — член Малої Ради — 324.
- Кузмін - Караваєв, генерал — начальник табору полонених у Дарниці — 201.
- Кулинський — вахмістр скорострільної команди — 32.
- Кудяк П. — член Української Ради Військових Депутатів — 493, 505, 508.
- Ластовченко — штабс-капітан Полуботківського Полку — 255.
- Левницький Микола — кооператор — 55.
- Левницький Микола, адвокат — член УВГК. — 155, 322, 323, 329, 332.

- Левин Н. — большевицький лідер — 414, 477.
- Лепарський — начальник міліції в Києві — 192, 260, 267, 348, 351.
- Леся Українка — українська письменниця — 99.
- Литвиненко — голова ради ХХІ корпусу — 346.
- Лиханський, адвокат — член Херсонської Гарнізонної Ради — 75.
- Лоначевський Степан — член Старої Громади в Херсоні — 50.
- Лотоцький О. Г. — член ТУЦ. — 60.
- Лукіяненко Іван — старшина полку Богдана Хмельницького — 170.
- Лукомський — штабний генерал — 212.
- Луценко Іван Митрофанович, лікар — член Одеської Військової Ради і Української Ц. Ради — 84, 85, 90, 91, 93, 96, 98, 187.
- Львов, князь — прем'єр Рос. Тимчасового Уряду — 179.
- Масвський — член Малої Ради, емігрант з Америки — 325.
- Мазюкевич, капітан генерального штабу — член Української Ради XII корпусу — 454.
- Макаренко, прапорщик 1-го Українського Запасового Полку — 217.
- Маклашевський, підполковник — командувач українським гарматним дивізіоном — 298.
- Малеча, журналіст — член Української Гарнізонної Ради в Херсоні — 417, 419, 420, 422.
- Марк, генерал — командувач Одеською Військовою Округою — 84, 85, 86, 88—91, 93, 96, 187.
- Мартос Борис Миколаєвич — Генеральний Секретар — 263.
- Мартов — комуністичний лідер — 509.
- Матяшевич, підполковник — член УВГКмітету — 155.
- Мацілович — галичанин, полонений у Києві — 211.
- Медер, генерал — командант Києва — 444.
- Мілюков Павло — лідер КДПартії 212, 233, 310, 414.
- Міхновський Микола — член клубу гетьмана Полуботка — 133, 167.
- Мицкевич — польський поет, емігрант в Парижі — 8, 9.
- Мишласевський, генерал — командувач Казанською Військовою Округою — 220.
- Михайло Олександрович — великий князь — 15.
- Мичка Григорій — старшина полку Богдана Хмельницького — 170.
- Муравьов, підполковник — ротний командир в Одеській школі прапорщиків — 470, 471.
- Нотбек, генерал — командувач VI-м корпусом — 294.
- Нуцукідзе (грузин) — депутат до Демократичної наради, русофіл — 505.
- Оберучев Константин — начальник Київської Військової Округи, полковник — 117, 143, 152, 180, 189, 190, 192, 199, 200, 202, 207, 211, 227, 234, 235, 236, 257, 259, 262, 263, 264, 267, 299, 311, 316, 317, 323, 324, 325, 311, 334, 335, 336, 338, 339, 346, 348, 349, 350, 356, 373, 376, 382, 433, 444, 452, 455.
- Оболешев, генерал — начальник Штабу Київської Військової Округи — 381, 382, 444.
- Образа, штатський совітник — член Комітету Визволення України й Бессарабщини — 9.
- Одрин Дмитро, лікар — член ІВГКмітету — 155, 187.
- Олексів, генерал — начальник штабу Верховного Головнокомандуючого — 25, 29.

- Осадчий --- прапорщик Полуботківського полку — 257.
- Осмоловський, капітан — делегат Південно-Західного фронту — 76.
- Павелко, хорунжий — член клубу Полуботка — 167.
- Павленко Віктор, підполковник — член УВГКомітету — 153, 154, 186, 193, 272, 2., 460, 463, 464, 465.
- Парський, генерал — командувач XXI-м корпусом — 451, 452.
- Певний Анолон, прапорщик — член УВГКомітету — 154, 155, 187, 365.
- Пелікан --- одеський мійський голова — 193.
- Петін, полковник — начальник штабу 34-го корпусу — 286.
- Петлюра С. В. — Голова УВГКомітету і генеральний Секретар Військових Справ — 131, 132, 154, 156, 187, 193, 194, 195, 197, 204, 206, 234, 255, 256, 263, 305, 325, 344, 349, 354, 365, 366, 368, 369, 370, 377, 378, 378, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 409, 427, 462, 463, 465, 467.
- Петров, генерал — член Комітету Визволення України й Бесарабщини — 9.
- Пізькевич Олександр, полковник — член УВГК. — 154, 155, 177, 178, 179, 186, 193, 468, 469, 472, 475, 477.
- Пісьмениш Степан, моряк — член УВГК. --- 154, 156, 178, 187, 297.
- Плавський — представник на Демократичній нараді, польський соціаліст — 485.
- Половцев, генерал --- начальник військової залози в Петрограді — 68, 69.
- Полоз Михайло, прапорщик — член УКВГКомітету — 154, 187, 374, 389, 475, 477, 501.
- Полтавцов (Полтавець-Остриця) -- штабс-капітан — 187, 193.
- Поплавко, підполковник — член УВГКомітету -- 155, 187, 193, 365.
- Порш Микола — генеральний секретар — 228, 396, 479, 484.
- Потішко Василь, прапорщик — член УВГК. — 154, 187, 234, 235, 303.
- Прокопенко --- кірасир у Києві — 358, 359.
- Путник-Гребенюк, штабс-капітан — перший командир полком Богдана Хмельницького — 170, 171.
- Пятаков Юрій — лідер большевиків у Києві — 152.
- Рафес — член Ц. Ради (Бунд) — 463, 464.
- Ровинський Дмитро --- член УВГК. — 154, 155, 178, 187, 297.
- Рогоза, генерал — командувач Армією на Румунському фронті — 15.
- Родзянко --- голова Державної Думи --- 27.
- Романовський --- прапорщик Полуботківського полку — 255.
- Ружейников, лікар — доносський козак — 277.
- Савенков Б. --- публіцист, україножер --- 142, 313, 345.
- Савенков Борис — рос.-соц.-революціонер, керуючий військовим міністерством --- 335, 374, 375.
- Садик-Наша (Чайковський) — 7.
- Садовський М. К. — артист — 59.
- Сайдка (осетини) — джура — 31, 44, 49.
- Садовський Валентин — генеральний секретар — 323.
- Салтан Микола --- голова Центр. Комітету партії соц.-революціонерів — 396.
- Сомброев — писар зборів вояків українців на П. Зах. фронті — 320.

- Селецький Федір, прапорщик — член УВГК. — 156, 187, 303, 435.
- Сербіненко І. Г. — член УСДР. Партії — 60.
- Серветник — член української військової Ради Південно-Західного фронту — 279, 307.
- Сивошанка-Врогновський — член Ради Військових депутатів — 116, 155, 380, 381.
- Скалон, генерал — командувач XXI корпусом — 185, 347, 453, 454.
- Скоронадський П., генерал — командувач XXXIV корпусом — 281, 282, 284, 286, 288, 289, 299, 303, 435, 437.
- Скріпчинський Петро — представник УВГК. на Південно-Західному фронті — 154, 187, 276, 281, 282, 283—286, 292, 301, 304, 307.
- Славінський Максим — представник Тимчасового Уряду на З'їзді Народів у Києві — 512.
- Славінський, генштабу капітан — член УВГК. — 187.
- Служальський — друка Адама Міцкевича — 8.
- Стещенко І. — Генеральний Секретар — 263.
- Сорокін Пітрим — учасник Демократичної Пароди — 493.
- Спірдонова — російська революціонерка — 484, 508.
- Стещенко Іван — член Київської Мійської Думи — 60.
- Стрігеньський, поручник — 457.
- Суковкін — київський губернський комісар — 444.
- Султан-Крим Гирей — генерал Туземної Дивізії — 69.
- Сухових, рос. соц.-револ. — член Малої Ради — 327.
- Токаєв, полковник — командувач Осетинською Бригадою — 24, 64,
- Тимошенко А. Н. — член УДРПартії — 60.
- Терещенко — міністр Тимчасового Уряду — 241, 246, 400.
- Ткаченко М. — член Малої Ради — 396.
- Толстой М. І. — капітан в Туземній Дивізії — 25.
- Трегубов, генерал — командувач Київською Округою — 260.
- Троцький І. — комуністичний лідер — 484, 486, 488, 489, 509.
- Удовиченко Микола — представник УВГК. при штабі Південно-Зах. фронту — 280, 305, 307.
- Фізюненко — комісар Тимчасового Уряду — 312.
- Франченко, генерал-майор — член Комітету Визволення України і Бессарабщини — 9.
- Фуневич — член Української Ради Військових Депутатів — 323.
- Харіте — комісар в Одесі — 106.
- Ходорович, генерал — командувач Київською Військовою Округою — 171.
- Черетеді — лідер рос. соціал-демократів — 400, 485—489, 491, 241, 244, 246, 247.
- Цитович, генерал — комендант Києва — 323, 444.
- Цитович — професор університету — 444.
- Чайковський М. (Садик-Паша) — 7.
- Чарторийський, князь — польський емігрант — 8.
- Чернов Віктор — лідар рос. соц.-революціонерів — 479, 484, 490, 508.
- Чернявський М. Ф. — український письменник — 99.
- Чернявський Арсен — член УВГК. — 156, 178, 187.
- Чижевський, священник — представник Холмщини — 112.

- Чикаленко І. — член Малої Ради — 326.
- Чхеїдзе, лідер рос. соціал-демократів — голова Демократичної Народи — 479, 483, 485, 490, 502, 503, 504, 505.
- Чхенкелі — грузинський соціал-демократ — 504.
- Шаповал Олександр — сотник полку Богдана Хмельницького — 255.
- Шаповал Микита — член Ц. Ради — 197, 506.
- Шевченко, член — Одеської гарнізонної ради — 85, 96.
- Шедухин Сергій Павлович — голова Українського Керівничого Комітету в Одесі — 94.
- Шинкар М. — член Ради Військових Депутатів — 294.
- Шраг Ілія, адвокат — член ТУП. — 60.
- Шраг Микола — член Центральної Ради — 322.
- Шульгін Василь — редактор „Кієвлянина“ — 142, 152, 227, 228, 345.
- Шульгин Олександр Якович — генеральний секретар — 255.
- Шумицький Микола, інженер — член УВГКомітету — 155, 187, 313.
- Щербачов, генерал — командував Румунським фронтом — 105.
- Янушевич Білорус — член Державної Думи — 485.
- Ярошенко Семен — старшина полку Богдана Хмельницького — 170.
- Ярошенко — прапорщик, арештований у Ташкенті — 446.
-

З М І С Т :

	Стор.
Пролог	7
Передмова	11

ЧАСТИНА ПЕРША

I. У Кавказькій Туземній Дивізії	15
(„Дикій Дивізії”)	
II. В Революційнім Києві	48
III. Мій Вихід з „Дикої Дивізії”	61
IV. В Херсоні	69
V. В Одесі	83
VI. Другий Всеукраїнський Військовий З’їзд у Києві	108
Перший Універсал	136

ЧАСТИНА ДРУГА

I. Праця Військового Генерального Комітету Другого Військового З’їзду	145
II. Початки Українізації Армії	160
III. Остаточна Організація Праці Генерального Комітету	180
IV. Полонені галичани в Києві	195
V. Українізація на фронтах	211
VI. 14-тий Запасовий Полк	227
VII. Приїзд до Києва Міністрів Тимчасового Уряду Другий Універсал	237
249	
VIII. Полк імени гетьмана Павла Полуботка	252
IX. Наступ Російської Армії 1-го липня на австрійському фронті	267

		Стор.
X.	Моя поїздка на фронт	276
XI.	Розстріл Богданівського Полку	304

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I.	Угода Центральної Ради з Тимчасовим Урядом	361
II.	Бунт генерала Корнілова	410
III.	В Ставці Верховного Головнокомандучого Російськими Арміями	443
IV.	У Петербурзі	468
V.	Всеросійська Демократична Нарада	476
